

GENOCIDAS

IR

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2010 1(27)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR

REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2010 1 (27)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2010

Redakcijos kolegija:

Vyriausiasis redaktorius
dr. ARŪNAS BUBNYS

Nariai:

KĘSTUTIS K. GIRNIUS (Vilniaus universitetas)
ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)
KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)
ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)
BRONIUS MAKKAUSKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)
HEINRIHS STRODS (Latvijos okupacijos muziejus, Latvijos universitetas)
SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)
JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)
ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)
VYTAUTAS TININIS (Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija)
LIUDAS TRUSKA (Vilniaus pedagoginis universitetas)

Turinys – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Rimantas Zizas

- Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.: represiniai (teroristiniai) veiklos aspektai 7
- Soviet Partisans in Lithuania in 1941–1944: Aspects of Repressive (Terrorist) Activity 29

Alfredas Rukšėnas

- 1941 m. Birželio sukilimas Kretingos, Mažeikių ir Telšių apskrityse 31
- June 1941 Uprising in Kretinga, Mažeikiai and Telšiai Counties 57

Stanislovas Buchaveckas

- Holokaustas Raseinių apskrityje: Viduklės valsčiaus žydų bendruomenės sunaikinimas (1941 m. birželis–rugpjūtis) 58
- Holocaust in the Raseiniai County: Annihilation of the Jewish Community in the Viduklė Rural District (June–August 1941).....80

Arūnas Bubnys

- Lietuvių policijos Šiaulių (14-asis) ir Panevėžio (10-asis) batalionai (1941–1944) 81
- Lithuanian Police Šiauliai (14th) and Panevėžys (10th) Battalions (1941–1944) 89

Bronius Makauskas

- Lietuvos laisvės kovotojų ryšiai su Vakarais 1945–1954 m. ir jų nuslopinimas.....90
- Relations of the Lithuanian Freedom Fighters with the West in 1945–1954 and Their Suppression 104

Kristina Burinskaitė

- „Veidu į Lietuvą“ programos vaidmuo KGB veiklos prieš „Santarą-Šviesą“ planuose.....106
- The Role of Programme “Facing Lithuania” in the KGB Action Plans against “Santara-Šviesa”.....123

**KRAŠTO LAISVĖS KOVOS, ATMINTINOS VIETOS – REGIONAL
STRUGGLE FOR FREEDOM, MEMORIAL PLACES**

Antanas Ragavičius
Jiezno jaunieji partizanai 124

Tomas Kazulėnas
Bendrijos „Lemtis“ ekspedicija į lietuvių kalinimo vietas
Komijos Respublikoje 156

RECENZIJOS – REVIEWS

Arūnas Streikus
Lietuvių tremties istorija nelietuvio žvilgsniu (В. Башкуев, *Литовские
спецпоселенцы в Бурят-Монголии (1948–1960 гг.)*) 170

KRONIKA – CRONICALS 175

KNYGOS – BOOKS 188

MŪSŲ AUTORAI – OUR AUTHORS 191

Rimantas Zizas

Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.: represiniai (terroristiniai) veiklos aspektai

Šio straipsnio tikslas – atskleisti sovietinio ginkluoto pogrindžio atsiradimo ir funkcionavimo aplinkybes Lietuvoje, ypač tas, kurios lėmė jo represinę veiklą, prievartos, smurto, teroro naudojimą; nušviesti istoriografijoje iki šiol beveik netyrinėtą sovietinių partizanų represinės veiklos aspektą – mėginimus įvykdyti aukštų vokiečių okupacinio režimo Lietuvoje pareigūnų (Lietuvos generalinio komisaro Adriano von Rentelno, Vilniaus apygardos komisaro Horsto Wulffo ir kt.) politines žmogžudystes (jų nužudymas būtų sukėlęs Lietuvos gyventojams didelį vokiečių atsakomųjų represijų pavojų), taip pat rengtus pasikėsinimus į gen. Povilą Plechavičių, iki šiol istoriografijoje neatskleistas net užsienyje garsiai nuskambėjusio žymaus stačiatikių dvasininko metropolito Sergijaus nužudymo 1944 m. aplinkybes (darant prielaidą, kad jį nužudė sovietiniai partizanai).

IVADAS

Vokietijos–SSRS karo metais nacių okupuotoje Lietuvoje veikė sovietinis pogrindis, jo ginkluota jėga – sovietiniai (raudonieji) partizanai. Jų veiklos istoriniai vertinimai yra sudėtingi, komplikuoti. Istorinėje lite-

ratūroje „partizanai“, „sukilėliai“ (lot. – „insurgentes“) apibrėžiami įvairiai. Apibendrintai „partizanus“ galima apibūdinti kaip organizuotą jėgą, nepriklausančią reguliariajai armijai, kovojančią prieš užnugaryje teisingame kare su svetimšaliais agresoriais, siekiant politinių valstybingumo, laisvės ir nepriklausomybės tikslų. Partizaninių sąjūdžių ir karų esminis požymis – veikla vietos gyventojų labui, gyventojų daugumos ar žymios dalies parama ir palaikymas. Tuo partizanai skiriasi nuo politinio banditizmo ar terorizmo, kurie tokios paramos, politinės socialinės bazės visuomenėje neturi. Partizanai iš esmės skiriasi ir nuo diversantų, nors jų veiklos metodai gali būti labai panašūs. Diversantai iš anksto paliekami šalyje arba atsiunčiami per fronto liniją valstybinių struktūrų ir veikia jų naudai, jų veiklos esmės nekeičia tai, ar juos palaiko vietos gyventojai, ar ne.

Taigi sovietinius partizanus vadinti „partizanais“ ne visai teisinga, nors jų veikla Lietuvoje sovietinėje istoriografijoje apibūdinama kaip „visaliaudinis partizaninis judėjimas“. Šis „judėjimas“ Lietuvoje buvo inspiruojamas ir vadovaujamas iš sovietinio užnugario centrų, veikė kaip jėga SSRS kariniams ir politiniams tikslams pasiekti. Sovietinių partizanų kovos vokiečių

okupuotose sovietinėse teritorijose teisinis pagrindas buvo SSRS 1936 m. stalininė konstitucija, SSRS politinės vadovybės karo pradžioje priimti teisiniai aktai¹. SSRS 1940 m. okupuotose ir aneksuotose Baltijos valstybėse jų kovos tikslus išreiškia aiškios sovietinės vadovybės nuostatos: „Vienintelė teisėta valdžia Pabaltijyje yra tarybų valdžia“, „tik kova dėl Tarybų Lietuvos, Tarybų Latvijos, Tarybų Estijos, kova dėl visos Tarybų Sąjungos tautų broliškos šeimos ir pergalė prieš vokiškąją fašizmą“, kaip tariamą šių tautų „laisvės ir nepriklausomybės garantą“².

Tokie kovos tikslai absoliučiai Lietuvos visuomenės daugumai buvo svetimi ir nepriimtini, todėl sovietinis antinacinis pagrindis joje beveik neturėjo politinės atramos ir socialinės bazės. Nesiekęs tikrojo valstybingumo, nacionalinių valstybių atkūrimo, politinių laisvių ir demokratinio gyvenimo sovietinis pagrindis tapo visų nacionalinių antinacinių jėgų priešū, o ne sąjungininku. Nacionalinio pasipriešinimo jėgos sovietinio ginkluoto pagrindžio dalyvius ne be pagrindo vadino „banditais“, „diversantais“, „desantininkais“, „teroristais“ ir kt. Iš tikrųjų sovietinis partizaninis „judėjimas“ ir jo organizacinės struktūros Lietuvoje turėjo ryškių diversinės, teroristinės organizacijos bruožų.

Kita vertus, reikia atsižvelgti į Antrojo pasaulinio karo laikotarpio konkrečios istorinės situacijos prieštaravimus ir aplinkybes. Sovietiniai partizanai Lietuvoje aktyviai kovojo su nacizmu, nešusiu tautoms rasizmą, priespaudą, žūtį, nusikalstamą ideologiją (nors jie patys atstovavo kitai – nusikalstamai stalininei totalitarinei santvarkai). Ypatingą vaidmenį sovietinis pagrindis atliko visuotiniam sunaikinimui (genocidui) pasmerktų Lietuvos žydų gyvenime; žydams sovietinių partizanų būriai buvo viena iš nedaugelio, reali išlikimo galimybė. Šie būriai

teikė prieglobstį ir galimybę dalyvauti antinacinio pasipriešinimo kovoje (kuri buvo europinio masto visuomeninis reiškinys) ir kitiems nacių okupacinio režimo terorizuojamiems žmonėms. Taigi atsižvelgiant į šį aspektą ir platesnį istorinį kontekstą, sovietinius partizanus Lietuvoje apibendrintai vadinti „banditais“ ar „teroristais“ (o ne partizanais) būtų neteisinga ir ciniška.

Sovietinių partizanų represinė, teroristinė veikla Lietuvoje sovietmečiu, be abejo, nebuvo tiriama ir apie tai nebuvo rašoma³. Tačiau ir nepriklausomoje Lietuvoje, atsižėrus archyvams, šiuos klausimus sunku nušviesti objektyviai, istoriškai teisingai. Visų pirma, skirtingi įvairių politinių jėgų tikslai, interesai ir požiūriai lėmė istorinių šaltinių tendencingumą, realios istorinės tikrovės politizavimą juose. Patys tendencingiausi, deja, yra pagrindiniai, gausiausi sovietinės kilmės šaltiniai. Tai galima iliustruoti tokiu pavyzdžiu. 1944 m. apibendrinamaisiais sovietinių šaltinių duomenimis, sovietinio ginkluoto pagrindžio dalyviai vokiečių okupacijos metais Lietuvoje nužudė 9528 vokiečius ir policininkus, 744 jų talkininkus, taigi iš viso daugiau kaip 10 tūkst. žmonių⁴. Iš karto būtina pažymėti, kad tai suklastoti, absurdiškai išpūsti, padidinti, istorines realijas Lietuvoje iškreipiantys skaičiai.

Visur, kur tik veikė sovietinis pagrindis, jis buvo organizuojamas iš vieno centro Maskvoje. Todėl tiriant sovietinių partizanų veiklą Lietuvoje galima remtis užsienio, pirmiausia Rusijos autorių darbais⁵. Daugelis juose iškeliama ir nagrinėjama problemų buvo būdingos ir sovietiniam pagrindžiui Lietuvoje; ypač tai pasakytina apie jo organizacinius principus ir struktūrą, tikslus ir taktiką, taip pat represinę veiklą. Šie darbai vertingi ir tuo, kad atskleidžia sovietinės istoriografijos bendrąsias ydas: joje apie sovietinių partizanų veiklą rašoma kaip apie

„liaudies judėjimą“, pernelyg sureikšminami jo kovos rezultatai, iškeliamas organizacinis komunistų partijos vaidmuo ir, priešingai, sumenkinamas labai didelis represinių NKVD–NKGB struktūrų, Raudonosios armijos vaidmuo, kuri sovietinė istoriografija įvairiais būdais slėpė ir maskavo. Kita vertus, sovietinių partizanų veikla 1940 m. SSRS okupuotoje ir aneksuotoje Lietuvoje ir kitose Baltijos valstybėse buvo labai specifiška, tačiau tai beveik neatsispindi Rusijos ir kitų užsienio autorių darbuose.

Bet kokių partizanų veikloje teroro akcijos reikia skirti nuo kovos veiksmų. Sovietinių partizanų ginkluotos kovos su priešo kariais, policininkais, netgi iš civilių gyventojų sudarytomis ginkluotomis savisaugos struktūromis nereikėtų vertinti kaip teroro. Tačiau jų šeimų narių, giminių, moterų ir vaikų, apskritai beginklių asmenų žudymą, kaip nusikalstamo kolektyvinės atsakomybės principo taikymą, galima kvalifikuoti kaip terorą ir represijas. Savotiška tarpine grandimi tarp šių represijų ir teroro akcijų galima laikyti okupacinio režimo pareigūnų ir visuomenės veikėjų žudymą.

Stripsnis parengtas remiantis Lietuvos archyvų (Lietuvos ypatingojo archyvo, jame saugomo Lietuvos partizaninio judėjimo štabo (LPJŠ) fondo, taip pat buvusio KGB archyvo (f. K-1), Lietuvos centrinio valstybės archyvo vokiečių saugumo policijos ir SD (f. R-1399) medžiaga.

REPRESINĖS VEIKLOS PRIELAIDOS IR VEIKSNIAI

Sovietinių ginkluotų pagrindinių struktūrų atsiradimą ir veiklą Lietuvoje objektyviai lėmė SSRS kovos su Vokietija kariniai ir politiniai interesai. Lietuva buvo Vokietijos reicho pašonėje, per jos teritoriją ėjo Vokietijai strategiškai svarbūs geležinkeliai

bei kitos susisiekimo su Rytų frontu arterijos. Vokietijos karinei grėsmei sumenkus, į karo pabaigą Sovietų Sąjungai tapo svarbūs, netgi prioritetingi politiniai uždaviniai – demonstruoti pretenzijas į Lietuvą kaip sovietų teritoriją, sudaryti sąlygas sovietinei reokupacijai ir sovietizacijai.

Nors sovietinis režimas turėjo galias ir senas partizaninio karo, taip pat teroristinių veiksmų tradicijas, siekusias kovos su caro valdžia ir pilietinio karo laikus Rusijoje, partizaniniam karui su Vokietija jis nebuvo pasirengęs. Stalininė vadovybė nepasitikėjo savąja liaudimi, bijojo, kad opozicinės jėgos partizaninių, pagrindinių struktūrų nepanaudotų prieš ją kovoje dėl politinės valdžios. Kita vertus, nuo ketvirtojo dešimtmečio antrosios pusės partizanavimas iš sovietinės karinės doktrinos išnyko dėl to, kad Raudonoji armija buvo laikoma pakankamai stipria, bet kurio karo atveju ji turėjo kariauti prieš teritorijoje. Sovietiniai kadriniai diversantai (partizanai) buvo masiškai sunaikinti per stalinines represijas⁶.

Partizaniniam karui nesirengė ir Lietuvos komunistų partijos bei sovietų valdžios vadovybė. Prasidėjus karui komunistų partijos veikėjams ir sovietų aktyvistams teko skubiai evakuotis į SSRS gilumą, nespėjus net paskelbti tautai ir visuomenei atsisaukimo ar kreipimosi, kuriuose būtų bent deklaruota pasipriešinimo idėja ar orientacinė veiksmų programa⁷.

Sovietinio ginkluoto pasipriešinimo pradžia vokiečių okupuotose sovietinėse teritorijose siejama su SSRS Liaudies Komisarų Tarybos (LKT) ir VKP(b) CK 1941 m. birželio 29 d. direktyva pafrontės sričių komunistų partijos ir sovietų valdžios organizacijoms, Josifo Stalino 1941 m. liepos 3 d. kalba ir VKP(b) CK 1941 m. liepos 18 d. slapta instrukcija, vėliau pavadinta „Dėl kovos organizavimo vokiečių kariuomenės užnugaryje“. Visuose šiuose dokumentuose

buvo reikalaujama beatodairiškai kovoti su okupantais vokiečiais, sudaryti jiems ir jų pagalbininkams nepakenčiamas sąlygas, persekioti ir naikinti juos „kiekviename žingsnyje“, kurti partizanų būrius ir diversines grupes⁸.

Karo pradžioje bent minimaliai palankių sąlygų sovietinio pagrindžio veiklai Lietuvoje nebuvo. Vokiečiams įžengiant 1941 m. birželio mėn. prasidėjo antisovietinis sukilimas. Galima manyti, kad jo dalyvių ginkluotų konfliktų su besitraukiančiais sovietiniais aktyvistais ir antisovietinio teroro 1941 m. birželio–liepos mėn. aukomis tapo apie 3 tūkst. 1940–1941 m. komunistų partijos ir sovietų valdžios aktyvistų. Tai sumenkino sovietinio pagrindžio Lietuvoje veiklos perspektyvas.

Sovietinėje istoriografijoje buvo visiškai nutylimas faktas, kad karo pradžioje (iki 1942 m. vidurio) svarbiausią vaidmenį siunčiant diversines grupes ir organizuojant sovietinę pasipriešinimo kovą vokiečių užimtoje teritorijoje atliko ne komunistų partija, o NKGB–NKVD* struktūros. (Be NKVD, žvalgybines grupes į Lietuvą tada siuntė ir Raudonosios armijos Generalinio štabo žvalgybos valdyba.)

Kaip rodo SSRS NKVD lietuviškojo poskyrio vadovybės 1941 m. pabaigos darbo planas, sovietinio pagrindžio Lietuvoje pagrindą turėjo sudaryti: pasilikusi Lietuvoje „praktiškais veiksmais“ patikrinta agentūra; iš sovietinio užnugario atsiųsti evakavęsi LSSR NKVD darbuotojai (jų iš viso buvo 1398 asmenys); evakavęsis komunistų partijos, komjaunimo, sovietinis administracinis aktyvas; sovietų valdžios

šalininkai Lietuvoje; kitas nusivylęs vokiečiais ir jų politika Lietuvoje elementas⁹.

SSRS NKGB–NKVD 1941 m. liepos–rugpjūčio mėn. į Lietuvą pėsčiomis pasiuntė 12 žvalgybinių diversinių grupių, iš viso 85 žmones; jos turėjo veikti 12 Lietuvos apskričių. Liepos 7–8 d. iš Sinensko apylinkių (Vitebsko sr.) pasiųstos 3 grupės (23 asmenys); liepos 17–rugpjūčio 5 d. iš Mozyriaus apylinkių (Gomelio sr.) – 4 grupės (27 asmenys); liepos 29–rugpjūčio 5 d. iš Velikije Lukų (Kalinino sr.) – 5 grupės (35 asmenys). Tačiau tik apie pusę jų narių pasiekė „paskyrimo rajonus“ (daugiausia tik Rytų Lietuvą, kai kurie – Kauną)¹⁰. Taigi daug per fronto liniją pasiųstų NKGB–NKVD grupių narių nesugebėjo pasiekti Lietuvos. Priežastys buvo įvairios, tačiau pažymėtina viena – nenoras ir baimė sugrįžti į Lietuvą; jie, be abejo, gerai suprato ir nujautė, kokios veiklos sąlygos jų čia laukia (dėl to kai kurie iš jų prašėsi verčiau būti pasiųsti į frontą).

NKVD grupėms keltus veiklos uždavinius A. Guzevičius nurodė tokia seka: organizuoti partizaninę kovą; naikinti pramonės, pirmiausia karinės reikšmės objektus, elektros stotis ir linijas, ryšių ir susisiekimo bei transporto priemones, degalų sandėlius; žudyti „fašistinę aktyvą“; rinkti žvalgybos duomenis¹¹. Tačiau apskritai NKVD šaltiniuose apie partizaninės kovos organizavimą beveik nekalbama; buvo pabrėžiama veikla, susijusi su „D“ (diversijų), „T“ (teroro) ir žvalgybos uždavinių vykdymu.

Atsiųstų grupių nariai nebuvo profesionalūs, kvalifikuoti čekistai ar enkavėdistai. LSSR NKGB–NKVD darbuotojais jie tapo tik 1940 m., sovietams okupavus Lietuvą.

* 1941 m. liepos 20 d.–1943 m. balandžio 14 d. laikotarpiu SSRS NKGB buvo įtraukta į NKVD sudėtį. Centriniam SSRS NKVD aparate Maskvoje buvo sukurta 4-oji valdyba, turėjusi organizuoti pasipriešinimo kovą vokiečių okupuotoje SSRS teritorijoje (jai vadovavo P. Sudoplatovas). Šioje valdyboje buvo sudarytas ir lietuviškasis poskyris; jam vadovavo Aleksandras Guzevičius.

Kita vertus, jie buvo lietuviškų sovietinių represinių žinybų rinkiniai žmonės, nors ir paskubomis parengti diversinei bei žvalgybinei veiklai. Dauguma jų buvo idėjiniai komunistai, aktyviai veikę Lietuvos komunistiniame pagrindyje, kovoję prieš Lietuvos valstybę ir jos santvarką, dėl to ne kartą teisti ir kalinti. Tačiau vokiečių okupacijos Lietuvoje sąlygomis tik vienas kitas atsiųstų grupių dalyvis „garbingai“ kovojo ir žuvo nelygioje, beviltiškoje kovoje, kai kurie iš jų buvo išduoti net giminių ar artimųjų¹². Beveik visus juos vokiečiai suėmė ir sušaudė. Išsislapstyti, išgyventi, sulaukti antinacinei kovai palankesnių laikų sugebėjo tik vienas kitas, jų vaidmuo vėlesniame sovietinio pasipriešinimo judėjime buvo menkas. Taigi kaip sovietinio pasipriešinimo organizacinės užuomazgos NKGB–NKVD grupės ne sugebėjo išsilaikyti, pradėti pasipriešinimo veiklos, įvykdyti bent pavienių diversijų ar teroro aktų (sovietinėje istoriografijoje pateikiami faktai apie šių grupių veiklą neturi realaus pagrindo). Tragiškai nesėkmingą NKGB–NKVD grupių likimą bent iš dalies lėmė ir sovietinės vadovybės padarytos klaidos formuojant jų sudėtį¹³.

Suimtus sovietinius diversantus vokiečiai laikė Kauno centriniame kalėjime. 1941 m. lapkričio 29 d. čia jų buvo apie 30 žmonių. Tą dieną visi jie buvo atvesti į kalėjimo kanceliariją. Vokietis saugumo karininkas, sudaręs suimtųjų sąrašą, klausė, ko jame dar trūksta. V. Kavaliausko parodymai atskleidžia komiškai tragišką vaizdą: pasakoją, „mes visi ėmėme vardinti pavardes tų, kurie buvo ruošiami kartu su mumis, bet dar nebuvo sulaukyti“¹⁴. Tą pačią dieną dauguma suimtųjų buvo sušaudyti.

Trys iš jų – Vladas Baronas, Albertas Slapšys, Alfonsas Vilimas – 1941 m. gruodžio 13 d. viešai pakarti Kauno Ažuolyne. Išskirtine mirties bausme jie nubausti ne už pasipriešinimo veiklą, o už 1940–1941 m.,

pirmuoju sovietmečiu, vykdytas politines represijas, politinių kalinių žudynes¹⁵. Iki 1941 m. gruodžio 20 d. buvo suimti 46 SSRS atsiųsti sovietinio pagrindžio organizatoriai. Vokiečiams buvo žinomi „terroristinių grupių“ 58 nariai; dar nesuimtų teroristų „ryžtingai“ ieškota¹⁶.

Iš esmės toks pat likimas laukė ir 1942 m. pavasarį lėktuvais iš SSRS atsiųstų, kur kas geriau parengtų grupių. Joms buvo keliami uždaviniai vykdyti karinę ir politinę žvalgybą, užmegzti ryšius su Lietuvoje pasilikusiais sovietų agentais, sudaryti sąlygas svarbiausių vokiečių valdžios pareigūnų sunaikinimui, nustatyti „išdavikus“ ir vokiečių žvalgybos agentus¹⁷.

1941–1942 m. nesėkmingos buvo ir nespėjusių (ar nenorėjusių) pasitraukti į SSRS sovietinių aktyvistų ar prosovietiškausiuteikusių žmonių pastangos organizuoti antinacinį pasipriešinimą. Vos pradėjusios veikti Povilo Malinausko (Kaune), Alekso Ražanausko (Alytaus apskrityje), Jono Liubausko (Šiauliuose) ir kitos sovietinio pagrindžio organizacinės užuomazgos buvo sunaikintos.

Sovietinio pasipriešinimo beviltiškumą vokiečių okupacijos pradžioje Lietuvoje galima iliustruoti konkrečiais faktais: išvengęs vokiečių represijų A. Ražanauskas leidosi į Rūdninkų girią, kurioje žinojo esant sovietinių partizanų. Jis iš tikrųjų juos surado – tai buvo Raudonosios armijos Generalinio štabo žvalgybos valdybos atsiųsta grupė. Tačiau jos vadas lt. Markovnenkovas A. Ražanauską palaikė vokiečių agentu ir įsakė jį sušaudyti¹⁸. Kitaip tariant, iš sovietinio užnugario atvykęs sovietinis žvalgybininkas nepatikėjo, kad Lietuvoje gali veikti sovietinių partizanų. Pakrikus į Pietryčių Lietuvą atsiųstai „Pionierių“ grupei, jos radistė Marija Koneva-Sergejeva, nematydama kitos išeities, ryžosi per fronto liniją grįžti į sovietinį užnugarį, „pas draugą Su-

doplatovą¹⁹ (grįžtančią vokiečiai ją suėmė ir išvežė darbams į Vokietiją).

Sovietinio pasipriešinimo nesėkmės Lietuvoje lėmė daugelis aplinkybių. Svarbiausia ta, kad jo kovos tikslai buvo svetimi Lietuvos visuomenei, okupantai vokiečiai vykdė žiaurų antisovietinį terorą, rengė visuotinio žydų naikinimo (holokausto) akcijas. Vis dėlto vokiečių okupacinė politika, pirmiausia ignoravusi Lietuvos valstybingumo siekius, taip pat represijos, Vokietijos nenaudai kintanti padėtis frontuose (pralaimėjimas prie Maskvos 1941 m. pabaigoje ir kt.), tarpautiniai įvykiai (JAV įstojimas į karą) – visa tai Lietuvos visuomenę veikė palankesne antinaciniam pasipriešinimui linkme, skatino pasipriešinimo (taip pat ir sovietinio) kovą.

1942 m. pradžioje LSSR NKVD vadovybė planavo Lietuvoje steigti rezidentūras; jos turėjo vadovauti visam žvalgybos darbui, diversijų ir teroro akcijų vykdymui. Pagrindinę rezidentūrą planuota įsteigti Biržų apskrityje. Į Lietuvą ketinta siųsti mažas 2–3 žmonių grupes, kurias sudarytų ne vien NKVD darbuotojai. Jose turėjo būti žmonių, turėjusių galimybes užmegzti ryšius su vietine administracija, „katalikų“ ir „nacionalistų“ sluoksniais, siekiant juos skaldyti ir priešinti. Tai buvo suprantama kaip „antivokiško judėjimo“ stiprinimo sudedamoji dalis, netgi pradėtas kelti uždavinys skverbti į Vokietijos teritoriją. Šiems tikslams vykdyti turėjo būti atrenkami žmonės iš 1941 m. tremtinių; teroro ir diversijų aktų vykdytojai turėjo būti verbuojami iš kriminalinių nusikaltėlių, „buitinių elementų“ („бытовики“), evakuotų į SSRS karo pradžioje. Planuota siųsti iš sovietinio užnugario bei verbuoti okupuotoje Lietuvoje ir vadinamąją „moterišką agentūrą“. Įvairioms užduotims vykdyti SSRS NKVD vadovybė siūlė verbuoti Baltarusijoje dislokuotų lietuvių savisaugos batalionų demoralizuotus karius ir kt.²⁰

Siekdama savo politinių tikslų sovietinė NKGB–NKVD vadovybė ketino užverbuoti gen. Stasį Raštikį (jo dukros buvo išstremtos į SSRS), per jį plėsti įtaką tarp Lietuvos karininkų, Liaudininkų ir Krikščionių demokratų partijų narių, juos panaudoti prieš vokiečius²¹.

Nėra duomenų, kad siunčiamose į Lietuvą diversantų grupėse būtų buvę tremtinių, politinių kalinių, būtų buvę įgyvendinti kiti planai. Tačiau bent kai kurie iš jų galėjo tapti realūs ir pavojingi vokiečiams, jei NKGB–NKVD struktūros būtų sugebėjusios įgyti didesnę įtaką, jų veiklos metodai būtų buvę lankstesni, bent kiek subtiliau būtų buvę atsižvelgiama į Lietuvos visuomenės politinius lūkesčius. Tačiau patirtos nesėkmės siunčiant pirmąsias diversines žvalgybines grupes ir kiti veiksniai pasėjo didelį nepasitikėjimą NKGB–NKVD struktūrose, lėmė perdėtą atsargumą, įtarumą (net ir Antano Sniečkaus aplinkos žmonių atžvilgiu); apskritai nebuvo išnaudotos galimybės pasinaudoti stiprėjančiomis antivokiškoms okupuotos Lietuvos visuomenės nuotaikomis.

Nuo 1942 m. pavasario NKVD neteko pagrindinio, monopolinio vaidmens organizuojant sovietinę pasipriešinimo kovą vokiečių užnugaryje. Šios funkcijos perduotos sukurtiems vadinamiesiems partizaninio judėjimo štabams. Buvo sukurti centrinis (CPJŠ), respublikiniai, sričių partizaniniai štabai, jiems vadovavo komunistų partijos respublikų (sričių) pirmieji sekretoriai. 1942 m. lapkričio pabaigoje įkurtam Lietuvos partizaninio judėjimo štabui (LPJŠ) vadovavo A. Sniečkus. Tačiau NKVD, jo 4-oji valdyba ir toliau vokiečių užnugaryje vykdė žvalgybinę, diversinę ir teroristinę veiklą. 1942 m. spalio mėn. į Vakarų Baltarusiją buvo atsiųsta LSSR NKVD operatyvinė grupė, vadovaujama sovietinio saugumiečio Jono Vildžiūno (slapyvardis Beras, Ivanas Ivanovičius).

Komunistų požiūris į partizaninį karą buvo platesnis. A. Sniečkus nuo pat karo pradžios pasisakė prieš „siaurus“ (žinybinius) šio karo organizavimo principus. Jo vadovaujamas štabas rengė ir siuntė į Lietuvą grupes, sudarytas iš įvairių žmonių – komunistų, sovietų valdžios atstovų, komjaunimo ir „nepartinio aktyvo“. Atsiųstos į Lietuvą jos turėjo „masiškai kurti kovos su hitlerizmu komitetus, įtraukiant į juos įvairius gyventojų sluoksnius“, „smarkiai išplėsti politinį darbą tarp gyventojų“ ir kt.²² Organizuojant sovietinį pagrindį pradėta akcentuoti, jog būtina kreipti dėmesį į „Lietuvos specifiką“.

Atsižvelgiant į liūdną NKVD patirtį, nuo 1942 m. vasaros keitėsi ir sovietinio pagrindžio organizatorių grupių siuntimo taktika. Jos buvo siunčiamos ne tiesiog į Lietuvą, o į Vakarų Baltarusiją; ten steigtos vadinamosios tarpinės, atraminės Lietuvos sovietinių partizanų bazės. Iš jų į Lietuvą buvo siunčiami žmonės žvalgybai, ryšiams užmegzti, veiklos sąlygoms išsiaiškinti ir paruošti. Apskritai sovietiniam pagrindžiui Lietuvoje kurti naudotasi gerokai stipresnio sovietinio partizaninio judėjimo Baltarusijoje galimybėmis. Iki 1944 m. sausio pradžios į Lietuvą buvo atsiųstos 42 grupės, 342 žmonės²³; dauguma jų Lietuvą pasiekė per Baltarusiją. Baltarusijos (Kazėnų, Naročiaus) miškuose įsikūrė ir iki pat vokiečių okupacijos pabaigos veikė 1943 m. pavasarį iš sovietinio užnugario atvykęs Motiejaus Šumausko vadovaujamas vyriausiasis sovietinio pagrindžio Lietuvoje vadovaujantis centras (vadinamoji LKP(b) CK ir LPJŠ operatyvinė grupė, nuo 1944 m. pradžios – LKP(b) Šiaurės ir Pietų sričių komitetai).

Iš sovietinio užnugario atsiųsti specialiai apmokyti pagrindininkai nesudarė sovietinio pasipriešinimo dalyvių daugumos, tačiau buvo jo organizaciniai, vadovaujantys, idėjiniai „branduoliai“. Be kitų aplinkybių,

tokių jų vaidmenį stiprino ir stalininės vadovybės nepasitikėjimas vokiečių okupuotose teritorijose pasilikusiais žmonėmis.

Kitą svarbią sovietinio ginkluoto pagrindžio dalyvių kategoriją sudarė buvę raudonarmiečiai, tapę vokiečių karo belaisviais. Jie į miškus bėgo metę darbus pas Lietuvos ūkininkus, bėgo iš Lietuvoje įkurdintų karo belaisvių stovyklų, karo belaisvių transportų, siunčiamų per Lietuvą darbams į Vokietiją, iš vokiečių sudarytų karinių ir policinių formuočių. Sovietiniais partizanais tapę karo belaisviai atliko prieštaringą vaidmenį. Daugiausia tai buvo rusų valstietijos atstovai, savo mentalitetu mažai besiskiriantys nuo lietuvių valstiečių ir kitų vietos gyventojų. Šiuo atžvilgiu jie buvo tarsi savotiškas tiltas, jungęs vietinius Lietuvos gyventojus su sovietiniu pagrindžiu. Lietuvos žmonių ryšiai su karo belaisviais, pagalba jiems humanistiniais tikslais vėliau tapdavo pagalba šiam pagrindžiui. Kita vertus, karo belaisviai buvo sovietiniai žmonės, išaugę ir subrendę komunistinės santvarkos sąlygomis, kur nebuvo vietos tolerancijai, prigimtinėms žmogaus teisėms, pagarbos privatinei nuosavybei. Jiems buvo įprasta veikti agresyviai, šturkščia ginkluota jėga, smurtu ir prievarta.

Lietuvoje karo belaisviai telkėsi ir sovietinio pasipriešinimo židiniai kūrėsi ten, kur daugiausia gyveno rusų tautybės gyventojų. Gal kiek suabsoliutindama, tačiau ne be pagrindo lietuvių pagrindžio spauda pažymėjo: „Kur tik rusų kaimai, ten ir stambiausi banditų lizdai. Į juos bėga bolševikiniai belaisviai, žydai, ukrainiečiai.“²⁴

Trečias šaltinis, papildęs sovietinius partizanus Rytų ir Pietryčių Lietuvoje, buvo holokausto akcijų išvengę žydai. Jiems partizaninė kova nebuvo vien idealas; bėgimas į mišką pirmiausia reiškė išsigelbėjimą ir galimybę išlikti gyvam²⁵. Žydai pas sovietinius partizanus bėgo iš 1943 m. likviduo-

jamo Vilniaus geto, taip pat iš Kauno, dar anksčiau – iš Švenčionių ir kitų mažesnių žydų getų. Žydai buvo patyrę dar žiauresnę negu sovietiniai karo belaisviai dalią, tragišką holokausto aukų lemtį. Be abejo, jie buvo įvairių pažiūrų ir įsitikinimų, nevienodas buvo jų požiūris į antinacinę kovą, jos taktiką, sovietinį pagrindį.

Žydų istorikas Domas Levinas pabrėžia tokius mirties išvengusių žydų kovos tikslus: „Įsitraukti į kovą prieš nacius, o sykiu atkeršyti savo šeimų žudikams ir užmegzti kokį nors ryšį su išoriniu pasauliu, net jei jo gija driektūsi per Maskvą“. Pasak jo, šiuo klausimu sutarė visos politinės žydų kryptys, pirmiausia komunistai; sovietinių partizanų būriai buvo vienintelės struktūros, sutikusios priimti iš getų pabėgusius žydus²⁶.

Sovietiniams karo belaisviams ir žydams įsiliejus į sovietinį ginkluotą pagrindį, nuo 1943 m. rudens prasidėjo masiškesnis jo plėtros etapas Lietuvoje. Svarbu pažymėti ir kokybinius šio reiškinio aspektus. Žydai ir sovietiniai karo belaisviai (daugiausia rusai ir ukrainiečiai) buvo dvi vokiečių okupacijos metais Lietuvoje žiauriausiai terorizuotos žmonių kategorijos. Dėl šios aplinkybės sovietinio pagrindžio veiksmi tapo radikalesni, kova įgijo keršto ir teroro motyvų, kurie stiprino priešpriešą su vietos gyventojų dauguma.

Sovietinio ginkluoto pagrindžio dalyviai Lietuvoje – iš sovietinio užnugario atsiųsti diversantai, buvę karo belaisviai, holokausto išvengę žydai, dėl įvairių priežasčių į ginkluotą antinacinę kovą įsitraukę lietuviai ir kitų tautybių vietos gyventojai – sudarė daugiatautį, nevienalytį žmonių sambūrį. Tai toli gražu nebuvo idėjiniu pagrindu antinacinei kovai susitelkusių, politinių vienminčių judėjimas. Galima teigti, kad vyraujantis organizacinis sovietinio pagrindžio principas buvo ne savanoriškumas ir sąmoningas, laisvas apsisprendimas, o įvai-

rios priverčiamojo pobūdžio aplinkybės. Iš sovietinio užnugario žmonės partizanauti buvo siunčiami mobilizacine tvarka²⁷.

Tai lėmė vien sovietiniam ginkluotam pagrindžiui būdingus vidaus konfliktus. Jo daugiatautiškumas, sovietmečio istoriografijoje propagandiniais tikslais pabrėžiamas norint parodyti jo stiprumą, „visaliaudiškumą“, iš tikrųjų buvo jo silpnumo požymis.

Daugiausia sovietinio ginkluoto pagrindžio dalyvių Lietuvoje buvo susitelkę Rūdninkų girioje. Ši vieta tapo savotišku placdarmu jo veiklos plėtrai, kartu ir svarbiausia konfrontacijos su vietos gyventojais arena Pietryčių Lietuvoje. Tik čia naudodamiesi patogia geografine padėtimi, politine Maskvos priedanga ir materialine pagalba (daugiausia ginklais) iš sovietinio užnugario sovietiniai partizanai sugebėjo išsilaikyti, stabiliau, sistemiškiau veikti. Čia dažniau nei kur kitur Lietuvoje jie naudojo smurtą, prievartą, terorą, nes, kaip ir kituose Lietuvos regionuose, neturėjo žymesnės vietos gyventojų (lietuvių ir lenkų) paramos ir palaikymo.

Pažymėtina, kad sovietinių partizanų koncentracija Rūdninkų girioje nebuvo natūralus, savaiminis reiškinys. Čia jie susitelkė priverstinai, spaudžiami stipraus lenkų ginkluoto pagrindžio (Armijos Krajovos) jėgų. Nei lietuvių, nei lenkų Rūdninkų girios sovietinių partizanų būriuose nebuvo daug.

Kituose Lietuvos regionuose (ypač Žemaitijoje ir Suvalkijoje) apskritai veikė tik atskiri negausūs, silpni, izoliuoti sovietinio ginkluoto pagrindžio židiniai.

Konfrontacijos su vietos gyventojais priežastys buvo įvairios, pirmiausia ekonominės. Gaudami menką materialinę paramą iš sovietinio užnugario, sovietinio pagrindžio dalyviai visą materialinį aprūpinimą savo žmogiškajai egzistencijai palaikyti užkrovė kaimų gyventojams, valstiečiams. Pietryčių Lietuvoje tai jiems tapo sunkia ekonomine

našta. Genrikas Zimasas 1943 m. rudenį, vos tik atvykęs į Rūdninkų girią, rašė į Maskvą A. Sniečkui, kad „...paruoša yra dabar čia mums kovos uždavinys, kuriam mes kiekvieną kartą turim ruošti kaip į mūsų“²⁸.

Sovietiniai partizanai grobstė turtą, savavaliavo, nevenė banditizmo tikrąja to žodžio prasme, apiplėšinėjo, ypač „kontrrevoliucinius elementus“, stokojo drausmės, buvo morališkai pakrikę. Visa tai stiprino vietos gyventojų priešišumą. Šie reiškiniai užfiksuoti ir sovietiniuose šaltiniuose: lankydami pas valstiečius jie darė kratas, atiminėjo vertingesnius daiktus, rausėsi spintose, komodose bei skryniose, net išsivesdavo paskutines karves ir kt.²⁹

Apskritai mitas yra tai, kad sovietiniai partizanai Lietuvoje buvo gerai ginkluoti. 1943 m. po Raudonosios armijos pergalių, pasiekto „esminio persilaužimo“ atrodė, jog frontas greitai pasieks Lietuvą. Tačiau vokiečiams iki 1944 m. pavasario pavyko stabilizuoti frontą toli nuo Lietuvos. Todėl pradėjęs stiprėti sovietinis ginkluotas pagrindis Lietuvoje nuo 1943 m. ankstyvo rudens iki 1944 m. pavasario iš esmės negavo jokios materialinės paramos iš sovietinio užnugario. 1943 m. rudenį Lietuvoje susikūrusią vadinamąją vietinę savisaugą – apsiginklavusius kaimus, atskiras sodybas, pavienius asmenis – sovietiniai partizanai puldinėjo norėdami ne tik apsirūpinti maistu, bet ir apsiginkluoti. Atimti („trofėjiniai“) ginklai iš esmės buvo pagrindinis partizanų ginklų šaltinis. Beje, kaimų savisaugininkų ir kitų asmenų nuginklavimas turėjo ir politinį aspektą – bijota, kad nesusidarytų ginkluoti židiniai ir nekiltų antisovietinis pasipriešinimas ne tik karo, bet ir pokario metais.

Sovietiniam pagrindžiui stiprėjant vis labiau ryškėjo, agresyvėjo, darėsi prioritetingesnis jo dalyvių pastangos skverbtis į lietuvių (ir lenkų) nacionalinius pagrindžius siekiant juos griauti iš vidaus, kontroliuoti,

palenkinti savo politiniams interesams, sudaryti sąlygas Lietuvos reokupacijai ir sovietizacijai.

Jau 1943 m. vasarą LKP(b) CK biuro posėdyje Maskvoje A. Sniečkus kalbėjo, jog „...turint galvoje, kad ateityje kovojant už Tarybų valdžios atkūrimą [Lietuvoje. – R. Z.] teks susidurti su daugeliu mums priešišku buržuazinių nacionalistų grupuočių, mes privalome jau dabar silpninti jų autoritetą liaudies masėse“³⁰.

Nuo 1943 m. pabaigos sovietinio pagrindžio direktyviniuose dokumentuose nurodoma, jog kasdienis, nuolatinis sovietinių partizanų darbas – skverbtis į nacionalinius lietuvių ir lenkų pagrindžius, juos demoralizuoti; keliami uždaviniai aktyviau naikinti „užkietėjusius nacionalistus – tarybų valdžios priešus“, imtis „specialių priemonių“ prieš nacionalistinių organizacijų vadovus³¹, t. y. juos žudyti.

Šios direktyvos dar ryškesnės NKGB–NKVD šaltiniuose. Lietuvos SSR NKGB operatyvinės grupės Maskvoje vadovas A. Guzevičius J. Vildžiūnui (Berui) 1944 m. pradžioje siūlė numatyti ir pradėti energingai vykdyti priemonių planą kovojant su vis labiau aktyvėjančiu lietuvių nacionaliniu pagrindžiu. Artimiausias uždavinys – nustatyti, kas vadovauja šiam pagrindžiui, kad vienus būtų galima pradėti verbuoti, kitus izoliuoti (pašalinti iš pareigų), „aktyviai tardyti ar net likviduoti“.

Analogiškų, dar radikalesnių priemonių buvo siūloma imtis prieš lenkų pagrindį: „atkakliai“ skverbtis į lenkų „nacionalistines“ organizacijas, siekiant nustatyti jų vadovus, aktyvistus, dalyvius, ryšininkus, organizacinę struktūrą, išsiaiškinti, kokios jų nuotaikos, uždaviniai, kur yra ginklų sandėliai, spaustuvės, radijo stotys, konspiraciniai butai³².

Sovietinio pagrindžio egzistavimui ir plėtrai Lietuvoje iš sovietinio užnugario

buvo siunčiami ne tik pagrindžio organizatoriai, žvalgybinės diversinės grupės, ginklai (ypač nuo 1944 m. pavasario), bet ir nemaži finansiniai ištekliai. LKP(b) CK 1942 m. gegužės 20 d. prašė SSRS LKT skirti 556 tūkst. rublių partizaninei kovai Lietuvoje organizuoti, 1944 m. vasario pradžioje – „specialioms išlaidoms“ 200 tūkst. vokiškų markių (Rm) ir 50 rublių auksu per mėnesį³³. Prašomos pinigų sumos buvo skiriamos, jos pasiekdavo vokiečių okupuotą Lietuvą ir buvo paskirstomos sovietinio pagrindžio vadovams, kurie jas panaudodavo įvairiais tikslais.

Pirminių sovietinio pagrindžio šaltinių apibendrinamaisiais 1945 m. duomenimis, Lietuvoje iš viso veikė 3904 sovietiniai partizanai, pagal tautybę – 1475 rusai, 1386 lietuviai, 676 žydai, 367 kitų tautybių žmonės. 2884 žmonės (apie 73 proc.) buvo Lietuvos gyventojai, 1020 karo belaisvių, 952 komunistai ir komjaunuoliai, 2952 nepartiniai³⁴.

Šie duomenys vertintini kaip apytiksliai, orientacinio pobūdžio. Propagandiniai sumetimais lietuvių tautybės sovietinių partizanų skaičius padidintas, kitų tautybių – žydų, rusų, ukrainiečių, baltarusių – priešingai, sumažintas. Žydų istoriko D. Levino teigimu, iš viso į miškus išėjo apie 1800 Lietuvos žydų³⁵.

Apibendrinamieji duomenys apie sovietinį ginkluotą pagrindį ir jo veiklą sovietinėje istoriografijoje buvo begėdiškai klastojami: jo dalyvių skaičius padidintas iki daugiau kaip 10 tūkst., lietuvių jame – iki 62,5 proc., nukautų vokiečių kariškių, lietuvių policininkų ir kitų talkininkų – iki daugiau kaip 14 tūkst. ir kt.³⁶ Realiai sovietiniai partizanai nukovė apie 50–60 vokiečių, 300–400 lietuvių policininkų.

Kariniu požiūriu (galbūt išskyrus diversijas geležinkeliuose) sovietiniai partizanai buvo menka karinė jėga, niekada nepajėgusi kovoti su Lietuvoje dislokuotomis

negausiomis vokiečių ir lietuvių karinėmis bei policijos jėgomis. Jų „kovos veiksmai“ dažniausiai buvo susiję su įvairiomis jiems gyvybiškai svarbiomis paruošomis, todėl sovietinis partizaninis karas, ypač Pietryčių Lietuvoje, ėgavo ryškių karo su valstietija bruožų. Kaip veiklos metodas savo tikslams pasiekti dažnai naudotos teroro akcijos.

SOVIETINIŲ PARTIZANŲ TERORO PRIEŠ CIVILIUS GYVENTOJUS FAKTAI 1943–1944 M.

Teroro akcijas vykdė NKGB–NKVD grupės, LPJŠ būriai ar jų specialieji skyriai bei specialiai sudarytos teroristinės grupės. Yra duomenų, kad tokios grupės 1943 m. veikė prie Lietuvos KP(b) Kauno ir Vilniaus miestų pagrindinių komitetų³⁷.

Sovietiniai partizanai Lietuvoje rengė kovos išpuolius prieš policininkus, vietinės savisaugos struktūras, savivaldos administracijos pareigūnus ir kitus ginkluotus asmenis, kaip vokiečių kolaborantus, įvairias vadinamąsias paruošų akcijas siekdami apsirūpinti maistu ir kitomis žmogaus egzistavimui būtinomis priemonėmis, įvykdė žiaurių represinių, teroristinių akcijų prieš civilius gyventojus. Šios akcijos turėjo karo nusikaltimų ir nusikaltimų žmoniškumui požymių, jų žiaurumas vargu ar gali būti pateisinamas.

Kovodami su 1943 m. rudenį susikūrusia vietine (kaimų) savisauga sovietiniai partizanai degino kaimus, žudė ir terorizavo ne tik jiems besipriešinančius, bet ir ginkluotoje kovoje nedalyvaujančius žmones, tarp jų moteris ir vaikus. Vykdydami baudžiamąsias akcijas Pietryčių Lietuvoje jie užpuolė ir sudegino Babrauninkų, Bakaloriškių, Dargužių, Daržininkų, Derionių, Kaniūkų, Musteikos kaimus, žudė ir represavo jų žmones. Žiauriausia tokio pobūdžio

akcija 1944 m. sausio 29 d. įvykdyta Kaniūkų kaime, jos metu nužudyti 35 žmonės, tarp jų 13 moterų ir 11 vaikų³⁸.

Galima pateikti daugybę kitų ne mažiau skaudžių ir dramatiškų faktų apie sovietinių partizanų savavaliavimą Lietuvoje.

1943 m. balandžio mėn. Trakų apskrities Onušio valsčiuje sovietiniai partizanai sudegino dviejų pagalbinių policininkų sodybas: vienoje iš jų sudegė policininko žmona ir 3 vaikai, nes partizanai šaudė į degančius trobesius ir niekam neleido išbėgti³⁹.

Tų pačių metų birželio 18 d. naktį Trakų valsčiuje į Petkėniškių kaimą atvykę apie 40 ginkluotų „banditų“ sudegino 3 ūkius su visu inventoriumi ir gyvuliais; per gaisrą sudegė moteris. Tą pat naktį Salkininkų kaime jie nužudė 6 žmones, iš jų vieną (M. Radzevičių) žiauriai kankino: peršovė rankas ir kojas, gyvą įmetė į ugnį. Be to, kaime sudegino 2 ūkius su visu inventoriumi ir gyvuliais. Taigi iš viso sudeginti 5 ūkiai, jų turto nuostoliai įvertinti 900 tūkst. Rm⁴⁰.

1944 m. birželio 17 d. Beištrakių kaime „banditai“ sudegino 7 ūkius ir nužudė 2 ūkininkus⁴¹.

Tokių žiaurių akcijų daug buvo Pietryčių Lietuvoje, jų pasitaikė ir kitose Lietuvos vietovėse. Antai 1944 m. sausio 21 d. Luokės valsčiaus Žaduvėnų kaime pas ūkininką Avelį atėjo 5 „rusų banditai“. Apie tai kažkam pranešus policijai, jie išžudė visą ūkininko 5 asmenų šeimą⁴².

Vokiečių saugumo policijos ir SD duomenimis, vien 1944 m. vasario mėn. sovietiniai „banditai“ ir lenkų partizanai Lietuvos generalinėje srityje nužudė 14 civilių gyventojų, 11 policijos pareigūnų, 7 vokiečių karius, sužeidė 13 civilių gyventojų, 12 policijos pareigūnų ir 4 vokiečių karius, paėmė į nelaisvę 6 civilius gyventojus, 9 policijos pareigūnus ir 2 vokiečių karius. Plėšdami ūkininkus, puldami įvairius punktus bei vietoves „banditai“ panaudojo 252 pasto-

tes, pagrobė 40 karvių, 18 arklių ir kt.⁴³ Šie skaičiai rodo bendrąsias sovietinių partizanų veiklos tendencijas: nuo jų pirmiausia kentėjo civiliai gyventojai, kaimo vietovių žmonės, valstiečiai (ūkininkai).

Tarp sovietinių partizanų aukų, be abejo, galėjo būti ir okupantų talkininkų (kolaborantų), tačiau jų buvo mažuma. Dauguma aukų buvo susiję su lenkų ar lietuvių nacionaliniais pagrindžiais, apskritai niekuo nenuskaltę, tačiau sovietiniams partizanams neįtikę civiliai gyventojai⁴⁴.

Pietryčių Lietuvoje, Rūdninkų girios rajone, veikę sovietiniai partizanai naudojo „išsivedimo į mišką“ taktiką. Antai 1944 m. gegužės 15 d. vakare į Jašiūnų valsčiaus Padvariškių dvarą atėję apie 40 partizanų paėmė 11 arklių, 7 karves ir kiaules, 5 porinius vežimus ir kitą turtą, kartu išsivedė ir 4 žmones, vieną iš jų pakeliui paleido⁴⁵. Miške žmonės buvo tardomi, kankinami, čia vykdomos ir mirties bausmės. Rūdninkų girioje veikęs „Kovos“ būrys 1944 m. pavasarį turėjo užduotį nustatyti, kas iš gyventojų palaiko ryšius su lietuvių savisauogos (policijos) bataliono įgula Rakliškėse; tie gyventojai turėjo būti ištremti, jų turtas konfiskuotas⁴⁶.

Kaune veikusi sovietinių partizanų terroristinė grupė (jos veikloje dalyvavo ir po karo SSRS didvyriu paskelbtas Alfonsas Čeponis) vien 1943 m. pavasarį–rudenį nužudė 8 vokiečius (tarp jų 5 karininkus), 17 policininkų, 6 slaptosios policijos agentus, Kauno miesto valstybinio teatro režisierių Juozą Monką-Monkevičių (jis Kauno gatvėje nužudytas ir apiplėštas 1943 m. rugsėjo 25 d.)⁴⁷.

Ši grupė 1944 m. sausio 4 d. naktį Kaune, Tvirtovės alėjoje, įsibrovė į butą ir nužudė dvi moteris – Eleną Spirgevičiūtę ir Stasę Žukaitę; panašių nusikaltimų padarė ir daugiau⁴⁸.

TERORO AKCIJOS PRIEŠ OKUPACINIO REŽIMO AUKŠTO RANGO PAREIGŪNUS IR VISUOMENĖS VEIKĖJUS

Politinės žmogžudystės Lietuvoje turėjo vykdyti iš sovietinio užnugario siunčiamos NKGB–NKVD grupės, vėliau komunistų partijos struktūrų organizuojamos ir vadovaujamos grupės. Antai SSRS gynybos liaudies komisaro 1942 m. rugsėjo 5 d. įsakyme tarp kitų uždavinių buvo keliamas uždavinys negailestingai naikinti arba imti į nelaisvę fašistinius politinius veikėjus, generolus, aukšto rango tarnautojus, „mūsų tėvynės išdavikus, tarnaujančius priešui“⁴⁹.

Sovietiniuose ir kituose šaltiniuose galima aptikti duomenų apie mėginimus nužudyti Lietuvos generalinį komisarą A. von Rentelną. Inicatyva rengti pasikėsinimą į jį, matyt, kilo ne tik Maskvoje; tai padaryti planavo ir sovietinio pagrindžio „apačios“⁵⁰. Esama duomenų, kad Lietuvos generalinį komisarą mėginta nužudyti 1943 m. rudenį; lietuvių pagrindžio šaltinių duomenimis, tą metų spalio 3 d. naktį keliolika ginkluotų „ukrainiečių“ užpuolė lietuvius policininkus, saugojusius Kauno apygardos tarėjo Goštauto bute po dalyvavimo derliaus šventėje apsinakvojusį A. von Rentelną. Buvo sužeistas vienas lietuvis policininkas, nukautas „rusų kapitonas“⁵¹.

LSSR NKVD operatyvinės grupės vadovybė Maskvoje 1943 m. lapkričio pradžioje siūlė J. Vildžiūnui (Berui) rengiantis vokiečių okupacinio režimo pareigūnų sunaikinimui visą dėmesį skirti A. von Rentelnui⁵².

Siekta nužudyti ir kitus aukščiausius vokiečių pareigūnus. 1943 m. spalio 22 d. J. Vildžiūnui buvo siūloma pateikti planą ir pasiūlymus, kaip nužudyti Vilniaus miesto komisarą Hansą Hingstą arba Vilniaus apygardos komisarą Horstą Wulffą. Lapkričio

pradžioje J. Vildžiūno buvo klausama, ar pradėjo rengtis šioms operacijoms. Jis atsakė, kad dar 1943 m. vasarą organizavo „žymių vokiečių pareigūnų“ nužudymą, tačiau nesėkmingai. Dabar esą per savo agentus jis organizuoja pasikėsinimus Vilniuje į juos, jau nustatytos H. Hingsto ir H. Wulffo gyvenamosios vietos (butai) ir jų automobilių numeriai. Matyt, šioms teroro aktams įvykdyti J. Vildžiūnas prašė iš sovietinio užnugario atsiųsti magnetinių minų⁵³.

Nors J. Vildžiūnas ir žadėjo greitai nužudyti vieną iš vokiečių „vadeivų“ Vilniuje, jokie teroristinio akto jam nepavyko suorganizuoti. 1943 m. rudenį NKGB grupės rengėsi nužudyti asmenį, kuris sovietinio saugumo šaltiniuose vadinamas niekinamu slapyvardžiu „Blakė“. Kadangi vokiečių pareigūnai NKVD šaltiniuose vadinami tikrosiomis pavardėmis, galima manyti, jog tai buvo lietuvis – lietuvių savivaldos pareigūnas ar visuomenės veikėjas, gyvenęs Kaune (gal net gen. Petras Kubiliūnas?). Maskva siūlė J. Vildžiūnui surinkti visus duomenis apie „Blakę“. 1943 m. lapkričio mėn. J. Vildžiūnas „visą dėmesį“ buvo sutelkęs į tai, kaip nužudyti „Blakę“⁵⁴. Nors planai buvo ambicingi ir toli siekiantys, 1943 m. nei J. Vildžiūno „čekistai“, nei apskritai sovietiniai pagrindininkai Kaune ir Vilniuje nesugebėjo įvykdyti jiems keliamų teroristinių uždavinių, nenužudė nė vieno žymesnio vokiečių okupacinio režimo ar lietuvių savivaldos administracijos pareigūno.

Be abejo, sovietiniam pagrindžiui Lietuvoje turėjo įtakos sovietinių baltarusių pagrindininkų Baltarusijoje įvykdytos teroro akcijos prieš vokiečių okupacinio režimo pareigūnus. Garsiausia iš jų buvo Baltarusijos gauleiterio Wilhelmo Kubeš nužudymas. Gavę įsakymą iš Maskvos, Minsko regione veikę sovietiniai būriai jį atkakliai „medžiojo“ 1943 m. vasarą ir rudenį. Iš pradžių pasikėsinimai į jį nužudyti buvo nesėkmingi,

tarp jų ir tų metų birželio 22 d. įvykdytas sprogdinimas Minsko teatre. W. Kubę paviko nužudyti 1943 m. rugsėjo 22 d. – jį mirtinai sužeidė jo miegamajame padėta mina⁵⁵.

Kaip „tėvynės išdavikus“ ir vokiečių kolaborantus sovietiniai baltarusių partizanai žudė ir baltarusių nacionalinio sąjūdžio veikėjus. Tarp kitų 1943 m. gruodžio 6 d. buvo nužudytas Minsko burmistras Vaclavas Ivanovskis (žymaus Lietuvos gamtininko, profesoriaus Tado Ivanausko (1882–1970) brolis).

Vilniuje veikusi sovietinio pagrindžio teroristinė grupė 1944 m. kovo 3 d. nužudė baltarusių visuomenės veikėją, žymų aktorijų, režisierių, dramaturgą, baltarusių kalba leisto laikraščio „Bielaruski Holas“ vyriausiąją redaktorių F. Alechnovičių (Francisk Alachnowicz)⁵⁶.

Vykdydami teroro akcijas sovietinio pagrindžio dalyviai neatsižvelgė į potencialiai skaudžius jų padarinius vietos gyventojams, į tai, kad vokiečiai taikė nusikalstamą kolektyvinės atsakomybės principą: už antivokiškus teroro aktus buvo žudomi nekalti civiliai gyventojai. Vien keršydami už W. Kubės nužudymą vokiečiai sušaudė 2 tūkst. niekuo nenusikaltusių minskiečių (tarp jų buvo moterų ir vaikų), dar daugiau įkalino koncentracijos lageryje⁵⁷.

Nužudžius aukštą okupacinio režimo pareigūną, matyt, vokiečiai panašiai būtų elgęsi ir Lietuvoje. Tokiai prielaidai yra konkrečių pavyzdžių. 1943 m. rugsėjo mėn. lenkų pagrindininkai Vilniuje nužudė lietuvių kriminalinės policijos pareigūną Marijoną Padabą. Keršydami vokiečiai sušaudė 10 lenkų įkaltų, tarp kurių buvo ir žymių visuomenės veikėjų; 100 asmenų buvo suimti ir įkaltinti. Po šių įvykių lenkų pagrindis atsisakė vykdyti teroro akcijas. Tada sovietinio pagrindžio veikėjai ėmė kaltinti lenkų pagrindį pasyvia elgsena, netgi trukdymu vykdyti

diversijas ir teroro aktus⁵⁸. Tuo galima aiškinti ir sovietinių antivokiškų teroristinių akcijų nesėkmes, ypač Vilniuje. Lenkų pagrindžio dalyviai prie jų neprisidėjo, nors J. Vildžiūnas (Beras) informuodavo Maskvą apie daugelį jo užverbuotų ir sutikusių bendradarbiauti lenkų. Neturėdamas agentų, įtakos, sąjungininkų, sovietinis pagrindis ir jo teroristinės grupės tokioms sudėtingoms operacijoms įvykdyti paprasčiausiai buvo per silpnas.

Tačiau sovietinio pagrindžio vadovybė Maskvoje neatsisakė teroro akcijų prieš Lietuvos generalinį komisarą A. von Rentelną, Vilniaus miesto ir apygardos komisarus vokiečius, o 1944 m. – ir prieš Lietuvos vietinės rinktinės organizatorių gen. Povilą Plechavičių, galbūt ir kitus asmenis. Priešingai, užmojai rengti politines žmogžudystes 1944 m., karui einant į pabaigą, darėsi vis didesni. 1944 m. pradžioje SSRS NKVD–NKGB vadovai savo pavaldinių lietuvių Maskvoje klausė, kodėl iš J. Vildžiūno (Bero) negaunama informacijos apie numatytą ir rengtą žymių vokiečių pareigūnų nužudymą Vilniuje, ar ta linkme toliau dirbama. J. Vildžiūnui duotas nurodymas, kad į Vilnių siunčiama Balio Vilučio (slap. Volungė) grupė turi būti orientuota: 1) nužudyti generalinius tarėjus, komendantus ir kitus aukštus valdžios pareigūnus; 2) visą energiją skirti ne atsitiktinių ir paviršutiniškų žvalgybos duomenų rinkimui, o teroro aktų vykdymui ir „vertingų“ agentų verbavimui⁵⁹. Matyt, panašūs nurodymai duoti ir į Kauną pasiūstai V. Grizicko (slap. Banga) grupei.

Kaip matyti iš J. Vildžiūno ataskaitų, jo čekistai skverbėsi į lenkų pagrindį Vilniuje, užverbavo nemažai jiems padėjusių agentų. J. Vildžiūnas rašė, kad nuo 1944 m. pradžios jis rimtą dėmesį atkreipė ir į stiprėjančias „lietuvių nacionalistų“ pagrindines organizacijas. Tačiau teroro akcijų rengi-

mas siekiant nužudyti vokiečių komisarus H. Hingstą ir H. Wulffą nebuvo sėkmingas, įvyko „provokacijos“, kai kurie asmenys vokiečių buvo suimti⁶⁰.

Apie pasikėsinimus 1944 m. į Lietuvos generalinį komisarą A. von Rentelną ir gen. P. Plechavičių plačiai rašė G. Zimas 1983 m. išleistoje apybraižoje. Jo žodžiais, idėją nužudyti „vieną lietuvių tautos budių“ – A. von Rentelną vokiečių okupacijos metais „brandino“ „Staso“ grupės narys Hubertas Borisa (1958 m. jis buvo paskelbtas SSRS didvyriu (po mirties). G. Zimas pritaręs šiai idėjai. Lietuvos generalinis komisaras A. von Rentelnas turėjo būti nužudytas pakišus jam magnetinę miną. Esą tai turėjo padaryti viena moteris lenkė, troškusi jį nugalaboti už jos sušaudytą brolių⁶¹. Taigi A. von Rentelnas turėjo būti nužudytas pagal labai panašų į W. Kube's nužudymą scenarijų. Sunku pasakyti, ar jis buvo realus, ar gal tik G. Zimano fantazijos vaisius.

Juo labiau kad iš vokiškų šaltinių ryškėja kitoks sovietinio pagrindžio rengtas pasikėsinimo į A. von Rentelną (ir gen. P. Plechavičių) planas. 1944 m. balandžio 6 d. vokiečių saugumo policija suėmė „rusų parašiutininką“ Germaną Haimą. Per tardymą jis davė parodymus, kad prieš keletą savaičių bazėje prie Baltosios Vokės įvyko sovietinių „banditų“ vadovybės pasitarimas, kuriam vadovavo „žinomi banditai“ Kostas ir Vladimiras. Pasitarime pirmiausia buvo priimtas nutarimas paskelbti mirties nuosprendį „banditams“ (t. y. sovietiniams partizanams) Miškai ir Jurkai, nes esą jų plėšimų politiniu atžvilgiu „negalima buvo pakęsti“. Tačiau tame pačiame posėdyje mirties nuosprendis jiems buvo pakeistas – nuteistiesiems pasiūlyta „bausmę atlikti kitaip“: jie turėjo įvykdyti pasikėsinimą į generalinį komisarą A. von Rentelną ir gen. P. Plechavičių. Vokiečių saugumo policijai

nepavyko nustatyti, kada „banditai“ atvyko į Kauną, tačiau buvo žinoma, kad atvykę jie turėjo susisiekti su „žinomu banditu Petka Trofimovu“, taip pat kad G. Haimas buvo gavęs iš žydės Albinos, kuri tuo metu buvo banditų bazėje (Rūdninkų girioje), įpareigojimą sužinoti ir jai pranešti generalinio komisaro adresą. Rašte reiškiamas susirūpinimas, nes Miška ir Jurka esą yra „atkaklūs ir ryžtingi banditai“, jie moka prisitaikyti prie aplinkybių, ilgai siautėjo Kaune, gerai pažįsta miestą, palaiko ryšius su lig tol (vokiečiams) nežinomais asmenimis. Ypač pavojingu laikytas P. Trofimovas – senas, daug kartų baustas, vadovaujamas pareigas einantis komunistas⁶².

Imtis kokių nors konkrečių pasikėsinimo į A. von Rentelną veiksmų sovietiniams teroristams, matyt, nepavyko, tačiau rengiant pasikėsinimą į gen. P. Plechavičių jiems pasisėkė kai ką nuveikti.

Pasak G. Zimano, generolo nužudymas buvusi „dar viena“ H. Borisos puoselėta „svajonė“⁶³. Žvelgiant iš sovietinio pagrindžio pozicijų, gen. P. Plechavičius buvo tikrai pavojingas, vertas susidorojimo priešas: kilęs iš dvarininkų, 1918 m. ryžtingais veiksmais slopinęs bolševikų revoliuciją Žemaitijoje, 1926 m. įvykdęs „fašistinį“ valstybės perversmą, o svarbiausia, 1944 m. vasario 16 d. pakvietęs Lietuvos vyrus stoti į jo vadovaujamą Lietuvos vietinę rinktinę. Kaip vylėsi pats P. Plechavičius ir nemaža lietuvių visuomenės dalis, ši rinktinė turėjo būti atkuriamos Lietuvos kariuomenės užuomazga, kovoti su sovietiniais partizanais. Gen. P. Plechavičius buvo pavojingas ir tuo, kad jis buvo populiarus okupuotoje Lietuvos visuomenėje, į jo kvietimą atsiliepė tūkstančiai Lietuvos vyrų.

Iš sovietinių šaltinių matyti, kad gen. P. Plechavičių sovietiniai pagrindininkai ilgai sekė, apie jį rinko žinias. Buvo užverbuotas jo štabe dirbęs buvęs Lietuvos ka-

riuomenės karininkas Piotras Voronenka, galbūt ir kiti asmenys. Gautus duomenis apie Vietinę rinktinę ir kitą politinio bei karinio pobūdžio informaciją sovietiniai pagrindininkai perduodavo į Maskvą.

Tačiau nužudyti gen. P. Plechavičiaus nepavyko. H. Borisa 1944 m. kovo 31 d. eidamas į susitikimą su P. Voronenka pateko į policijos pasalą, buvo sunkiai sužeistas, svetima (M. Zumerio) pavarde paguldytas į ligoninę, iš jos pabėgo, vėl buvo suimtas ir 1944 m. gegužės mėn. nusižudė Kauno kalėjime⁶⁴. Įdomu pažymėti, kad gen. P. Plechavičius žinojo apie sovietinio pagrindžio rengiamą pasikėsinimą į jį⁶⁵.

1944 m. kovo 24 d. Švenčionyse sovietiniai partizanai nužudė vokiečių civilinės valdžios ūkinius pareigūnus (apskrities žemės ūkio vadovus) Fritzą Ohlį ir Ernstą Heinemanną. Ši antivokiška teroro akcija daugeliu atžvilgių buvo išskirtinė. Pagrįstai galima teigti, kad ji įvykdyta lietuvių nacionalinio pagrindžio iniciatyva ir jo žmonėms aktyviai dalyvaujant (tai ir lėmė jos sėkmę). Akcija buvo 1944 m. pradžioje tarp lietuvių ir sovietinio pagrindžių atstovų užsimezguusių kontaktų ir ryšių rezultatas. Be kitų tikslų, ja siekta pakenkti turėjusiems tendenciją gerėti vokiečių ir lenkų santykiams (todėl vokiečių pareigūnai buvo nužudyti lenkų pagrindžio vardu). Lietuvių nacionalinio ir sovietinio pagrindžio ryšiai nenutrūko iki pat vokiečių okupacijos pabaigos. Galima daryti prielaidą, kad sovietai dėl savo agresyvių, egoistinių tikslų neišnaudojo lietuvių nacionalinio pagrindžio potencialių galimybių bendrai antinacinei kovai, savo pozicijoms Lietuvoje stiprinti ir teroristinei veiklai plėsti. Galima kalbėti ir apie kitą šių ryšių aspektą, nors regioniniu mastu jie varžė sovietinio pagrindžio represinę veiklą, nes teko laikytis pasiektų susitarimų „tarpusavyje nekariauti“, nelieti „lietuviško kraujo“, neliesti civilių gyventojų. Sovietinio ir lietu-

vių nacionalinio pagrindžių atstovai netgi tarėsi dėl bendrų veiksmų prieš okupantus vokiečius jiems traukiantis iš Lietuvos⁶⁶.

Sovietinio pagrindžio, ypač NKGB–NKVD grupių, teroristinė veikla toli gražu nėra visiškai aiški. Iki šiol ne tik Lietuvos, bet ir kitų šalių istoriografijoje neišaiškintas klausimas – žymaus Stačiatikių bažnyčios veikėjo, Pabaltijo egzarchato vadovo, metropolito Sergijaus (Voskresensko), jo vairuotojo P. Kulakovo, bendrakeleivių – buvusio Maskvos Didžiojo teatro solisto I. Redikiulcevo ir jo žmonos nužudymas 1944 m. balandžio 29 d. kelyje Vilnius–Kaunas (Kruonio miestelio apylinkėse)⁶⁷. Atsitiktine žudikų auka tapo ir keliuėjusi mergina, ji nužudyta kaip nereikalinga liudytoja⁶⁸.

Metropolito Sergijaus nužudymas neabejotinai buvo politinė žmogžudystė, tik neaišku, kas tai padarė. Vokiečių oficialiai leistoje spaudoje 1944 m. gegužės 2 d. nužudymas įvardytas kaip „bolševikinių banditų“ įvykdytas teroro aktas⁶⁹. Sovietiniuose šaltiniuose ir istoriografijoje išgalėjo nuostata, jog metropolitą Sergijų nužudė vokiečiai; tokios nuostatos linkusi laikytis ir dauguma Rusijos naujausiosios istoriografijos autorių⁷⁰. Tai nenuostabu: pripažinimas, kad aukšto rango dvasininką nužudė sovietinio pagrindžio atstovai, kompromituotų sovietinį pagrindį ir jo veiklos metodus.

Nors iki šiol nėra paviešintų patikimų tiesioginių įrodymų, o šaltiniuose ir istoriografijoje esama įvairių prieštarų teiginių ir spekuliacijų, vis dėlto galima manyti, kad metropolito Sergijaus nužudymas galėjo būti inspiruotas Maskvoje; galima kelti versiją, kad jį nužudė sovietinio pagrindžio, jo specialiųjų grupių atstovai⁷¹.

Aiškintis nužudymo aplinkybes sunku dėl metropolito Sergijaus asmenybės ir veiklos prieštaravimo. Metropolitas Sergijus ir jo vadovaujamo Pabaltijo egzarchato

aukštoji dvasininkija laikėsi griežtų anti-bolševikinių pozicijų, aktyviai bendradarbiavo su vokiečiais. Dėl to 1943 m. Maskvos bažnytinė valdžia metropolitą už akių atidavė teismui⁷². Kita vertus, jis tvirtai ir atkakliai gynė Stačiatikių bažnyčios interesus, nepasidavė vokiečių spaudimui atsiriboti nuo Maskvos patriarchato; jo pastangomis Pabaltijo egzarchatas išliko pavaldus Maskvos patriarchijai ir kt.

Galima pateikti daugelį faktų, rodančių, kad metropolitas Sergijus buvo palankus vokiečiams ir pastarieji pasitikėjo juo. 1944 m. pradžioje, kai nuo slenkančio į Vakarų fronto į Lietuvą plūstelėjo pabėgėlių ir evakuotų Rusijos gyventojų srautas, vokiečių okupacinė valdžia Lietuvoje nuogąstavo, kad apskričių viršininkai atvykusiems nepatikimiems „sovietinės bažnyčios“ dvasininkams išduos leidimus dvasinei veiklai. Vokiečių nurodymu jie turėjo būti registruojami ir kontroliuojami „susitarus su metropolitu Sergijumi“, o apskričių viršininkai galėjo išduoti leidimus dvasinei veiklai tik tiems dvasininkams, kurie turės „ypatingai aiškų“ jo leidimą⁷³.

Kokie konkretūs faktai rodytų, kad metropolito Sergijaus nužudymas buvo ne vokiečių įvykdytas teroro aktas? Vis dėlto žudikai vilkėjo vokiškas uniformas (jei nužudymo inspiratoriai būtų buvę vokiečiai, uniformos tikriausiai būtų buvusios kitokios). Vokiečiai už suteiktus duomenis apie šio nusikaltimo vykdytojus buvo pažadėję 10 tūkst. Rm premiją.

Neteisingi istoriografijoje pasitaikantys teiginiai, kad vokiečiai netyrė nužudymo aplinkybių. Metropolito Sergijaus nužudymo aplinkybėms ištirti buvo sudaryta komisija, kriminalinė policija atliko nusikaltimo vietos tyrimą, padarytos rastų šovinių tūtelių ir kulų fotografijos bei mikrofotografijos⁷⁴.

Vokiečių saugumo policijos ir SD Lietuvoje vadas 1944 m. gegužės 1 d. rašte

dėl metropolito Sergijaus nužudymo vokiečių žandarmerijos vadui Lietuvoje detalios nušvietė įvykdyto nusikaltimo aplinkybes. Jame pateikti liudytojų parodymai, išvardyta nemažai detalių ir daroma išvada, kad nusikaltėliai turėjo automobilį su policijos numeriais, šaudė iš dviejų „mašinpistolių“ – rusiškos ir vokiškos ir kt.

Tame rašte žandarmerijos vado buvo prašoma „iki atskiro parėdymo prieš išvažiavimus ir įvažiavimus kaip galima dažniau“ automobilius su policijos ženklais sulaikyti ir patikrinti, tą patį daryti buvo prašoma ir vermachto įstaigų, be to, šių įstaigų buvo prašoma „ateityje konfiskuotas vokiškas ir rusiškas „mašinpistoles“ pristatyti patikrinimui“ vokiečių saugumo policijos kriminalistikos tarnybai⁷⁵.

Po metropolito Sergijaus nužudymo vokiečiai ėmėsi saugumo priemonių sričių, kuriose „siautėjo banditai“, keliuose. Vokiečių tvarkos policijos vado 1944 m. gegužės 1 d. įsakymu kategoriškai uždraustos pareigūnų tarnybinės kelionės „palydint tik šoferiui“. Išvykstant į jas automobiliai turėjo būti „užpildyti keleiviais“, kelionių metu ginklai ir sprogmenys parengti atremti užpuolimus⁷⁶. Kad nesusidarytų palankios sąlygos panašioms teroro aktams, policijai buvo uždrausta stabdyti automobilius Vilniaus, Kauno, Panevėžio apygardų keliuose.

Taigi po metropolito Sergijaus nužudymo vokiečiai ėmėsi konkrečių veiksmų nusikaltimui atskleisti ir tam tikrų priemonių saugumui keliuose užtikrinti.

Tačiau karo sąlygomis vargu ar buvo įmanoma nužudymą ištirti. Tomis dienomis Vilniuje jau buvo jaučiamas fronto artėjimas; tai dezorganizavo vokiečių tvarką ir jie negalėjo kontroliuoti padėties. Iš miesto jau vyko evakuacija, ėmė kriksti Vilniaus krašte dislokuoti Lietuvos vietinės rinktinės daliniai ir kt. Kita vertus, dėl tokios padė-

ties 1944 m. pavasarį vokiečiai galėjo inscenizuoti nužudymo tyrimo veiksmus.

Savotiškai įdomi ir išraiškinga buvo sovietinio ginkluoto pogrindžio dalyvių Lietuvoje reakcija į metropolito Sergijaus nužudymą. LPJŠ vadovai apie šį įvykį šifruotomis radiogramomis A. Sniečkų Maskvoje informavo tik 1944 m. gegužės 8–9 d. M. Miceika (slap. Gabrys) iš Rūdninkų girios pranešė, kad metropolitą nužudė nežinomi asmenys važiuojantį automobiliu kelyje Vilnius–Kaunas prie Kruonio miestelio balandžio 28 d. (iš tikrųjų 29 d.); jis pažymėjo, kad dėl to vokiečiai spaudoje niršta. G. Zimanas A. Sniečkui rašė: „Fašistinė spauda praneša, kad bolševikiniai banditai netoli Kauno nužudė metropolitą Sergijų. Mes niekam tokio uždavinio nedavėme. Iš kai kurių aplinkybių panašu, kad tai gestapo provokacija. Jeigu ką sužinosite tiksliau, prašau pranešti.“⁷⁷

Atrodytų, jog LPJŠ partizanų vadai apie metropolito Sergijaus nužudymą sužinojo tik iš vokiečių leistos spaudos, kuri Rūdninkų girią pasiekė gerokai vėluodama. Kartu galima daryti prielaidą, kad LPJŠ partizanai metropolito Sergijaus nužudymo akcijoje nedalyvavo.

Nėra duomenų, kad A. Sniečkus apie šį įvykį būtų informavęs G. Zimaną, nors jo ir buvo prašoma tą padaryti. Įdomu ir tai, kad LPJŠ šaltiniuose metropolito Sergijaus nužudymo „vokiška versija“ iš pradžių vertinta atsargiai: „Yra pagrindo manyti, kad Sergijus buvo užmuštas pačių vokiečių provokaciniais sumetimais.“⁷⁸

Vėliau, 1944 m. pavasarį (tikslī data nenurodyta), Lietuvos KP(b) CK Propagandos ir agitacijos skyriaus vedėjas Kazys Preikšas „lietuvių partizanų grupės“ vardu parengė dokumentą, pavadintą „Žinutės dėl pravoslavų bažnyčios egzarcho, Lietuvos ir Latvijos metropolito Sergijaus provokacinio nužudymo projektas“. Jame jau

teigta, jog „Lietuvos partizanams žinoma, kad metropolitą Sergijų nužudė gestapas turėdamas tikslą įbauginti „raudonuoju teroru“ katalikų dvasininkiją ir sulaukyti patriotiškai nusiteikusių katalikų dalį nuo aktyvios kovos prieš vokiečius“. Šis dokumentas buvo pasiūstas VKP(b) CK Propagandos ir agitacijos skyriaus vedėjui Fedosejevui su prašymu leisti jį perskaityti per radiją ir paskelbti lietuviškoje (sovietinėje) spaudoje⁷⁹.

Tačiau nėra duomenų, kad šios propagandinės akcijos būtų buvusios įgyvendintos.

Kai A. Sniečkaus (LPJŠ) vadovaujamų partizanų vadai pranešinėjo į Maskvą jiems žinomą informaciją apie metropolito Sergijaus nužudymą, o Maskvoje K. Preikšas stengėsi apginti Lietuvos partizanų „garbę“ nežudžius aukšto Stačiatikių bažnyčios dvasininko, okupuotoje Lietuvoje veikusios LSSR NKVD operatyvinės grupės vadovas J. Vildžiūnas (1944 m. pavasarį jis jau turėjo išsišakojusį savo agentų tinklą, informavo Maskvą apie visus svarbiausius politinio visuomeninio gyvenimo įvykius Lietuvoje, ypač Vilniuje ir Kaune) į metropolito Sergijaus nužudymą visiškai nereagavo, jį nutylėjo, nekreipė dėmesio ir į vokiečių sukeltą antisovietinės propagandos triukšmą. Nieko apie tai jo neklausė ir Maskva.

Kartu su kitais minėtais faktais tokia nebyli NKGB–NKVD vadovybės reakcija į metropolito Sergijaus nužudymo faktą gali būti svarbus netiesioginis įrodymas, kad su metropolitu vis dėlto susidorojo ne vokiečiai, o NKGB–NKVD grupių žmonės, surengę itin slaptą teroristinę operaciją.

Beje, apie metropolito Sergijaus nužudymą NKGB–NKVD šaltiniuose gali būti ir užšifruotos medžiagos⁸⁰.

Baigiantis vokiečių okupacijai sustiprėję, iš sovietinio užnugario apginkluoti sovietinių partizanų būriai, ypač veikę Pie-

tryčių Lietuvoje, išplėtė teroro akcijas. Antai Rūdninkų girioje veikęs „Kovos“ būrys nuo 1944 m. vasario 15 d. iki balandžio pradžios nustatė 74 antisovietiška nusiteikusius asmenis, iš jų net 49 nužudė; tarp jų buvo 10 policininkų, 25 „baltieji partizanai“ ir šauliai, 10 lenkų „legionierių“, 2 vokiečių tarnautojai ir kt.⁸¹ Šie duomenys abejotini, tačiau suintensyvėjusią teroristinę sovietinio pogrindžio veiklą jie, be abejo, atspindi.

Nėra duomenų, kad sovietiniai partizanai Lietuvoje būtų įvykdę teroro akcijų prieš aukštesnio rango vokiečių okupacinio režimo pareigūnus – šie, kaip ir anksčiau, sovietiniams partizanams buvo nepasiekiami. Labiau pažeidžiami buvo visuomenės veikėjai, kolaboravę su vokiečiais. Istorikės Reginos Laukaitytės paskelbtais duomenimis, 1944 m. liepos mėn. savo automobilyje turėjo būti susprogdintas Patikėtinio rusų gyventojų reikalams Lietuvos generalinėje srityje biuro (Rusų komiteto) vadovas Aleksejus Stavrovskis. Padėti miną automobilyje turėjo jo vairuotojas J. Bondarevas, pačioje okupacijos pabaigoje tapęs sovietiniu partizanu. Tačiau jis šios užduoties neįvykdė, miną grąžino partizanams. A. Stavrovskio nužudymo operaciją buvo sumanę „Dėdės“ būrio partizanai, veikę netoli Kauno⁸².

Vokiečių okupacijai Lietuvoje einant į pabaigą Lietuvos SSR NKGB vadovybė rengėsi represinėmis priemonėmis įtvirtinti sovietinį okupacinį režimą. Remiantis turimais operatyviniais duomenimis, buvo sudaromi sąrašai žmonių, kuriuos ketinta suimti, patikrinti, „apdoroti“ (užverbuoti); buvo pradėdamos lietuvių ir lenkų „kontr-revoliucinių“ pogrindžių kolektyvinės ir individualios „literinės“ bylos. Pokario metais sovietų saugumas lietuvių antinacinio pogrindžio dalyviams sudarė apie 300 baudžiamųjų bylų, lenkų pasipriešinimo dalyviams – apie 160 tokių bylų⁸³.

Buvę sovietinio pogrindžio, ypač NKGB–NKVD grupių nariai natūraliai įsiliejo į sovietines struktūras, vykdžiusias masines represijas Lietuvoje, slopino beveik dešimtmetį trukusį lietuvių tautos ginkluotą antisovietinį pasipriešinimą. SSRS specialiosios tarnybos tęsė sovietinio pogrindžio Lietuvoje dalyvių veiklą – stengėsi suimti, sugrąžinti į SSRS ir nubausti į Vakarus pasitraukusius veikėjus. Pastangos iš „perkeltųjų asmenų“ stovyklos Vakarų Vokietijoje pagrobti gen. P. Plechavičių buvo nesėkmingos: 1949 m. jis emigravo į JAV. Tačiau kita panaši pagrobimo operacija pavyko – Lietuvos pirmasis generalinis tarėjas gen. P. Kubiliūnas buvo pargabentas į SSRS ir 1946 m. nuteistas mirties bausme.

IŠVADOS

Karo išvakarėse (1940 m.) SSRS okupuotoje ir aneksuotoje Lietuvoje sovietinis ginkluotasis pogrindis (sovietiniai partizanai) veikė kaip iš sovietinio užnugario organizuojama, remiama ir vadovaujama SSRS karinė politinė, represinė (teroristinė) jėga.

1941–1942 m. pavasarį svarbiausias vaidmuo organizuojant sovietinį pasipriešinimą teko SSRS NKGB–NKVD (vėliau komunistų partijos) struktūroms. Žvalgybinei, diversinei, teroristinei veiklai per fronto liniją atsiųstos NKGB–NKVD grupės, nespėjęs pasitraukti į SSRS sovietinis aktyvas nesugebėjo išsilaikyti, suformuoti pasipriešinimo židinių, išplėtoti jokios pasipriešinimo veiklos. Sovietinių represijų vykdytojais tapo priešais (vokiečių) aukomis.

Sovietinis ginkluotasis pogrindis (ypač Rytų Lietuvoje) sustiprėjo, jo veikla tapo organizuota tik nuo 1943 m. rudens, kai dėl išorinių ir vidinių veiksnių atsirado palankesnės sąlygos, į sovietinių partizanų gretas įsiliejo sovietiniai karo belaisviai, naikinamų

žydų getų kovotojai, kitų tautybių žmonės, kuriems grėsė vokiečių represijos.

Formuojantis sovietiniam ginkluotam pagrindžiui Lietuvoje silpna buvo idėjinė motyvacija. Jis formavosi ne Lietuvos nacionalinių, politinių, socialinių realijų dirvoje; tai nebuvo savaiminė, vienalytė, politinių vienminčių karinė politinė jėga, jos nerėmė krašto gyventojų dauguma.

Sovietinių partizanų represinius (terroristinius) veiksmus lėmė: 1) direktyvos iš sovietinio užnugario; 2) sovietinio pagrindžio vidinės raidos sunkumai ir komplikacijos. Represijomis siekta paveikti gyventojų elgseną, užsitikrinti jų paramą, atgrasinti nuo bendradarbiavimo su vokiečiais, demoralizuoti jų užnugarį, demonstruoti savo galią ir įtaką, sudaryti sąlygas sovietinei reokupacijai. Labiausiai terorizuojami buvo lietuviškosios administracijos žemutinės grandies pareigūnai (kaimų seniūnai, policininkai ir kt.), stambesni ūkininkai (buožės) ir jų šeimos.

Mėginta įvykdyti teroro aktus prieš: 1) vokiečių okupacinio režimo pareigūnus: generalinį komisarą A. von Rentelną, Vil-

niaus apygardos komisarą H. Wulffą; 2) nacionalinių pagrindžių veikėjus; 3) Lietuvos vietinės rinktinės organizatorių gen. P. Plechavičių ir kt.

Lietuvos gyventojams šie veiksmai kėlė didelį pavojų – okupantai vokiečiai galėjo griebtis atsakomųjų represijų, keršto akcijų. Dėl savo silpnumo, menkos įtakos okupuotos Lietuvos visuomenei sovietinio pagrindžio dalyviai nesugebėjo įvykdyti šių ir kitų teroristinio pobūdžio akcijų.

Pagrįstai galima manyti, kad metropolitо Sergijaus (Voskresensko) nužudymas 1944 m. balandžio mėn. buvo specialiųjų sovietinių grupių politiniais tikslais įvykdyta žmogžudystė.

Vis dėlto sovietinio pagrindžio represiniai (terroristiniai) veiksmai neturėjo didesnio poveikio vokiečių okupuotos Lietuvos visuomenės gyvenimui.

Sovietinio pagrindžio represinė (terroristinė), agentūrinė, žvalgybinė ir kitokia veikla nacių okupacijos metais padėjo NKGB–NKVD vykdyti sovietines masines represijas Lietuvoje pokario metais.

Nuorodos

¹ А. Попов, *Диверсанты Сталина: деятельность органов госбезопасности на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны*, Москва, 2004, с. 20–21.

² „Baltijos valstybių kompartijų ir sovietų valdžios vadovų 1942 m. „Kreipimasis į Pabaltijo tautas“, *Kovoje prieš hitlerinę okupaciją: Lietuvos KP(b) atsišaukimai Didžiojo Tėvynės karo metu*, Vilnius, 1948, p. 42–43.

³ Žr. svarbiausius sovietinės istoriografijos darbus: P. Štaras, *Partizaninis judėjimas Lietuvoje Didžiojo Tėvynės karo metais*, Vilnius, 1966; A. Rakūnas, *Lietuvos liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją*, Vilnius, 1970.

⁴ Lietuvos partizaninio judėjimo štabo (toliau – LPJŠ) būrių ir grupių veiklos 1944 m. apibendri-

namieji duomenys, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1, ap. 1, b. 489, l. 2.

⁵ В. Боярский, *Партизаны и армия: История утерянных возможностей*, Минск, 2003; А. Попов, *НКВД и партизанское движение*, Москва, 2003; то paties, *Диверсанты Сталина деятельность органов госбезопасности на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны*, Москва, 2004; С. Чернопруд, *НКВД–НКГБ в годы Великой Отечественной войны: неизвестные страницы*, Москва, 2005; А. Гогун, *Сталинские коммандос: Украинские партизанские формирования Малоизученные страницы истории 1941–1944*, Москва, 2008; J. Armstrong, *Soviet Partisans in World War II*, Madison, 1964 (vertimas į rusų k.: Дж. Армстронг, *Партизанская война: стратегия и тактика 1941–1943*, Москва, 2007; *Советские партизаны:*

Легенда и действительность, 1941–1944, Москва, 2007); B. Musial, *Sowjetische Partisanen in Weissrussland: Innenansichten aus dem Gebiet Baranovici, 1941–1944*, Eine Dokumentation, München, 2004; D. Levin, „In the forests – Partisan warfare“, *Fighting Back: Lithuanian Jewry's armed resistance to the Nazis, 1941–1945*, New York–London, 1985 ir kt.

⁶ И. Старинов, *Супердиверсант Сталина*, Москва, 2004, с. 344–345.

⁷ J. Paleckis, *Pergalės saliuotas: Karo metų užrašai*, Vilnius, 1985, p. 4.

⁸ В. Боярский, op. cit., с. 175–176.

⁹ SSRS NKVD 2-ojo skyriaus lietuviškojo poskyrio vadovo A. Guzevičiaus 1941 m. lapkričio 4 d. darbo planas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 3, l. 43–44.

¹⁰ SSRS NKVD 4-osios valdybos 6-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio viršininko A. Guzevičiaus 1942 m. gegužės 23 d. pažyma, ibid., l. 38. Lietuvą pasiekė A. Godliausko, K. Petriko, A. Milvydo, K. Macevičiaus ir V. Šiupinio grupės.

¹¹ Ibid.

¹² Antai buvusį NKGB Marijampolės apskrities viršininką, žvalgybinės diversinės grupės, atsiųstos į Marijampolės apskritį, vadą K. Petriką vokiečiams išdavė jo sesuo, ibid., ap. 9, b. 28, l. 66.

¹³ Tarp pirmųjų sovietinių grupių dalyvių išskirtine asmenybe laikytinas P. Vitulskis. Jis buvo Lietuvos kriminalinės policijos viršininko pavaduotojas, Lietuvą okupavus sovietams dirbo NKVD, dalyvavo vykdant sovietines represijas. Karo pradžioje pasitraukė į SSRS, buvo atsiųstas į Lietuvą iš Kalinino apylinkių kartu su A. Godliausko grupe. Atvykęs į Kauną tuoj pat pasidavė vokiečiams, jiems išdavė viską, ką žinojo apie siunčiamas diversines žvalgybines grupes, Lietuvoje pasilikusius sovietinius agentus. Todėl kaip antinacinio pagrindžio dalyvis sovietinėje istoriografijoje jis net nebuvo minimas.

Archyvuose šaltiniuose yra duomenų, kad P. Vitulskį Vilniuje nužudė patys vokiečiai. Kitais duomenimis, jį, kaip tėvynės išdaviką, bendradarbiavusį su NKVD, sušaudė lietuvių saugumo policija, beje, nepaisydama jį gynusių ir slėpusių vokiečių valios. Žr. Anoniminės informacijos apie P. Vitulskį, ibid., b. 30, l. 21–22; f. 3377, ap. 55, b. 17, l. 103–105.

Iš kitų sovietinių grupių išdavikų paminėtinas V. Kavaliauskas – NKVD Ukmergės apskrities skyriaus tarytojas. Žr. V. Kavaliausko 1941 m. rugsėjo 4 d. parodymai, Lietuvos centrinis valsty-

bės archyvas (toliau – LCVA), f. R-500, ap. 1, b. 4, l. 399–404. 1944 m. V. Kavaliauskas pasitraukė su vokiečiais, 1945 m. pateko į sovietų rankas Bornholmo saloje (Danijoje). 43-iosios armijos karo tribunolas 1945 m. spalio pradžioje jį nuteisė mirties bausme, nuosprendis įvykdytas 1946 m. vasario mėn. Žr. V. Kavaliausko baudžiamąją bylą, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44678/3, l. 168, 179.

Bendradarbiauti su vokiečiais sutiko ir kai kurie kiti atsiųstų grupių dalyviai. K. Macevičiaus grupės narys B. Umbrasas 1944 m. pasitraukė su vokiečiais į Vakarų, vėliau apsigyveno Australijoje.

¹⁴ V. Kavaliausko 1945 m. birželio 19 d. parodymai, ibid., ap. 9, b. 38, l. 41.

¹⁵ Antai nežymias, neaukštas (NKVD būstinės Kaune komendanto) pareigas ėjusio čekisto A. Vilimo vokiečiai neketino pakarti, tačiau jis pateko tarp tokia mirties bausme nubautųjų paaiškėjus, kad dalyvavo žiauriai kankinant ir žudant politinius kalinius. Kaune, Petrašiūnuose, buvo rasta kapavietė, kurioje palaidoti 29 žmonių palaikai. Žr. „Petrašiūnuose pakastos aukos, iššudytos čekisto Vilimo“, *I laisvę*, 1942, sausio 3; LYA, f. 3377, ap. 55, b. 17, l. 103–105.

¹⁶ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Ostlande 1941 m. gruodžio mėn. ataskaita Vyriausiajai reicho saugumo valdybai Berlyne, Latvijos centrinis valstybės istorijos archyvas, f. P-70, ap. 3, b. 57, l. 193–195.

¹⁷ Tai buvo „Keršytojo“ grupė (vadas K. Trinkūnas), „Pionierių“ (vadas A. Blažys), „Staso“ (vadas J. Pikas). Žr. A. Guzevičiaus 1942 m. vasario mėn. raštą P. Sudoplatovui, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 3, l. 40.

¹⁸ Sovietinio partizano J. Grigonio 1951 m. atsiminimai, ibid., f. 3377, ap. 3377, b. 362, l. 10.

¹⁹ M. Konevos-Sergejevos 1963 m. parodymai, ibid., f. K-1, ap. 9, b. 27, l. 62–70; jos 1978 m. atsiminimai, ibid., f. 3377, ap. 46, b. 1192, l. 1–3.

²⁰ A. Guzevičiaus 1942 m. sausio–vasario mėn. pranešimai P. Sudoplatovui, ibid., f. K-1, ap. 3, b. 3, l. 2–4, 56–60; D. Todeso 1942 m. gegužės 9 d. raštas A. Guzevičiui, ibid., l. 14–15(?); b. 6, l. 87.

²¹ SSRS NKVD 4-osios valdybos lietuviškojo sektoriaus darbo planas 1942 m., ibid., b. 3, l. 44–45.

²² *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare (1941–1945): dokumentų ir medžiagos rinkinys*, Vilnius, 1982, p. 55, 100.

²³ LPJŠ viršininko A. Sniečkaus 1942 m. rugsėjo 9 d. raštas J. Stalinui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 19, l. 71; P. Štaras, op. cit., p. 286.

²⁴ *Ilaisvę* (pogrindžio laikraštis), 1944, sausio 15. Pažymėtina, kad šiuo atveju sąvoka „ukrainietis“ vartojama ne tautiškaumui apibūdinti. Lietuviškuose šaltiniuose „ukrainiečiais“ buvo vadinami vokiečių karinėse ir policinėse formuotėse tarnavę ir iš jų pas sovietinius partizanus pabėgę įvairių tautybių sovietiniai karo belaisviai.

²⁵ H. Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos: Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939–1944*, Vilnius, 2004, p. 529.

²⁶ D. Levin, *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, Vilnius, 2000, p. 183.

²⁷ G. Zimanas rašė, kad net LKP(b) CK operatyvinės grupės vadovas M. Šumauskas ne savo noru 1943 m. atvyko į vokiečių užnugarį. Žr. G. Zimanas, *Siluetai*, Vilnius, 1984, p. 88.

²⁸ LYA, f. 1, ap. 1, b. 437, l. 1–2.

²⁹ „Už tėvynę“ būrio 1943 m. lapkričio 21 d. įsakymas Nr. 7 „Dėl draudimo atiminėti iš valstiečių vertingus daiktus“, *ibid.*, f. 51, ap. 51, b. 3, l. 14–15; b. 6a, l. 37–38.

³⁰ A. Sniečkaus pranešimas apie LKP(b) CK veiklą 1942 m. rugsėjo–1943 m. rugpjūčio mėn., *ibid.*, f. 1771, ap. 190, b. 2, l. 72; f. 1, ap. 1, b. 2, l. 22.

³¹ LKP(b) CK ir LPJŠ dokumentas „Politinės padėties ypatumai Lietuvoje 1944 m. žiemą“, *ibid.*, b. 1, l. 182–183, 185–186; f. 1685, ap. 2, b. 196, l. 97–98.

³² LSSR NKGB darbuotojo D. Todeso 1944 m. vasario 18 d. pažyma, *ibid.*, f. K-1, ap. 3, b. 7, l. 131; LSSR NKGB 1944 m. vasario 11 d. pažyma, *ibid.*, l. 133.

³³ LKP(b) CK biuro 1942 m. gegužės 20 d. posėdžio išrašas, *ibid.*, f. 1771, ap. 190, b. 2, l. 22; ap. 7, b. 98, l. 22–23.

³⁴ LPJŠ 1945 m. lapkričio 4 d. duomenys apie partizanus, veikusius LPJŠ būriuose ir grupėse vokiečių okupuotoje Lietuvos SSR teritorijoje, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 135, l. 3. Pažymėtina, jog sovietiniuose šaltiniuose yra ir kitokių sovietinio pogrindžio dalyvių Lietuvoje skaičių apibūdinančių duomenų: iš viso Lietuvoje 1944 m. gegužės pradžioje veikė 2041, birželio 1 d. – 2647 partizanai, partizanų rezervistų atitinkamai buvo 770 ir 1080 žmonių. Žr. „Padėties okupuotoje Lietuvoje ir partizaninio judėjimo raidos per 1944 m. gegužės mėn. apžvalga“, *ibid.*, b. 61, l. 32.

³⁵ D. Levin, *op. cit.*, p. 184.

³⁶ P. Štaras, *op. cit.*, p. 293.

³⁷ „Mirtis okupantams“ būrio partizanų M. Lukjanovo ir A. Beliakovo asmens bylos, LYA, f. 32, ap. 1, b. 82, l. 5; b. 13, l. 3.

³⁸ R. Zizas, „Žudynių Kaniukuose pėdsakais“, *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*, Vilnius, 2007, p. 478.

³⁹ Trakų apskrities viršininko 1943 m. gegužės 8 d. pranešimas apie padėtį apskrityje 1943 m. balandžio mėn., LCVA, f. R-500, ap. 1, b. 14, l. 248.

⁴⁰ Trakų apskrities viršininko 1943 m. liepos mėn. pranešimas Vilniaus apygardos gebitskomisarui apie padėtį apskrityje, *ibid.*, l. 673, 683.

⁴¹ Trakų apskrities viršininko 1944 m. birželio 23 d. pranešimas Vilniaus apygardos gebitskomisarui, *ibid.*, b. 39, l. 1033.

⁴² LYA, f. 3377, ap. 58, dokumentų rinkinys Nr. 167, l. 135; *Žemaičių žemė*, 1944, kovo 11, p. 4.

⁴³ Saugumo policijos ir SD vado pranešimas apie „banditų“ veiklą 1944 m. vasario mėn., LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 73, l. 62.

⁴⁴ Galima paminėti daugelį kitų sovietinių partizanų įvykdytų teroro akcijų 1942 ar 1943 m. Marijampolės apskrityje iš Alytaus karo belaisvių stovyklos pabėgę ir partizanavę karo belaisviai išžudė stambaus ūkininko J. Kaminsko šeimą, jo ūkį sudegino, gyvulius ir kitą turtą išsigabeno, žr. K. Gliaudaneco 1944 m. parodymai, LYA, f. 1, ap. 1, b. 98, l. 101. Zarasų apskrityje 1943 m. spalio pabaigoje „Už tėvynės laisvę“ būrio partizanai išžudė, kaip rašoma būrio ataskaitoje, „lietuvių tautos organizatoriaus už nepriklausomą Lietuvą“ Rūkštelės šeimą, žr. „Už tėvynės laisvę“ būrio ataskaita, *ibid.*, b. 436, l. 177–179. Trakų apskrities Rūdiškių valsčiaus Jalovičių kaime 1943 m. lapkričio 28 d. civiliškaai apsirengę rusiškai kalbantys ginkluoti banditai sušaudė Ipolitą bei Stefaniją Bartusevičius ir du jų vaikus, Bronių ir Janiną Rasimavičius ir du jų vaikus, Juozo Žitkevičiaus žmoną ir uošvį. Sudegintos visų nužudytų žmonių sodybos, žr. Lietuvių policijos pranešimų santraukos, *ibid.*, f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 10–11. 1943 m. lapkričio 23 d. Šalčininkų valsčiaus Poliankos kaime išžudyta Kročų 5 asmenų šeima; lapkričio 30 d. ar gruodžio 1 d. naktį Vilniaus apskrities Rudaminos valsčiaus Keturiasdešimties Totorių kaime banditai nužudė L. Bagdonavičių, Romualdą ir Aleksandrą Milkamanovičius, Eleną Osmanię, Eleonorą Maciulevič ir jos sūnų 16 metų amžiaus Edvardą, iš viso 6 žmones (visi totorių tautybės), žr. Jašiūnų saugumo policijos rajono viršininko telefonogramos, LCVA, f. R-1390, ap. 1, b. 191, l. 42–44; Lietuvių policijos pranešimų santrauka, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 11. 1944 m. gegužės 31 d. A. Mickevičiaus būrio partizanas išžudė Karpavičiovos šeimą, įtarus ją

ryšiais su „baltaisiais lenkais“, žr. *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 44, l. 6 ir kt.

⁴⁵ Jašiūnų saugumo policijos rajono viršininco 1944 m. gegužės 15 d. telefonograma, LCVA, f. R-1390, ap. 1, b. 191, l. 92.

⁴⁶ „Kovos“ būrio vado ataskaita, *ibid.*, f. 10, ap. 1, b. 1, l. 4–5.

⁴⁷ M. Lukjanovo 1944 m. autobiografija, LYA, f. 32, ap. 1, b. 82, l. 4; *Ateitis*, 1943, rugsėjo 27.

⁴⁸ *Mirtis atėjo iš Muravos: dokumentinė apysaka*, Kaunas, 1992, p. 3–12, 125 ir kt.; *Ateitis*, 1944, sausio 7, p. 5; Lietuvos policijos savaitinių žinių santrauka, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 25.

⁴⁹ *Ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 18, l. 31.

⁵⁰ Antai komunistinės P. Malinausko organizacijos, veikusios 1941 m. Kaune, vienas narys, buvęs kariškis, per pobūvį pasitinkant Naujuosius 1942 m. (jame turėjo dalyvauti A. von Rentelnas) turėjo padėti „pragaro mašiną“ (sprogmenį), tačiau Rentelnas neatvyko. Žr. A. Mikulskienė, „Atsiminimai apie Povilą Malinauską, Praną Zibertą ir kitus“, 1949 m. užrašyti I. Dembo, *ibid.*, f. 3377, ap. 3377, b. 725, l. 2.

⁵¹ „Banditizmo ir sabotazo veiksmai. Gyventojų saugumas“, *ibid.*, ap. 58, dokumentų rinkinys Nr. 167, l. 73.

⁵² 1943 m. lapkričio 2 d. pažyma apie „Bičiulių“ būrio veiklą, *ibid.*, f. K-1, ap. 3, b. 7, l. 76.

⁵³ 1943 m. spalio 22 d., lapkričio 2 d. ir lapkričio 4 d. pažymos apie „Bičiulių“ būrio veiklą, *ibid.*, l. 58, 76, 77; b. 10, l. 88.

⁵⁴ 1943 m. lapkričio 23 d. ir lapkričio 28 d. pažymos apie „Bičiulių“ būrio veiklą, *ibid.*, l. 76, 94.

⁵⁵ A. Попов, *Диверсанты Сталина: НКВД в тылу врага*, Москва, 2008, c. 344, 348.

⁵⁶ M. Miceikos (Gabrio) 1944 m. kovo 15 d. radiograma A. Sniečkui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 410, l. 423. Detaliau apie jo nužudymą žr. A. Поликша, „Подпольная работа в период гитлеровской оккупации в Вильнюсе: воспоминания“, 1952, *ibid.*, f. 3377, ap. 3377, b. 892, l. 1; f. 1, ap. 1, b. 137, l. 43.

⁵⁷ A. Попов, *op. cit.*, c. 349.

⁵⁸ M. Miceikos (Gabrio) 1944 m. kovo 6 d. laiškas A. Sniečkui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 55, l. 10.

⁵⁹ LSSR NKGB 1944 m. sausio 4 d. pažyma, *ibid.*, f. K-1, ap. 3, b. 7, l. 129.

⁶⁰ „Bičiulių“ būrio 1944 m. ataskaita, *ibid.*, f. 59, ap. 1, b. 1, l. 58.

⁶¹ G. Zimanas, *Gyvybės kaina: apybraiža*, Vil-

nius, 1983, p. 77–78. Ši propagandinė G. Zimano brošiūra išleista ir rusų k. Žr. Г. Зиманас, *Вспомним поименно (О Герое Советского Союза Губертасе Борисе)*, Москва, 1984.

⁶² Vokiečių saugumo policijos ir SD Kauno srities vado 1944 m. balandžio 11 d. raštas Lietuvos saugumo policijos ir SD vadui dėl pasikėsinimo į Kauno generalinį komisarą ir gen. P. Plechavičių, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 9, l. 11. Germanas Haimas – tai, matyt, Chaimas Elinas; jis buvo ne „parašiuotininkas“, o Kauno žydų geto pasipriešinimo organizacijos narys. Žr. P. Štaro 1959 m. rugpjūčio 14 d. paaiškinimus KGB, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 101, l. 319. Kostas – tai Konstantinas Rodionovas, Rūdninkų girioje veikusio „Mirtis okupantams“ būrio vadas, Albina – Gesė Glezerytė, Petka Trofimovas – Petras Trofimovas, Miška – „Mirtis okupantams“ būrio partizanas Michailas Lukjanovas.

⁶³ G. Zimanas, *op. cit.*, p. 79.

⁶⁴ H. Borisos asmens byla, LYA, f. 22, ap. 1, b. 5, l. 2. Sovietinės partizanės A. Zinkevičiūtės-Vaicėkavičienės 1959 m. atsiminimai, *ibid.*, f. 3377, ap. 22, b. 428, l. 47.

⁶⁵ Tai matyti iš P. Plechavičiaus žodžių jo kreipimesi „Lietuviai“, paskelbtame 1944 m. balandžio pabaigoje: „...žinau, kad Stalinas, man pradėjus organizuoti Vietinę rinktinę, yra davęs įsakymą pašalinti mane iš gyvųjų tarpo. Bet tai manęs visiškai nestebina, nes aš žinau, kad tai kaip tik ir yra bolševikų amatas ir metodas. Tai manęs taip pat ir nebaugina...“, *Naujoji Lietuva*, 1944, balandžio 30.

⁶⁶ Plačiau žr. R. Zizas, „Antinacinė rezistencija: lietuvių nacionalinio ir sovietinio pogrindžio Lietuvoje ryšiai 1943–1944 m. sovietinio pogrindžio dokumentuose“, *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*, p. 577–624.

⁶⁷ R. Laukaitytė, *Stačiatikių bažnyčia Lietuvoje XX amžiuje*, Vilnius, 2003, p. 105.

⁶⁸ Nužudytoji mergina buvo Marija Dubosaitė (g. 1928 m.), Kruonio valsčiaus Surgantiškių kaimo gyventoja. Žr. *Литовский курьер* (rusų bendruomenės Lietuvoje laikraštis), 28 октября 2004; Visuotinis Lietuvos generalinės srities gyventojų surašymas 1942 m. gegužės 27 d.: Kauno apsk. Kruonio vlsč. Surgantiškių kaimas, LCVA, f. R-743, ap. 2, b. 1825, l. 14–15.

⁶⁹ *Kauener Zeitung*, 2. Mai, 1944; *Ateitis*, 1944, gegužės 2.

⁷⁰ M. Шкаровский, *Крест и свастика: На-*

цистская Германия и Православная Церковь, Москва, 2007, c. 347–349.

⁷¹ Apie tai liudija tik Rygos stačiatikių dvasininkas N. Trubeckojus; jis lageryje neva buvo sutikęs sovietinį partizaną, dalyvavusį metropolito nužudymo operacijoje, kuri atlikta sovietinės žvalgybos užsakymu. Tačiau jokie archyviniai šaltiniai šio fakto nepatvirtina. Žr. М. Шкаровский, op. cit., c. 348. Versijos, kad metropolito Sergijaus nužudymu buvo suinteresuotas sovietinis režimas, laikosi ir lietuvių istorikė, Stačiatikių bažnyčios istorijos Lietuvoje tyrinėtoja R. Laukaitytė. Žr. R. Laukaitytė, op. cit., p. 105.

⁷² „Сергий (Воскресенский Дмитрий Николаевич), 1897–1944“, *Русские в истории и культуре Литвы: историко-биографические очерки*, Вильнюс, 2008, c. 470.

⁷³ Kauno apygardos gebitskomisaro 1944 m. sausio 13 d. raštas apygardos apskričių viršininkams dėl „rusų dvasininkų iš senosios Rusijos“, LCVA, f. R-409, ap. 1, b. 23, l. 24.

⁷⁴ Metropolito Sergijaus nužudymo vietoje rastų šovinių tūtelių ir kulų fotogramos bei mikrofotogramos prie kvotos Nr. 2147/44S (iš viso 10 nuotraukų), ibid., f. R-1399, ap. 1, b. 108, l. 1–2.

⁷⁵ Ibid., f. R-409, ap. 1, b. 23, l. 126. (Šis ir kiti cituojami vokiečių dokumentai saugomi lietuvių policijos Lazdijų apskrities Leipalingio punkto 1944 m. byloje.)

⁷⁶ Ibid., l. 131.

⁷⁷ M. Miceikos (Gabrio) ir G. Zimano (Jurgio) 1944 m. gegužės 8–9 d. radiogramos A. Sniečkui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 412, l. 105, 116.

⁷⁸ LPJŠ (B. Baranausko?) parengta „Padėties okupuotoje Lietuvoje ir partizaninio judėjimo raidos per 1944 m. gegužės mėnesį apžvalga“, ibid., b. 61, l. 28.

⁷⁹ Ibid., f. 1771, ap. 7, b. 268, l. 4–6.

⁸⁰ Antai 1944 m. balandžio 20 d. J. Vildžiūnas A. Guzevičiui pranešė, kad iš Baltarusijos miškų į Borą (taip NKGB šaltiniuose užšifruotas Vilniaus miesto pavadinimas) buvo pasiūsti du čekistai – J. Maksimovičius ir M. Chmilevskis, abu Boro gyventojai; jų uždavins buvo „nuskabyti (пестрить) vokiečių viršūnėles“. Žr. LSSR NKGB operatyvinės grupės 1944 m. balandžio 24 d. pažymą, ibid., f. K-1, ap. 3, b. 8, l. 12.

⁸¹ „Kovos“ būrio ypatingojo skyriaus viršininko Rybenkovo 1944 m. balandžio 3 d. ataskaita Vilniaus partizanų junginio ypatingojo būrio viršininkui Stankevičiui, ibid., f. 1, ap. 1, b. 139, l. 91.

⁸² R. Laukaitytė, „Rusai Lietuvoje vokiečių okupacijos metais (1941–1944)“ (nepaskelbtas straipsnis).

⁸³ Lietuvos SSR NKGB operatyvinės grupės 4-ojo skyriaus darbo planas 1944 m. birželio mėn., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 5, l. 56–59; A. Bubnys, „Buves Lietuvos SSR KGB archyvas: dokumentų sudėtis, kiekis ir tvarkymas“, *Lietuvos archyvai*, Vilnius, 1997, t. 8, p. 8.

Gauta 2010 02 04
Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

Rimantas Zizas

SOVIET PARTISANS IN LITHUANIA IN 1941–1944: ASPECTS OF REPRESSIVE (TERRORIST) ACTIVITY

Summary

The article deals with the establishment of the Soviet armed underground in the years of the Nazi Germany occupation (1941–1944), revealing its complicated situation and reasons, predetermining its repressive activity aspects – the use of coercion and violence. The expression of those activity aspects, concrete attempts to effect terror acts (political assassinations) against the German

occupational regime, Lithuanian administration officers, political and military figures are elucidated on the basis of archival sources.

Soviet armed underground in Lithuania had the strong, many-sided and multiple repressive origin. In the spring of 1941–1942, the most important role in the organization of Soviet resistance belonged to the USSR

NKGB–NKVD bodies. Already in July–August 1941, twelve NKGB–NKVD groups, 85 people, were sent to Lithuania for terrorist (also for intelligence and sabotage) actions. Those groups were not able to develop any activities in Lithuania, almost all participants of those groups perished. From the end of 1942, the Soviet partisan resistance was organized and guided by the Communist Party institutions, attempting to organize the Soviet underground on the broader political and social basis. The participants of the Soviet underground were: 1) groups sent from the Soviet rear; 2) Soviet prisoners of war; 3) Jews who avoided the holocaust; 4) Lithuanian (and of other countries) inhabitants of other nationalities, most of whom suffered the German repressions. On the eve of the war (1940), in the USSR-occupied and annexed Lithuania, no prerequisites and conditions existed for the Soviet underground activity, the majority of the population did not support it, its

participants maintained their existence only by repressions, coercion and violence. Directives for terrorist actions were given from the leading centres in the Soviet rear.

Soviet partisans prepared unsuccessfully actions against the high-rank German occupational regime officers (General Commissioner in Lithuania Adrian von Renteln, Vilnius Command Commissioner Horst Wulff, etc.), the organizer of the local Lithuanian detachment Gen. Povilas Plechavičius. On the initiative of the Lithuanian national underground and supported by its participants, the Soviet partisans in March 1944 in the Švenčionys County killed two German leading economic executives (Fritz Ohl and Ernest Heinemann).

The article, on the basis of indirect sources, makes a presumption that special Soviet underground groups at the end of April 1944 near Kaunas murdered the high-rank Orthodox Church clergyman Sergyi (Voskresenski).

1941 m. Birželio sukilimas Kretingos, Mažeikių ir Telšių apskrityse

Straipsnio tyrimo objektas – 1941 m. Birželio sukilimas Lietuvoje. Tikslas – atskleisti sukilimo eigą ir ypatumus Kretingos, Mažeikių ir Telšių apskrityse.

ĮVADAS

Šis darbas yra autoriaus ankstesniame žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ numeryje (2009, Nr. 2(26) spausdinamo straipsnio, apžvelgiančio 1940–1941 m. pasipriešinimą Kretingos, Telšių ir Mažeikių apskrityse, tęsinys. Straipsnis skiriamas 1940–1941 m. pasipriešinimo Kretingos, Mažeikių ir Telšių aps. kulminacijai – 1941 m. Birželio sukilimui, kuris Lietuvoje vyko birželio 22–28 d. Siekiant nurodyto tikslo, keliami šie uždaviniai: 1) pagrįsti nuomonę, kad sukilimas Lietuvoje, sukilėlių partizanų būrių formavimasis buvo iš anksto numatyti, o ne spontaniški, stichiniai istoriniai reiškiniai; 2) apžvelgti aplinkybes, kuriomis susiformavo sukilėlių partizanų būriai Kretingos, Mažeikių ir Telšių aps., nustatyti, kiek buvo būrių, o juose – žmonių; 3) atskleisti sukilimo ypatumus ir skirtumus, kovinių veiksmų eigą; 4) nustatyti, kiek sukilėliai partizanai suėmė raudonarmiečių ir sovietinių aktyvistų; 5) nustatyti, kiek žmonių neteko sukilėliai partizanai ir kiek buvo nukauta raudonarmiečių; 6) atsakyti į klausimą, ar galima Kretingos, Mažeikių ir Telšių aps. sukilėlius partizanus laikyti ne tik laisvės kovotojais,

bet ir žydų genocido vykdytojais. Šis darbas neatspindi galutinių tyrimo rezultatų.

SUKILIMO IŠVAKARĖS

1940–1941 m. antisovietinio pasipriešinimo dalyviai nepriklausomą Lietuvos valstybę ketino atkurti prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui – tuo metu mūsų krašte turėjo kilti sukilimas prieš sovietų okupacinę režimą. Karo ir sukilimo išvakarėse nacistinė Vokietija ties vakarine sovietų okupuotos Lietuvos dalimi dislokavo Šiaurės armijų grupės (vadas generolas feldmaršalas Wilhelmas Ritteris von Leebas) karines pajėgas – 18-ąją ir 16-ąją armijas bei 4-ąją tankų grupę¹. Karo išvakarėse Lietuvos teritorija įėjo į Pabaltijo ypatingąją apygardą (vadas gen. plk. Fiodoras Kuznecovas). Apygardai priklausė 8-oji, 11-oji ir 27-oji armijos, kiti kariniai daliniai. Vakarinėje Lietuvos dalyje buvo dislokuota 8-oji armija (vadas gen. mjr. Piotras Sobenikovas), o pasienyje – 105-asis (vadas mjr. Bočiarovas; štabas Kretingoje) ir 106-asis (vadas pplk. L. Golovkinas; štabas Tauragėje) pasienio būriai².

Antisovietinio pogrindžio dalyviai laukė vokiečių ir sovietų karinių pajėgų konflikto, o visa jų veikla buvo skirta pasirengti sukilimui. Rengimasis vyko šiais būdais: 1) buvo kaupiami ginklai; 2) steigiamos pogrindinės organizacijos ir verbuojami nauji žmonės, kurie prasidėjus karui ir sukilimui turėjo būti

apginkluoti ir tapti kovotojais prieš sovietų okupacinį režimą; 3) rengiama ir platinama antiokupacinė literatūra siekiant palaikyti patriotines, kovines gyventojų nuotaikas. Ši veikla rodo, kad procesas buvo kryptingas, kad sukilimui buvo rengiamasi iš anksto. Dėl to pasitaikanti nuomonė, kad karo pradžioje sukilimas prasidėjo ir sukilėlių partizanų būriai formavosi spontaniškai, stichiškai, nėra teisinga.

Lietuvių organizacijos biuro Berlyne 1941 m. kovo 19 d. pranešime rašoma, kad atėjus išsilaisvinimo valandai pagrindinio nariai, kiti patriotai turi būti organizaciškai pasirengę užimti įvairius objektus³. Kretingos, Mažeikių ir Telšių aps., kitų Lietuvos vietovių pagrindžio dalyvių kovinei parengčiai buvo svarbios iš Varpėnų dvaro pagrindininkų gaunamos žinios apie karo pradžią. Feliksas Putrius prisiminimuose rašo, kad pirmajame pranešime, kurį gavo Lietuvos pagrindis, buvo nurodyta, jog karas prasidės tarp gegužės 1 ir 10 d. Dėl įvykių Jugoslavijoje karo pradžia buvo nukelta. Antrasis pranešimas Lietuvos pagrindininkus informavo, kad karas prasidės birželio 18–26 d.⁴ Šių pranešimų reikšmė ta, kad jais pagrindininkams buvo nurodyta pradėti rengtis mobilizacijai į karinius junginius, numatyti šių junginių veiksmus prasidėjus karui ir imtis kitų priemonių. Tverų pagrindinės organizacijos vadovas A. Zupkus 1941 m. gegužės mėn. informavo pagrindininką Joną Kuzminską, kad po mėnesio kils Vokietijos ir SSRS karas⁵. Telšiškis kunigas Velavičius birželio 19 d. laiške Varnių vls. Pavandenės k. gyventojui Adomui Jurgeliui rašė, kad „pas mus žada būt sekmadienį balius. Mes vaišinsim. Linkiu ir jums pasivašint.“ Tą pačią dieną, kai A. Jurgelis gavo laišką, iš Kelmės atvyko mokinys Jurgis Matula ir pranešė, kad sekmadienį prasidės karas. Šeštadienio vakarą pagrindininkai, susirinkę prie Sprudės kal-

no, numatė, kokių veiksmų imtis prasidėjus karui⁶. Nevarėnų pagrindinės organizacijos nariai karo pradžios datą sužinojo birželio 21 d. – tai jiems pasakė dviračiu atvykęs Jurgis Petriūnas⁷. Rietavo pagrindininkams karo pradžios data pranešta prieš kelias dienas. Įvyko posėdis, kuriame dalyvavo Juozas Dargis, P. Kaziulis, J. Rupšlaukis, Petrošius (Dargalių k. gyventojas). J. Rupšlaukis su Petrošiumi buvo ką tik atvykę iš Vokietijos ir sakė, kad karas kils birželio 17–18 d., o iki birželio 22 d. – neabejotinai. Pagrindininkai nutarė, kad saugos svarbiausius tiltus, pašalins iš Rietavo bažnyčios bokštų kulkosvaidžius, nutrauks telefono ryšį, trukdys sovietinės kariuomenės judėjimui, suims komunistų vadus⁸.

KRETINGOS APSKRITIS

Vokiečių kariuomenė Kretingos apskritį užėmė per dvi pirmąsias karo dienas: Kretingą, Gargždus, Palangą, Skuodą – birželio 22 d. rytą⁹, Salantus – birželio 23 d. apie 10 val.¹⁰ Tokia karo veiksmų eiga lėmė, kad Kretingos pasipriešinimo dalyviai kūrė komitetus ir aktyvistų štabus, šaukė susirinkimus jau būdami vokiečių kariuomenės užnugaryje. Kretingoje buvo įsteigtas aktyvistų štabas, kurio nariais tapo vienuolis Petras Jonušaitis (tėvas Aloyzas), buvęs Kretingos raj. saugumo policijos viršininkas Pranas Jakys ir kt.¹¹ Pirmosiomis karo dienomis Gargždų pagrindininkai sudarė komitetą, į kurį įėjo buvęs vietos šaulių vadas Petras Lengvinas, Vėžaičių dvaro savininkas Kostas Jašinskas, kunigas Žvirblis, Gargždų malūno savininkas Stončius ir kt. Buvo suformuotas policijos skyrius¹². Salantuose, buvusiame milicijos pastate, birželio 23 d. pagrindžio dalyviai ir kiti asmenys sušaukė susirinkimą, kuriam vadovavo pusk. Antanas Ereminas ir jaun. pusk. Petras Kadys¹³. Skuode

susirinkimas įvyko birželio 25 d. Kunigas L. Jankauskas ragino žmones laikytis tvarkos, į administracinius postus skirti patikimus asmenis. Nutarta paskirti valsčiaus viršaitį, burmistrą (juo tapo Čižauskas) ir policijos viršininką¹⁴. Susirinkimas įvyko ir Skuodo vls. Narvydžių k.¹⁵ Birželio 23 d. susirinkimai įvyko Mosėdyje (vienas iniciatorių – karininkas Edvardas Danilevičius)¹⁶, Kuliuose (vienas iniciatorių – karininkas Vladas Ilginis)¹⁷. Birželio 23 d. Palangoje pagrindininkai įkūrė laikinąjį komitetą, kurio nariais tapo Jonas Bliumas, Naubaras, Mikas Kleinaitis, Panaras, Urniežius, Stasys Jurevičius ir Žliupas¹⁸. Susirinkimų komitetų, štabų nariai tvirtino, jog sovietų valdžios Lietuvoje nebėra, reikia daryti tvarką, suimti sovietiniam režimui lojalius asmenis. Vietiniai gyventojai buvo kviečiami stoti į sukilėlių partizanų būrius, įrašomi į tokių būrių sąrašus.

Dauguma Kretingos aps. partizanų būrių susiformavo Birželio sukilimo metu, ir tai galima laikyti pagrindininkų sušauktų susirinkimų, įsteigtų laikinųjų komitetų narių ir aktyvistų štabų narių veiklos rezultatu, tačiau būta ir išimčių. Antai Gargždų vls. partizanų būrys veikė jau ankstyvą sekmadienio rytą, kai Vokietijos ir Sovietų Sąjungos kariuomenių kariniai veiksmai buvo vos prasidėję, kai Gargždų laikinasis komitetas dar nebuvo įsteigtas. Tikėtina, kad išimčių buvo ir daugiau. Kretingos partizanų būriui greičiausiai vadovavo P. Jakys, Gargždų – Ildefonsas Lukauskas¹⁹, Mosėdžio – buvęs karininkas E. Danilevičius²⁰, Kulių (apie 18 vyrų)²¹, – Vladas Ilginis, Plungės (apie 40 vyrų) – Vladas Barauskas ir Bronius Avižonis²², Platelių vls. Notėnų k. – Pranas Lenksas²³, Kartenos – Čiuplys²⁴, Skuodo (apie 30 vyrų) – Kostas Vasaris²⁵, Skuodo vls. Narvydžių k. – Viktoras Stankūnas²⁶, Skuodo vls. Kaukolių k. – Jonas Budrys²⁷, Skuodo vls. Alek-

sandrijos k. – Algirdas Kauneckas ir buvęs Šaulių sąjungos narys Mykolas Vitkus²⁸, Skuodo vls. Lenkimų mstl. (10–12 vyrų) – Stasys Žukas²⁹, Endriejavo vls. – Augustas Pošys³⁰, Salantų (ne mažiau kaip 30 partizanų) – jaun. ltn. Ciprijonas Skridaila³¹. Palangos sukilėlių būriui (140–150 žmonių) vadovavo Juozas Adomaitis, Palangos vls. Šventosios mstl. veikė 25–30 partizanų grupė (vado nustatyti nepavyko)³². Partizanai steigė štabus, partizanų būriai buvo vadunami Tautos darbo apsaugos (toliau – TDA) būriais, sukilėliai ryšėjo baltus raiščius su užrašu TDA³³. Apskrityje veikė ne mažiau kaip 16 sukilėlių partizanų būrių. Sukilėlių skaičius atskiruose būriuose svyruoja nuo 11 iki 145. Vidurkis – 78 asmenys viename būryje. Tuo remiantis, galima daryti prielaidą, kad visuose 16 Kretingos aps. būrių galėjo būti apie 1248 sukilėlius partizanus. Dalį ginklų apskrities sukilėliai įsigijo prieš karą, kitus – nuginklavę raudonarmiečius ir iš jų paliktų karinių sandėlių. Platelių vls. sukilėliai ginklų įsigijo iš Šateikių k. buvusio raudonarmiečių karinio sandėlio³⁴, Kulių vls. partizanai – iš ten buvusio raudonarmiečių sandėlio³⁵. Archyviniai duomenys rodo, kad Kretingos aps. sukilėliai partizanai, karinės valdžios organai pirmosiomis sukilimo dienomis paėmė valdžią į savo rankas, kėlė miesteliuose lietuviškas trispalves vėliavas, organizavo įvairių objektų apsaugą, pradėjo persekioti su sovietų okupaciniu režimu bendradarbiavusius asmenis ir užfrontėje likusius raudonarmiečius.

Dauguma Kretingos aps. partizanų būrių sukilimo metu veikė vokiečių kariuomenės užnugaryje. Išimtis – Gargždų partizanai, kurie apšaudė raudonarmiečius šiems kaunantis su vokiečių kareiviais. Tikėtina, kad išimčių būta ir daugiau. Gargžduose prieš karą buvo įsikūrusi 105-ojo pasienio būrio 2-oji komendantūra (vadovavo kpt.

P. Redčėnka). 1941 m. birželio 22-osios naktį štabe budėjusiam P. Redčėnkai atbėgęs karys pranešė, kad 7-ojoje užkardoje (netoli Gargždų, link Vėžaičių, dešiniajame Minijos krante) nukauti keli sargybinių būriai. 7-osios užkardos ruože grupė vokiečių kareivių perėjo sieną ir 4 val. ryto netikėtai puolė Gargždus iš Vėžaičių pusės, atkirsdama sovietų pasieniečiams kelius atsitraukti. Komendantas P. Redčėnka su grupele karių traukėsi per Gargždų parką. Nuo Minijos upės pusės juos pasitiko vokiečiai. Visi sovietų kariai žuvo. Sunkiai sužeistas P. Redčėnka pateko vokiečiams į nelaisvę ir buvo išvežtas į Klaipėdą. Komendantūros štabo viršininkas vyr. lt. S. Fominas kovėsi štabo pastate, sudegino ten komendantūros dokumentus ir netrukus žuvo. Taigi visi 7-osios užkardos pasieniečiai buvo nukauti³⁶. Lietuvos spauda 1973 m. rašė, kad Gargždų kapinėse lietuvių „buržuaziniai nacionalistai“, iš anksto susitarę su vokiečiais, surengė sovietų kariams pasalas. Tie, kurie mėgino trauktis per kapines ir šoko per mūrinę sieną, buvo nušauti³⁷. Matyt, vadinamieji „buržuaziniai nacionalistai“ iš tiesų buvo I. Lukausko vadovaujami sukilėliai partizanai.

Birželio sukilimo Lietuvoje metu Kretingos aps. partizanai suiminėjo užfrontėje likusius pavienius raudonarmiečius, jų grupes. Plateliuose partizanai Petras Gadeikis, Budrys, Grišmanauskas ir kiti ties Laumalinkos k. suėmė 4 raudonarmiečius, kuriuos perdavė Kretingos policijai³⁸. Mosėdžio vls. partizanai kartu su vokiečių kariais ties Nevocių k. sunaikino raudonarmiečių karių grupę, 8 kariai paimti į nelaisvę³⁹. Skuodo vls. Narvydžių k. partizanai sulaukė 15–17 rusų karių⁴⁰, ties Aleksandrijos k. nuginklavo 2, ties Klaišių k. – 5 raudonarmiečius⁴¹. Per raudonarmiečių grupių paieškas kilo incidentų su vokiečių kariais. Antai Mosėdžio sukilėliai 1941 m. birželio 28 d.

vykdami į Darbėnus apšaudė asmenį, kurį palaikė raudonarmiečiu. Paaikšėjo, kad tai vokiečių kareivis. Jam buvo peršauta milinė. Kitą dieną į Mosėdžio partizanų štabą atvyko dviejų karininkų vadovaujamas vokiečių kareivių būrys. Partizanai buvo apieškoti, iš jų atimti ginklai, jiems grasinta. Incidentą pavyko užglaistyti, o vokiečiai, palikę partizanų štabe savo karių ir leitenantą, kuriam buvo pavesta prižiūrėti partizanų veiklą, išvažiavo⁴². Turimi duomenys leidžia teigti, kad Kretingos sukilėliai užfrontėje suėmė ne mažiau kaip 35 raudonarmiečius.

Vokiečių kariuomenės užnugaryje liko ir didesnių sovietinių karinių dalinių. Nepriklausomos Lietuvos spauda rašė, kad 1941 m. birželio pabaigoje–liepos pradžioje Skuode ir jo apylinkėse šeimininkavusius vokiečius puolė netoliese Latvijos miškuose buvę rusų kareiviai, mėginantys prasiveržti į rytus. Tada gatvėje prie Skuodo bažnyčios nemažai raudonarmiečių žuvo, sudegė jų automobilis. Latvijos miškuose buvo likę ir daugiau rusų, kurie atskirais būriais mėgino pralaužti apsupties lanką ir kitose vietose⁴³. Kariniuose veiksmuose dalyvavo ir Skuodo sukilėliai. Buvę partizanai, kiti asmenys kalbėjo, kad iš pradžių raudonarmiečiai iš Skuodo pasitraukė, o vėliau įsiveržė į jį iš Liepojos pusės. Skuode raudonarmiečiai pasirodė apie birželio 29 d. Vokiečių kariai kartu su K. Vasario vadovaujama partizanais stoji į mūšį. Vykstant koviniams veiksams užsidedė miestas, vietos gyventojai slėpėsi malūne netoli upelio. Per susišaudymą vokiečiai vos nenukovė partizano A. Meidaus, vilkinčio pasieniečio uniformą (pasieniečiu jis dirbo tiek nepriklausomybės laikais, tiek sovietmečiu) ir palaikyto raudonarmiečiu. Žuvusiųjų buvo abiejose konflikto pusėse⁴⁴.

Per sukilimą Skuodo vls. žuvo buvęs Lietuvos kariuomenės 1-ojo husarų pulko kulkosvaidžių eskadrono vadas, grafo Alek-

sandro Tiškevičiaus sūnus ltn. Kazimieras Tiškevičius. Jis sunkvežimiu vežė sužeistus sukilėlius į Skuodo ligoninę. Vokiečiai sunkvežimį palaikė sovietų karine transporto priemone ir apšaudė iš prieštankinio pabūklo. Visi važiuosieji žuvo. Kitais duomenimis, prie Apšės upės budėję vokiečių kariai pastebėjo nuo Skuodo pusės artėjant rusišką sunkvežimį. Jam neprivažiaus Jonaičių sodybos dešinėje žvyrkelio pusėje, vokiečiai pradėjo šaudyti. Mašina sustojo. Iš jos iškeltomis rankomis iššokęs vairuotojas buvo nušautas. Tada iš kabinos su balta vėliavėle išlipo grafas K. Tiškevičius, kurį vokiečiai taip pat nušovė. Vairuotojas sukniubo kairiame kelkraštyje, grafas – dešiniame. Sunkvežimio kėbule vokiečiai aptiko du jaunus vyrus, vieną iš jų mokytoją. Tai buvo Ylakių sukilėliai, susižaloję neatsargiai elgdamiesi su kulkosvaidžiu. Jūs abu grafas su vairuotoju vežė į Liepojos ligoninę. Netrukus buvo atgabenti karstai ir nušautieji palaidoti Narvydžių k. kapinėse. Po keleto mėnesių atvykę K. Tiškevičiaus artimieji žuvusiojo palaikus pervežė į Kretingą ir palaidojo šeimos koplyčioje greta senelių Juozapo ir Sofijos Tiškevičių bei Marijos Tiškevičiūtės⁴⁵. Pasak A. Gražiūno, K. Tiškevičius vadovavo sukilėlių daliniui, kuris birželio 24 d. kovėsi su raudonarmiečiais Skuodo vls. Narvydžių k. apylinkėse, ir iš ten vežė sužeistuosius į ligoninę⁴⁶. Žurnalisto J. Vyšniausko žiniomis, K. Tiškevičius vadovavo Židikų apylinkėse veikusiam partizanų sukilėlių būriui⁴⁷. Straipsnio autoriui nepavyko rasti tai patvirtinančių duomenų. Narvydžių k. apylinkėse veikė V. Stankūno vadovaujamas sukilėlių būrys, bet žinių, kad K. Tiškevičius su šiais partizanais turėjo ryšių, nerasta. Autorius nustatė, kad Mažeikių aps. Židikų vls. veikusiems sukilėlių būriams vadovavo Klemas Alšauskas, Henrikas Adamkavičius, Stasys Baipšys ir Steponas Kenstavičius. Žinių, kad Židikų vls. buvo

partizanų būrys, kuriam vadovavo K. Tiškevičius, nerasta. Židikų partizanų būrio veiklos aprašyme K. Tiškevičius minimas žuvusių valsčiaus partizanų sąrašė⁴⁸. Židikų partizanai padėjo Ylakių partizanams⁴⁹, tad tikėtina, kad K. Tiškevičius veikė kartu su Židikų partizanais ir galėjo vežti sužeistus Ylakių sukilėlius į ligoninę.

Lietuvių organizacijos biuro Berlyne 1941 m. kovo 19 d. pranešime rašoma, kad sukilimo metu partizanai turi paimti valdžią į savo rankas, o vietinius komunistus ir išdavikus – suimti⁵⁰. Vokiečių okupacinės valdžios įstaigoms buvo įsakyta okupuotuose Rytų Europos kraštuose karinės administracijos laikotarpiu persekioti rusų, žydų ir kitų tautybių komunistus, komjaunuolius, sovietinius pareigūnus ir kitus asmenis, galinčius aktyviai pasipriešinti režimui. Sunaikinti šių asmenų grupes buvo viena nacių administracijos užduočių rengiantis pereiti prie civilinio valdymo⁵¹. Dėl šios priežasties vokiečiams buvo naudingas sukilimo dalyvių priešiškusumas sovietiniams aktyvistams ir komunistams. Archyviniai duomenys rodo, kad sovietinius aktyvistus partizanai pradėjo suiminėti dar sukilimui vykstant, tai buvo daroma ir po jo. Deja, ne visada įmanoma nustatyti tikslias sovietinių aktyvistų suėmimo datas, ne visada aišku, ar jie suimti sukilimo metu, ar po jo, kai partizanai sukilėlių funkcijos jau nebeatliko. Sukilimui Kretingos aps. būdinga, kad čia sovietiniai aktyvistai neturėjo galimybių smarkiau pasipriešinti sukilėliams partizanams, nes jų rėmėjai raudonarmiečiai buvo labai greitai išstumti. Sovietiniai pareigūnai ir sovietų valdžios šalininkai suskubo trauktis jau pirmąją karo dieną. Buvęs Kretingos milicininkas Jonas Armonas prisimena 1941 m. birželio 22 d. kartu su kitais milicininkais budėjęs. Virš Kretingos ėmus skraidyti vokiečių lėktuvams jis kartu su kitais puolė į ginklų sandėlį ketindamas

priešintis. Tačiau miestas jau buvo užimtas vokiečių, ir J. Armonas kartu su sovietų valdžios šalininkais pasitraukė iš Kretingos⁵². Salantų gyventojai šaipėsi iš bėgančių sovietinių valdininkų. Milicininkai suėmė Aleksą Smilkį, Vytautą Paulauską ir kitus, bet traukdami iš miestelio paleido⁵³. Grūšlaukės partizanai Vaičiai peršovė besitraukiantį kriminalinio skyriaus viršininko pavaduotoją Joną Vainorą, kuris vėliau buvo gydomas Mažeikių ligoninėje⁵⁴.

Kretingos aktyvistų štabo narys P. Jakys jau pirmąją karo dieną su vietiniais Lietuvių aktyvistų fronto (toliau – LAF) štabo nariais pradėjo sudarinėti komunistų, komjaunuolių ir sovietinių aktyvistų sąrašus, kuriuos perdavė gestapui ir Kretingos vokiečių karo komendantui⁵⁵. 1941 m. birželio 23 d. mieste pasirodė karo komendanto skelbimai. Visiems 14–60 m. amžiaus gyventojams vyrams buvo įsakyta birželio 24 d. 10 val. susirinkti turgaus aikštėje. Neatvykusiems buvo grasinama karo meto įstatymų bausmėmis. Kitą dieną turgaus aikštėje susirinko keli šimtai žmonių, kurie buvo išrikiuoti į eiles po keturis. Juos apsupo vokiečiai ir sukilėlių būrio nariai. Vokiečių komendantas pasakė kalbą, raginančią vietos gyventojus vykdyti vokiečių nurodymus, laikytis tvarkos ir kovoti su komunistais. Netrukus komendantas įsakė komunistams ir komjaunuoliams išeiti į priekį. Dalis sovietų valdžios aktyvistų į priekį išėjo patys, kitus padėjo išvesti Kretingos partizanai. Buvo išvesti Zacharovas, buvęs vykdomojo komiteto Komunalinio ūkio skyriaus vedėjas, vykdomojo komiteto pirminės partinės organizacijos narys, milicininkas Alfonsas Žilius, Adomas Perkumas, agronomas Slavinskas ir kt., iš viso 100–120 asmenų. Nuo visų buvo atskirti ir žydai. Sovietų valdžios aktyvistai kartu su žydais buvo suvaryti į skervelį, atitvertą metaline tvora. Ten juos saugojo vokiečių kariai. Kiti asmenys iš turgaus aikštės buvo

paleisti. Iš viso atskirti ir po tris išrikiuoti 189 įvairių tautybių žmonės. Iš suimtųjų buvo tyčiojama, o vakare jie visi nuvaryti į grafo A. Tiškevičiaus dvaro patalpas ir ten uždaryti⁵⁶. Kitą dieną, t. y. 1941 m. birželio 25-ąją, suimtus sovietų valdžios aktyvistus ir žydus vokiečiai (30–40 kareivių) miesto aikštėje susodino į sunkvežimius ir išvežė į Kvecių miškelį (apie 3 km nuo Kretingos). Ten daliai žydų buvo įduoti kastuvai ir liepta išsikasti duobę. Kiek vėliau atvyko P. Jakys ir aukšto rango vokiečių karininkas. Prie iškastos duobės buvo surengtas karo lauko teismas. Jo metu apklausti sovietų valdžios aktyvistai. Apie 20 asmenų buvo paleista, o kiti sušaudyti. Tarp sušaudytųjų buvo Kretingos vls. vykdomojo komiteto pirmininkas Padleckas, Jeronimas Galdikas, advokatas Šmučkovičius, gydytojas Karlinskas, Mendalovičius su dviem sūnumis, Izrailovičius su sūnumis ir kt.⁵⁷ Remiantis turimais duomenimis, darytina išvada, kad Kretingoje sukilėliai, bendradarbiaudami su vokiečiais, suėmė 189 sovietų valdžios aktyvistus – lietuvių, žydų ir rusų tautybės žmones. Archyviniai duomenys rodo, kad Kretingos aps. partizanai suėmė Kartenoje daugiau kaip 5⁵⁸, Endriejave apie 40⁵⁹, Gargžduose 9⁶⁰, Palangoje – daugiau kaip 5⁶¹, Kuliuose – daugiau kaip 3⁶² ir Salantuose apie 40⁶³ sovietinių aktyvistų – iš viso daugiau kaip 102 asmenis. Vadinasi, Kretingos aps. sukilėliai sukilimo metu ir po jo kartu su vokiečiais ar jiems nedalyvaujant suėmė daugiau kaip 291 lietuvių, žydų ir rusų tautybės asmenį, įtariamą bendradarbiavus su sovietiniu režimu.

MAŽEIKIŲ APSKRITIS

Mažeikių apskritį vokiečių kariuomenė okupavo keliomis dienomis vėliau nei Kretingos. Kai kur vokiečių kariai atvyko gana

vėlai, pavyzdžiui, pačiuose Mažeikiuose jie pasirodė tik liepos 3 d.⁶⁴ Mažeikių aps., kitaip nei Kretingos aps., sukilėlių būriai buvo formuojami karo pradžioje, dar iki ateinant vokiečių kariuomenei. Mažeikių partizanų būriui vadovavo kpt. Kazys Butkus⁶⁵, Mažeikių vls. Leckavos mstl. – Stasys Jankūnas⁶⁶, Akmenės – kpt. Izidorius Jatulis, Akmenės stoties partizanų būriui – buvęs stoties viršininkas rusas Adomas Volkovas⁶⁷, Akmenės vls. Klykolių mstl. – Liudas Belskis⁶⁸, Akmenės vls. (konkreiti vietovė neaiški) – Juozas Švažys⁶⁹, Vegerių (daugiau kaip 20 vyrų) – buvęs valsčiaus policijos nuovados viršininkas Jonas Juška⁷⁰, Sedos – Antanas Stancikas⁷¹, Sedos vls. Barstyčių mstl. (apie 40 vyrų) – Liudas Benikauskas (jo pavaduotojas – Antanas Ramanauskas)⁷², Židikų mstl. – Klemas Alšauskas⁷³, Židikų vls. Lūšės mstl. – Henrikas Adamkavičius⁷⁴, Židikų vls. Renavo mstl. – buvęs kariuomenės lakūnas Stasys Baipšys⁷⁵, Židikų vls. Dapšių k. – Steponas Kenstavičius⁷⁶, Ylakių mstl. (apie 100 vyrų) – kpt. Pranas Petrauskas, Ylakių vls. Vaičiaių k. (apie 60 vyrų) – kunigas Antanas Viskantas⁷⁷, Ylakių vls. Trumplaukės k. (30–40 vyrų) – Stasys Malakauskas⁷⁸, Ylakių vls. Vabalių k. – ats. jaun. ltn. Juozas Operavičius⁷⁹, Tirkšlių mstl. – pašto viršininkas Antanas Markūnas⁸⁰, Tirkšlių vls. Žemalės k. – buvęs vietos šaulių būrio vadas Stasys Laurikėtis⁸¹, Viekšnių mstl. – kpt. Juozas Mačys⁸². Sukilėlių partizanų būriai taip pat veikė Sedos vls. Ketūnų ir Rubikų k., Tirkšlių vls. Pievėnų k. ir Laižuvos vls. Šių būrių vadų straipsnio autoriui nustatyti nepavyko. Židikų vls. Lūšės k., Sedoje ir Tirkšlių vls. Pievėnų k. sukilėlių partizanų būriai pradėti kurti dar prieš karą⁸³. Iš viso veikė ne mažiau kaip 23 sukilėlių partizanų būriai. Turimais duomenimis, sukilėlių partizanų skaičius būriuose svyravo nuo 20 iki 100. Vidurkis – 60 vyrų viename būryje. Tuo remiantis, darytina prielaida,

kad visuose 23 Mažeikių aps. būriuose galėjo būti apie 1380 sukilėlių partizanų.

Iš Mažeikių miesto sovietų kariai su šeimomis pradėjo trauktis birželio 22 d. Sunkvežimiais jie vyko Latvijos sienos link. Iš miesto pasitraukė ir kariuomenės štabas, palikdamas su visais daiktais raštinę, aerodrome liko stovėti apie 50 lėktuvų, kuriuos birželio 23 d. rytą sunaikino vokiečių aviacija. Kartu su kariais išvyko ir daugelis sovietinių aktyvistų⁸⁴. Vietiniai komunistų partijos pareigūnai birželio 22–23 d. raudonarmiečių ginklais apginklavo patikimus žmones – 150–200 asmenų. Ginkluotų partizanų Mažeikiuose buvo tik 10⁸⁵. Nepasirodžius vokiečių kariuomenei, komunistų partijos vadai, milicininkai ir jų pagalbininkai birželio 24 d. 18 ar 19 val. 18 sunkvežimių sugrįžo į Mažeikius ir ėmėsi represijų prieš antisovietiška nusiteikusius asmenis. Tą dieną jie nužudė Mažeikių viešosios bibliotekos vedėją Joaną Gruzdaite-Širvinskienę, peršovė kepėją, buvusį Šaulių sąjungos narį Igną Tinterį (birželio 26 d. mirė), kuris karo pradžioje Vytauto gatvėje iškėlė trispalvę vėliavą. Buvo peršauta ir I. Tinterio žmona Marcelė, norėjusi apginti nuo žudikų savo vyrą (birželio 27 d. ligoninėje mirė). Apie 23 val. sovietiniai aktyvistai iš Mažeikių išvyko Viekšnių link, išsiveždami keliolika žmonių. Ties Krakų k. pamiške automobiliai sustojo, sovietų valdžios aktyvistai išlaipino suimtuosius ir įsakė jiems bėgti. Į bėgančius žmones žudikai šaudė iš mašinos. Vienam suimtųjų pavyko pabėgti. Birželio 25 d. sovietiniai aktyvistai sugrįžo dar kartą⁸⁶. Sukilėliai užėmė Mažeikius birželio 30 d. naktį. Jie pradėjo kontroliuoti geležinkelio stotį, paštą, telefoną ir komunistų partijos patalpas. Partizanai budėjo ir saugojo miestą, naktį Vytauto aikštėje prie stoties iškėlė tautinę vėliavą⁸⁷. Mažeikių vls. Leckavos mstl. sukilėliai partizanai dalyvavo koviniuose veiksmuose Lietuvoje, be to,

suteikė pagalbą Latvijos partizanams. Lekavos partizanai per susirėmimus neteko 1 žmogaus⁸⁸.

Akmenėje birželio 23 d. ginkluoti sovietiniai aktyvistai patruliavo gatvėse ir suimnėjo vietos gyventojus. Netrukus prasidėjo susirėmimai su partizanais. Sovietiniai aktyvistai, neatlaikę partizanų spaudimo, iš miesto pasitraukė. Sukilėliai pradėjo kontroliuoti paštą, milicijos pastatą, paleido iš areštinės kalinius⁸⁹. Partizanai veikė ir Akmenės apylinkėse. Mažeikių aps. sovietiniai aktyvistai kartu su raudonarmiečiais traukėsi Akmenės–Vegerių keliu. Sukilėliai rengė pasalas ir šaudė į bėglius⁹⁰. Birželio 24 d. Akmenės turgaus aikštėje partizanai, dalyvaujant vietos žmonėms, iškėlė trispalvę⁹¹. Netrukus sugrįžo sovietiniai aktyvistai. Buvęs pasienio milicijos Klykolių mstl. 21 raj. sargybos viršininkas seržantas Kazys Šiaulys prisiminimuose rašo, kad jis kartu su kitais milicininkais (apie 70 asmenų) atvyko į miestelį. Į juos buvo šaudoma pro langus ir iš už kampų. Apsupę miestelį, milicininkai suėmė A. Smetonos laikų viršaitį ir jį su keletu bendradarbių sušaudė⁹². Buvęs partizanas Juozas Gegužė prisimena, kad jiems stigo ginklų, ir grįžus sovietiniams aktyvistams žmonės bėgo iš miestelio⁹³. Buvęs sovietinis aktyvistas V. Kulbokas atsiminimuose rašo, kad milicininkai suėmė 3 vietos ūkininkus, kurių vienas buvo naujasis viršaitis, ir po kvotos sušaudė. Partizanai tuo metu buvo ginkluoti tik senais pistoletais. Birželio 25 d. sovietiniai aktyvistai išvyko⁹⁴. Birželio 26 d. į Akmenės stotį užklydo 2 raudonarmiečiai. A. Volkovas ir jo vadovaujami sukilėliai iš vieno jų atėmė šautuvą, o antrąjį, mėginusį pabėgti, nušovė. Birželio 27 d. A. Volkovas su kitais partizanais sužinojo, kad Papilės keliu važiuoja vežimas su sužeistu karininku, o šalia jo eina 6 ar 7 šautuvais ir automatais ginkluoti raudonarmiečiai. Partizanai nu-

bėgo į netoliese augantį beržyną ir surengė pasalą. Raudonarmiečiams priartėjus, buvo atidengta ugnis. Arklys pasibaidė, ir vežimas su sužeistu karininku atsidūrė vieno Akmenės gyventojų kieme. Raudonarmiečiai leidosi bėgti į rugių lauką, ten partizanai juos apsupo, suėmė ir atėmė ginklus⁹⁵. Akmenės vls. Klykolių mstl. sovietiniai aktyvistai karo pradžioje būrėsi į grupes ir gaudė pasipriešinimo dalyvius. Aktyvistus rėmė sovietinės armijos kariai. Birželio 23 d. per Klykolius vykę 2 milicininkai ir 3 aktyvistai ties Jono Dijoko namais pateko į pasalą. Per susišaudymą niekas nenukentėjo⁹⁶. Akmenės būrio veiklos aprašyme nurodoma, kad Akmenės sukilėliai neteko 3 kovotojų⁹⁷.

Dar iki ateinant vokiečių kariuomenei J. Juškos vadovaujami sukilėliai užėmė Mažeikių aps. Vegerių miestelį, pradėjo eiti jame sargybą, suėmė vietinius sovietų valdžios aktyvistus (daugiau kaip 4 asmenis)⁹⁸. K. Šiaulys atsiminimuose rašo, kad jis su milicininkais birželio 26 d. buvo atvykęs į Vegerius⁹⁹. Tikėtina, kad milicininkai norėjo padėti sovietų valdžios aktyvistams susigrąžinti pozicijas, kad galėjo būti imtasi karinių veiksmų prieš sukilėlius. Žinių, ar sovietų aktyvistams buvo pavykę atgauti pozicijas, nerasta.

Mažeikių aps. Sedos mstl. sukilėliai partizanai valdžią į savo rankas paėmė pirmąją karo dieną, tuomet įvyko ir susidūrimas su raudonarmiečiais. Trys Ylakių vieškeliu važiuoję sunkvežimiai su raudonarmiečiais norėjo įsiveržti į Sedą. Įvyko 12 val. trukęs susišaudymas. Raudonarmiečiai patyrė nuostolių. Sukilėliai nenukentėjo¹⁰⁰. Birželio 23 d. prie kelio į Žemaičių Kalvariją sargyboje stovintis partizanas pastebėjo artinantis automobilį su raudonarmiečiais ir pranešė apie tai štabui. Tuo metu grupė raudonarmiečių artėjo ir iš Židikų pusės. Keletą valandų vyko susišaudymas. Pristigę šovinių, partizanai ir štabas pasitraukė į

mišką¹⁰¹. Sedoje raudonarmiečiai išlaisvino partizanų suimtus sovietinius aktyvistus¹⁰². Sedos komunistai, komjaunuoliai ir raudonarmiečiai ėmė persekioti vietos patriotus. Nužudyta 16 žmonių¹⁰³. Sedos vls. Barstyčių mstl. aikštėje prie bažnyčios pirmąją karo dieną įvyko mitingas. Partizanas Albertas Jablonskis kalbėjo apie prasidėjusį karą, apie būtinybę stoti į partizanų būrius, suimnėti sovietų valdžios aktyvistus. Aikštėje buvo iškabinta lietuviška trispalvė vėliava. L. Benikausko vadovaujamas partizanų būrys veikė jau pirmąją karo dieną. Štabas įsikūrė buvusiose pašto patalpose. Iš pradžių būrys turėjo 5 medžioklinius šautuvus ir 4 revolverius. Birželio 25 d. įvyko pirmas susirėmimas su raudonarmiečiais, suimtas 1 politinis vadovas ir 3 kareiviai. Įsigyta geresnių ginklų. Antras susirėmimas įvyko Padedimės k. Čia 1 raudonarmietis buvo peršautas, o 3 sovietų kariai, metę ginklus, spėjo pasprukti į mišką. Geldėnų k. partizanų grandis birželio 26 d. sekė 3 jūrininkus. Šie užėjo pas ūkininką Duonėlą ir paprašė valgyti. Kambaryje jie buvo užpulti ir nuginkluoti¹⁰⁴. Birželio 26 d. vakare gauta žinių, kad Barstyčių link artinasi kulkosvaidžiais ginkluoti raudonarmiečių būriai. Sukilėliai ketino juos apšaudyti, išblaškyti ir įsigyti ginklų. Kiek toliau nuo miestelio partizanai buvo išardę tiltus, medžiais užvertę kelius. Raudonarmiečiai, susidūrę su šiomis kliūtimis, pasuko kitur, ir kautynės neįvyko. Tai lėmė, kad Barstyčiai, Žemaičių Kalvarija ir tolimesnės apylinkės išvengė raudonarmiečių puolimo. Barstyčių sukilėliai nuo pirmųjų karo dienų persekiojo komunistus, sovietinių įstaigų pareigūnus. Iš viso suimti 33 asmenys¹⁰⁵. Sedos ir Barstyčių partizanų būrių veiklos aprašymuose teigiama, kad sukilėlių niekas nežuvo¹⁰⁶.

Viekšniuose sukilėliai partizanai birželio 23 d. užėmė visas įstaigas ir sargybos postus¹⁰⁷. Tą pačią dieną apie 18 val. į mies-

telį atvyko 3 raudonarmiečių sunkvežimiai, su raudonarmiečiais buvo ir pabėgusių vietos komunistų. Sukilėlis Jonas Pranauskas (buvęs vachmistras), ginkluotas pistoletu, vienoje miestelio gatvių susidūrė su 3 raudonarmiečiais. Vieną jų nušovė, kitus 2 sužeidė ir atėmė 2 šautuvus. Pats liko nesužeistas. Po šio įvykio raudonarmiečiai ir komunistai iš miestelio pasišalino¹⁰⁸. Birželio 24 d. partizanai susišaudė su 9 čekistais, kurie važiavo į Maigus susidoroti su partizanais¹⁰⁹. Birželio 26 d. sovietų dalinys Plugų k. įsirengė apkasą ir nukreipė patrankas Maigų k. link. Partizanai apie tai sužinojo iš vietos gyventojų ir nutarė įveikti rusus gudrumu. Mokytojas A. Zapkus, pasitelkęs vokiškai mokantį asmenį, išėjo ties Maigais į vieškelį ir pradėjo klausinėti pravažiuojančių ūkininkų, kur yra rusai. Ūkininkai, išgirdę kalbant vokiškai (mokytojas A. Zapkus vertė į lietuvių kalbą), pradėjo klausinėti, ar nėra netoliese vokiečių desanto. Jiems buvo atsakyta, kad apylinkėje nuleistas vokiečių desantas. Netrukus žinios apie „desantą“ pasiekė Viekšnius, Papilę ir sovietų karius apkase. Sutemus partizanai puolė prieš pozicijas, atidengė ugnį ir sovietų kariai atsitraukė¹¹⁰. Birželio 27 d. Tryškių–Telšių vieškeliu vyko raudonarmiečiai. Partizanai išskubėjo jų pasitikti. Per susišaudymą 1 raudonarmietis buvo nukautas, 2 sunkiai sužeisti, o kiti pabėgo. Partizanams atiteko 2 šautuvai ir daug šovinių. Raudonarmiečiai, paskubom bėgdami, paliko ir savo sužeistuosius, kuriuos teko gabenti į ligoninę¹¹¹. 1941 m. birželio 28 d. sukilėliai partizanai užėmė Viekšnius¹¹². Iš 18 kariškių buvo sudarytas ekspedicinis būrys, kuris persekiojo komunistus, raudonarmiečius, atliko kitas užduotis. Būrys veikė iki liepos 3 d. popietės, kada į Viekšnius atvyko vokiečių karinis dalinys¹¹³. Sukilimo metu buvo nužudytas partizanas Kazys Dargis – apie 50 m. amžiaus tarnautojas iš Viekšnių¹¹⁴.

Mažeikių aps. Židikų vls. kariniai veiksmai tarp sukilėlių partizanų ir raudonarmiečių prasidėjo pirmąją karo dieną. Archyviniai duomenys leidžia manyti, kad tą dieną Židikų sukilėliai perėmė iš sovietinių aktyvistų valdžią. Židikų mstl. partizanų būrio veiklos aprašyme teigiama, kad pirmąją karo dieną partizanai turėjo 1 šautuvą ir 1 pistoletą¹¹⁵. Birželio 22 d. K. Alšausko būrio sukilėliai partizanai pastebėjo nuo Ylakių į Židikus einančius 11–12 raudonarmiečių. Ties bažnyčia buvo surengta pasala, partizanai raudonarmiečius suėmė ir nuginklavo. Atimta 11–12 šautuvų. Suimtieji vėliau buvo išvežti į Mažeikius. Taip pat esama duomenų, kad incidento metu 2 raudonarmiečiai buvo nušauti¹¹⁶. Šiuos duomenis sugretinus, darytina išvada, kad buvo suimti 9 ir nukauti 2 raudonarmiečiai. Birželio 23 d. sukilėlių štabo žvalgas pranešė, kad iš Vainiuodės (Latvija) Židikų link važiuoja sunkvežimis su kareiviais. 20–25 sukilėlių grupė ties bažnyčia surengė pasalą. Pasirodžius sunkvežimiui, partizanas Želvys išėjo į kelią ir iškėlė į viršų ranką, duodamas ženklą sustoti. Tačiau mašina toliau važiavo į priekį ir atsідūrė ties pasala. Sunkvežimyje buvę kareiviai, pamatę sukilėlius, ėmė mėtyti granatas. Sukilėliai traukdami į priedangą atidengė ugnį į mašiną ir kareivius. Buvo nušautas vairuotojas, mašina tapo nevaldoma, nudaužė telegrafo stulpą ir rėžėsi į namą. Netrukus partizanai suėmė raudonarmiečius, atėmė iš jų šautuvus, pistoletus ir keletą granatų. Vienais duomenimis, per susišaudymą žuvo 3, kitais, – 5 raudonarmiečiai¹¹⁷. Duomenis sugretinus, galima daryti išvadą, kad žuvo 4 raudonarmiečiai. Birželio 25 d. sukilėliai partizanai ties bažnyčia vėl surengė pasalą ir apšaudė sunkvežimiu vykusius raudonarmiečius. Žuvo visi 4 važiuojantys kariai. Mašinoje rasta ginklų¹¹⁸. Židikų vls. Renavo mstl. apylinkėse S. Baipšio vadovaujami partizanai pastebėjo 8 ka-

reivių grupę, kuri mėgino iš Luobos miško patekti į mišką, esantį už Renavo. Pamatę partizanus, raudonarmiečiai atidengė ugnį, tačiau buvo apsupti ir sunaikinti¹¹⁹. Židikų vls. Dapšių k. partizanai, vadovaujami S. Kenstavičiaus, Dapšių k. apylinkėse, ties tiltu per Varduvo upę, sulaukė 7 raudonarmiečius¹²⁰.

Židikų vls. Lūšės k. partizanai birželio 24 d. 9 val. sužinojo, kad iš Mažeikių į Liepoją vyksta karinis traukinys, ir nutarė jį nuversti nuo bėgių. Lūšės partizanai paprašė K. Alšausko partizanų būrio pagalbos. Atvykus pagalbai, Lūšės geležinkelininkui, sukilėliui Mykolui Steponavičiui K. Alšauskas įsakė pusės kilometro atstumu nuo Lūšės stoties Priekulės link išardyti bėgius. Jis ir keletas darbininkų, nuvykę į nurodytą vietą, pradėjo atsukinėti sandūrų varžtus ir traukti bėgvines. Partizanai, pasislėpę miške šalia stoties, surengė pasalą. Darbo baigti nespėta – atvyko traukinys, sudarytas iš garvežio ir dviejų vagonų, su raudonarmiečių kariais ir karininkais. Traukinys sustojo Lūšės stotyje, raudonarmiečiai išlipo iš vagonų, nukabino sukilėlių iškeltą trispalvę vėliavą, suėmė partizaną V. Dubicką ir stoties viršininką Vincą Blažaitį. Suimtieji buvo įsodinti į traukinį, kuris netrukus pajudėjo Liepojos link. Dar neprivažiavę Priekulės stoties, raudonarmiečiai sužinojo apie žygiuojančius vokiečius ir įsakė mašinistui skubiai važiuoti atgal į Mažeikius. Netrukus M. Steponavičius su darbininkais atlenkė bėgius į šonus maždaug 20 centimetrų. Po to jie dar išardė kelią maždaug už pusės kilometro, bet čia bėgių neatlenkė ir pasislėpė šalia laukdami traukinio. Kai tik traukinys nuvažiavo anksčiau sugadinto kelio su atlenktais bėgiais link, M. Steponavičius su darbininkais ir kitoje vietoje atlenkė bėgius į šonus. Taip traukinys pateko į spąstus. Mašinistas važiavo visu greičiu ir nepastebėjo išardytų bėgių. Garvežys nuvirto ant šono,

vagonai pasviro¹²¹. Pasaloje buvę partizanai iš abiejų geležinkelio pusių atidengė į raudonarmiečius ugnį. Tie atsišaudė, tačiau netrukus iškėlė baltą skudurą ir leido suprasti, kad pasiduoda. Partizanai ėmė artintis vagonų su raudonarmiečiais link, ketindami juos nuginkluoti ir suimti. Sovietų kariai vėl ėmė šaudyti, bet sukilėliams atidengus ugnį vienas karininkas iškėlė baltą vėliavėlę ir pradėjo šaukti, kad pasiduoda. Tuo metu šalia vagonų stovėjo apie 10 raudonarmiečių. Netrukus išlipo dar 3 politiniai vadovai, 2 jūrų karininkai, 10 jūrininkų, 5 sausumos karininkai, 40 kareivių, 1 suomis. Nors ir sužeistas, V. Blažaitis pasakė rusams kalbą, primindamas, kad jie suėmė 2 partizanus ir vežė juos sušaudyti. Už tai jie patys galėtų būti sušaudyti, bet lietuviai to nedarys, nes brangina žmonių gyvybes. Taip pat pasakė, kad lietuviai kovos tol, kol nuo žemės paviršiaus bus nušluotas bolševizmas. Per susišaudymą 2 raudonarmiečiai žuvo, 7 buvo sužeisti. Partizanai neteko 2 žmonių. Vėliau suimtieji buvo perduoti vokiečių komendantui Skuode¹²². Birželio 25 d. Lūšės sukilėliai partizanai nuo bėgių nuvertė dar vieną traukinį. Būrio veiklos aprašyme minima, kad birželio 25 d. 20 val. iš Vainiuodės į Mažeikius vėl vyko rusų karinis traukinys. Lūšės partizanai jį sutiko kaip ir pirmąjį traukinį. 2 rusus nukovė, 6 paėmė į nelaisvę¹²³. Židikų valsčiuje partizanai neteko 7 žmonių¹²⁴.

Sovietinis aktyvistas V. Kulbokas teigia, kad partizanų grupuotė veikė ir Ylakuose. Partizanai buvo gana gerai ginkluoti: granatomis, kulkosvaidžiais ir šautuvais. Ginklų pristatė vokiečių lėktuvai¹²⁵. Iš archyvinių duomenų susidaro įspūdis, kad partizanams pavyko perimti iš sovietinių aktyvistų valdžią, nors apie tai nieko konkretaus nepasakyta. Ylakių partizanai tiek miestelyje, tiek apylinkėse rengė besitraukiantiems raudonarmiečiams pasalas. Pirmosiomis sukilimo

dienomis A. Viskanto vadovaujami sukilėliai partizanai ties Gedrimų k. apsupo apie 13 raudonarmiečių. Per susišaudymą 1 jų žuvo, kiti buvo suimti¹²⁶. Vėliau A. Viskanto partizanai prie Vaičiaičių k. apsupo, suėmė ir išvežė į Barstyčius 5 raudonarmiečius¹²⁷. Pačiuose Ylakuose pirmosiomis karo dienomis partizanai sulaukė 6 sunkvežimius ir jais važiavusius raudonarmiečius. 4 sunkvežimiai buvo perduoti vokiečiams, o 2 partizanai pasiliko sau¹²⁸. Ylakių partizanams į pagalbą buvo atvykęs Renavo sukilėlių būrio vadas S. Baipšys. Jis prisiminimuose rašo, kad rusai sunkvežimiais vyko iš Plinkšės miškų. Vienais duomenimis, rusai norėjo sustabdyti nuo Skuodo atžygiuojančius vokiečius, o kitais, – vyko padėti sovietiniams aktyvistams susidoroti su partizanais. Miestelyje sukilėliai partizanai surengė pasalą, t. y. pasislėpė už mūrinės sienos, skiriančios bažnyčią ir turgų. Ylakiškiai sustabdė rusų sunkvežimių vorą. Vieni partizanai šautuvų ugnimi laikė priešą prispaudę pakelės grioviuose prie žemės, kiti, apėję iš šono, dalį rusų nukovė, dalį paėmė į nelaisvę. Paskutinis voros sunkvežimis, pasinaudojęs negiliu grioviu, šunkeliais per laukus pabėgo į Židikus, iš kur mėgino grįžti į Sedos vieškelį, bet čia vietos ūkininkas Olšauskis, kad ir netikėtai užkluptas, suspėjo pirmu šūviu nušauti vairuotoją. Automobilis trenkėsi į pašto pastato kampą, rusai pasidavė Židikų partizanams. Per susišaudymą 1 partizanas sužeistas, 4 raudonarmiečiai nukauti¹²⁹. Palyginus archyvinius duomenis, galima teigti, kad ši akcija įvyko birželio 23 d. Birželio 24 d. iš Sedos į Ylakius sunkvežimiu važiavo raudonarmiečiai. Partizanai Vincas Vaškys ir Julius Žeimys atidengė į automobilį ugnį. Raudonarmiečiai atsišaudydami sužeidė V. Vaškį¹³⁰. Skuodo raj. KGB skyriaus duomenimis, Ylakių sukilėliai partizanai 1941 m. birželio 24 d. už

miestelio susišaudė su raudonarmiečiais, besitraukiančiais Skuodo kryptimi¹³¹. Birželio 28 d. Ylakių partizanų sukilėlių būri ties Ylakaičių k. iš dviejų pusių apsupo sovietų kariai ir apšaudė kryžmine ugnimi. Per susirėmimą 3 partizanai žuvo, 1 liko be rankos, bet raudonarmiečiai buvo nugalėti, paimti į nelaisvę ir nuginkluoti. Ypatingą drąsą kautynėse parodė Antano Valančiausko žmona Bronė. Aplink švilpiant kulkoms, ji teikė pagalbą sužeistiesiems. Jai tvarstant vieną sunkiai sužeistą kovotoją, šalia žuvo partizanas Kazys Balvočius. Dešinės rankos neteko partizanas Kazys Bušma (22 m.), dailidė iš Ylakių. Būrys dalyvavo keliuose didesniuose susirėmimuose ir kautynėse. Iš viso jis paėmė į nelaisvę ir nuginklavo 81 raudonarmietį¹³², nukovė daugiau kaip 5 sovietų karius. Patys Ylakių sukilėliai partizanai neteko 6 žmonių¹³³. Ylakiuose buvo suimta apie 30 sovietų valdžios aktyvistų¹³⁴.

A. Markūno vadovaujami Tirkšlių sukilėliai birželio 23 d. per radiją išgirdo pranešimą, kad Kaunas išlaisvintas. A. Markūnas su 2 partizanais nuvyko prie milicijos būstinės, ją užėmė ir iškėlė tautinę vėliavą. Vietos sovietų valdžios aktyvistai apie tai pranešė sovietų karininkams. Netrukus jie ir sovietiniai aktyvistai A. Markūną suėmė, visą naktį tardė, mušė, kankino. Birželio 24 d. jis buvo nuvežtas į Sudūpės miškelį ir ten nušautas. Sovietiniai aktyvistai suėmė ir Žemalės miške nužudė Tirkšlių partizaną Alfonsą Tiškų. Pievėnų k. būrio sukilėliai susikovė su komunistais ir raudonarmiečiais. Sovietiniai aktyvistai apgaule suėmė ir pušyne prie Akmenės nužudė 3 Pievėnų partizanus – Praną Lapšį, Alfonsą Statkų ir Antaną Statkų¹³⁵. Iš viso Tirkšlių sukilėliai partizanai neteko 5 žmonių. Kiek buvo suimta ar nukauta raudonarmiečių, duomenų rasti nepavyko.

TELŠIŲ APSKRITIS

Vokiečių kariuomenė Telšių aps. vietas okupavo vėliau nei Kretingos apskrityje. Sukilėlių būriai susiformavo pačioje karo pradžioje, dar iki ateinant vokiečių kariuomenei. Telšių sukilėlių būriui vadovavo atsargos karininkas Bronius Juodikis¹³⁶, Varnių – Juozas Mėčius, Varnių vls. (apie 100 vyrų) – Pranas Venckus¹³⁷, Varnių vls. Janapolės mstl. – Liudas Lukauskas¹³⁸, Plungės (per 150 vyrų) – ltn. Povilas Alimas¹³⁹, Plungės vls. Mardosų k. – kpt. Jonas Noreika¹⁴⁰, Rietavo vls. (per 20 vyrų) – Jonas Abukauskas¹⁴¹, Nevarėnų vls. – policijos tarnautojas Antanas Brencius¹⁴², Luokės – ltn. Juozas Venckus¹⁴³, Žemaičių Kalvarijos – Benas Jundulas (jo pavaduotojas – ats. ltn. Aleksas Kerpauskas)¹⁴⁴, Alsėdžių vls. (apie 40 vyrų) – Stepas Derbutas¹⁴⁵, Žarėnų vls. – Zigmas Girdvainis, Žarėnų vls. Medingėnų mstl. – Juozas Vilčiauskas¹⁴⁶, Tverų – Adomas Zubkus¹⁴⁷. Iš viso apskrityje veikė ne mažiau kaip 14 būrių. Turimais duomenimis, sukilėlių atskiruose būriuose buvo nuo 40 iki 150. Vidurkis – 95 asmenys viename būryje. Tuo remiantis, galima daryti prielaidą, kad visuose 14 Telšių aps. sukilėlių partizanų būrių galėjo būti apie 1330 žmonių. Telšių aps. partizanai ryšėjo baltus raiščius, save laikė TDA būriais.

Telšiuose karo pradžioje susiformavo ir veikė sukilėlių būrys, kuriam vadovavo atsargos karininkas B. Juodikis¹⁴⁸. Karo pradžioje V. Šerys ir kiti moksleiviai pasiuvo apie 50 raiščių su užrašu TDA, kuriuos sukilėliai turėjo užsirišti ant rankovės¹⁴⁹. Yra duomenų, kad antrąją ar trečiąją karo dieną veikė LAF štabas¹⁵⁰. 1941 m. liepos 30 d. duomenimis, Telšių aktyvistų vadas buvo nepriklausomos Lietuvos kariuomenės kpt. J. Noreika (g. 1910 m.), o TDA viršininkas – mjr. Alfonsas Svilas (g. 1906 m.)¹⁵¹. Antrąją ir trečiąją karo dienomis J. Norei-

ka vadovavo Plungės vls. Mardosų k. veikusiam partizanų būriui. LAF štabui tuo metu greičiausiai vadovavo A. Svilas. Sovietų valdžios aktyvas Telšiuose turėjo gana tvirtas pozicijas, jį rėmė raudonarmiečiai. Kitose apskrities vietovėse sovietinio aktyvo pozicijos buvo kur kas silpnesnės. Telšių vykdomojo komiteto pirmininkas Domas Rocius atsiminimuose rašo, kad „fašistai“ pačiuose Telšiuose beveik nepasirodė, tik paleido keletą pavienių šuvių¹⁵². Tai leidžia daryti prielaidą, kad sukilėliai nesėkmingai mėgino užimti Telšius, perimti iš sovietinio aktyvo valdžią. Sovietų aktyvistai pradėjo trauktis iš miesto antrąją karo dieną. Birželio 23 d. iš Telšių išvyko NKVD darbuotojai Radavičius, Mockevičius, Miltenis, kriminalinio skyriaus viršininkas Medvedevas ir kiti. Tos pačios dienos pavakare visi pasiekė Šiaulius. Čia nuo jų pasitraukė Radavičius ir Mockevičius¹⁵³. D. Rocius prisiminimuose mini, kad sovietų valdžios aktyvas buvo evakuojamas ir birželio 24 d. Sovietinė valdžia nenorėjo paleisti Telšių kalėjime kalintų sovietų režimo priešininkų, mat bijojo, kad išėję į laisvę jie keršys¹⁵⁴. Birželio 24 d. D. Rocius, partijos sekretorius Borisas Mironovas ir LSSR NKGB Telšių aps. skyriaus viršininkas Petras Raslanas kartu su kariuomenės štabu buvo Tryškių miške. Kariuomenės štabas apsiėmė evakuoti Telšių kalėjimo kalinius ir įvykdyti jiems egzekuciją¹⁵⁵. Birželio 24 d. raudonarmiečiai, vadovaujami mjr. Doncovo, apsupo Telšių kalėjimą. Į kalėjimą atvyko P. Raslanas, jo pavaduotojas ltn. Ždanovas, 8-osios armijos politinio skyriaus darbuotojas Kompanecas, D. Rocius. Raudonarmiečiai iš kamerų į sargybos būstinę vedė politinius kalinius, jie buvo surišami ir guldomi į sunkvežimius. Naktį iš birželio 24 d. į 25 d. kaliniai buvo išvežti į Rainių miškelį, ten žiauriai kankinami ir šaudomi. Šaudė raudonarmiečiai dalyvaujant P. Raslanui, operatyviniam įgaliotiniui

Galkinui, kalėjimo prižiūrėtojui Pocevičiui. Telšių kalėjime likosi ne politiniais motyvais suimti kaliniai¹⁵⁶. Tikėtina, kad Telšių sukilėliai mėgino gelbėti kalinius. D. Rocius prisiminimuose rašo, kad prie Rainių miškelio raudonarmiečiai buvo apšaudyti. Kaliniai, tuo pasinaudodami, mėgino bėgti, bet nesėkmingai. „Banditus“ išvaikė sovietų tankai. Birželio 25 d. D. Rocius, kiti sovietiniai aktyvistai ir kalėjimo darbuotojai paliko Telšius, nes frontas buvo jau netoli¹⁵⁷. Vokiečiai okupavo Telšius birželio 25 d. (greičiausiai antroje dienos pusėje). Birželio 28 d. Rainių miškelyje buvo atkastos duobės, jose rasti žiauriai nužudytų 73 kalinių palaikai. Dar 3 bėgti mėginę kaliniai nužudyti ties Džiuginėnais¹⁵⁸.

Luokės sukilėliai birželio 23 d. užėmė valsčių ir uždarė sovietinius aktyvistus į areštinę. Sovietiniams aktyvistams pavyko paskambinti į Šiaulius, iš kur sulaukta pagalbos, žuvo keletas „fašistų“. Tačiau netrukus partizanai vėl kontroliavo Luokę¹⁵⁹. Tikėtina, kad sukilėliai neteko 2 žmonių. Partizanai Povilas Rožauskas ir Žukauskas sulaukė 5 raudonarmiečių¹⁶⁰.

Pirmąją karo dieną Varnių vls. Pareškėčio k. pas organizacijos vadovą J. Mėčių įvyko posėdis. A. Jurgelis buvo paskirtas Varnių vls. TDA štabo pirmininku, J. Mėčius – pirmininko pavaduotoju, A. Andruška – sekretoriumi. Birželio 29 d. A. Jurgelį pakeitė J. Mėčius – jis tapo TDA ir LAF vadu. A. Jurgelis buvo Pavandenės LAF grupės vadas¹⁶¹. K. Škirpa rašo, kad Šiaurės armijų grupės 18-osios armijos 26-ojo korpuso priekinės dalys birželio 25 d. pirmojoje pusėje puolė į vakarus nuo Varnių, o 1-ojo korpuso dalys pasiekė Kelmę. Po pietų 26-asis korpusas puolė į šiaurę nuo Biržulio ežero, siekdamas apsupti priešą į šiaurę nuo Vaiguvo¹⁶². Tikėtina, kad su rusų kariuomenės pajėgomis galėjo susidurti ir Varnių vls. sukilėliai partizanai. Alfredas Jonušas teigia, kad rusų

armija vengė didžiųjų kelių, kuriais veržėsi vokiečių kariuomenė. Klaišių miške ties Žarėnais rusus bombardavo lėktuvai. Apsupti tamsoje, rusų daliniai susikovė tarpusavyje. Jie traukėsi pro Kegų k. Janapolės link. Vokiečių kariuomenė raudonarmiečiams lipo ant kulnų. Ties Eidžiatų k. išlindę iš Pušinės miško, rusai buvo apšaudyti vokiečių artilerijos. Sovietai veržėsi link vienintelio Virvytės tilto ties Janapole¹⁶³. Raudonajai armijai juo persikelti per upę antrąją karo dieną sutrukdė Varnių vls. Janapolės sukilėlių būrys, vadovaujamas L. Lukausko¹⁶⁴. Janapolės partizanas Povilas Bagdonas prisiminimuose rašo, kad 1941 m. birželio 23 d. janapoliškiai ir aplinkinių kaimų vyrai nutarė neleisti okupantų kariuomenei lengvai pasitraukti. Jonas Kumža Daktariškės k. nupjovė kelis telefono stulpus, ir vietos komunistai neteko ryšio. Rusų kariuomenė artėjo nuo Žarėnų pusės, kur ją bombardavo vokiečių lėktuvai. Partizanai manė, kad Raudonoji armija trauksis į rytus per vienintelį tvirtą Virvytės tiltą ties Janapole, todėl nutarė jį susprogdinti. P. Bagdonas su Juozu Gusčiu iš Padvarių k. ir kitais paruošė sprogmenis. Tiltą susprogdino Jonas Želvys iš Giralės k. (sprogdintojas) ir J. Gustys. Dabar rusų sunkioji technika (tankai, šarvuočiai, pabūklai, sunkvežimiai) negalėjo įveikti stačių Virvytės krantų¹⁶⁵. Sovietų pajėgoms teko ieškoti kitos vietos persikelti. Ties Padvariais buvo dar vienas tiltas, tačiau jis persikelti netiko: jį vargiai būtų galėjęs pervaziuoti net vienu arkliu kinkytas vežimas¹⁶⁶.

P. Bagdonas atsiminimuose rašo, kad rusų armijos daliniai metėsi Varnių link, o nuo Žasūgalos kalno vokiečių žvalgai koregavo artilerijos ugnį į užnugarį. Liko vienintelis kelias per klampų Biržulio ežerą, prie kurio buvo keltas. Čia jų pasaloje jau laukė Pavandenės partizanai, kurie, nukirtę apie 180 m ilgio kelto lyną, pasitiko raudonarmiečius lengvųjų ginklų ugnimi.

Sunku pasakyti, kiek žuvo rusų kareivių, bet vien jų lengvųjų ginklų buvo privežtos pilnos Janapolės mokyklos klasės, o sunkesnieji ginklai buvo gabenami į mokyklos kiemą¹⁶⁷. Pavandenės k. sukilėlis A. Jurgelis prisiminimuose rašo, kad trečiadienio, t. y. 1941 m. birželio 25 d., rytą partizanai ties Pabiržulio ežeru pastebėjo rusus, kurie ketino keltis per tenykštę sąsmauką (plotis 25–30 m). A. Jurgelis kartu su kitais partizanais nutarė jiems sukliudyti. Perkėlę ties sąsmauka esančius laivus į savo pusę, jie pasislėpė ir laukė. Pasirodė 5 rusai. Atidengus ugnį, šie pasitraukė. Netrukus pasirodė apie 150 sovietų karių. Apšaudyti atsitraukė ir šie. Tada pasirodė trigubai daugiau raudonarmiečių. Į pagalbą Pavandenės partizanams atvyko J. Mėčiaus vadovaujami Varnių sukilėliai. Užėmę poziciją iš šono, jie atidengė ugnį į mėginančius persikelti rusus. Raudonarmiečius ties sąsmauka partizanai išlaikė apie 9 val. Pritrūkę šovinių, dalis partizanų atsitraukė. Vakare rusams pavyko persikelti¹⁶⁸. Telšių gimnazijos LAF vadas rašo, kad vokiečiai, pastebėję, jog rusai sulaikyti ties sąsmauka, visą jų diviziją sunaikino artilerijos pabūklais, nes šie nebeturėjo kur sprukti. Tik sovietų likučiams bepasisekė persikelti per sąsmauką. Per šį susišaudymą žuvo partizanas Petras Milevičius¹⁶⁹. Kunigas Leonas Šapoka mini, kad 1941 m. liepos pradžioje Pavandenės partizanai ties Miksodžio k. susikovė su grupele raudonarmiečių. Per susišaudymą buvo sužeistas partizanas Pocius¹⁷⁰. A. Jurgelio duomenimis, Pavandenės partizanai sulaikė 68 ginkluotus ir 20 beginklų sovietų karių¹⁷¹. Pasak partizano L. Valantino, Varnių vls. veikę P. Venckaus vadovaujami partizanai sukilimo metu ir po jo suėmė daugiau kaip 200 raudonarmiečių¹⁷². Tikėtinau, kad šie jo duomenys atspindi visų Varnių vls. sukilėlių, o ne vien P. Venckaus partizanų būrio suimtų sovietų karių skaičių. Varnių vls.

partizanai suėmė daugiau kaip 6 sovietinius aktyvistus¹⁷³.

Tverų vls. pirmosiomis karo dienomis veikė A. Zupkaus vadovaujami sukilėliai. Birželio 23 d. su jais ryšį mėgino užmegzti Tauravo dvare susitelkusi partizanų grupė, vadovaujama policininko Bagdonavičiaus. Apylinkėse buvo pilna rusų tankų ir pėstininkų. Partizanams stigo ginklų¹⁷⁴. Birželio 24 d. 10 val. ryto kilo vokiečių ir rusų susišaudymas. Aplinkui sproginėjo sviediniai, švilpė kulkos, degė gaisrai. Apie 16 val. nuo rusų padegamųjų sviedinių užsidegė Tverai. Birželio 25 d. sovietų karinės pajėgos pasitraukė Varnių ir Žarėnų link¹⁷⁵. Tada sukilėliai Tveruose paėmė į savo rankas sovietų valdžios įstaigas. Partizanai, vadovaujami A. Zupkaus ir Petro Kuzmicko, įsiveržė į Tverų vykdomojo komiteto pastatą, plėšė nuo sienų plakatus, šūkius, bolševikų vadų portretus, trypė juos kojomis. Buvo suimnėjami sovietiniai aktyvistai. Suformuota nauja Tverų vls. administracija: Juozas Abramavičius tapo savivaldybės viršaičiu, Petras Kuzminskas – komendantu ir policijos viršininku, Pranas ir Jonas Katauskai – policininkais¹⁷⁶. Tverų vls. sukilėliai partizanai suėmė daugiau kaip 6 sovietų valdžios aktyvistus¹⁷⁷.

Prasidėjus karui, iš Rietavo traukėsi sovietų valdžios aktyvas. Pabėgo valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininkas Lečas, partinės organizacijos sekretorė Požerienė, pradinės mokyklos vedėjas Pažėra. Dalis komunistų manė, jog vyksta manevrai, ir netikėjo, kad tai karo pradžia. Ūkininkai džiaugėsi, ruošėsi pasitikti vokiečių kariuomenę ir atiduoti jai pagarbą¹⁷⁸. Karo pradžioje buvo sudarytos sukilėlių grupės, kurios, vadovaujamos J. Abukausko, turėjo saugoti tiltus, ginti įmones ir fabrikus, visaip trukdyti rusų kariuomenei žygiuoti. 7 km nuo Rietavo, Laukuvos plente, buvusį Aitros tiltą saugojo 4 partizanai – moks-

leivis P. Dargis, jaun. pusk. Juozas Dargis, P. Liutkus ir Antanas Juočeris. Netrukus pasirodė sovietų šaudmenų tiekimo dalinys. Pasišalinę nuo tilto ir užėmę poziciją, partizanai mėgino sutrukdyti priešui pristatyti saviškiams šaudmenų. Per susišaudymą žuvus P. Dargiui, partizanams vadovauti ėmėsi J. Dargis¹⁷⁹. Žinių apie šio susidūrimo baigtį nėra. Po karo teistų Rietavo sukilėlių partizanų bylos duomenys leidžia manyti, kad jie suėmė ne mažiau kaip 2 raudonarmiečius ir 2 sovietinius aktyvistus¹⁸⁰.

Nevarėnų partizanai, vadovaujami A. Brenciaus, paėmė valdžią miestelyje pirmosiomis sukilimo dienomis ir pradėjo atkurti lietuvių valdžios įstaigas. A. Brencius valsčiaus viršaičiu paskyrė Antaną Opulskį, policijos nuovados viršininku – Liudą Montrimą. Sargybos viršininku, atsakingu už vietos ir apylinkių saugumą, tapo Kazys Liškauskas¹⁸¹. 1941 m. birželio 25 d. tvarkai Gadūnave palaikyti partizanai paskyrė Jurgį Petriūną¹⁸². A. Brenciaus vadovaujami sukilėliai suiminėjo pavienes raudonarmiečių grupes. Gadūnavo apylinkėse buvo pastebėti 5 raudonarmiečiai. Per susišaudymą 2 iš jų buvo nukauti, o 3 paimti į nelaisvę¹⁸³. Tą pačią dieną Gadūnavo apylinkėse partizanai pastebėjo dar 4 raudonarmiečius, iš kurių 3 buvo suimti, o 1 nukautas¹⁸⁴. Nevarėnų vls. sukilėliai partizanai suėmė apie 41 sovietinį aktyvistą¹⁸⁵.

Plungėje sukilėlių partizanų būriui vadovavo ltn. P. Alimas. Partizanai ant rankovių ryšėjo baltus raiščius¹⁸⁶. Jų štabas buvo įsikūręs Telšių g. pastate Nr. 32, o vėliau persikėlė į kultūros namų pastatą Žaliosios g.¹⁸⁷ 20–30 partizanų grupelės veikė ir Kantaučių, Stalgėnų, Alksnėnų, Žlibinų k. apylinkėse¹⁸⁸. Partizanams į rankas pateko Plungėje buvę sovietinės kariuomenės sandėliai, kuriuose rasta ginklų ir šaudmenų¹⁸⁹. Iš buvusio Plungės miesto batsiuvių artelės darbo vedėjo Lipkės Chananovičiaus

atsiminimų atrodo, kad sovietų valdžios aktyvas iš Plungės traukėsi birželio 23 ir 24 d.¹⁹⁰ Birželio 23–24 d. Plungės partizanai užėmė paštą, telegrafą, miesto tarybos ir MVD pastatus, pradėjo saugoti svarbius objektus, suiminėti sovietų valdžios aktyvistus¹⁹¹. D. Rocius prisiminimuose rašo, kad sovietų kariuomenė Plungėje sušaudė kažkiek partizanų¹⁹². Tai leidžia manyti, kad tarp sovietų aktyvo ir sukilėlių būta kovinių veiksmų, pastariesiems siekiant paimti valdžią. Atrodo, kad partizanai neteko bent 2 žmonių. Besitraukiantys sovietų valdžios aktyvistai ir raudonarmiečiai buvo apšaudomi ir Plungės apylinkėse. P. Alimo vadovaujami partizanai nukentėjo nuo vokiečių. Keletas partizanų ėjo vieškeliu pasitikti vokiečių, tačiau šie, pamatę ginkluotus vyrus, partizanus iššaudė¹⁹³. Plungės vls. Mardosų k. pirmąją karo dieną pradėjo veikti kpt. J. Noreikos organizuotas ir vadovaujamas sukilėlių būrys¹⁹⁴. Birželio 22 d. 13 partizanų susirinko Nausodžio k., ties Liudo Meškausko sodyba. Kpt. J. Noreika pasveikino susirinkusiuosius, jo pavaduotojas L. Meškauskas išdalijo visiems baltus raiščius su užrašu TDA¹⁹⁵. K. Šilgalis mini, kad ties L. Meškausko sodyba būta susišaudymo su besitraukiančiais rusais¹⁹⁶. D. Riauka prisiminimuose rašo, kad partizanai netoli sodybos pastebėjo 6 ar 7 raudonarmiečius ir rugių lauke surengė pasalą. Sukilėliams sutrukdė vokiečių lėktuvas, kuris apšaudė sovietų kareivius ir pačius partizanus. Traukdamiesi sovietų kariai šaudė ir į lėktuvą, ir į partizanus. J. Noreika įsakė partizanams trauktis Minijos link, į pietus¹⁹⁷. K. Šilgalis mini, kad partizanai su besitraukiančiais rusais kovojo ir ties Stonaičių tiltu¹⁹⁸. Būrys veikė iki birželio 25 d., kol J. Noreika išvyko į Telšius¹⁹⁹.

S. Derbuto vadovaujami Alsėdžių vls. partizanai birželio 23 d. užėmė valsčiaus centrą, pradėjo kontroliuoti paštą, telefoną,

vykdomojo komiteto pastatą, saugoti svarbius objektus. Būrio štabas įsikūrė vykdomojo komiteto patalpose Plungės gatvėje, greta turgaus. Virš pastato buvo iškabinta lietuviška trispalvė. Partizanai ant rankovių ryšėjo baltus raiščius su užrašu TDA, saugojo Alsėdžiuose įvairios paskirties objektus²⁰⁰. Sovietų valdžios aktyvas nenorėjo lengvai užleisti savo pozicijų sukilėliams. D. Rocius atsiminimuose rašo, kad Alsėdžius buvo užvaldę „fašistai“, tačiau atvykę milicininkai juos išvaikė²⁰¹. Alsėdžiuose sukilėliai partizanai suėmė apie 60 sovietų valdžios aktyvistų²⁰². Pirmosiomis karo dienomis Alsėdžių vls. pasitaikė nuo kariuomenės dalinių atsilikusių raudonarmiečių, kurie nedidelėmis grupelėmis traukėsi Šiaulių link²⁰³. 1941 m. birželio 27 d. partizanai, įsitaisę bažnyčios aptvare, apšaudė 5 besitraukiančius raudonarmiečius, kurie norėjo patekti į Alsėdžius. Raudonarmiečiai atidengė atsakomąją ugnį, tačiau pasitraukė²⁰⁴. S. Derbuto duomenimis, suimta apie 20 raudonarmiečių. Tiek raudonarmiečiai, tiek sovietų valdžios aktyvistai buvo perduoti Telšių aps. policijai²⁰⁵.

B. Jundulo vadovaujami sukilėliai greičiausiai jau birželio 23 d. užėmė Žemaičių Kalvariją. Žemaičių aktyvistų laikraštis „Žemaičių žemė“ rašė, kad vietos žmonės jau pačioje karo pradžioje siekė sukliudyti bolševikų kariuomenei bėgti, anksti sunaikino vietinius bolševikų pareigūnus. Vietos partizanai išgelbėjo ritualinį bažnyčios turą. Dvasininkai būtų buvę išžudyti, bet žmonės spėjo juos paslėpti. Žemaičių Kalvarijos partizanams atėjo į pagalbą Barstyčių vyrai. Birželio 23 d. Žemaičių Kalvarijoje buvo iškelta trispalvė vėliava²⁰⁶. Per vieną susišaudymą su raudonarmiečiais žuvo 2 sukilėliai partizanai²⁰⁷. Sukilėliai suėmė daugiau kaip 2 sovietinius aktyvistus²⁰⁸.

Žarėnuose Z. Girdvainio vadovaujami partizanai birželio 23 d. užėmė valsčiaus

centrą. Miestelio komendantu tapo kunigas Giedviršis, jis pradėjo rūpintis apylinkėse besimėtančių ginklų surinkimu. Pradėti suimnėti sovietiniai aktyvistai²⁰⁹, kurie nenorėjo atiduoti valdžios sukilėliams. D. Ročius atsiminimuose rašo, kad Žarėnus buvo užvaldę „fašistai“. Apskrities milicininkai vyko ten „tvarkos įvesti“. Nužudę vykdomojo komiteto pirmininką Bronių Briedį, pirminės partinės organizacijos sekretorių Valių Bažadragį, partizanai pasitraukė²¹⁰. Žarėnų sukilėliai pozicijas veikiausiai atgavo birželio 24 ar 25 d. Jie suėmė daugiau kaip 3 sovietinius aktyvistus²¹¹.

SUKILIMAS IR ŽYDŲ GENOCIDAS

Vokietijos ir SSRS karo pradžia reiškė ne tik sukilimo Lietuvoje, bet ir okupuotuose Rytų Europos kraštuose gyvenančių žydų genocido pradžia, nes įkandin vokiečių kariuomenės vykstančių vokiečių saugumo policijos ir SD A, B, C, D operatyvinių grupių vadams dar 1941 m. birželio 17 d. susitikime Berlyne su Trečiojo Reicho vadovybės atstovais buvo duoti nurodymai naikinti visus žydus. Kadangi šios užduoties buvo neįmanoma įgyvendinti tol, kol okupuoti kraštai ir jų gyventojai nėra visiškai perėję į vokiečių kontrolę, buvo įsakyta vokiečių karinės administracijos laikotarpiu šalia lietuvių, rusų ir kitų tautybių asmenų naikinti pirmiausia tuos žydus, kurie, kaip ir kitų tautybių žmonės, buvo sovietiniai aktyvistai ir galėjo aktyviai pasipriešinti nacių okupaciniam režimui. Į žydų naikinimą buvo įsakyta įtraukti vietos antisemitines jėgas²¹². Neretai galima pastebėti, kad kalbant apie 1941 m. Birželio sukilimą Lietuvoje sukilėliai tapatinami su žydšaudžiais, žydų genocido vykdytojais. Tad ar galima Kretingos, Mažeikių ir Telšių aps. sukilėlius laikyti ir žydų genocido vykdytojais?

Prasidėjus karui ir mūsų krašte kilus sukilimui, partizanų būriai susiformavo kaip karinės pajėgos, kurių tikslas – Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karinių veiksmų Lietuvos teritorijoje metu dalyvauti koviniuose veiksmuose prieš raudonarmiečius ir sovietų valdžios aktyvistus, atskirose Lietuvos vietovėse paimti į savo rankas valdžią dar iki ateinant vokiečių kariuomenei. Sovietų karines pajėgas vokiečiai baigė išstumti iš Lietuvos birželio 28 d. Vadinas, birželio 29 d. sukilėlių būriai nustojo atlikti tas funkcijas, kurioms atlikti buvo suformuoti pačioje karo pradžioje, dėl to nuo tos dienos jų jau nebegalima vadinti sukilėlių partizanų būriais, o jų narių – sukilėliais partizanais. Taigi, autoriaus nuomone, tik tuos sukilėlius galima laikyti ne tik laisvės kovų dalyviais, bet ir žydų genocido vykdytojais, kurie prieš žydus nukreiptus veiksmus atliko Birželio sukilimo metu, t. y. 1941 m. birželio 22–28 d.

Kyla klausimas, ar Kretingos, Telšių ir Mažeikių aps. sukilėliai birželio 22–28 d. atliko prieš žydus nukreiptus veiksmus? Antižydiškų veiksmų sukilimo laikotarpiu esama Kretingos aps. pasipriešinimo dalyvių veikloje. Archyviniai duomenys rodo, kad Kretingos partizanų būrio ir apskrities policijos vadas P. Jakys 1941 m. birželio 26 d. įsakė suimti visus Palangos žydus. Palangoje vokiečių gestapininkai iš laikinojo komiteto pareikalavo pagalbos suimant žydus. Prie policijos pastato buvo sušauktas susirinkimas, kuriame buvo pareikšta, kad žydai padegė Kretingą ir dėl to juos reikia suimti. Prie autobusų stoties buvo suvaryta apie 250 žmonių. Vyrai buvo laikomi sinagogoje, moterys ir vaikai – Valderiškių k. įrengtoje stovykloje. 1941 m. birželio 27 d. vyrai buvo nuvaryti prie jūros ir ties Birutės kalnu sušaudyti. Šaudė aviacijos majoro Hanso Stoyerio vadovaujami vokiečių kariai²¹³. Esama duomenų, kad maždaug nuo

1941 m. birželio 26 d. Kulių partizanai suiminėjo žydų tautybės asmenis ir vežė juos į Vieštovėnų k.²¹⁴ 1941 m. birželio 27 d. Telšių aktyvistai išvarė miesto žydus iš namų, surikiavo juos į kolonas ir nuvarė į esantį už kelių kilometrų Rainių dvarą. Čia buvo įsteigta laikinoji žydų stovykla²¹⁵. Žinių, patvirtinančių, kad Kretingos ir Telšių apskričių sukilėliai patys šaudė žydus Birželio sukilimo metu, autorius nerado. Tad vokiečiams pavyko įtraukti dalį Kretingos ir Telšių aps. pasipriešinimo dalyvių į žydų genocidą tuo metu, kai Lietuvoje vyko sukilimas ir kraštą pradėjo valdyti vokiečių karinė administracija. Pasipriešinimo dalyviai prie genocido prisidėjo netiesiogiai, t. y. jie patys žydų nešaudė. Reikia pažymėti, kad nei Kretingos, nei Telšių, nei kitų vietovių sukilėliams nieko nebuvo žinoma apie Berlyne 1941 m. birželio 17 d. vokiečių saugumo policijos ir SD A, B, C, D operatyvinių grupių vadams duotus nurodymus okupuotose Sovietų Sąjungos teritorijose imtis žydų žudynių. Tad tuo metu jie nežinojo, kad naciai ruošiasi sunaikinti visus Lietuvos žydus. Autoriaus nuomone, Kretingos ir Telšių pasipriešinimo dalyviai antižydiškus veiksmus atliko skatinami lietuviško, o ne vokiško, nacistinio antisemitizmo. Mažeikių aps. sukilėlių birželio 22–28 d. veikloje autorius neaptiko požymių, kurie leistų juos vertinti ir kaip žydų genocido dalyvius. Tad galima tvirtinti, kad Mažeikių aps. sukilėliai partizanai nėra žydų genocido vykdytojai. Autoriaus išnagrinėti archyviniai dokumentai rodo, kad po 1941 m. Birželio sukilimo dalis buvusių Kretingos, Mažeikių ir Telšių aps. sukilėlių tapo pagalbinės policijos būrių nariais, lietuvių valdžios įstaigų pareigūnais. Pagalbinės policijos būriai buvo pavaldūs sukilimo metu ir po jo atsikūrusioms lietuvių viešosios policijos įstaigoms. Šiuos būrius, taip pat lietuvių valdžios įstaigų pareigūnus ir lietuvių karines-policines formuotes okupa-

cijos laikotarpiu vokiečiai panaudojo žydų ir kitų asmenų grupių genocidui vykdyti. Deja, tarp vykdytojų buvo ir 1941 m. birželio 22–28 d. Kretingos, Mažeikių ir Telšių aps. veikusių sukilėlių būrių narių. Kai jie dalyvavo žydų genocide, sukilimas buvo jau seniai pasibaigęs, jie jau buvo ne sukilėliai partizanai, o pagalbinės policijos nariai ar lietuvių valdžios įstaigų pareigūnai. Kita dalis buvusių sukilėlių po sukilimo užsiėmė kita veikla ir prie žydų genocido neprisidėjo. Norint nustatyti, kiek buvusių sukilėlių dalyvavo žydų genocide, reikia atskiuro istorinio mokslinio tyrimo.

IŠVADOS

1941 m. Birželio sukilimas Kretingos, Mažeikių ir Telšių aps. buvo šiose vietovėse iki karo pradžios vykusio antisovietinio pasipriešinimo kulminacija. Kai kas tvirtina, kad sukilimas Lietuvoje prasidėjo ir sukilėlių būriai buvo formuojami stichiškai, spontaniškai, neorganizuotai. Tokia nuomonė nėra teisinga, nes Kretingos, Mažeikių ir Telšių aps., kitų Lietuvos vietovių pagrindžio dalyviai sukilimui rengėsi iš anksto. Pagrindininkai kaupė ginklus, rengė ir platino antiokupacinę ir patriotinę, kovinę nuotaiką žadinančią literatūrą, steigė pagrindžio organizacijas ir verbavo į jas narius, kurie prasidėjus karui turėjo būti apginkluoti ir stoti į kovą su sovietų okupaciniu režimu. Kretingos, Mažeikių ir Telšių aps., kitų Lietuvos vietovių pagrindžio dalyvių kovinei parengčiai buvo svarbios iš Varpėnų dvaro pagrindininkų gaunamos žinios apie karo pradžią. Ypač didelę reikšmę turėjo pranešimas, kad karas prasidės tarp birželio 18 ir 26 d.

1941 m. Birželio sukilimui būdinga, kad pačioje karo pradžioje formavosi koviniai junginiai – sukilėlių partizanų būriai, kurių

pagrindinis tikslas buvo kovoti už nepriklausomybę. Kai kur tokie būriai susikūrė prieš pat karą. Vokiečių kariuomenė Kretingos apskritį užėmė per dvi pirmąsias karo dienas. Tai lėmė, kad čia sukilėlių būriai formavosi jau vokiečių kariuomenės užnugaryje. Dauguma Kretingos aps. partizanų būrių susikūrė jau sukilimo metu, ir tai galima laikyti pagrindininkų sušauktų susirinkimų, įsteigtų laikinųjų komitetų narių ir aktyvistų štabų narių veiklos rezultatu, tačiau būta ir išimčių. Antai Gargždų sukilėlių būrys kariniuose veiksmuose prieš raudonarmiečius dalyvavo jau pačią pirmąją karo dieną, kai dar nebuvo susikūręs Gargždų laikinasis komitetas. Mažeikių ir Telšių apskritys buvo okupuotos vėliau, ten sukilėlių būriai susikūrė pirmosiomis karo dienomis, dar iki ateinant vokiečių kariuomenei. Mažeikių aps. Židikų vls. Lūšės k., Sedos vls. ir Tirkšlių vls. Pievėnų k. sukilėlių partizanų būriai buvo suformuoti dar prieš prasidedant karui. 1941 m. Birželio sukilimo metu Kretingos aps. veikė 16, Mažeikių aps. – 23, Telšių aps. – 14 sukilėlių būrių, taigi iš viso 53 sukilėlių partizanų būriai. Visuose 16 Kretingos aps. būrių galėjo būti apie 1248, 14 Telšių aps. būrių – apie 1330, 23 Mažeikių aps. būriuose – apie 1380 sukilėlių partizanų. Iš viso 53 Kretingos, Mažeikių ir Telšių aps. būriuose galėjo būti apie 3958 sukilėlius.

1941 m. Birželio sukilimui būdinga, kad vienas pagrindinių sukilėlių partizanų būrių uždavinių siekiant užsibrėžto tikslo atkurti nepriklausomybę buvo paimti valdžią apskričių, valsčių centruose dar iki ateinant vokiečių kariuomenei. Norint įgyvendinti šį uždavinį, buvo kovojama su sovietinės valdžios pareigūnais, komunistais, komjaunuoliais, kitais sovietiniam režimui lojaliais asmenimis, kurie nenorėjo atiduoti valdžios sukilėliams partizanams. Sovietinius aktyvistus rėmė besitraukiantys raudonarmie-

čiai. Vokietijos ir SSRS ginkluotųjų pajėgų kovos veiksmų Lietuvos teritorijoje specifika lėmė, kad Kretingos aps. dauguma sukilėlių partizanų būrių susiformavo užfrontės zonoje, kai sovietų karinės pajėgos jau buvo išstumtos iš apskrities. Dėl šios priežasties sukilėliai partizanai Kretingos apskrities, valsčių centruose įsitvirtino gana lengvai, nepatyrė didesnio sovietinių aktyvistų ir jų rėmėjų raudonarmiečių pasipriešinimo. Kretingos partizanams paimti valdžią apskrities, valsčių centruose dar iki ateinant vokiečių kariuomenei nebuvo lemta.

Mažeikių ir Telšių aps. sukilėlių būrių veikla buvo kitokia nei Kretingos aps., nes dėl karo veiksmų Lietuvoje eigos ypatumų sukilėlių būriai čia susiformavo ir turėjo galimybę užimti apskričių, valsčių centrus dar iki ateinant vokiečių kariuomenei. Norintiems perimti į savo rankas valdžią sukilėliams partizanams priešinosi sovietų valdžios aktyvistai, kuriuos rėmė raudonarmiečiai ir milicijos pajėgos. Pirmosiomis karo dienomis sukilėliai partizanai valdžią perėmė Mažeikių aps. Barstyčių, Židikų, Ylakių ir Vegerių bei Telšių aps. Nevarėnų, Žemaičių Kalvarijos, Plungės miesteliuose ir išlaikė ją savo rankose iki ateinant vokiečių kariuomenei. Pirmosiomis karo dienomis sukilėliams partizanams pavyko paimti valdžią į savo rankas ir Mažeikių aps. Akmenės, Sedos ir Viekšnių bei Telšių aps. Alsėdžių, Žarėnų ir Luokės miesteliuose. Sovietiniams aktyvistams, kuriuos rėmė raudonarmiečių ir milicijos pajėgos, pasisėkė trumpam atgauti turėtas pozicijas. Tuo metu buvo vykdomos gyventojų represijos. Telšių ir Tverų miestelių partizanams sukilimo metu nepavyko užimti, valdžią į savo rankas jie paėmė tik atėjus vokiečių kariuomenei.

1941 m. Birželio sukilimo laikotarpiui būdinga tai, kad sukilėliai partizanai ne tik dalyvavo koviniuose veiksmuose prieš sovietinius aktyvistus, raudonarmiečius,

bet juos ir suiminėjo. Sovietiniai aktyvistai buvo suiminėjami ir sukilimui pasibaigus, kai partizanai jau nebeatliko sukilėlių funkcijos. Archyviniai dokumentai rodo, kad sukilėliai, kiti asmenys 1941 m. Birželio sukilimo metu ir po jo Kretingos aps. suėmė daugiau kaip 291, Telšių aps. – daugiau kaip 120, Mažeikių aps. – daugiau kaip 67 sovietų valdžios aktyvistus (iš viso – daugiau kaip 478 asmenis). Turimais archyviniais duomenimis, sukilėliai Kretingos aps. suėmė daugiau kaip 35, Mažeikių aps. – daugiau kaip 180, Telšių aps. – daugiau kaip 233 sovietų karius (iš viso – daugiau kaip 448 raudonarmiečius). Mažeikių aps. sukilėliai nukovė daugiau kaip 30, Telšių aps. – daugiau kaip 3 sovietų karius (iš viso – daugiau kaip 33 raudonarmiečius). Konkrečių žinių apie Kretingos sukilėlių nukautus raudonarmiečius rasti nepavyko, nors archyviniai duomenys leidžia teigti, kad nukautųjų būta ir ten. Telšių aps. kovinių veiksmų prieš raudonarmiečius ir sovietinius aktyvistus buvo mažiau nei Mažeikių, bet daugiau nei Kretingos aps. Susirėmimuose su raudonarmiečiais ir sovietiniais aktyvistais Mažeikių aps. sukilėliai partizanai neteko 22, Telšių aps. sukilėliai partizanai – 8 žmonių. Taigi iš viso žuvo 30 partizanų. Apie žuvusius

Kretingos aps. sukilėlius partizanus duomenų autoriui rasti nepavyko.

Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo pradžia buvo ne tik sukilimo Lietuvoje, bet ir žydų genocido vokiečių kariuomenės okupuojamuose Rytų Europos kraštuose pradžia. Sukilėlius žydų genocido dalyviais galima laikyti tik tuo atveju, jeigu jie prieš žydus nukreiptus veiksmus atliko sukilimo laikotarpiu, t. y. 1941 m. birželio 22–28 d. Mažeikių aps. sukilėlių birželio 22–28 d. veikloje nėra požymių, kurie leistų juos laikyti ir žydų genocido dalyviais. Kretingos aps. Palangos ir Kulių vls. sukilėliai partizanai 1941 m. birželio 26 d. suiminėjo žydus. Telšių aktyvistai 1941 m. birželio 27 d. miesto žydus išvarė iš namų, surikiavo į kolonas ir nuvarė į Rainių dvarą, esantį už kelių kilometrų. Ten buvo įsteigta laikinoji žydų stovykla. Žinių, kad Kretingos ir Telšių sukilėliai partizanai birželio 22–28 d. šaudė žydus, nėra. Archyviniai duomenys rodo, kad dalis buvusių sukilėlių po sukilimo prisidėjo prie žydų genocido. Tačiau tuo metu jie jau buvo ne sukilėliai, o pagalbinės policijos nariai, lietuvių valdžios įstaigų pareigūnai ar savisaugos batalionų kariai, todėl tapatinti juos su žydšaudžiais yra neteisinga. Kita dalis buvusių sukilėlių prie žydų genocido neprisidėjo.

Nuorodos

¹ *История Второй мировой войны. 1939–1945*, Москва, 1975, т. 4, с. 22; *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005, p. 161–167.

² *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, p. 161–162; P. С. Иринархов, *Прибалтийский Особый...*, Минск, 2004, с. 50–53, 130.

³ Lietuvių informacijų biuro Berlyne 1941 m. kovo 19 d. pranešimas pavergtos Lietuvos tautiečiams, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. P-2255, l. 129.

⁴ P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941 (Lietuvos*

nepriklausomybei atstatyti), Oak Lawn, Illinois, USA, 1994, p. 197–198.

⁵ J. Kuzminsko 1947 m. spalio 20 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 18347/3, l. 44.

⁶ A. Jurgelio, gyv. Pavandenėje, trumpas anti-komunistinės veiklos aprašymas, *ibid.*, b. P-15955, l. 34.

⁷ Nevarėnų vls. lietuvių aktyvistų veiklos žinios, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-739, ap. 1, b. 10, l. 5.

⁸ Pil. J. Dargio, gyv. Telšių aps. Rietavo vls. Piaučių k., atsakymai į lietuvių aktyvistų štabo klausimus, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 18, l. 44–45.

⁹ P. С. Иринархов, *op. cit.*, с. 270; *Пограничные*

войска СССР в Великой отечественной войне 1941, Москва, 1976, c. 314, 317; J. Tauber, „Garsden, 24. Juni 1941“, *Jahrbuch über Litauen und deutsch-litauische Beziehungen: Annaberger Annalen*, 1997, Nr. 5, S. 118; V. Stankūno 1944 m. lapkričio 17 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45655/3, l. 9–10.

¹⁰ V. Brandišauskas, *Siekis atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 286.

¹¹ *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, Vilnius, 1960, p. 19.

¹² J. Stalmokas, „Tai buvo prieš 19 metų“, *Raudonasis švyturys*, 1960, birželio 25, Nr. 75, p. 3.

¹³ P. Žabinsko 1949 m. gegužės 19 d., C. Skridailos 1950 m. lapkričio 30 d. apklausų protokoliai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 13908/3, l. 98–99, b. 34338/3, l. 24–25; V. Brandišauskas, 1941 m. *Birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2000, p. 98.

¹⁴ A. Bagdonavičiaus 1946 m. liepos 9 d., J. Embrasaus 1963 m. kovo 25 d., A. Stonio 1946 m. sausio 14 d. apklausų protokoliai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7830/3, l. 18, b. 47423/3, t. 2, l. 24–25, b. 43993/3, l. 17.

¹⁵ V. Stankūno 1944 m. lapkričio 17 d., A. Budrikio 1944 m. lapkričio 17 ir gruodžio 1 d., Ž. Lazdyno 1944 m. lapkričio 22 d., P. Gadeikio 1944 m. lapkričio 12 d. apklausų protokoliai, ibid., b. 45655/3, l. 9–11, 79–80, 86, 98–99, 131–132.

¹⁶ S. Majoro 1944 m. spalio 17 d., K. Žilinsko 1944 m. lapkričio 5 d. apklausų protokoliai, ibid., b. P-18839, l. 252–253, 292; Pažyma apie Klaipėdos srities Skuodo raj. Mosėdžio mstl. sukilėlių banditų būrį, ibid., ap. 47, b. 1101, l. 7.

¹⁷ P. Rentausko 1952 m. kovo 19 d. apklausos protokolas, ibid., b. P-16812, l. 128–129.

¹⁸ J. Adomaičio 1946 m. kovo 29 d. apklausos protokolas, ibid., ap. 58, b. 43401/3, t. 1, l. 70; Pažyma apie baudžiamuosius būrius, vokiečių okupacijos laikotarpiu veikusius Kretingos raj. Palangos vls., ibid., ap. 45, b. 1099, l. 22.

¹⁹ P. Gubystos 1945 m. liepos 28 d. apklausos protokolas, ibid., b. 30878/3, l. 50.

²⁰ S. Majoro 1944 m. spalio 17 d., K. Žilinsko 1944 m. lapkričio 5 d. apklausų protokoliai, ibid., ap. 58, b. P-18839, l. 252–253, 292; Pažyma apie Klaipėdos sr. Skuodo raj. Mosėdžio mstl. sukilėlių banditų būrį, ibid., ap. 47, b. 1101, l. 7.

²¹ P. Balsevičiaus baudžiamoji byla, ibid., ap. 58, b. 38438/3, l. 14, 56, 61, 358–359.

²² K. Sakalausko 1947 m. gegužės 31 d., V. Barkausko 1947 m. birželio 25 d., A. Zorkaus 1948 m.

lapkričio 4 d. apklausų protokoliai, ibid., b. 6962/3, l. 14, 28, b. 12825/3, l. 33.

²³ Skuodo raj. KGB prie LSSR MT operatyvinio įgaliotinio Jankausko 1972 m. gegužės 12 d. išvada, ibid., ap. 47, b. 1101, l. 461–464; P. Lenkšo 1945 m. sausio 4 d., J. Kantenio 1945 m. kovo 6 d., S. Griciaus 1945 m. sausio 8 d. apklausų protokoliai, ibid., ap. 58, b. 6988/3, l. 15–18, 46, 140, b. 20896/3, l. 146.

²⁴ A. Petkučio 1947 m. rugsėjo 29 d., T. Šlimo 1948 m. vasario 10 d. apklausų protokoliai, ibid., b. 8590/3, l. 20, b. P-16842, l. 101–102; *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944. Dokumentų rinkinys*, d. 2, Vilnius, 1973, p. 145.

²⁵ A. Bagdonavičiaus 1946 m. liepos 8 d., J. Embrasaus 1963 m. kovo 25 d., J. Mockaus 1963 m. balandžio 5 d. apklausų protokoliai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7830/3, l. 15, b. 47423/3 t. 2, l. 24, t. 4, l. 104; Pažyma apie Skuodo baltųjų sukilėlių baudžiamojo būrio veiklą 1941 m., ibid., ap. 47, b. 1101, l. 28.

²⁶ V. Stankūno 1944 m. lapkričio 17 d., A. Budrikio 1944 m. lapkričio 17 ir gruodžio 1 d., P. Gadeikio 1944 m. lapkričio 12 d., Ž. Lazdyno 1944 m. lapkričio 22 d. apklausų protokoliai, ibid., ap. 58, b. 45655/3, l. 9–11, 79–80, 86, 98–99, 131–132.

²⁷ Skuodo raj. KGB prie LSSR MT operatyvinio įgaliotinio Jankausko pažyma, ibid., ap. 47, b. 1101, l. 202.

²⁸ Skuodo raj. KGB prie LSSR MT operatyvinio įgaliotinio Jankausko 1972 m. liepos 3 d. išvada, ibid., l. 395; L. Gužės 1953 m. lapkričio 13 d., J. Žališausko 1953 m. spalio 27, 28 ir lapkričio 3 d., B. Stankūno 1944 m. lapkričio 14 d., J. Petkaus 1944 m. lapkričio 17 d. apklausų protokoliai, ibid., ap. 58, b. 33790/3, t. 1, l. 295, t. 2, l. 56, 63–65, 67, b. P-18878, l. 42–43, 56–58.

²⁹ S. Žuko 1944 m. spalio 23 ir 30 d. apklausų protokoliai, ibid., b. P-17094, l. 13–16, 18; Skuodo raj. KGB prie LSSR MT operatyvinio įgaliotinio Jankausko 1972 m. rugpjūčio 31 d. išvada, ibid., ap. 47, b. 1101, l. 413.

³⁰ J. Grikšo 1944 m. spalio 19 d., K. Grikšto 1944 m. gruodžio 22 d., K. Žemgulis 1944 m. gruodžio 22 d., J. Saudargo 1944 m. gruodžio 27 d., J. Andrijausko 1946 m. birželio 10 d. apklausų protokoliai, ibid., ap. 58, b. 13667/3, l. 13, 21, 23, b. P-15177, l. 13.

³¹ C. Skridailos 1950 m. gruodžio 4 d. apklausos protokolas, ibid., l. 33; P. Kadžio baudžiamoji byla, ibid., b. 13908/3, l. 21–23, 99–100, 182–183; V. Brandišauskas, 1941 m. *Birželio sukilimas*, p. 98.

³² S. Bagdono 1946 m. balandžio 3 ir 11 d. ap-

klausų protokoliai, K. Mažeivos ir L. Benio 1946 m. balandžio 17 d. akistatos protokolas, 1946 m. balandžio 18 d. kaltinamoji išvada, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 2, l. 2, 6, 52, 114; Pažyma apie baudžiamuosius būrius, vokiečių okupacijos laikotarpiu veikusius Kretingos raj. Palangos vls., *ibid.*, ap. 45, b. 1099, l. 22–24; „Eksponatas Nr. 2841“, *Švyturys*, 1966, gruodžio 13, Nr. 143, p. 2.

³³ Policininkų A. Griciaus ir A. Kabalino asmens bylos, LCVA, f. R-1665, ap. 1, b. 8, l. 1, b. 10, l. 3; P. Balsevičiaus baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38438/3, l. 14, 56, 61.

³⁴ K. Sakalausko 1947 m. gegužės 31 d., V. Barkausko 1947 m. birželio 25 d., A. Zorkaus 1948 m. lapkričio 4 d. apklausų protokoliai, *ibid.*, b. 6962/3, l. 14, 28, b. 12825/3, l. 33.

³⁵ P. Balsevičiaus baudžiamoji byla, *ibid.*, b. 38438/3, l. 14, 56, 61.

³⁶ R. Greičius, „Pirmoji karo diena Gargžduose“, *Banga* (Klaipėda), 1973, vasario 22, Nr. 23, p. 3; J. Stalmokas, „Tai buvo prieš 19 metų“, p. 3.

³⁷ R. Greičius, *op. cit.*, p. 3.

³⁸ V. Barkausko 1947 m. birželio 25 d. apklausos protokolas, J. Domarko ir P. Gadeikio 1950 m. vasario 27 d. akistatos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 6962/3, l. 31, b. P-18719, l. 142–143.

³⁹ S. Majoro 1944 m. spalio 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-18839, l. 253.

⁴⁰ V. Stankūno ir Ž. Lazdyno 1944 m. gruodžio 22 d. akistatos protokolas, *ibid.*, l. 225.

⁴¹ Skuodo raj. KGB prie LSSR MT operatyvinio įgaliotinio Jankausko 1972 m. liepos 3 d. išvada, *ibid.*, ap. 47, b. 1101, l. 395; B. Stankūno 1944 m. lapkričio 17 ir 23 d., S. Bučkevičiaus 1944 m. lapkričio 13 ir 17 d. apklausų protokoliai, *ibid.*, ap. 58, b. P-18878, l. 46, 48, 65, 70.

⁴² S. Majoro 1944 m. spalio 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 252.

⁴³ J. Vyšniauskas, „Grafas Tiškevičius žuvo netoli Skuodo“, *Klaipėda*, 1996, spalio 29, Nr. 254, p. 14; to paties, „Grafas Tiškevičius per apsirikimą žuvo netoli Skuodo“, *Mūsų žodis*, 1996, rugsėjo 28, Nr. 77, p. 5.

⁴⁴ P. Gadeikio 1944 m. lapkričio 12 d., A. Meidau 1963 m. kovo 8 ir 9 d., P. Macijausko 1946 m. balandžio 11 d., J. Mockaus 1963 m. balandžio 17 d., A. Arbačiauskienės 1963 m. sausio 10 d. apklausų protokoliai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45655/3, l. 132, b. 47423/3, t. 1, l. 51–52, 55–56, t. 2, l. 242, t. 4, l. 110–111, t. 5, l. 103–104.

⁴⁵ A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, Vilnius, 1996, p. 61.

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ J. Vyšniauskas, „Grafas Tiškevičius žuvo netoli Skuodo“, p. 14; to paties, „Grafas Tiškevičius per apsirikimą žuvo netoli Skuodo“, p. 5.

⁴⁸ V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 125.

⁴⁹ *Ibid.*, p. 124.

⁵⁰ Lietuvių informacijų biuro Berlyne 1941 m. kovo 19 d. pranešimas pavergtos Lietuvos tautiečiams, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-2255, l. 129.

⁵¹ Plačiau žr.: A. Rukšėnas, „Papilės valsčius pirmaisiais vokiečių okupacijos 1941–ųjų metų mėnesiais“, *Papilė*, 2006, d. II–III, p. 481–486.

⁵² J. Armonas, „Kovų ir pergalių metai“, *Tiesa*, 1967, gegužės 17, Nr. 113, p. 2.

⁵³ V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 286.

⁵⁴ V. Jucius, „Pirmoji karo diena Salantuose“, *Švyturys* (Kretinga), 1988, rugsėjo 15, Nr. 111, p. 2.

⁵⁵ A. Bubnys, „Lietuvių saugumo policija ir holokaustas (1941–1944 m.)“, *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2003, Nr. 1(13), p. 33.

⁵⁶ V. Jašinsko 1968 m. liepos 18 d., S. Galdiko 1968 m. liepos 24 d., A. Žilčiaus 1968 m. birželio 22 d. apklausų protokoliai, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1266, l. 1–2, 30–32, 48–49; A. Perkumas, „Pirmieji šūviai Kveciuose“, *Švyturys* (Kretinga), 1965, gegužės 11, Nr. 55, p. 3.

⁵⁷ V. Jašinsko 1968 m. liepos 18 d., S. Kirklio 1968 m. liepos 18 d., I. Jablonskio 1968 m. birželio 22 d., A. Žilčiaus 1968 m. birželio 22 d., A. Surblio 1968 m. liepos 24 d., S. Galdiko 1968 m. liepos 24 d. apklausų protokoliai, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1266, l. 1–2, 10–11, 27–28, 32–33, 44–45, 52–54; A. Perkumas, *op. cit.*, p. 3.

⁵⁸ A. Petkučio 1947 m. rugsėjo 29 d., T. Šlimo 1948 m. vasario 10 d. apklausų protokoliai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 8590/3, l. 20, b. P-16842, l. 101–102; *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p. 145.

⁵⁹ J. Grikšo 1944 m. spalio 19 d., K. Grikšto 1944 m. gruodžio 22 d., K. Žemgolio 1944 m. gruodžio 22 d., J. Saudargo 1944 m. gruodžio 27 d., J. Andrijausko 1946 m. birželio 10 d. apklausų protokoliai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 13667/3, l. 13, 21, 23, b. P-15177, l. 13.

⁶⁰ J. Stalmokas, „Tai buvo prieš 19 metų“, p. 3.

⁶¹ J. Adomaičio 1946 m. kovo 29 d., F. Drakšo 1946 m. kovo 25 d. apklausų protokoliai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 1, l. 70, 114.

⁶² A. Urbono 1950 m. birželio 22 d., J. Narkaus 1946 m. sausio 7 d., P. Balsevičiaus 1946 m. sausio

24 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 21961/3, l. 78–79; b. 38438/3, l. 14, 56; A. Sakalauskas, „Sunkus kelias“, *Banga* (Klaipėda), 1967, kovo 18, Nr. 33, p. 2–3.

⁶³ P. Kadžio 1949 m. balandžio 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34338/3, l. 235.

⁶⁴ *Ibid.*, l. 110–111.

⁶⁵ J. Gegžno 1948 m. gruodžio 22 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 13214/3, l. 49–50.

⁶⁶ V. Brandišauskas, 1941 m. *Birželio sukilimas*, p. 109–110, 117; B. Vilimo 1944 m. gruodžio 2 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9553/3, l. 97.

⁶⁷ V. D. Rakausko 1946 m. lapkričio 2 d., J. Kašėtos 1946 m. spalio 11 d. apklausų protokolai, suimtojo A. Volko anketa, *ibid.*, b. 9481/3, t. 1, l. 17–18, 57, b. 22407/3, l. 4; Brandišauskas, 1941 m. *Birželio sukilimas*, p. 111–112;

⁶⁸ V. Vanago 1948 m. vasario 13 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 36917/3, l. 20.

⁶⁹ 1945 m. vasario 22 d. teismo posėdžio protokolas, *ibid.*, b. 45109/3, l. 333.

⁷⁰ K. Bernotavičiaus 1945 m. sausio 26 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-16081, l. 7–8; A. Balsevičiaus baudžiamoji byla, *ibid.*, b. 16959/3, l. 86–87.

⁷¹ J. Vilniaus 1944 m. spalio 1 d., A. Stanciko 1944 m. gruodžio 19 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 10105/3, l. 11, b. P-19159, l. 11–12.

⁷² J. Ylaskio 1951 m. rugpjūčio 20 d., J. Stanio 1951 m. rugpjūčio 22 d., J. Latakio 1950 m. rugsėjo 12 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. P-17450, l. 46–47, 76–77, 149–150.

⁷³ V. Brandišauskas, 1941 m. *Birželio sukilimas*, p. 124.

⁷⁴ *Ibid.*, p. 118.

⁷⁵ Trumpa A. Stanciko biografija, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19159, l. 18.

⁷⁶ V. Kenstavičiaus 1948 m. balandžio 24 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-15343, l. 15.

⁷⁷ A. Viskanto 1948 m. kovo 30 ir balandžio 28 d., V. Builovo 1948 m. vasario 8 d., P. Jautakio 1946 m. sausio 7 d., P. Odino 1946 m. sausio 10 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 19526/3, l. 24–25, 61, 102, b. 45050/3, l. 11, 42.

⁷⁸ S. Čiaupo 1944 m. spalio 25 ir lapkričio 11 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 41526/3, t. 2, l. 1–4, 12–13.

⁷⁹ J. Gimbuto 1944 m. gruodžio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 262.

⁸⁰ V. Brandišauskas, 1941 m. *Birželio sukilimas*, p. 122–123.

⁸¹ Žemalės apylinkės Darbo žmonių deputatų

tarybos 1952 m. rugpjūčio 17 d. pažymėjimas, J. Gecevičiaus 1951 m. rugpjūčio 27 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 21136/3, t. 2, l. 158, b. 21908/3, l. 44.

⁸² J. Mačiaus 1944 m. lapkričio 26 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 30149/3, t. 1, l. 11; V. Brandišauskas, 1941 m. *Birželio sukilimas*, p. 121, 125.

⁸³ *Ibid.*, p. 118, 120.

⁸⁴ „Iš mūsų krašto“, *Žemaičių žemė*, 1941, liepos 25, Nr. 5, p. 6.

⁸⁵ V. Brandišauskas, 1941 m. *Birželio sukilimas*, p. 109–110.

⁸⁶ „Iš mūsų krašto“, p. 6; 1941 m. policijos raportai, LGGRTC Archyvinio vardyno skyrius, V. Skuodžio iš JAV lietuvių atvežta medžiaga, p. 50–53.

⁸⁷ V. Brandišauskas, 1941 m. *Birželio sukilimas*, p. 109–110.

⁸⁸ *Ibid.*, p. 117–118.

⁸⁹ J. Gegužė, „Pirmosios karo dienos Akmenėje“, *Karys*, 1943, birželio 19, Nr. 25, p. 150–151.

⁹⁰ V. Brandišauskas, 1941 m. *Birželio sukilimas*, p. 111–112.

⁹¹ J. Gegužė, *op. cit.*, p. 151.

⁹² V. Brandišauskas, 1941 m. *Birželio sukilimas*, p. 299.

⁹³ J. Gegužė, *op. cit.*, p. 151.

⁹⁴ V. Brandišauskas, 1941 m. *Birželio sukilimas*, p. 300.

⁹⁵ J. Vaičkaus 1946 m. gruodžio 25 d., S. Noreikio 1947 m. sausio 4 d., V. Kazlausko 1947 m. sausio 13 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 22407/3, l. 17, 44, 61.

⁹⁶ T. Bakanovos 1947 m. rugpjūčio 30 d., A. Lobanovo 1947 m. rugsėjo 2 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 9876/3, l. 175, 192.

⁹⁷ V. Brandišauskas, 1941 m. *Birželio sukilimas*, p. 112–113.

⁹⁸ K. Bernotavičiaus 1945 m. sausio 26 d., D. Pranckaus 1945 m. vasario 3 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16081, l. 7–8, 17; A. Balsevičiaus baudžiamoji byla, *ibid.*, b. 16959/3, l. 86–87.

⁹⁹ V. Brandišauskas, 1941 m. *Birželio sukilimas*, p. 299.

¹⁰⁰ *Ibid.*, p. 121.

¹⁰¹ J. Vilniaus 1944 m. spalio 1 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10105/3, l. 11; V. Brandišauskas, 1941 m. *Birželio sukilimas*, p. 121.

¹⁰² J. Vilniaus 1944 m. spalio 1 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10105/3, l. 11.

¹⁰³ 1941 m. policijos raportai, p. 59; V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 121.

¹⁰⁴ J. Ylakio 1951 m. rugpjūčio 20 d., J. Stanio 1951 m. rugpjūčio 22 d., J. Latako 1950 m. rugsėjo 12 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17450, l. 46–47, 76–77, 149–150; Skuodo raj. KGB prie LSSR MT operatyvinio įgaliotinio Jankausko 1972 m. rugpjūčio 31 d. išvada, *ibid.*, ap. 47, b. 1101, l. 407; „Iš mūsų krašto“, p. 6; V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 113.

¹⁰⁵ *Ibid.*, p. 113–114.

¹⁰⁶ *Ibid.*, p. 113–114, 121–122.

¹⁰⁷ J. Mačiaus 1944 m. lapkričio 26 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 30149/3, t. 1, l. 11; V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 125.

¹⁰⁸ *Ibid.*, p. 125–126.

¹⁰⁹ „Oro desantai Viekšniuose“, *Tėvynė*, 1941, rugpjūčio 11, Nr. 6, p. 3.

¹¹⁰ *Ibid.*

¹¹¹ V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 126.

¹¹² „Oro desantai Viekšniuose“, p. 3.

¹¹³ V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 126.

¹¹⁴ *Ibid.*; 1941 m. policijos raportai, p. 65.

¹¹⁵ V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 124.

¹¹⁶ K. Alšausko 1948 m. balandžio 8 d., L. Strikaičio 1944 m. lapkričio 17 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 11359/3, l. 32, 189–190; *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p. 182.

¹¹⁷ L. Strikaičio 1944 m. lapkričio 17 d., Z. Gaudiešiaus 1944 m. lapkričio 16 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 11359/3, l. 189–190, b. 44181/3, l. 59–60.

¹¹⁸ L. Strikaičio 1944 m. lapkričio 17 d., J. Daugino 1948 m. kovo 26 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 46, 190.

¹¹⁹ S. Baipšys, *Nuotykių padangėje ir žemėje*, Kaunas, 1995, p. 98–100; A. Gamziukas, „Sukilimas Lietuvos šiaurės vakarų pakraštyje“, *Trimitas*, 2002, Nr. 3, p. 38.

¹²⁰ V. Kenstavičiaus 1948 m. balandžio 25 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15343, l. 17–18.

¹²¹ M. Steponavičiaus 1944 m. lapkričio 18 ir 25 d., Z. Gaudiešiaus 1944 m. lapkričio 16 d., K. Alšausko 1948 m. kovo 27 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 44181/3, l. 13–16, 60–62, 194, b. 11359/3, l. 13; V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 118;

Sukilimas: 1941 m. birželio 22–25 d. Dokumentai ir prisiminimai. Pirmoji knyga, sudarė ir parengė Antanas Martinionis, Vilnius, 1994, p. 133.

¹²² K. Mamgaudžio 1945 m. spalio 25 d., K. Alšausko 1948 m. kovo 27 d., Z. Gaudiešiaus 1944 m. lapkričio 16 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 41315/3, l. 22, b. 44181/3, l. 61–62, b. 11359/3, l. 13, 188; V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 118–119, 124; *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p. 184–185.

¹²³ *Ibid.*, p. 119.

¹²⁴ *Ibid.*, p. 118–119, 124–125.

¹²⁵ *Ibid.*; *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 301.

¹²⁶ V. Builovo 1948 m. vasario 8 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 19526/3, l. 102.

¹²⁷ K. Mažono ir K. Zaičiaus 1948 m. kovo 19 d. akistatos protokolas, *ibid.*, b. 35411/3, l. 66.

¹²⁸ P. Jautakio 1946 m. vasario 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 45050/3, l. 19.

¹²⁹ V. Romančiko 1944 m. spalio 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 41526/3, t. 2, l. 34.

¹³⁰ V. Vaškio 1944 m. kovo 30 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 83.

¹³¹ Skuodo raj. KGB prie LSSR MT operatyvinio įgaliotinio Jankausko pažyma, *ibid.*, ap. 47, b. 1101, l. 159.

¹³² V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 115–116.

¹³³ *Ibid.*

¹³⁴ P. Gareckio 1944 m. gruodžio 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 47, b. 45050/3, l. 8.

¹³⁵ V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 122–123.

¹³⁶ V. Šverio 1946 m. sausio 31 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 2164/3, l. 17; *Lietuvos kariuomenės karininkai*, t. 4, Vilnius, 2004, p. 96.

¹³⁷ K. Jaugelio 1944 m. lapkričio 9 d. apklausos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 127, l. 106; P. Mečiaus 1950 m. kovo 1 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 45, b. 1592, l. 98.

¹³⁸ Pažyma apie sukilėlių būrį, veikusį 1941 m. Varnių vls. Janapolės mstl., *ibid.*, ap. 58, b. 43593/3, t. 8, l. 91.

¹³⁹ K. Raudonio 1949 m. birželio 8 d., P. Aglinskio 1949 m. liepos 27 d. apklausų protokolai, *ibid.*, ap. 58, b. 15668/3, l. 19, 48; *Lietuvos kariuomenės karininkai*, t. 2, Vilnius, 2002, p. 44.

¹⁴⁰ K. Šilgalio 1998 m. sausio 29 d. gyvenimo aprašymas, LGGRTC archyvas, Š-135, l. 12.

¹⁴¹ K. Bulvydo 1945 m. sausio 23 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 29731/3, l. 193.

¹⁴² B. Žalio 1952 m. kovo 14 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47105/3, l. 33.

¹⁴³ P. Rožausko 1945 m. vasario 7 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-15955, l. 159.

¹⁴⁴ A. Kerpausko 1953 m. gruodžio 24 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 32082/3, t. 1, l. 29–31; J. Vyšniausko 1945 m. sausio 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 27514/3, l. 24; K. Staškaus 1944 m. lapkričio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 1906/3, l. 45.

¹⁴⁵ V. Baltiejaus 1968 m. birželio 19 ir 27 d., K. Stančiuko 1967 m. rugpjūčio 17 d. apklausų protokoliai, pažyma apie Alsėdžių baudžiamojo būrio veiklą, S. Derbuto 1945 m. gegužės 4 d., S. Girdvainio 1951 m. rugpjūčio 30 d. apklausų protokoliai, *ibid.*, b. 47551/3, t. 1, l. 95–96, 126, t. 2, l. 16, 159, b. P-15551, t. 3, l. 132–133, b. 26614/3, t. 1, l. 187, 189.

¹⁴⁶ P. Paulausko 1944 m. lapkričio 6 d., J. Vilčiausko 1948 m. liepos 13 ir 27 d., J. Gedvilo 1948 m. liepos 26 d. apklausų protokoliai, *ibid.*, b. 10100/3, l. 11, b. 11476/3, l. 14, 19–20, 34–35.

¹⁴⁷ Tverų aktyvistų įsikūrimo ir veiklos aprašymas, *ibid.*, b. 18347/3, l. 62–1.

¹⁴⁸ V. Šverio 1946 m. sausio 31 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 2164/3, l. 17; *Lietuvos kariuomenės karininkai*, t. 4, p. 96.

¹⁴⁹ V. Šverio 1946 m. sausio 31 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 2164/3, l. 17.

¹⁵⁰ *Ibid.*, l. 18.

¹⁵¹ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p. 282–283, 286, 418–419.

¹⁵² V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 346.

¹⁵³ *Ibid.*, p. 341.

¹⁵⁴ *Ibid.*, p. 342–343.

¹⁵⁵ *Ibid.*

¹⁵⁶ *Ibid.*, p. 342–346; A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958*, Vilnius, p. 124–125.

¹⁵⁷ V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 344.

¹⁵⁸ A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 124–125.

¹⁵⁹ V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 345–346.

¹⁶⁰ P. Rožausko 1945 m. vasario 7 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15955, l. 159.

¹⁶¹ A. Jurgelio, gyv. Pavandenėje, trumpas anti-komunistinės veiklos aprašymas, *ibid.*, l. 33–34.

¹⁶² K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, Vašingtonas, 1973, p. 290.

¹⁶³ A. Jonušas, „1941 m. birželio 25 d. mūsų prie

Biržulio ežero“, *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 25, Kaunas, 1999, p. 215.

¹⁶⁴ Pažyma apie sukilėlių būrį, 1941 m. veikusį Varnių vls. Janapolės mstl., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43593/3, t. 8, l. 91.

¹⁶⁵ P. Bagdono prisiminimai apie Virvytės upės tilto išsprogdinimą, A. Jonušo asmeninis archyvas.

¹⁶⁶ A. Jonušas, „1941-ųjų metų žemaičių sukilėliai“, *Pentadienio Žemaitis*, 2001, birželio 29, p. 5.

¹⁶⁷ P. Bagdono prisiminimai apie Virvytės upės tilto išsprogdinimą, A. Jonušo asmeninis archyvas.

¹⁶⁸ A. Jurgelio, gyv. Pavandenėje, trumpas anti-komunistinės veiklos aprašymas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15955, l. 34.

¹⁶⁹ *Ibid.*

¹⁷⁰ L. Šapokos 1947 m. liepos 23 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 42602/3, l. 57.

¹⁷¹ A. Jurgelio, gyv. Pavandenėje, trumpas anti-komunistinės veiklos aprašymas, *ibid.*, b. P-15955, l. 34.

¹⁷² L. Valantino 1944 m. lapkričio 9 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 127, l. 104.

¹⁷³ L. Šapokos 1947 m. liepos 2 d., A. Martinkaus 1945 m. balandžio 21 d., J. Braso 1945 m. kovo 22 d., P. Mečiaus 1968 m. vasario 7 d. apklausų protokoliai, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 42602/3, l. 52, 83–84, t. 2, l. 67.

¹⁷⁴ Tverų aktyvistų įsikūrimo ir veiklos aprašymas, *ibid.*, b. 18347/3, l. 62–1.

¹⁷⁵ *Ibid.*

¹⁷⁶ J. Rubavičiaus 1947 m. spalio 19 d., A. Macenio 1947 m. spalio 19 d. apklausų protokoliai, *ibid.*, l. 42–43.

¹⁷⁷ *Ibid.*

¹⁷⁸ Pil. J. Dargio, gyv. Telšių aps. Rietavo vls. Piaulių k., atsakymai į lietuvių aktyvistų štabo klausimus, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 18, l. 43–45.

¹⁷⁹ *Ibid.*

¹⁸⁰ 1945 m. gegužės 18 d. kaltinamoji išvada, *ibid.*, b. 29731/3, l. 319–327.

¹⁸¹ Nevarėnų aktyvistų štabo vado įsakymas Nr. 2, *ibid.*, ap. 46, b. 1117, l. 10.

¹⁸² *Ibid.*, l. 16.

¹⁸³ *Ibid.*, l. 13.

¹⁸⁴ *Ibid.*, l. 16.

¹⁸⁵ *Ibid.*

¹⁸⁶ K. Raudonio 1949 m. birželio 8 d., P. Aglinsko 1949 m. liepos 27 d. apklausų protokoliai, *ibid.*, ap. 58, b. 15668/3, l. 19, 48; *Lietuvos kariuomenės karininkai*, t. 2, p. 44.

¹⁸⁷ Pažyma apie Plungės partizanų sukilėlių veiklą, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16812, l. 308.

¹⁸⁸ Ibid.

¹⁸⁹ K. Raudonio 1949 m. birželio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 15668/3, l. 15.

¹⁹⁰ V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 307–308.

¹⁹¹ Pažyma apie Plungės partizanų sukilėlių veiklą, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16812, l. 308.

¹⁹² V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 346.

¹⁹³ A. Baužys, „Plungės gimnazistai laisvės kovoje“, *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 25, Kaunas, 1999, p. 212.

¹⁹⁴ K. Šilgalio 1998 m. sausio 29 d. gyvenimo aprašymas, LGGRTC archyvas, Š-135, l. 12.

¹⁹⁵ D. Riauka, „Sukilimas prie Godingos piliakalnio“, *Dienovidis*, 1995, Nr. 25, p. 6; to paties, „Karas prasidės rytoj“, *Žemaitis*, 1994, birželio 18, Nr. 48, p. 3.

¹⁹⁶ K. Šilgalio 1998 m. sausio 29 d. gyvenimo aprašymas, LGGRTC archyvas, Š-135, l. 12.

¹⁹⁷ D. Riauka, „Sukilimas prie Godingos piliakalnio“, p. 6; to paties, „Keturi sukilimo dienos“, *Žemaitis*, 1994, birželio 25, Nr. 50, p. 4.

¹⁹⁸ K. Šilgalio 1998 m. sausio 29 d. gyvenimo aprašymas, LGGRTC archyvas, Š-135, l. 12.

¹⁹⁹ D. Riauka, „Sukilimas prie Godingos piliakalnio“, p. 6; to paties, „Keturi sukilimo dienos“, *Žemaitis*, 1994, birželio 29, Nr. 51, p. 2, liepos 2, Nr. 52, p. 4.

²⁰⁰ V. Baltiejaus 1968 m. birželio 19 ir 27 d., K. Stančiuko 1967 m. rugpjūčio 17 d., S. Girdvainio 1951 m. rugpjūčio 30 d., S. Derbuto 1945 m. gegužės 4 d. apklausų protokolai, pažyma apie Alsėdžių baudžiamojo būrio veiklą, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47551/3, t. 1, l. 95–96, 126, t. 2, l. 16, 159, b. P-15551, t. 3, l. 132–133, b. 26614/3, t. 1, l. 187, 189.

²⁰¹ V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 346.

²⁰² S. Derbuto 1945 m. gegužės 4 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47551/3, l. 129; S. Derbuto baudžiamoji byla, *ibid.*, b. P-15551, t. 3, l. 132–133.

²⁰³ D. Dvariškio ir M. Faktoro 1951 m. liepos 2 d. akistatos protokolas, *ibid.*, b. 21903/3, l. 107.

²⁰⁴ D. Dvariškio ir K. Staškaus 1951 m. liepos 12 d. akistatos protokolas, *ibid.*, l. 123.

²⁰⁵ S. Derbuto 1945 m. gegužės 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47551/3, l. 129; S. Derbuto baudžiamoji byla, *ibid.*, b. P-15551, t. 3, l. 132–133; D. Dvariškio ir M. Faktoro 1951 m. liepos 2 d. akistatos protokolas, *ibid.*, b. 21903/3, l. 107.

²⁰⁶ „Iš mūsų krašto“, p. 6.

²⁰⁷ D. Dvariškio ir K. Staškaus 1951 m. liepos 12 d. akistatos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. b. 21903/3, l. 124.

²⁰⁸ J. Vyšniausko 1945 m. sausio 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 27514/3, l. 224; B. Jundulo 1944 m. lapkričio 7 ir 24 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 1906/3, l. 41, 53–54.

²⁰⁹ P. Paulausko 1944 m. lapkričio 6 d., J. Vilčiausko 1948 m. liepos 13 ir 27 d., J. Gedvilo 1948 m. liepos 26 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 10100/3, l. 11, b. 11476/3, l. 14, 19–20, 34–35.

²¹⁰ V. Brandišauskas, *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 346.

²¹¹ P. Paulausko 1944 m. lapkričio 6 d., J. Vilčiausko 1948 m. liepos 13 ir liepos 27 d., J. Gedvilo 1948 m. liepos 26 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10100/3, l. 11, b. 11476/3, l. 14, 19–20, 34–35.

²¹² Apie 1941 m. birželio 17 d. nurodymus vokiečių saugumo policijos ir SD A, B, C, D operatyvinėms grupėms plačiau žr.: A. Rukšėnas, *op. cit.*, p. 481–486.

²¹³ A. Eidintas, *Lietuvos žydų žudynių byla*, Vilnius, 2001, p. 147; S. Bagdono 1946 m. balandžio 3 ir 11 d., J. Adomaičio 1946 m. kovo 13 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 4340/3, t. 1, l. 2–3, 7–8, 66; „Ekspontas Nr. 2841“, p. 2.

²¹⁴ A. Urbono 1950 m. birželio 22 d., J. Narkaus 1946 m. sausio 7 d., P. Balsevičiaus 1946 m. sausio 24 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 21961/3, l. 78–79, b. 38438/3, l. 14, 56.

²¹⁵ *Telsiai, Lithuania: Crime and Punishment*, 1999, January, № 6, p. 91; Išrašas iš Š. Šugamo 1945 m. sausio 28 d. apklausos protokolo, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 194, l. 20.

Gauta 2010 04 06
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Alfredas Rukšėnas

JUNE 1941 UPRISING IN KRETINGA, MAŽEIKIAI AND TELŠIAI COUNTIES

Summary

The topic of the article is the June 1941 Uprising in Kretinga, Mažeikiai and Telšiai counties. The work underlines that the Uprising emerged and the partisan squads were formed not spontaneously, since the underground participants in Kretinga, Mažeikiai and Telšiai counties, as in other localities of Lithuania, prepared for the Uprising and formed the armed partisan fighting forces in advance. It was determined that during the June 1941 Uprising in Kretinga County 16 partisan squads of rebels operated, 23 in Mažeikiai County, 14 in Telšiai County (in total 53 squads). All 16 squads in Kretinga County could have about 1248 partisans rebels, 14 Telšiai County squads about 1330, 23 Mažeikiai County squads about 1380 partisans rebels (in total 53 Kretinga, Mažeikiai and Telšiai squads – about 3958 rebels).

The Uprising in those counties had its own specificities. Kretinga County was occupied very quickly by the German army; therefore here the partisans rebels participated in fighting actions against the Red Army and Soviet power activists already in the territory occupied by the Germans. The Germans occupied Telšiai and Mažeikiai counties somewhat later, therefore partisans rebels participated in the actions against Soviet activists and Red Army before the entry of the German Army. The rebels aimed at occupying the centres of the counties and rural districts and proclaiming their power. The rebels became enforced in Kretinga County without much difficulty, since it took

place in the rear of the German Army. For the rebels in Mažeikiai and Telšiai counties it was more difficult to do this, since Soviet activists with the support of the Red Army opposed them. During the fights with the Red Army and Soviet activists, Mažeikiai County partisans rebels lost 22, Telšiai County partisans – 8 people (a total of 30 people). Partisans during the Uprising and after it in Kretinga County arrested more than 291, in Telšiai County more than 120, in Mažeikiai County over 67 Soviet power activists (in total over 478 activists). Partisans in Kretinga County arrested over 35, in Mažeikiai County over 180, in Telšiai County over 233 Soviet fighters (in total over 448 persons). In Mažeikiai County, from the hands of rebels fell over 30, in Telšiai County 3 Soviet soldiers (in total over 33 persons). No information exists about the Red Army soldiers that fell from the hands of the Kretinga partisans rebels, but archival data make it possible to presume about their existence here.

This work also explores the relationship of the rebels in Kretinga, Mažeikiai and Telšiai counties with the holocaust. It was established that the resistance participants in Palanga and Kuliai rural districts of Kretinga County already during the June 1941 Uprising contributed indirectly to the Jewish genocide. No information exists about the participation of partisans rebels in Mažeikiai and Telšiai counties in the Jewish genocide during the June 1941 Uprising.

Holokaustas Raseinių apskrityje: Viduklės valsčiaus žydų bendruomenės sunaikinimas (1941 m. birželis–rugpjūtis)

Straipsnio tikslas – remiantis negausia šaltinių baze, apibūdinti antisovietinio Lietuvių aktyvistų fronto (toliau – LAF) Viduklės valsčiaus organizacijos veiklą Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo išvakarėse ir pradžioje, atskleisti su holokaustu susijusius įvykius ir šių nusikaltimų ypatumus Viduklės valsčiuje 1941 m. vasarą, parodyti nacių vaidmenį, metodus ir „technologijas“, naudotas įtraukiant lietuvius į žydų išpilietinimo, diskriminavimo ir izoliavimo priemones bei žudynes, papildyti holokausto Lietuvos provincijoje istoriografiją dar vienu lokaliu tyrimu mūsų šalies gyventojams pragaištingos 1940–1944 m. (bolševikmečio ir nacmečio) istorijos kontekste. Remiamasi Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) baudžiamosiomis sovietmečio bylomis, Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) fondų medžiaga, Raseinių rajono ir Viduklės kraštotyrininkų ir tyrinėtojų užrašytais vietinių žmonių atsiminimais, kitais šaltiniais. Straipsnis pratęsia Raseinių apskrities valsčių žydų bendruomenių naikinimo tyrimus, pradėtus straipsniu apie holokaustą Kražių valsčiuje žurnale „Genocidas ir rezistencija“, 2009 m. Nr. 2(26).

IVADAS

Pokario sovietų okupacijos pradžioje Lietuvos žydų tragedijos Antrojo pasaulinio karo

metais tyrimas nesulaukė reikiamo dėmesio. Netgi galima tvirtinti, kad šios temos buvo vengiama. Ir tai visai suprantama. Mat, kaip dabar vis labiau aiškėja, Josifas Stalinas net rengė žydams „socialistinių (bolševikų)“ holokaustą, tačiau nespėjo – „tautų vadas“ mirė 1953 m. Todėl ištisą dešimtmetį buvo vien tik fiksuojami „hitlerininkų ir jų vietos talkininkų nusikaltimai prieš tarybinius piliečius“. Tuo metu didesnės bausmės būdavo skiriamos ne žydų žudikams, bet antisovietiniame 1941 m. Birželio sukilime dalyvavusiems ar su sovietų partizanais kovojusiems lietuviams. Vėliau Sovietų Lietuvos istoriografijoje Lietuvos žydų tragedijos nacių okupacijos metais tema būdavo „susidomima“ tik pablogėjus SSRS ir JAV santykiams. Pastarojoje valstybėje, nepripažinusioje 1940 m. Lietuvos okupacijos ir aneksijos teisėtumo, aktyviai veikusi lietuvių išeivija siekė priminti pasauliui lietuvių tautos siekius atgauti nepriklausomybę. Sustiprėjus šaltojo karo konfrontacijai, Sovietų Lietuvoje padaugėdavo mokslinių ir publicistinių leidinių, periodikos straipsnių, kuriuose buvo pažeriama su Lietuvos žydų bendruomenės žūtimi 1941–1945 m. susijusių faktų ir skaičių. JAV ir kitose Vakarų šalyse ieškota ten įsikūrusių lietuvių bendruomenių veikėjų „bendradarbiavimo su naciais įkalčių“. Tam labai tiko holokausto, kurio tyrimai ilgainiui išsiplėtė tarptautiniu mastu, tema. Soviet-

tmečio holokausto istoriografijoje vyravo „lietuvių buržuazinius nacionalistus“ demaskuojantys darbai. Knygų serijos „Faktai kaltina“ leidiniuose šaltinių ir jų fragmentų atranka buvo tendencinga. Tiesa, ir tose knygoose galima rasti savotiškų pradmenų objektyviems šiandienos tyrimams. Ypač tai pasakytina apie dviejų dalių leidinyje „Masinės žudynės Lietuvoje“¹ spausdinamus nekupiūruotus nacių dokumentus ar jų fragmentus, kurie atskleidžia Lietuvos žydų persekiojimą, izoliavimą ir žudynes. Pažymėtina, kad tiriamojo darbo vertę geriausiai išlaikė kruopščiai archyviniais šaltiniais pagrįsta Kazimiero Rukšėno disertacija, tačiau ji nebuvo išspausdinta². Šiame straipsnyje Lietuvos provincijoje vykusio holokausto tyrimų nuo 1990 m. istoriografija nepateikiama – ji glaustai išdėstyta Kražių vls. žydų bendruomenės žūčiai 1941 m. skirtame autoriaus straipsnyje³.

Viduklės valsčiaus žydų bendruomenės tragedija atsispindi leidinio „Masinės žudynės Lietuvoje“ suvestinėse lentelėse⁴, kai kuriuose sovietinės periodikos straipsniuose⁵. Tokie straipsniai, kurių, palyginti su „liaudies gynėjų“ ir „buržuazinių nacionalistų“ pokario kovų aprašymais, buvo labai mažai, šaltojo karo metais taip pat turėjo atlikti kontrpropagandinį vaidmenį.

Jau atkurtoje Lietuvos Respublikoje išleistos lokalinės monografijos „Viduklė“⁶ sudarytojo Antano Pociaus straipsnyje „Viduklės kraštas karų ir okupacijų audrose“ yra skyrelis „Viduklės žydų bendruomenė ir jos likimas“⁷. Jo pabaigoje daugiausia atsiminimų pagrindu trumpai apibūdinta ir Viduklės žydų bendruomenės žūtis. Vėliau išleistoje knygoje „Raseinių krašto žydai“⁸ to paties A. Pociaus rašinyje⁹ yra daugmaž ta pati medžiaga apie 1941 m. vasaros įvykius. A. Pociaus darbai daugiausia remiasi jo paties ir kitų kraštotyrininkų neseniai užrašytomis vidukliškių atsiminimais. A. Pociaus

straipsnius papildė neseniai užrašytų vietos gyventojų atsiminimų fragmentai, patekę į 2002–2003 m. vykdyto projekto vadovių Eugenijos Verygienės ir Aidos Pauliuščenkienės darbą „Žydų holokausto istorija Viduklėje“¹⁰.

Be abejo, praėjus daugiau kaip pusei amžiaus nuo 1941 m., labai sumažėjo atsiminimų pateikėjų, priblėso tebegyvenančių tų įvykių amžininkų atmintis. Archyvų medžiagos spragas leidžiančių užkaišyti atsiminimų galėjo būti daugiau, o juose – gausiau faktų ir datų, jeigu sovietmečiu būtų buvusi leista normali neideologizuota kraštotyros veikla. Ypač tai pasakytina apie 1941 m. Lietuvos žydų tragediją, kurios tyrinėtojams naciai stengėsi palikti kuo mažiau jų nusikaltimus inkriminuojančių dokumentų (plačiai remtasi įsakymais ir nurodymais žodžiu). Tokių nacių siekį ir praktiką „veikti užkulisyje“ konstatavo žydus Lietuvoje žudžiusios vokiečių saugumo policijos ir SD specialiosios A operatyvinės grupės SS brigadefureris Walteris Stahleckeris savo ataskaitoje¹¹.

Nepriklausomoje Lietuvoje nuo 1991 m. jau buvo galima pradėti gilintis ir į sovietų okupacijos metais KGB žinioje buvusio baudžiamųjų bylų archyvo šaltinius, dabar sudarančius LYA fondus. Atsirado galimybė naudotis ir buvusiais išlaptintais nacių okupacijos laikotarpio LCVA fondais, kurie istorikams buvo iš esmės neprieinami kone iki 1990 m.

LYA baudžiamųjų bylų medžiaga atskleidžia išsamesnį holokausto Viduklės vls. vaizdą, tik ją būtina kritiškai įvertinti ir atmesti abejotinas sovietinių tardytojų kaltinimų klišes, taip pat išnagrinėti neretai prieštarungus kaltinamųjų nusikaltimais žydams ir tų įvykių liudytojų parodymus ir teiginius. O kraštotyrininkų užrašytuose atsiminimuose galima rasti detalių, papildančių baudžiamųjų bylų duomenis. Tad publikuotuose vidukliškių atsiminimuose

pateikti faktai svarbūs ir šiam straipsniui. Pirmuosius nacių okupacijos mėnesius Viduklės vls. (kaip ir visoje Raseinių apskrityje, išskyrus Jurbarko miestą) nušviečiančių šaltinių LCVA yra mažai, o LYA saugomos baudžiamosios bylos, kurioms būdingas siauras sovietų tardytojų požiūris į 1941 m. istorijos faktus, taip pat neleidžia atsakyti į nemažai klausimų. Ypač tai pasakytina apie asmenis, vienaip ar kitaip prisidėjusius prie žydų bendruomenės sunaikinimo. Tad tik archyvų ir atsiminimų medžiagos sintezė leidžia palikti mažiau spragų tiek holokausto Viduklės vls. istorijoje, tiek tiriant žydų bendruomenių žūtį kitose lokaliuose teritorijose, padeda įvertinti nacių pareigūnų ir lietuvių institucijų vaidmenį, tirti istorikų dar mažai nagrinėtus šios svarbios temos aspektus, ieškoti atsakymų į smulkesnius probleminius klausimus ir aiškintis svarbias detales. Antai žmonės atsiminimuose painioja Viduklės vls. žydų tragedijos įvykius ir datas (net mėnesius), pavyzdžiui, moterų ir vaikų žudynes dažnai nukelia į liepą ar rugsėjį, o iš baudžiamosios bylos esančio išgelbėtos žydaitės liudijimo¹² sužinome tikslią bendruomenės žūties datą – 1941 m. rugpjūčio 22 d.

VIDUKLĖS ŽYDŲ BENDRUOMENĖ

Viduklės žydų bendruomenei priklauso svarbus vaidmuo miestelio, valsčiaus ir aplinkinių vietovių XVI–XX a. istorijoje. XIX a. viduryje Viduklė buvo tipiškas Žemaitijos miestelis. Dauguma jo gyventojų buvo žydai. Žydų tautybės miestelėnų Viduklėje buvo apie keturis kartus daugiau nei kitų tautybių gyventojų. Žydų štetlo apibūdinimas miesteliui tiko dar ir XIX a. pabaigoje. 1897 m. gyventojų surašymo duomenimis, čia gyveno 453 žydai ir 270 katalikų. Nuo 1852 m. žydų padaugėjo penkis, o lietuvių – tik du

kartus¹³. Tačiau iki Pirmojo pasaulinio karo, pasak tyrinėtojų, „žydų gausumas Viduklėje jau buvo pasiekęs tam tikrą ekonominių galimybių ribą, kai išgyventi nedideliame provincijos miestelyje pasidarė sunku“¹⁴. Viduklės žydų jaunuoliai ir net ištisos šeimos vyko į didesnius Lietuvos miestus ir užsienį. Tad per Pirmąjį pasaulinį karą ir 1919–1940 m. žydų skaičius ir santykinė dalis miestelyje mažėjo. Tačiau daugėjo vietovių, kuriose gyveno žydai: jie kūrėsi ir už 3 km nuo miestelio besiplečiančioje geležinkelio stoties gyvenvietėje, ir kai kurių dvarų, ūkių sodybose. Pasak 1923 m. gyventojų surašymo, Viduklėje gyveno 221 žydas – 148 moterys ir 103 vyrai. Tada miestelyje buvo 694 gyventojai¹⁵. Kad Viduklės žydų bendruomenė ir toliau mažėjo, rodo apytikriai 1937 m. duomenys: valsčiaus centrinėje gyvenvietėje tada gyveno apie 150 žydų ir 450 kitų tautybių žmonių¹⁶.

Nepriklausomybės laikotarpio pabaigoje valsčiaus žydai išlaikė vyraujančią padėtį prekyboje. Viduklės miestelyje žydams priklausė kelios mišrių prekių, manufaktūros, geležies dirbinių ir maisto krautuvės. Kai kurie žydai vertėsi žemės ūkio produkcijos ir antrinių žaliavų supirkimu, vežiojo po kaimus smulkias prekes. Viduklės geležinkelio stoties gyvenvietėje žydas Jankelis turėjo žibalo urmo krautuvę. Tačiau miestelyje nebuvo stambių žydų pirklių. Amatų ir prekinės gamybos srityje jau daugiau darbavosi lietuviai. Žydams tepriklausė kelios kailių dirbtuvės ir siuvimo įmonės, sūrinė, du malūnai, lentpjūvė. Buvo du žydai batsiuviai. Vienas jų, pavarde Mejeris, dar stiklino langus, dengė stogus, statė krosnis. Žydas Zelmonas buvo fotografas¹⁷. To meto Viduklės vls. žydų bendruomenei būdinga, kad joje nebuvo turtingų žydų, galinčių labiau paremti savo vargingesnius tautiečius. Atrodo, kad vietos žydų bendruomenės neturtingumas jau turėjo kelių

kartų tradiciją. Neatsitiktinai lietuvis Viduklės dvaro savininkas F. Stanevičius XIX a. antrojoje pusėje (apie 1870 m.) bendruomenės žydams vietoj senos medinės sinagogos pastatydino mūrinę. Architektūros požiūriu vertinga sinagoga tapo įdomiausiu mūriniu miestelio statiniu¹⁸ ir kartu su kitais pastatais formavo savitą Viduklės architektūrą. Be abejo, ir tame Žemaitijos kampelyje, kaip ir visuose Lietuvos miestuose ir gyvenvietėse, žydų bendruomenė išliko daugiau ar mažiau uždara. Tačiau tokia nedideliame miestelyje kaip Viduklė kasdieniame gyvenime žydai ir nežydai bendravo artimiau nei, pavyzdžiui, Kaune, Šiauliuose ar Raseiniuose ir netgi daugelyje kitų gyvenviečių. Dideliame mieste gyventojai nežydai paprastai turėjo vieną kitą pažįstamą žydą, o Viduklėje, mažame Žemaitijos miestelyje, ir jos kaimiškame valsčiuje lietuviai pažinojo daugumą centrinės gyvenvietės ar net viso valsčiaus žydų. Su jais kiti gyventojai buvo susiję ne tik ekonominiiais, bet ir kultūriniais ryšiais, nes kartu dalyvavo valstybės švenčių minėjimuose, kituose renginiuose. Viduklėje tie ryšiai buvo glaudesni ir dėl lietuvių pastatytos sinagogos.

A. Pocius rašo, kad Antrojo pasaulinio karo išvakarėse Viduklės miestelyje „buvo belikę 150 žydų“¹⁹. Vietos demografinė statistika kiek keitėsi ir 1939–1940 m., kai miestelio žydų jaunuoliai galėjo laisvai išvykti ne tik į Lietuvos miestus, bet ir į Palestiną, ir 1940–1941 m. sovietų okupacijos sąlygomis. 1941 m. birželio mėn. Viduklės miestelyje gyveno 18 žydų šeimų²⁰. Tada žydų dar gyventa ne tik abiejose Viduklėse, bet ir kitose valsčiaus vietovėse (pavyzdžiui, Šienlaukyje, anksčiau vadintame Šilaukiu). Tad galima teigti, kad Vokietijos–SSRS karo išvakarėse Viduklės vls. žydų, daugiausia gyvenusių pačiame miestelyje ir už 3 km nuo jo esančioje geležinkelio stoties gyvenvietėje, skaičius nesiekė ir dviejų šimtų.

1940–1941 M. SOVIETIZACIJOS IR BOLŠEVIKŲ REPRESIJŲ PADARINIAI

Po 1940 m. okupacijos, dar iki aneksijos, Lietuvą imta sovietizuoti. Viduklės vls. taip pat prasidėjo sparti sovietizacija. Tačiau dauguma vidukliškių neskubėjo žavėtis bolševikų šūkiiais. Tai paaiškėjo jau per vadinamojo Liaudies seimo rinkimus. Viduklės vls. balsavo vos 20–30 proc. rinkėjų. Vietos sovietų pareigūnų ir iš Kauno atvykusių padėjėjų „reputaciją“ gelbėjo apgaulė ir duomenų klastojimas. Per naktį, kai balsavimo būstinėje buvo likę tik sovietų aktyvistai, balsavimo kortelių padaugėjo iki 90 proc. Rašyta, kad vietos rinkimų komisijos pirmininkas buvo beraštis Mockus, sekretorius – tik pasirašyti mokąs Izidorius Živatkauskas²¹. Tačiau paskaičius su Viduklės valsčiumi susijusias baudžiamąsias bylas ir atsiminimus, atrodo, kad 1940–1941 m. jo visuomenės nei socialiniu, nei tautiniu požiūriu labiau supriešinti nepavyko, kaip tai buvo kai kuriuose kituose valsčiuose ir miesteliuose, nors dirva tam buvo palanki. Pavyzdžiui, į J. Galinausko smulkiojo verslo įmonę (krautuvę ir karšyklą) buvo paskirtas žydas komisaras²². Tačiau Viduklės vls., kaip galima suprasti iš užrašytų atsiminimų, sovietizacija neturėjo įtakos tokiam reiškiniui kaip antisemitizmas: juk buitinio pobūdžio pasišaipymų, kaimynų lietuvių ir žydų pajuokavimų, taip pat pačių žydų kuriamų apie save anekdotų niekaip negalima priskirti prie antisemitizmo.

Pasak tų įvykių amžininkų, nesantaikos tarp lietuvių ir žydų nekilo, nes „Viduklėje senesnės kartos žydai pirmosios rusų okupacijos metais laikėsi santūriai. Tik jaunesnieji, prisisegę raudonus kaspinėlius, patriukšmaudavo miestelyje vykusiuose mitinguose.“²³ Bet juk buvo ir komjaunuolių lietuvių. Absoliuti dauguma vidukliškių sovietmečiu patirtą diskriminaciją ir persekio-

jimus ideologiniais motyvais, ekonominius ir turtinius nuostolius, represijas siejo ne su kurios nors tautybės sovietų pareigūno ar aktyvisto veikla, o su Lietuvą užgrobusių Rusijos bolševikų politika. Daugiau nesantikos daigų prasikalė bolševikų emisarams pradėjus „klasių kovą“ prieš stambesnius ir vidutinius ūkininkus, išlikusių iki 1940 m. dvaro sodybų savininkus, kurių valdos po Lietuvos Respublikoje įvykdytos žemės reformos buvo sumažintos iki 80 ha, kitus žemės valdytojus ir savininkus²⁴.

Vidukliškiai patyrė priespaudą ir represijas ir būdami ne savo valsčiuje. Pavyzdžiui, Povilas Živatkauskas (iš Blinstrubiškių k.), taip pat Jonas Janušas (iš Paupio bžnk.), Stasys Pipcevičius (iš Antringio k.) 1941 m. vasario–balandžio mėn. buvo nuteisti karinio tribunolo. Į Raseinių kalėjimą tada pateko vidukliškis gimnazistas Povilas Živatkauskas (iš Latakų k.), kuris vadovavo pogrindyje veikusiems Raseinių gimnazijos ateitininkams ir aktyviai dalyvavo lietuviškų trispalvių kėlimo, atsišaukimų platinimo kampanijoje 1941 m. vasario 16 d.²⁵

Per 1941 m. birželio trėmimus neturtiną Viduklės vls. žydų bendruomenė, kitaip nei Raseinių ir Jurbarko miestuose, nuostolių nepatyrė. Faivo Hiršovičiaus šeima buvo įtraukta į kito trėmimo, kurį sukliudė prasidėjęs Vokietijos–SSRS karas, sąrašus. Trėmimai atskleidė ir kai kurių sovietų aktyvistų ir bolševikų diegiamos santvarkos priešininkų solidarumą gresiančių represijų akivaizdoje. Antai 1941 m. birželio mėn. sovietų aktyvistas, buvęs mokinys, pranešė mokytojai Genovaitei Narbutienei, kad ji įrašyta į tremtinių sąrašą²⁶. Tada mokytoja ir dar keli ištremti numatyti žmonės pasislėpė ir taip išvengė tremties. Dėl to 1941 m. birželio mėn. trėmimai (tarp ištremtų valsčiaus gyventojų buvo mokytojas Konstantinas Botyrius su šeima, prieš tai 1940 m. „ištremtas“ iš Viduklės pradžios mokyklos į nuošalią Lipkiškės mokyklėlę²⁷), labai sukrėtę Viduk-

lės vls. lietuvius, juos dar labiau nuteikė prieš okupacinę sovietų valdžią apskritai, o ne prieš jos vietinius pareigūnus ir aktyvistus. Šiuos asmenis vėliau, nacmečiu, keliais atvejais nuo pražūties ar išvežimo į Vokietiją gelbėjo jau kitų vidukliškių solidarumas.

LAF POGRINDIS VIDUKLĖS VALSČIUJE

Lietuvos Respublikos laikotarpiu (1918–1940) Viduklės vls. susiformavusios visuomenės patriotiškiausiai nusiteikęs sluoksnius negalėjo susitaikyti su „socialistiniais“ 1940 m. vasaros pokyčiais, kurie vėliau buvo tvirtinami pagal trečią dešimtmetį gyvuojančios bolševikų imperijos modelį. Antisovietišškai nusiteikę žmonės ne tik nepasidavė „Stalino saulės“ nešėjų ideologijai ir praktikai, bet ir būrėsi į pogrindžio grupes. Trumpai apibūdinant jų 1940–1941 m. veiklą, galima teigti, kad Viduklės vls., kuriame nebuvo nei didesnio miestelio, nei aukštesniosios mokyklos, atsirado viena aktyviausių valsčiaus masto antisovietinių organizacijų. Ji veikė pagal LAF vadovybės nurodymus ir gaunamas instrukcijas. Buvo gerai struktūrizuota („trejetukų“ ir „penketukų“ grupės), tad stipri organizaciniu atžvilgiu. Gebėjo tinkamai pasinaudoti valsčiaus intelektiniu potencialu. Tarp valsčiaus pogrindininkų vadovų buvo Viduklės pradžios mokyklos mokytojai Kazimieras Giedraitis, G. Narbutienė, Jurgis Šimulaitis, kunigas Simonas Jurgelevičius, buvęs valsčiaus viršaitis Jonas Pocius ir kiti vietos inteligentai²⁸.

Telkiant valsčiaus antisovietinį pagrindį, matyt, svarbi buvo ir aplinkybė, kad netoli buvo Kaunas, iš kurio per Raseinius ir Viduklę pasiekdavo LAF kurjeriai²⁹ ar instrukcijos ir pagrindiniai leidiniai. Tarpininko ir ryšininko tarp Raseinių miesto bei Viduklės vls. pogrindininkų ir LAF centro Kaune vaidmenį atliko ten studijavęs

jau minėto P. Živatkausko brolio Antanas³⁰. A. Živatkauskas žuvo 1941 m. birželio 23 d. Kaune per antisovietinį sukilimą³¹. Be to, 1940–1941 m. valsčiuje veikė viena iš LAF spaustuvių, kurių Lietuvoje buvo ne tiek daug, ir ryšių punktas. Pogrindinė spaustuve buvo įrengta prie pat Viduklės miestelio esančiame Numgalių k., gyventojų Kutkauskų sodyboje³². Čia spausdinami atsišaukimai patekdavo į gretimus valsčius ar net tolimesnes vietas. Tad 1941 m. pavasarį Viduklė tapo svarbiu Raseinių aps. antisovietinio judėjimo židiniu, o Viduklės vls. kaimus ir vienkiemius apraizgė LAF ir savaveiksmių pogrindžio grupių tinklas. Žinoma, kad LAF narių būta Laurių, Jariškių, Stungurių, Anapusinio, Vanagiškių³³ ir kitose gyvenvietėse. LAF organizacija Viduklės vls. reiškėsi ne tik antisovietinėje propagandinėje veikloje, bet ruošėsi ir ginkluotai kovai, kaupė tam ginklus³⁴. Valsčiaus pogrindininkai palaikė ryšius ir su sovietų armijos daliniuose tarnaujančiais savo kraštiečiais. 1940 m. pabaigoje kariuomenėje dėl pagrobimų iš sandėlio pistoletų ir šautuvų su savo bendraminčiais buvo įkliuvęs minėtas A. Živatkauskas³⁵.

Atrodo, kad LAF pogrindininkai Viduklės vls. veikė palyginti konspiratyviai ir nebuvo susekti, nors kai kurie iš jų pateko į NKGB ir milicijos akiratį. Tik Klemensas Stuokys iš Stungurių k. buvo suimtas, bet vėliau paleistas, nes per kratą jo namuose nerasta įkalčių³⁶. Iš sovietinio saugumo baudžiamųjų bylų neįmanoma atkurti Viduklės vls. 1940–1941 m. antisovietinės rezistencijos istorijos ir nustatyti Vokietijos–SSRS karo išvakarėse veikusios LAF vietos organizacijos sudėties (jos narių veikiausiai jau nebepokalbinime). Žinomos tik nedaugelio LAF narių pavardės. Iš turimų duomenų (daugiausia iš atsiminimų) galima teigti, kad valsčiaus LAF pogrindžiui priklausė mažiausiai kelios dešimtys žmonių, turėjusių antra tiek pagalbininkų, kurie atlikdavo vienkartinės ar laikinas užduotis. Tad antisovietinės veiklos

dalyvių tikrai buvo daugiau kaip šimtas. Su giminaičiais ir pažįstamais tas žmonių ratas buvo dar platesnis. Todėl, pritaikant elementarų tikimybių teorijos principą, manytina, kad apie nelegalią veiklą turėjo žinoti ir kai kurie sovietų aktyvistai, tarp jų – ir žydų jaunuoliai „su raudonais kaspinėliais“. Tačiau 1940–1941 m. vidukliškiai tausojo ir gelbėjo vieni kitus nepaisydami nei tautybės, nei buvusios ar esamos socialinės padėties, nei ideologinių pažiūrų. Matyt, tokiu kaimynišku solidarumu galima paaiškinti ir minėtą mokytojos G. Narbutienės atvejį, ir tai, kad Raseinių aps. NKVD Viduklės valsčiuje „neturėjo darbo“. Nei per pirmąją sovietų okupaciją, nei 1941 m. vasarą Viduklės vls. gyventojų nuotaikų ir elgsenos nepaveikė nacių skleidžiamas antisemitizmas, kurio apraiškų galima rasti kai kuriuose iki Vokietijos–SSRS karo iš Vokietijos atgabentuose LAF atsišaukimuose³⁷.

Antisovietiniai atsišaukimai, matyt, spausdinti vietoje, buvo išplatinti valsčiuje ir birželio 15 d., kai tremtinių vežimas į geležinkelio stotį Lietuvoje jau buvo įgavęs pagreitį. Atsišaukimai skelbė, kad birželio 16 d. prasidės karas³⁸, ir žadino viltį, kad galbūt nebus spėta į tremtį išgabenti tą dieną ir išvakarėse surankiotų nelaimingų žmonių. Per savaitę tarp trėmimų ir Vokietijos–SSRS karo pradžios valsčiaus pogrindininkai ne tik slėpėsi nuo galimų represijų, bet ir rengėsi antisovietiniam sukilimui. Todėl LAF vietos nariai ginkluotą antisovietinį būrį galėjo sudaryti dar iki vokiečių kariuomenei pasirodant Viduklės miestelyje.

VOKIETIJOS–SOVIETŲ SĄJUNGOS KARO PRADŽIOS AUKOS

Prasidėjus Vokietijos–SSRS karo veiksams, Viduklės pogrindininkai toliau ginklavosi, iš buvusių LAF „trejetukų“ ir „penketukų“ formavosi valsčiaus ginkluotų sukilėlių grupės.

Atrodo, kad joms neteko susikauti su besitraukiančiais raudonarmiečiais, vietiniais ar iš kitur atvykusiais sovietų aktyvistais³⁹. Tačiau valsčiaus antisovietinio ginkluotojo pogrindžio dalyviai nusipelnė sukilėlių vardo, nes susitelkė dar karo frontui nepasiekus Viduklės miestelio.

Rekonstruojant pirmųjų karo dienų istoriją, galima manyti, kad birželio 23 d. buvo vos kelių valandų laiko tarpas, kada vidukliškiečiai galėjo jaustis laisvi nuo sovietų valdžios, o vermachto ir Raudonosios armijos daliniai kovėsi netoliese strateginiu atžvilgiu svarbesnėse vietovėse. Viduklės miestelyje veikiantys sukilėliai mėgino užmegzti ryšius su vokiečių kariuomene, kurios daliniai pirmiausia priartėjo iš pietų pusės. Tuo galima paaiškinti sukilėlių nesėkmę birželio 23 d., kai žuvo Viduklės vls. LAF organizacijos narys Juozas Domarkas, vieškeliu ėjęs pasitikti artėjančio vokiečių dalinio. Lietuvis buvo sušaudytas dėl turimo ginklo⁴⁰. Matyt, negalėjo tinkamai pasiaiškinti vokiškai. Taip Viduklės sukilėliams buvo suduotas netikėtas skaudus smūgis. Nepasiteisino veikimas pagal teorines LAF instrukcijas. Neviltį ir nusivylimą „išvaduotojais“ vokiečiais dar padidino kiti Viduklės vls. gyventojų nuostoliai ir aukos. Vidukliškiečiai ar jų trobesiai ir turtas nukentėjo ne tik nuo artilerijos sviedinio, aviacijos bombos ar kulkos paklydėlės per karo veiksmus, ne tik nuo geležinkelio stotyje padegtuose amunicijos sandėliuose sproginėjusių šaudmenų skeveldrų, bet ir nuo žiauraus abiejų kariuomenių elgesio su civiliais gyventojais.

Birželio 23 d. besitraukiantys sovietų kareiviai Kampaičių k. sadistiškai išžudė ūkininko Antano Šimanausko šeimą savo sodyboje, kurioje prieš karą buvo apgyvendintas raudonarmiečių dalinys⁴¹. Matyt, bolševikai pavydėjo šeiminkams pavyzdinio ūkio. Kitais sumetimais vietos žmonių gyvybių negailėjo ir taip pat kaip žmogžudžiai elgėsi jau

tą pačią birželio 23 d. kai kuriose Viduklės vls. vietovėse pasirodę vokiečių kareiviai. Į iškastą prie ūkininkų Narbutų namų slėptuvę „išvaduotojų“ įmesta granata užmušė du žmones Vanagiškių k. Šeimos akivaizdoje buvo nušautas Plačiuvos k. ūkininkas Stasys Giedraitis, palaikytas persirengusiu raudonarmiečiu⁴². Už tai, kad prie Virgainių dvarvietės pasaloje buvę raudonarmiečiai nušovė vokiečių kareivį, vermachto karininkas paėmė įkaitais šešis pirmus pasitaikiusius Viduklės miestelio ir valsčiaus vyrus ir juos sušaudė netoli Viduklės malūno, Maigės pievoje. Tai buvo penki lietuviai (miestelyje gyvenę broliai Stasys ir Juozas Mankiai, Kazimieras Vinickis iš Poteriškių, Petras (ar Izidorius) Kvietkus ir Juozas Ligmanavičius iš Lauksminiškės) ir Viduklės žydas Ošerkis ar Struolis⁴³. Tik neblogas vokiečių kalbos mokėjimas padėjo išvengti žūties vokiečių kariuomenės žvalgų sulaikytam vidukliškiui P. Živatkauskui (jį vokiečiai iš pradžių palaikė persirengusiu raudonarmiečiu), buvusiam politiniam kaliniui, kuriam birželio 23 d. rytą su dvidešimčia kitų kalintų asmenų pavyko iš Raseinių kalėjimo kamerų išsiveržti į laisvę⁴⁴.

Vokiečiai sušaudė ir kažkieno įskūstus du sovietų aktyvistus – Viduklės vls. partorgą Antaną Mockų ir Petrą Mozerį⁴⁵. Per kitą nacių egzekuciją (atrodo, taip pat birželio 23 d.) prie Viduklės malūno vokiečių kareiviai nušovė ir du žydus⁴⁶. Tą faktą, ko gero, galima laikyti holokausto pradžia ne tik Viduklės valsčiuje, bet ir visoje Raseinių apskrityje. Mat tie du žmonės buvo nužudyti rasiniais motyvais, antisemitiškai nusiteikusiam vokiečių karininkui ar žemesnio rango kareiviams surengus „pasilinksminimą“. Tai pasitaikydavo vokiečių kariniams daliniams žygiuojant į Rytus, nors aukštoji vermachto vadovybė draudė tokias „saviveiklines“ žydų egzekucijas. Veikiausiai tie žydai buvo baudžiamosioje byloje minimi nužudyti

komjaunuoliai Šmulskis ir Šneckis⁴⁷. Kita vertus, jų žudikai galėjo būti prie vokiečių karinių dalių, besiveržiančių iš Klaipėdos krašto pietrytinės dalies, „prikomandiruoti“ Tilžės ar Karaliaučiaus gestapo operatyvinkai⁴⁸. Tačiau tai neleidžia egzekucijos veiksmo vertinti kitaip kaip antisemitinio. Mat komjaunuolių lietuvių tada nebuvo nei suimta, nei nužudyta. Nežinia, ar vokiečiai jaunuolius sušaudė tik kaip žydus (pavyzdžiui, atsitiktinai užkluptus), ar – kaip komjaunuolius. Antruoju atveju, kuris yra labiau įmanomas, kažkas turėjo egzekutoriams vokiečiams pasakyti, kad jaunuoliai ne tik žydai, bet ir komjaunuoliai. Tada liktų neaišku, ar tai (įskųsdamas) padarė LAF narys, ar su buvusiu antisovietiniu pagrindžiu nesusijęs žmogus, tapdamas savotišku ideologiniu žydšaudžiu.

Tad jau pirmosiomis Vokietijos–SSRS karo ir nacių okupacijos dienomis buvo pralietas daugelio Viduklės vls. nekaltų žmonių kraujas, nuvertinta žmogaus gyvybė. Ta aplinkybė ir nacių skleidžiamas antisemitizmas jiems turėjo palengvinti paversti Lietuvą Europos žydų masinių žudynių poligonu⁴⁹. Pirmosiomis okupacijos dienomis naciai siekė įtraukti ir vietinius gyventojus į Adolfo Hitlerio iškeltą „žydų klausimo sprendimą“. Tačiau Viduklės valsčiaus mastu tai padaryti buvo nelengva. Nepavyko sukelti žydų pogromo⁵⁰, o vietinių „talkininkų“ atsirado mažiau nei kituose valsčiuose, kuriuose buvo žydų bendruomenės.

ŽVILGSNIS Į „RAMŲ“ LAIKO TARPSNĮ IKI ŽYDŲ IZOLIAVIMO

Viduklės valsčius, per kurį ėjo strategiškai svarbus Žemaičių plentas ir Tilžės–Šiaulių geležinkelis, iš karto tapo vokiečių karinės vadovybės padidėjusio dėmesio zona. Labiau rūpintis Viduklės geležinkelio stoties ap-

sauga. Tačiau ir Viduklės miestelyje nestigo vokiečių žandarų, vykdžiusių instrukcijas apsisaugoti nuo galimų diversijų ar sabotažo. Suimant buvusius sovietų aktyvistus ir komjaunuolius iniciatyvą rodė iš Raseinių atvažiuoję gestapininkai⁵¹. O instruktuoti atvykę vokiečių saugumo policijos ir SD A operatyvinės grupės 3/A operatyvinio būrio (vadas SS štandartenfiureris Karlas Jägeris) pasiuntiniai labiausiai domėjosi, kaip sparčiau sunaikinti žydus.

Turbūt didelė okupacinių pajėgų kontrolė varžė Viduklės vls. LAF organizacijos ir sukilėlių galimybes savarankiškiau tvarkytis ir greitai įkurti laikinas savivaldos institucijas. Dėl to čia vėliau nei, pavyzdžiui, Nemakščių vls., prasidėjo žydų išpildinimo ir diskriminavimo „akcijos“, nes nebuvo kam vykdyti nacių nurodymų. Kaip rašo A. Pocius, „kurį laiką Viduklėje jokios valdžios nebuvo. Tik apie liepos 10 d. pradėjo veikti paštas, policija, valsčiaus savivaldybė, kai buvusieji nepriklausomybės laikų tarnautojai grįžo į anksčiau eitas pareigas.“⁵² Kad Viduklėje taip vėlai, palyginti su kitais valsčiais, sudaryta savivalda, įtakos, matyt, turėjo pasibaisėjimas abiejų okupantų nužudytų civilių gyventojų aukomis ir nusivylimas vokiečių „išvadavimu“. Kita vertus, gal tas laiko tarpsnis be valdžios ir minėtas vietinis kaimyniškas solidarumas leido vidukliškams (išskyrus kai kuriuos asmenis) labiau susitvardyti ir mažiau ieškoti kaltų dėl įvykių per 1940–1941 m. sovietų okupaciją. Tokį susitvardymą galėjo lemti ir tai, kad per 1941 m. birželio mėn. trėmimus išsislapstyti sugebėję vietos inteligentijos atstovai išlaikė valsčiaus LAF pagrindininkų intelektualinį potencialą tam kritiniam laiko tarpsniui, kai vieną okupantą keitė kitas. Tad pokario baudžiamosiose bylose, nepaisant dėtų pastangų⁵³, „Smeršo“, NKGB, NKVD ir kitiems tardytojams nepasisekė rasti įtikinamų „įkalčių“, liudijančių, kad Viduklės „baltieji par-

tizanai“ būtų susidoroję su komjaunuoliais, komunistais ar žydais. Taigi pavyko išvengti beprasmių aukų, keršijant „už komunistinį veikimą“ ar „netinkamą laikymąsi bolševikų valdymo metu“ ir pan. Per eilinį vokiečių „vizitą“ į Viduklę 1941 m. liepos mėn. suimti devyni komjaunuoliai ir sovietų aktyvistai maždaug po mėnesio buvo paleisti iš Raseinių kalėjimo (pavyzdžiui, 1941 m. liepos 4 d. suimtas Antanas Rupšys ten kalėjo iki liepos 29 d.)⁵⁴. Tad kelių savaitių nacių okupacijos laikotarpis, prasidėjęs po abiejų okupantų surengtų egzekucijų ir baigęsis žydų izoliavimu getuose, valsčiuje buvo palyginti „ramus“.

LAF narių pagrindu sudaryto būrio grupių naciams nepavyko įtraukti ir į susidorojimą su valsčiaus žydais (kaip tai pavyko Kražių vls.). Turimais duomenimis, dėl susiklosčiusių aplinkybių ir, svarbiausia, asmeninio apsisprendimo tik keli su LAF susiję Viduklės vls. sukilėliai dalyvavo viename ar kitame vietinių žydų tragedijos etape. Atrodo, kad buvusio antisovietinio pogrindžio dalyviai ėmė vengti bet kaip bendradarbiauti su vokiečiais, kai tik gavo jų nurodymus pradėti diskriminuoti žydus. Daugumai sukilėlių apsispręsti ir nutraukti ginkluotą bendradarbiavimą su vokiečių pareigūnais, matyt, labiausiai padėjo mokytojo K. Giedraičio poelgis. Pradėjus ruošti žydų izoliavimui, LAF narys ir sukilėlis K. Giedraitis buvo siunčiamas į Šienlaukį atgabenti žydo Abelio šeimos. Pasipiktinęs mėginimu jį panaudoti pradėtam žydų teisių varžymui ir persekiojimui, „mokytojas nutrenkė šautuvą ir pasišalino“⁵⁵.

Pasitraukus veikliems sukilėliams ir jų vadovams, LAF vietos organizacija sumažėjo ir „užsikonservavo“ antinacinei rezistencijai. Iš antisovietinio pogrindžio struktūros susidaręs ginkluotas būrys iš esmės nustojo gyvuoti prasidėjus valsčiaus žydų diskriminavimo etapui. Dauguma sukilėlių išsivaikščiėjo. Daugiau kaip dvi savaites Viduklėje nepavy-

ko suformuoti nei valsčiaus savivaldos, nei pagalbinės policijos būrio. Į tos kategorijos „pagalbinis tarnautojus“ miestelyje pasisėkė privilioti vos kelis vyrus. Pagalbinių policininkų padaugėjo tik 1942 m.

1941 m. liepą įvairiais sumetimais su vokiečiais bendradarbiauti sutiko keletas naujųjų „partizanų“ (jie atsirado vėliau, jau po 1941 m. Birželio sukilimo, kuris truko apie savaitę). To naciams aiškiai buvo per maža. Valsčiaus žydų klausimais jie mažai galėjo pasikliauti ir pavėluotai atkurta negausia Viduklės policija. Be to, neilgai valsčiaus policijos viršininku (punkto vedėju) buvęs Stasys Lukminas⁵⁶ ir vėliau jį pakeitęs Stasys Lekutis⁵⁷, kaip galima spręsti iš baudžiamųjų bylų medžiagos, kaip įmanydami vengė talkinti naciams jų priemonėse prieš žydus. S. Lekutis, be abejo, žinojo, kaip su žydais elgiamasi kitose Lietuvos vietovėse, kur jau vyko masinės žudynės, ir norėjo su savo pavaldiniais išvengti bent tiesiogiai dalyvauti naikinant valsčiaus žydus. Tačiau naciai savo vadovybės (karinės komendantūros⁵⁸, W. Stahleckerio, Raseinių gestapo įstaigos, vokiečių civilinės administracijos) planus izoliuoti ir įkalinti Viduklės vls. žydus dar galėjo „gelbėti“ pasitelkdami Viduklės geležinkelio stotyje buvusius kareivius.

Gretimame Nemakščių miestelyje, kur laikinoji valsčiaus savivalda susiformavo 1941 m. liepos 2 d., žydų teises kiek labiau ribojantis vietos „burmistro“ skelbimas buvo iškabintas liepos 5 d.⁵⁹ Viduklėje diskriminavimo priemonių prieš žydus galėjo būti imtasi vėliau – liepos 10–12 d.

Iš pradžių naciai panaikino žydų pilietines teises, uždraudė jiems prekiauti, pareikalavo urmo kainomis atiduoti turimas prekes, įvedė ilgesnę nei lietuviams komendantovo valandą, suvaržė galimybę apsipirkti parduotuvėje ir t. t.⁶⁰ Valsčiuje kitur gyvenę žydai buvo sukelti į Viduklės miestelį, kur suaugusieji privalėjo dirbti viešuosius dar-

bus. Tuos pirmuosius nurodymus dėl žydų valsčiaus savivaldos pareigūnams veikiausiai davė Skaudvilėje (Tauragės aps.) rezidavęs vokiečių kariuomenės komendantas, kuris kontroliavo ir Raseinių aps. šiaurės vakarų dalį, įskaitant Nemakščių vls.⁶¹ Neaišku, kaip uoliai tuos diskriminacinius nurodymus vykdė į nepavydėtiną padėtį savo kaimynų žydų atžvilgiu patekę vidukliškiai. Matyt, juos atliko formaliai, nenusižengė žmoniškumui, nes, pavyzdžiui, nei į viršaičio pareigas sugrįžęs Antanas Levickas, nei Viduklės seniūnas Juozas Pukinas, nei kiti nacmečiu „valdžią turėję“ asmenys pokario metais už tai nebuvo labiau persekiojami. Be to, vidukliškių baudžiamosiose bylose nėra žiauraus lietuvių elgesio su žydais faktų.

Nurodymus žydų klausimais viršaitis turėjo gauti iš vokiečių kariškių ar kitų nacių pareigūnų, kurie ir šiaip tuo laikotarpiu labiau rėmėsi viršaičiais ir seniūnais, o ne besiformuojančia apskrities viršininko įstaiga⁶². Keletas kitų su vokiečių karinės ir civilinės administracijos pareigūnais bendradarbiausių vidukliškių (dar vadintų partizanais, baltaisiais partizanais, baltaraiščiais ir pan.) daugiausia ėjo sargybą centrinėje valsčiaus gyvenvietėje ir didesniuose kaimuose, sulaikydavo pavojų vermachtui ir gyventojams keliančius besislapstančius demoralizuotus raudonarmiečius⁶³ ir pan. 1941 m. liepos mėn. naciai, nepasitikėdami ginkluotais lietuviais, apribojo ginklų laikymą namuose. Tada sudėtingesniems atvejams (geležinkelio stotyje) sargybiniai lietuviai iš vokiečių kariškių ar Viduklės policijoje gaudavo šautuvus, o miestelyje ir kaimuose dažnai „budėdavo“ be šaunamojo ginklo⁶⁴.

ŽYDŲ IZOLIAVIMO YPATUMAI

Viduklės vls. žydų tragedija skyrėsi nuo kitų Raseinių aps. valsčių ne tik vėliau prasidė-

jusiu ir dėl to trumpesniu diskriminavimo laikotarpiu, bet taip pat žydų izoliavimo ypatumais. Iš pradžių jau diskriminuojami žydai gyveno savo namuose. Suaugusieji, daugiausia vyrai, buvo panaudojami priverstiniuose darbuose. Kurį laiką žydų vyrai, kurie dirbo kelių remonto darbus, atstatė Viduklės geležinkelio stoties sandėlius, vakarais grįždavo į savo namus⁶⁵. Tai buvo dalinis izoliavimas. Stokojant vietinių sargybinių, prie žydų ištisą parą dar nebuvo nuolatinės sargybos. Naciai tik reikalavo riboti žydų kontaktus su kitais gyventojais. Geležinkelio stotyje dirbančius žydus prižiūrėjo vokiečių sargybiniai. Dirbant kitur ir einant iš Viduklės miestelio ar atgal, kaip sargybiniai būdavo pasitelkiami ir lietuviai⁶⁶. Tačiau kol Viduklės žydams buvo taikomi tik diskriminaciniai apribojimai, o ne geto sąlygos, lietuviai dalyvavo konvojavimo prievolėje ar prižiūrėjo beteisius žmones darbų vietose tik minimaliai ir labiau formaliai. Be to, kartu su vidukliškais geležinkelio stotyje dirbo ir iš Nemakščių atvaromi žydai vyrai. Tad kurį laiką Viduklės žydų vyrų padėtis buvo bent kažkiek patenkinama. Svarbiausia – vyrai gyveno savo namuose, į kuriuos grįždavo po alinančių darbų vasaros karštyje. Tačiau tai, atrodo, truko neilgai. Padėtis pasikeitė, kai vokiečių pareigūnų įsakymu vyrai buvo atskirti nuo šeimų ir izoliuoti vienoje vietoje, arčiau pagrindinės „darbovietės“ – geležinkelio stoties. Matyt, vokiečiams buvo patogiau laikyti beteisę darbo jėgą šalia karinio dalinio. Stoties gyvenvietėje buvo įrengtas getas, tuomet vadintas stovykla. Moterys su vaikais kurį laiką dar gyveno savo namuose, o vėliau taip pat buvo uždarytos į kitą getą Viduklės miestelyje. Tokių laikinų žydų izoliavimo vietų tada ar kiek vėliau buvo beveik visuose Lietuvos valsčiuose, kuriuose gyveno didesnės žydų bendruomenės⁶⁷. Iš pokario kaltinamųjų ir liudytojų parodymų bei vėlesnių

atsiminimų neaišku, kiek laiko truko vienas ar kitas Viduklės vls. žydų padėties etapas, nes pateikti duomenys prieštarauja vieni kitiems, o patikimų nacmečio dokumentų nepavyko rasti.

VYRŲ GETO KALINIAI

Vyrų getas buvo steigiamas taip: „Visus žydus sugaudė, susodino ant žemės ir laikė tol, kol visus vyrus suvarė į vieną vietą. Paskui varė į stotį. Priekyje, iš šonų ir iš nugaros – sargybiniai vokiečiai. Visiems liepė bėgti, eiti lėtai ir vėl bėgti. Taip varė tris kilometrus. Žydai sušilo, pavargo, pradėjo nusirenginėti ir pakely paliko drabužius.“⁶⁸ Neaišku, kada tiksliai Viduklės ir Nemakščių vls. žydai vyrai buvo įkalinti Viduklės geležinkelio stoties gyvenvietėje įsteigtame gete (stovykloje). Pasak 1945 m. pavasarį Ypatingajai komisijai liudijusio Stasio Tamašausko, čia „1941 m. liepos mėn. [veikiausiai po liepos 20 d. – S. B.] buvo įrengta stovykla su sargyba“⁶⁹. Getui pritaikė žydo Jankelio Fridmano sodybą⁷⁰. Kartu su vidukliškais vyrais buvo uždaryti ir paaugliai nuo 14 ar 15 metų. Vyrų getą daugiausia saugojo vokiečių kareiviai. Geležinkelio stotyje šeiminkaujantys vokiečiai kaip sargybinius mėgino pasitelkti Viduklės policininkus ir smarkiai sumažėjusio buvusio LAF ginkluoto būrio narius. Tačiau tiems keliems valsčiaus viešosios tvarkos policininkams dėl didelio įprasto darbo krūvio pavyko išvengti vyrų geto sargybinių „garbės“. Tad Viduklės geležinkelio stotyje naciams teko pasitenkinti kartkartėmis išreikalavus vieną kitą Viduklės pagalbinės policijos narį ar jokio statuso neturintį sargybinių⁷¹. „Nestatutiniai“ kai kada saugodavo ir geležinkelio stoties sandėlius arba lydėdavo žydus į darbus toliau nuo vyrų geto, t. y. ne geležinkelio stoties teritorijoje.

Ruošdamiesi naikinimo operacijai, naciai stengėsi valsčiaus žydų vyrus nualinti ne tik darbais ir mažai maitindami, bet ir kankindami. Taip buvo ir Viduklės vls. Už Viduklės geležinkelio stoties vyrų getą atsakingas vokiečių karininkas mėgavosi įkalintų žydų kankinimais, sugalvodavo įvairių patyčių ir kankinimo būdų. Tuos kankinimus matė kai kurie gyventojai ir iš mačiusiųjų apie juos sužinojo daugiau žmonių. Pasak jų, „rytais arba vakarais visus žydus susodindavo ant žemės taip lyg „rautų ropę“ – eile, o priešais juos įsmeigdavo kuolą, ir vokiečiai sustoję į tą kuolą šaudydavo. Žydų rankos buvo sukryžiuotos už galvos. Vokiečiai tai vadino rytmečio mankšta. Paskui suguldydavo juos kniūbščius ir liepdavo daryti pratimus. Jei kurie nepajėgdavo, tai nutverdavo juos už diržo, pakeldavo ir vėl visu svoriu trenkdavo žemėn.“⁷² Pasirinktus žydus varydavo „aplink šiukšlių dėžę ir vokiečiai vis kirsdavo kiekvienam rimbu. Egzekucija vykdavo, iki žydai nukrisdavo nuo kojų. Dieną jie turėdavo sunkiai dirbti.“⁷³ Taip pat geto kalinius, nuvedę į Buivydo pelkę, „versdavo [...] gulti ir keltis į pelkę daug kartų, kol bepajėgdavo pavilkti kojas“⁷⁴.

Vyrų geto panaikinimą galėjo paspartinti ir nežydų tautybės darbo jėgos pasiūla. Žinoma, kad Viduklės geležinkelio stotyje buvo įkurdinti ir belaisviai raudonarmiečiai. Iki to laiko beveik nemaitinami geto kaliniai žydai „tapo liesi, išblyškę, silpni, apaugę barzdomis“⁷⁵. Žudynių organizatorių nacių požiūriu, jie jau buvo atlikę savo kelių savaičių „misiją Reichui“.

VYRŲ ŽUDYNĖS

Apie Viduklės geležinkelio stoties vyrų geto kalinių žudynes išliko mažai duomenų, nes šaudė atvažiavę vokiečiai. Neaišku ir kada tai vyko, mat tų aukų nėra K. Jägerio

parengtoje kruvinojoje 3/A operatyvinio būrio iki 1941 m. gruodžio 1 d. nužudytų Lietuvos žydų suvestinėje⁷⁶. Vyrų sunaikinimo „akcija“ veikiausiai galėjo būti surengta 1941 m. rugpjūčio mėn. pradžioje, bet galėjo vykti ir pačioje liepos pabaigoje. Neturint reikiamų nacmečio dokumentų, tačiau įsigilinus į holokausto Lietuvoje geografiją ir kitus šaltinius, galima daryti prielaidą apie tų žudynių vykdytojus. Gal Viduklės vyrus ir paauglius berniukus išžudė Šiauliuose įsikūrusio nacių 2/A operatyvinio būrio (tos pačios A operatyvinės grupės) žudikai, gal pakviesti esesininkai ar gestapininkai⁷⁷?

Buvo žmonių, kurie kai ką matė. Pasak liudytojo Jurgio Bertašiaus, mačiusio žudynes iš savo namo, vokiečiai, „atvedę į šaudymo vietą, visus vyrus pasodino ant žemės, liepė uždėti rankas ant galvos ir tokioje padėtyje sėdėti. Ėmė grupėmis maždaug po dvidešimt žmonių, varė į duobę ir ten šaudė. Šaudė vokiečiai.“⁷⁸ Pasak liudytojo S. Tamašausko, kai „atvažiavo mašinomis gestapininkai“, kurių buvo apie 20, žydai dirbo. Buvo įsakyta vyrus atvesti. Paskui juos nuvarė už pusės kilometro, kur buvo iškasta 10 m ilgio, 3–4 m pločio ir 3 m gylio duobė. Šaudomus gyvus žmones guldė ant nužudytųjų kūnų. „Už 100 metrų buvo šulinys, kurio vanduo vėliau pasidarė raudonas [nuo kraujo. – S. B.]“⁷⁹

Viduklės vls. žydai galėjo sudaryti mažiau kaip pusę ar trečdalį (apie 80 žmonių) iš nužudytų prie geležinkelio stoties 243 asmenų⁸⁰. Kitos aukos buvo iš Nemakščių. Pokario metais vyrų žudynių vieta buvo užstatyta grūdų elevatoriumi. Pasak liudijimų, moterys žinojo apie žudomus namiškius: „Žydų moterys elgėsi kaip pamišusios, kai šaudė jų vyrus. Nors jos buvo Viduklės miestelyje, žinojo, koks jų vyrų likimas, ir girdėjo tratant šūvių [3 km atstumas. – S. B.]. Bėgiojo po plentą susiėmusios galvas, šaukė nesavais balsais.“⁸¹

MOTERŲ IR VAIKŲ GETAS

Su moterimis miestelyje liko vienas, pasak kitų šaltinių, – keli senyvo amžiaus vyrai ir vaikai iki 15 metų. Kurį laiką, kai vyrai jau buvo izoliuoti prie geležinkelio stoties, miestelyje likę jų artimieji dar gyveno savo namuose. Neaišku, ar vyrų žudynių metu moterys su vaikais jau buvo sugrūstos į getą sinagogoje. Viduklės getas nebuvo aklinau izoliuotas, kaip dažnai būdavo kituose trumpalaikiuose getuose. Viduklės žydams lietuviai sargybiniai leisdavo nueiti į artimesnius kaimus parsinešti maisto. Tad girdėdamos, kaip šaudė jų vyrus, moterys, palikusios sinagogą, galėjo, kaip sako liudytojai, „bėgioti po plentą“.

Kai 1941 m. rugpjūčio 14 d. Šiaulių gebitskomisaro įsakymas apskričių viršininkams ir burmistrams, reikalaujantis „visus žydus ir pusžydžius pervesti į stovyklas, kurios turi būti įsteigtos iki rugpjūčio 30 d.“⁸², pasiekė Viduklės valsčių, čia jau nebebuvo žydų vyrų, o su vaikais likusios moterys jau kurį laiką gyveno gete. Jis buvo įrengtas sinagogoje ir šalia esančiame pastate, kuriame anksčiau buvo mokomi pradžios mokyklos žydų mokiniai⁸³. Palikti žydų namai viliojo ilgapirščius. Kai kurie lietuviai gviėšėsi gete uždarytų žydų turto. Pasak Petrės Jurgulienės, „po savaitės žydus suvarius į škalą [sinagogą. – S. B.], pradėjo grobstyti jų namus“⁸⁴. Dauguma vidukliškių tai dariusius žmones smerkė. Gete uždarytos moterys su mažamečiais vaikais sulaukė ne tik vietos žmonių užuojautos, bet ir pagalbos. Iki holokausto kaimynystėje gyvenusiems ar pažįstamiems žydams, uždarytiems į getą, lietuvės atnešdavo maisto.

EGZEKUCIJA PRIE ŽYDŲ KAPINIŲ

Moterų ir vaikų išžudymo data yra žinoma, nes ją nurodė lietuvių išgelbėta Viduklės žydaitė Riva Hiršovičiūtė (vėliau – Rakevi-

čienė)⁸⁵. Tai 1941 m. rugpjūčio 22-oji. Tada buvo skubama sunaikinti visus Raseinių aps. žydus. Į Viduklę dideliu sunkvežimiu atvažiavo grupė lietuvių, kurioje buvo Raseinių apskrities saugumo policijos viršininkas Vladas Raišys, policijos vado pavaduotojas Antanas Juška, kriminalinės policijos viršininkas Jurkšaitis⁸⁶. Siekdami paspartinti žudynes, atvykėliai atsivežė du rankinius kulkosvaidžius. Per „instruktažą“ šeši vidukliškiai mėgino atsisakyti dalyvauti žudynėse, bet buvo per vėlu: atsisakiusieji buvo pagąsdinti, kad privers žydus juos pačius sušaudyti. Tą pačią dieną atvykėliai surengė ir Nemakščių vls. moterų, vaikų ir kelių likusių vyrų žudynes⁸⁷.

Atrodo, kad valsčiaus policiją atkūrusio S. Lukmino tada Viduklėje jau nebebuvo. Pasak žudynėse dalyvavusio Povilo Kučinsko parodymų, organizacinį vaidmenį vykdant iš Raseinių atvykusių pareigūnų nurodymus tą dieną atliko S. Lekutis, Stasys Jasaitis ir Bronius Paulauskas⁸⁸. Nelabai aiškus jų tuometinis statusas. Holokausto dalyvių ir liudytojų parodymai labai priešaringi ir skirtingi. Atrodo, kad iš minėtos trijulės žydų šaudymo vietoje atsidūrė tik B. Paulauskas. S. Lekutis liko policijos patalpose ir „į šaudymą nesikišo“, o po egzekucijos dalijo „talkininkams“ po 15 rublių⁸⁹. S. Jasaitis žudynių dienos rytą atėjo prie seniūno J. Pukino namo ir, pabeldęs į langą, neužeidamas į vidų, paliepė jam surinkti prie pašto dešimt žmonių su kastuvais kelio remonto darbams. Suorganizavęs „remontininkus“, seniūnas išvyko dirbti į laukus atokiau nuo miestelio ir apie žudynes sužinojo tik grįžęs vakare iš namiškių⁹⁰.

Skirtingai prisimenama tolesnė įvykių eiga. Vieni su kastuvais atėję vidukliškiai prisiminė, kad buvo „mobilizuota“ 18–20 vyrų, kiti – kad mažiau. Pasak P. Jankausko, „prie susirinkusiųjų atėjo policininkas Adomas Radavičius, kuris paėmė mus ir nuvedė

į žydų kapines, kur liepė kasti duobę. Dėl ko kasėme, iš pradžių nežinojome, tačiau vėliau tapo aišku, kad policija nori sušaudyti žydus.“⁹¹ Pasak P. Selvenio, prie susirinkusiųjų atėjo „policijos viršininkas“ S. Jasaitis ir liepė eiti prie žydų kapinių. Duobę baigė kasti 10–11 val., bet namo nepaleido. Tik po 5–6 val. atvažiavo mašina su žydėmis ir jų vaikais⁹². O P. Jankauskas teigė, kad duobę baigė kasti 14–15 val.⁹³

Duobė mirtininkams buvo iškasta šalia kapinių, Šilaupio upelio slėnio dauboje. Vyrams su kastuvais liepta neišsiskirstyti. Kas dėjosi vėliau, dalis liudytojų kurį laiką nematė, nes, negalėdami klausytis priešmintinių klyksmų, nuėjo už netolimos sodybos. Tačiau ne visi duobkasiai pasitraukė atokiau. Dalis jų paėję tik keliasdešimt žingsnių į žydų kapines ir stebėjo kraupų vaizdą stovėdami už kapinių tvorelės. Buvo ir atsitiktinai žudynių ar su jomis susijusių epizodų liudytojais tapusių žmonių, gyvenusių prie pat egzekucijos vietos ar netoliese, katalikų kapinėse, tvarkiusių artimųjų kapus.

Kaip prisiminė liudytojas, „kada duobė buvo parengta, mes išgirdome riksmus moterų ir vaikų, kuriuos vienoje automašinoje vežė prie duobės. Aš pats mačiau, kaip mašiną lydėjo policininkai Kazimieras Šidlauskas, Bronislavas Radavičius, Feliksas Terečka ir Steponas Terečka, prie duobės buvo policininkai Adomas Radavičius, Antanas Kursas [A. Korsakas. – S. B.], Povilas Kučinskas, Kutkauskas, vardo nežinau, ir eilė kitų policininkų, kurių dabar prisiminti negaliu.“⁹⁴

Žudynių dieną, be liudytojų jau paminėtų asmenų, šaudymo vietoje ir prie sinagogos lankėsi ir galėjo kokias nors su holokaustu sietinas funkcijas atlikti ir Viduklės „burmistras“ Antanas Kazlauskas, Vladas Želabinas, Petras Gružinskas, Vincas Skolskis, Feliksas Stanelis, Antanas Bartušis, Antanas Dapkus⁹⁵ ir kiti. Tačiau iš prieš-

taringų liudytojų parodymų neaišku, ką kuris jų darė. Ne visi pastebėjo ir naudotus rankinius kulkosvaidžius. S. Tamašauskas įsidėmėjo, kad šaudyta iš dviejų kulkosvaidžių: pirmuoju šaudė Adomas Terečka, o šaudžiusiojo antruoju jis nepažino⁹⁶. Visi geriausiai įsidėmėjo kulkosvaidžiu moteris ir vaikus šaudžiusį A. Radavičių⁹⁷. Jam diskus su šoviniais padavinėjo A. Korsakas ar P. Kučinskas. Pasak pastarojo, kitu kulkosvaidžiu šaudė B. Paulauskas, o jo „antrininkas“ buvo F. Terečka⁹⁸. A. Radavičiaus kulkosvaidis vėliau sugedo. Tada prie egzekucijų duobės pakviesta dar keletas sargyboje buvusių asmenų, kurie šaudė į duobę suvarytus žmones šautuvais⁹⁹. Pasak P. Selvenio, „šaudė Adomas Radavičius, Kursas, Feliksas Terečka, Povilas Kučinskas, kažkas iš Kelmės valsčiaus, Jonas Vyšniauskas“¹⁰⁰. Šie teiginiai nėra tikslūs: ne visi paminėti asmenys patys šaudė į savo kaimynes ir jų vaikus duobėje. Pažymėtina, kad žydų tragedijos liudytojai policininkais vadino ir nuovados tarnautoją, ir pagalbinį policininką, ir „pavarinėtį“, saugoti ar šaudyti žydus sutikusį asmenį „be statuso“. Kai kurių liudytojų „policijos viršininku“ vadinamas S. Jasaitis vargu ar galėjo eiti tas pareigas ir laikinai, nes 1942 m. gegužės mėn. jis tebuvo Viduklės „arešto namų“ prižiūrėtojas¹⁰¹.

Paskui duobę iškasusiems vyrams įsakyta užpilti ant aukų kūnų sluoksnį žemių. Tai darant pasirodė, kad duobėje kai kurie žmonės dar gyvi. Žudikai juos pribaginėjo šūviais. Iš po žemių mėginantį išlįsti kokių dešimties metų berniuką „policininkas Povilas Kučinskas pribagė paleisdamas kelis šūvius [gali būti, kad tai padarė kitas asmuo, o liudytojas prisimindamas suklydo. – S. B.]“¹⁰². Atrodo, kad dar nespėjus užpilti aukų žemėmis, automobilis atvežė kitą grupę moterų su vaikais. Tada duobkasiai buvo trumpam atsidūrę tarp žudikų ir dar

neišlaipintų iš mašinos pasmerktųjų. Pasak duobę kasusio ir užkasusio S. Tamašausko, maždaug po 20–30 min. mašina grįžo su antra pasmerktųjų „partija“¹⁰³.

Prieš sunaikindami miestelio getą, moterų ir vaikų žudikai vaišinosi atvežta namine. Svaigintasi ir šaudymo metu. Sušaudę atvežtus žydus, žudikai ir jų parankiniai vėl gėrė naminę. Duobkasiams jos nedavė. Kai kurie egzekucijos dalyviai buvo labai apgirtę¹⁰⁴. Pažymėtina, kad per rugpjūčio 22 d. Viduklės žudynes žudikai per daug nesidangstė. Nemėginta slapstytis miške, paieškant nuošalesnės vietos. Neaišku, ar sargybiniai stengėsi neprileisti arčiau šaudymo duobės prašalaičių. Gal vadinamojo aptvėrimo (sargybos) dalyvius labiau viliojo didelės alkoholio atsargos, o ne prisiartinę nereikalingi liudytojai? Be to, nenorėta, kad ir duobkasiai tolėliau atsitrauktų. Tiesa, šie buvo prigrasinti nerodyti vietos, kur buvo užkastos aukos¹⁰⁵. Tačiau tai negalėjo likti paslaptis.

A. Pocius mini 10–12 moteris ir vaikus šaudžiusių žudikų¹⁰⁶. Vidukliškių tarp jų galėjo būti 7–8, nes pusiau išrengtas aukas dar šaudė iš Raseinių atvažiaavę vyrai. Kadangi buvo šaudoma iš kulkosvaidžių, žudikų reikėjo mažiau, ir šio vardo išvengė kai kurie Viduklės miestelio „talkininkai“. Tačiau tarp pastarųjų buvo tokių, kurie su šautuvais rankose palydėjo savo kaimynus žydus į mirtį.

NACIŲ TALKININKŲ „PROBLEMOS“

1941 m. naciai Viduklės vls. žydams žudyti nesugebėjo surinkti užtektinai vietinių žudikų. Todėl žydų vyrus šaudė patys vokiečiai. O kiek Viduklės gyventojų dalyvavo prieš kaimynus žydus nukreiptose priemonėse ir žudynėse? Kaip rodo moterų ir vaikų žudynių eiga, naciams jų buvo per mažai. Iš pateiktų

faktų taip pat matyti, kad vietinių talkininkų neužteko. Turbūt dėl šios ir kitų priežasčių 3/A operatyvinio būrio žudikų vado K. Jägerio ir jo adjutanto J. Hamanno sudarytą 1941 m. holokausto planų įgyvendinimas strigo ne viename Raseinių aps. valsčiuje. O jau buvo suplanuotos žudynės kitose apskrityse. Tuo galima aiškinti „mirties pjūtę“ 1941 m. rugpjūčio 18–22 d., kai per penkias dienas Raseinių aps. buvo nužudyta 1926 žydai¹⁰⁷. Beje, tomis dienomis 3/A operatyvinio būrio nusikaltimų suvestinės „geografijoje“ taip pat yra Ukmergė, Daugpilis, per kitas keturias dienas – Panevėžio, Rokiškio, Zarasų, Biržų apskritys, Kaišiadorių miestas¹⁰⁸. Tada, įtraukiant į žudynes ginkluotų lietuvių būrių likučius, į kitus valsčius imta siųsti ir savanorius vietinius „talkininkus“, jau dalyvavusius žudynėse savo mieste ar valsčiuje. Į problemišką Viduklės vls. sunkvežimiu buvo atsiųstas jau patyrusių žudikų, atrodo, vien lietuvių, „desantas“ iš Raseinių. Taip naciai sprendė „talkininkų“ skaičiaus „problema“. Tačiau holokaustas Viduklės vls. paliko problemų sovietų tardytojams, kurie jų taip ir neišsprendė, ir istorikams.

Pavyzdžiui, baudžiamosiose bylose partizanų ir policininku vadinamas minėtas A. Korsakas nebuvo nei sukilėlis, nei policininkas. Buvo pašauktas kaip darbo neturintis „padirbėti sargybiniui“, už tai žadamos socialinės privilegijos, papildomų maisto kortelių. Jam, nuomojusiam butą, leista apsigyventi žydo name. Į pagalbinių policiją įstojo tik rudens pabaigoje. Nacmečiu A. Korsakas padėjo pasislėpti keliems 1940–1941 m. komjaunuoliams, kuriems grėsė būti išvežtiems dirbti darbų į Vokietiją. Tai jam tapo indulgencija už dalyvavimą šaudant žydus, ir 1945 m. jis buvo paleistas iš GULAG'o konclagerio, o antrą kartą suimtas ir teistas 1969 m.¹⁰⁹

Šiandien dėl liudytojų painiojimosi prisiimanant 1941 m. vasaros įvykius ir jų dalyvius bei vaidmenis, dėl nacių paliktų dokumentų

stokos problemų kyla ir praeities tyrinėtojams. Jie susiduria su kliūtimis nustatant vietinių talkininkų, dalyvavusių izoliuojant ir naikinant žydus, kaltės laipsnį. Tai sunku buvo padaryti net ir pirmaisiais pokario metais, kai liudytojų netrūko, o jų atsiminimai buvo dar švieži. Dėl savotiško liudytojų „užmaršumo sindromo“ ir daugybės perpasakojimų įvykiai ir laikas atsiminimuose painiojami, konvojavę „talkininkai“ liudijimuose tampa žudikais ar priešingai. Kai kas ar netyčia, ar kerštaudamas, ar „paprasytas“ tardytojo prikurdavo sugalvotų faktų, kartais net holokauste dalyvavusiems žmonėms priskirdavo veiksmus, kurių tie nedarė. Iš baudžiamųjų bylų ir po pusės amžiaus rašytų atsiminimų sunku nustatyti visus Viduklės vls. gyventojus, kurie dalyvavo parengiamuosiuose holokausto darbuose ir galiausiai šaudė moteris ir vaikus.

Aiškinantis su holokaustu Viduklės vls. susijusius įvykius, išryškėjo dar viena vietiniams žydšaudžiams ar žydus varinėjusiems „talkininkams“ būdinga ypatybė. Daugelis jų buvo kilę iš gretimų valsčių ar net tolimesnių vietovių. Kai kurių jų žmonos buvo vidukliškės. Tokie atsikėlėliai į Viduklės vls. buvo S. Terečka, P. Kučinskas (abu kilę iš Nemakščių vls.), A. Radavičius (iš Raseinių miesto), F. Stanelis (iš Vaiguvo vls.)¹¹⁰, P. Želabinas (iš Batakių vls.), S. Lekutis (iš Jurbarko vls.), A. Dapkus¹¹¹ ir t. t. Viduklėje gyvenusio žydo žudiko portretą vidukliškis S. Kutkauskas apibūdino taip: „Žydus šaudė žmonės be tautybės ir tikėjimo, be jokios moralės – sugyvulėję žmogžudžiai. Tarp jų nebuvo nė vieno inteligento, labiau apsišvietusio žmogaus, dorą ūkininko. Tai buvęs bernas, kalėjimo prižiūrėtojas, du broliai batsiuviai, dar keli žydų turto panūdę žmogėnai. Jiems nesvarbu, ką šaudyti, nes tai darė ne iš politinių įsitikinimų, bet tenkindami savo žemus instinktus, siekdami lengvesnio gyvenimo.“¹¹²

DĖL ŽYDŲ REZIGNACIJOS

Nagrinėjant Viduklės vls. (ir ne tik jo) žydų bendruomenės žūtį, kyla klausimas: kodėl žydai pasidavė visiškai nevilčiai, nesistengė gelbėtis, kai kurie net nenorėjo patikėti, kad bus išžudyti? Juk vietos žemaičiai būtų padėję išsislapstyti bent kelioms dešimtims norą gelbėtis parodžiusių kaimynų ar pažįstamų žydų. Tačiau dažnai žydai netikėjo pasiekiančia informacija apie jų tautiečių žudynes kitose Žemaitijos vietovėse, Kaune. Vylėsi, kad Raseiniuose ir kitur vykdytos žudynės liausis jų nepasiekusios. Be abejo, Lietuva – ne Danija, kur ir nacių okupacinis režimas buvo gerokai švelnesnis, o už sąsaurio – Švedija. Lietuvoje būtų buvę išgelbėta kur kas daugiau žydų, jeigu jie patys būtų ne taip beviltiškai laukę žudynių dienos. Juk provincijos getuose uždarytų ar laisviau izoliuotų žydų ryšių su vietos gyventojais, kurie parūpindavo jiems ir šiek tiek maisto, vokiečių pareigūnai visiškai nutraukti negalėjo. Viduklėje tuos ryšius getų kaliniai su savo artimesniais kaimynais lietuviais palaikė ir per ne itin stropiai savo pareigas atliekančius geto sargybinius.

Viduklėje, kaip ir daugelyje kitų vietų (bet ne visur), naciai atskyrė žydų vyrus nuo šeimų ne tik dėl jų „pavojingumo“ (kaip galinčius pasipriešinti) ar ketindami panaudoti juos kaip darbo jėgą. Turbūt siekta ir žydus nužmoginti, nualinti, kad jie nebeturėtų nei moralinių, nei fizinių jėgų pabėgti ir slapstytis. Žudynių strategai numatė, kad be vyrų likusios moterys su vaikais vargiai mėgins gelbėtis.

Buvo nemažai atvejų, kai Viduklės lietuviai patys siūlėsi slėpti pažįstamus žydus. Antai Šeštokynės k. gyvenęs Pranas Lagunavičius „pasisiūlė išgelbėti žydaites Beilą ir Ročą, tačiau su tuo nesutiko mergaičių tėvai“¹¹³. Blinstrubiškėse gyvenantis A. Živatkauskas, Lietuvos kariuomenėje tarnavęs

kartu su Hirša Hiršovičiumi, ne kartą jį ir kitus žydus ragino slėptis ir tam buvo numatęs slėptuvę¹¹⁴. Prie geležinkelio dirbęs Latakų k. gyventojas Benius Živatkauskas pranešė vyrų geto kaliniams apie žydų sušaudymą Batakiuose (Tauragės aps.) ir kitur, ragino bėgti¹¹⁵. Tačiau nuo šeimų atskirti vyrai, bijodami pakenkti savo artimiesiems, nesistengė gelbėtis, nors tam buvo nemažai galimybių, ir tikėjo nacių skleidžiamu melu, kad būtent juos su šeimomis išveš į specialias stovyklas¹¹⁶. Kad prie geležinkelio stoties izoliuoti žydai buvo tokie pasyvūs, įtakos, matyt, turėjo ir jų fizinė būklė po alinančių darbų, kankinimų ir patyčių, patirtas nužmoginimas. Tačiau bėgti taip pat nesistengė po savo vyrų ir jaunuolių išžudymo likusios ir tai žinojusios moterys, nors tam buvo visos galimybės, o vasaros metą kuri laiką slapstytis buvo galima netgi neturint „savo“ gelbėtojo.

Toks žydų pasyvumas mirties akivaizdoje „buvo nesuprantamas, nes, daugelio apklaustų vidukliškių tvirtinimu, visi nuo sunaikinimo pabėgę žydai būtų suradę prieglobstį lietuvių šeimose“¹¹⁶. Tačiau taip jau susiklostė, kad Viduklės vls. buvo išslapstyta daug daugiau žydų, į jo teritoriją patekusių iš kitų Lietuvos miestų ir miestelių, nei vietinių.

IŠGELBĖTI VALSČIAUS BENDRUOMENĖS IR KITI ŽYDAI

Viduklės vls. nei žydai, nei jų kaimynai lietuviai, lenkai ar rusai iš Antrojo pasaulinio karo 1939–1941 m. įvykių atgarsių nesuprato, koks pavojus gresia žydų bendruomenėms. To nenujautė net visuomenės veikėjai ir politikai. Tai visai suprantama. Nors A. Hitlerio ir nacių partijos valdomoje Vokietijoje ir užimtose šalyse žydai buvo persekiojami, bet iki 1941 m. birželį prasidėjusio

Vokietijos–SSRS karo metodiškai ir masiškai dar nebuvo žudomi. Netgi okupuotoje Lenkijoje pogromai buvo labiau išimtis nei įprastas reiškinys ir ten naudota marini mo pusbadžiu „technologija“. Ir tik 1941 m. vasarą Lietuvą naciai pavertė žydų masinių žudynių Europoje poligonu¹¹⁷, pirmiausia tokių rasiniais motyvais vykdomų masinių susidorojimų geografijoje „pažymėdami“ kai kurias Žemaitijos vietas prie Vokietijos sienos ir Kauną, paskui Vilnių, kai kuriuos didesnius miestus, o vėliau išmėgintas „technologijas“ perkeldami į provincijos apskritis. Lietuvos istoriografijoje ir publicistikoje pasirodė nuomonių, kad mūsų šalyje būtų buvę išgelbėta daugiau žydų, jeigu jie nebūtų pasidavę masinei rezignacijai ir patys būtų labiau stengęsi išsigelbėti. Šią nuomonę iš dalies patvirtina pagalbos žydams siūlymo, jų gelbėjimo ir išsigelbėjimo Viduklės vls. faktai¹¹⁸.

Rašoma, kad prie getu paverstos sinagogos Viduklės katalikų parapijos klebonas S. Jurgelevičius ar kunigas Stanislovas Ruša su zakristijonu Vincu Greičiumi apkrikštijo apie 20 miestelio žydžių ir jų vaikų¹¹⁹. Matyt, taip norėta išgelbėti bent dalį geto žydų. Tačiau vien tik katalikų krikšto dokumentai negalėjo apsaugoti nuo mirties nei suaugusių žydų, nei jų vaikų. Vėliau klebonas S. Jurgelevičius padėjo pasislėpti dviem žydaitėms pusseserėms ir surado joms globėjus. Tai buvo Riva Hiršovičiūtė (gavusi Olios vardą) ir Peškė Icikovičiūtė (tapusi Bernadeta). Jos, paragintos savo motinų ir padedamos sargybą ėjusio pagalbinio policininko, spėjo pabėgti iš geto sinagogoje naktį prieš moterų ir vaikų sušaudymą. Pirmąją mergaitę Trepenų k. priglaudė dvi brolių Norkų šeimos, antrąją – Levickai iš Vejukų k.¹²⁰ Pas Norkus slėpta žydaitė nacmečio pabaigą sutiko prie Meškuičių (Šiaulių aps.). Ten ją globojo nuo 1943 m. į Viduklės bažnyčią paskirto jauno kunigo Algirdo Mociaus artimieji¹²¹. Tų žy-

daičių ir kitų žydų gelbėtojus bei Viduklės gyventojus, žinojusius apie šias pavojingas pastangas išslapstyti nacių persekiojamus žmones, apibūdina taiklus pasakymas, jog „apie trečdalis miestelio gyventojų žinojo apie išgelbėtas žydaites Maušaitę [Icikovičiūtę. – S. B.] ir Fajevaitę [Hiršovičiūtę. – S. B.], bet niekas okupantams neišdavė, o stengėsi kuo galėdami padėti jas išsaugoti“. Toliau rašoma: „Ona Gudaitienė savo pasakojime mini kunigą Simoną Jurgelevičių, vikarą kunigą Algirdą Mocių, Norkutę iš Alaviškių kaimo, seseris Levinskaites, Jaroslavą ir Česlovą Lekevičius, Mykolą Butkevičių, Benediktą Živatkauską, Juozą, Praną, Eugeniją Mocius, Eleną Gedminaitę. Jie tiesiogiai dalyvavo žydaičių gelbėjimo operacijose. Manome, kad ir jie turi teisę būti Pasaulio teisuolių sąrašė, o kiek pavardžių dar nežinome...“¹²²

Naciai stengėsi į naikinimą ir ypač į pasislėpusių žydų persekiojimą įtraukti ir lietuvių viešąją (tvarkos) policiją, ir lietuvių saugumo policiją¹²³. Tačiau nei liudytojų atsiminimuose, nei baudžiamosiose bylose nėra duomenų, kad prie slepiamų žydų žūtis būtų prisidėjęs Viduklėje gyvenęs ir 1941 m. vasaros holokausto įvykiuose pasireiškęs jau minėtas K. Šidlauskas, vėliau viešai žinomas kaip saugumo tarnautojas¹²⁴. Veikiausiai su šeima miestelyje gyvenančiam pareigūnui pakako kruvinų atsiminimų, susijusių su žydų bendruomenės naikinimu, dėl ko jis galėjo jausti ir sąžinės graužatį. Slapstomų žydų „nematydamo“ ir dauguma policininkų, kurie neretai iš anksto įspėdavo apie gresiantį pavojų. Žydų gelbėtojams labiau reikėdavo saugotis tik žydų krauju susitepusių kaimynų, kokio nors visiems žinomo skundiko ar pagarsėjusios ilgaliežuovės, skleidžiančios paskalas.

Kaip jau minėta, Viduklės vls. gyventojai slėpė ir išsaugojo daug kitų valsčių ir apskričių žydų. Pavyzdžiui, atokiame nuo svarbių vieškelių Keidžių k. žydus slapstė beveik visi

ūkininkai. 1941 m. lapkričio mėn. Teklės ir Jaroslavo Rakevičių sodyboje buvo įkurdinta žydaitė, iki tol slapstyta Eržvilko vls., kur gelbėtojams apie gresiantį pavojų pranešė vietos policijos viršininkas. Vėliau J. Rakevičius iš Kauno į Keidžius per kelis kartus atvežė 35 žydus. 1944 m. vien Rakevičiai kurį laiką globojo net 27 žydus, daugumą jų buvo iš Kauno geto¹²⁵. 1941 m. šešių asmenų žydų šeimą iš Eržvilko priglaudė Elenos ir Jokūbo Selvenių šeima iš Taubūčių k. Jame ir gretimame Trakų (Trakiškių) k. žydus slėpė ir globojo ir daugiau ūkininkų. Kempalių k. žydę trejus metus slėpė Antanina ir Marijona Levickaitės¹²⁶. Iš kitur atvykę žydai epizodiškai buvo slapstomi ir Viduklės miestelyje¹²⁷. Nuo mirties žydus gelbėjo ir kitose Viduklės vls. vietovėse. Slėpti žydus, juos remti buvo labai pavojinga veikla, grėsusi mirtimi ir gelbėtojams. Tačiau Viduklės vls., kaip ir visoje Lietuvoje, pokario sovietmečiu nebuvo pasirūpinta nei žydų gelbėtojų sąrašais, nei jų pagerbimu¹²⁸.

Iš pateiktų atsiminimų apie žydų gelbėjimą fragmentų ir kitų faktų, iš draugiškų lietuvių ir žydų santykių Viduklės vls. konteksto galima daryti bent prielaidą, jog patys Viduklės žydai nepasinaudojo visomis galimybėmis, kad išsigelbėtų dar bent kelios dešimtys jų bendruomenės narių. Kol kas žinomos tik kelių išsigelbėjusių Viduklės vls. žydų pavardės. Be paminėtų miestelio merginų, iš 1941 m. žydų bendruomenės išliko Arkis Dovidavičius. Jis 1941 m. pasitraukė į Rytus, o į Lietuvą grįžo kaip 16-osios lietuviškosios divizijos raudonarmietis. 1969 m. A. Dovidavičius buvo ir minėto A. Korsako teismo posėdžių salėje¹²⁹. Šienlaukio (Šilaukio) k. buvo slapstoma čia gyvenusio žydo Abelio duktė. Gali būti, kad 1941 m. vasarą iš mirties spąstų pavyko ištrūkti ir daugiau vidukliškių žydų, kurie vėliau galėjo žūti traukdamiesi į rytus, vokiečių–sovietų fronte ar kitomis aplinkybėmis, o išsigelbėję,

slegiami artimųjų netekties, – nebeparvykti į gimtąjį valsčių. Izraelyje ir kitose šalyse gyvena Viduklės vls. žydų bendruomenės palikuonių, kurių seneliai ar tėvai išvyko iš Viduklės ar iš Lietuvos dar iki Antrojo pasaulinio karo arba 1940 m. sovietų okupacijos. Tačiau Viduklėje 1941 m. sunaikinta žydų bendruomenė jau nebeatgimė. Pasitraukus vokiečių kariuomenei, miestelyje kurį laiką gyveno tik keli žydai. 1960 m. nugriautas buvusios sinagogos pastatas. Valsčiaus žydų bendruomenės istoriją ir žūtį 1941 m. primena išlikę prieškarinio žydų namai prie miestelio gatvių, Viduklėje gyvenusių keliolikos kartų žydų kapai, žudynių vietų paminklai, tekstai knygose ir įvairiuose leidiniuose.

KRUVINOJI STATISTIKA

Ne mažiau kaip 81 žmogaus palaikai guli masinėje kapavietėje prie istorinių Viduklės žydų kapinių. Tos aukos įeina į K. Jägerio sudarytą iki 1941 m. gruodžio 1 d. nužudytų žydų ir kitų asmenų kruvinąją ataskaitą. Kartu su savo vaikais sušaudytos Viduklės žydės pateko į vieną K. Jägerio suvestinės eilutę, kurioje nurodyti 1941 m. rugpjūčio 18–22 d. Raseinių aps. nužudyti 1926 žydai: 466 vyrai, 440 moterų ir 1020 vaikų¹³⁰. Nežinoma, kokia žudikų vokiečių grupė šaudė Viduklės ir Nemakščių vls. vyrus prie Viduklės geležinkelio stoties. Nežinia, ar motorizuoto „skrajojančiojo būrio“ vado J. Hamanno ir jo viršininko K. Jägerio „buhalteriai“ pamiršo šias aukas įtraukti į „sunaikintų Reicho priešų“ statistiką¹³¹, ar toje vietoje žydus žudė ne 3/A operatyvinio būrio žmogžudžiai. Neaišku ir kiek Viduklės vls. žydų atsidūrė bendrame kape su kaimynais iš Nemakščių. Galima pridurti, kad 1941–1944 m. aukas ir nuostolius valsčiuje 1945 m. mėginusi nustatyti sovietų Ypatingoji komisija savo suvestinėse pateikė skaičius, kurie prieštarauja

vieni kitiems. Vienoje suvestinėje nurodytas 600 aukų skaičius su pastaba, kad 203 iš jų – karo belaisviai (t. y. raudonarmiečiai), kiti – „taikūs gyventojai“. Teigiama, kad „nuo bombų ir sviedinių“ žuvo 111 žmonių¹³². Tarp pastarųjų galėjo būti 1941 m. birželio mėn. žuvusių Viduklės vls. žydų. Vėliau publikuotame masinių žudynių sąraše nurodoma, kad prie Viduklės geležinkelio stoties nužudyta „apie 200 vyrų [įskaitant Nemaškčių žydus. – S. B.]“, o prie žydų kapinių – „apie 100 moterų ir vaikų“¹³³.

Remiantis statistikos iki 1940 m. duomenimis, sovietmečiu tardytų holokausto dalyvių baudžiamosiomis bylomis, liudytojų parodymais ir kitais šaltiniais, galima teigti, kad per 1941 m. birželio mėn. įvykius ir egzekucijas bei abejas masines žydų žudynes galėjo būti nužudyta apie 160–170 Viduklės vls. žydų.

IŠVADOS

Viduklės vls. žydų bendruomenė buvo palyginti neturtinga. Jai sinagogą (nugriauta 1960 m.) pastatydino lietuvis F. Stanevičius. Dėl to ir dėl kitų priežasčių žydų ir lietuvių santykiai čia buvo artimesni nei Lietuvos miestuose ir daugelyje kitų Žemaitijos miestelių. 1940–1941 m. bolševikams nepavyko tautinių pagrindų supriešinti Viduklės vls. gyventojų. LAF vietos pagrindininkai antisovietinio 1941 m. Birželio sukilimo metu sudarė sukilėlių būrį, kuris aktyviau nepasireiškė, nes jau birželio 23 d. į valsčiaus teritoriją įsiveržė vermachtas. Tą dieną raudonarmiečiai ir vokiečių kareiviai nužudė daug civilių gyventojų, o dviejų žydų sušaudymą rasiniais motyvais galima laikyti holokausto Raseinių aps. pradžia. Naciams čia, kitaip nei Kražių vls., nepavyko įtraukti į susidorojamą su žydais LAF narių pagrindu

sudaryto sukilėlių būrio. Viduklėje nebuvo žydų pogromų. Naciai rado mažai vietos talkininkų. Į pagalbinę policiją įstojo tik keli vyrai. Viduklės viešojoji policija vengė dalyvauti veiksmuose prieš žydus.

Viduklės vls. buvo įrengti du getai – atskirai vyrams ir moterims (su vaikais). Vyrų getą (stovyklą), kuriame buvo įkalinti ir Nemaškčių vls. žydų vyrai, naciai įrengė Viduklės geležinkelio stoties gyvenvietėje. Šį getą saugojo vokiečių kareiviai, o jo komendantas mėgavosi savo sugalvotais sadistiniais kalinių kankinimais. Viduklės vls. žydės su vaikais ir vienas vyras buvo izoliuoti mūrinėje sinagogoje ir prie jos stovinčiame žydų name. Šį getą daugiausia saugojo Viduklės pagalbiniai policininkai.

Kitaip nei Kražių vls., kur žydai vyrai buvo išžudyti kartu su moterimis (liko tik vaikai), kaimyninio Viduklės vls. žydų bendruomenės suaugusieji sunaikinti dviem etapais. Pirmiausia prie geležinkelio stoties gyvenvietės buvo sušaudyti vyrai. Vyrų geto (stovyklos) kalinius, manoma, 243 žmones (įskaitant ir sušaudytus Nemaškčių žydus), prie Viduklės geležinkelio stoties išžudė automašinomis atvažiuavę vokiečiai. Tarp jų galėjo būti apie 80 vidukliškių. Viduklės žydės su vaikais 1941 m. rugpjūčio 22 d. buvo sušaudytos prie miestelio žydų kapinių (prie kelio į Paupį). Šią egzekuciją vykdė iš Raseinių sunkvežimiu atvažiuavusi žudikų lietuvių grupė, pasitelkusi kelis vietinius „talkininkus“, daugiausia iš Viduklės pagalbinės policijos. 1969 m. atlikus ekshumaciją, antrojoje žudynių vietoje rasti 81 žmogaus palaikai ar jų dalys.

Nemažai Viduklės vls. gyventojų dalyvavo gelbstint ir slepiant žydus, daugiausia atvykusius iš kitur. Valsčiaus žydai nepasinaudojo turėtais gerais ryšiais su lietuviais, kurie patys siūlė pagalbą, ir galimybėmis gelbėtis bei išsislapstyti bent kelioms dešimtims bendruomenės narių. Iš Vokietijos–SSRS karo

išvakarėse buvusios valsčiaus žydų bendruomenės išliko vos keli žmonės.

Nežinoma tikslaus 1941 m. vasarą nužudytų Viduklės vls. žydų skaičiaus – aukų turėjo būti 160–170. Nežinoma ir su holokaustu susijusių įvykių datų, išskyrus moterų ir vaikų sušaudymo datą – 1941 m. rugpjūčio

22-ąją. Tai Viduklės vls. žydų bendruomenės žūties diena.

Dokumentai liudija, kad Viduklės vls. vykdyti žydų diskriminavimą, izoliavimą ir naikinimą naciams buvo kur kas sunkiau nei kituose valsčiuose.

Nuorodos

¹ *Masinės žudynės Lietuvoje: Dokumentų rinkinys*, d. 1, Vilnius, 1963; tas pats, d. 2, Vilnius, 1973.

² K. Rukšėnas, *Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941–1944 metais: Rankraštis*, 1970, Lietuvos MA Centrinė biblioteka.

³ S. Buchaveckas, „Kražių valsčiaus žydų bendruomenės žūtis 1941 m.: faktai, problemos, atsakymai, likę klausimai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2009, Nr. 2(26), p. 33–36.

⁴ Masinių žudynių vietų sąrašas Lietuvos SSR, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 402.

⁵ Pavyzdžiui: R. Augustaitytė, „Ką priglaudė „laisvasis pasaulis“, *Stalinietis*, 1961, sausio 21 ir 24; „Ir ilgai tylėjęs prabyla“, *Naujas rytas*, 1970, sausio 8 ir 10.

⁶ *Viduklė*, Kaunas, 2002, 1134 p.

⁷ A. Pocius, „Viduklės žydų bendruomenė ir jos likimas“, *ibid.*, p. 251–273.

⁸ *Raseinių krašto žydai: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, Vilnius, 2004, 272 p.

⁹ A. Pocius, „Viduklės žydų bendruomenė ir jos likimas“, *ibid.*, p. 201–221.

¹⁰ *Raseinių krašto žydai*, p. 226–234.

¹¹ Žr. 1941 m. spalio 15 d. V. Štalekerio (W. Stahlecker) parengtos A operatyvinės grupės ataskaitą, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 18–19.

¹² R. Rakevičienės 1969 m. spalio 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47583/3, t. 1, l. 109.

¹³ A. Pocius, „Viduklės žydų bendruomenė ir jos likimas“, *Viduklė*, p. 256–258.

¹⁴ *Raseinių kraštas*, Kaunas, 2008, p. 217.

¹⁵ *Lietuvos apgyventos vietos. Pirmojo visuotiniojo Lietuvos gyventojų 1923 m. surašymo duomenys*, Kaunas, 1925, p. 230.

¹⁶ 1937 m. vasario 27 d. Viduklės vls. savivaldybės raštas Raseinių aps. valdybai, LCVA, f. 379, ap. 3, b. 28a, l. 155.

¹⁷ A. Pocius, „Viduklės žydų bendruomenė ir jos likimas“, *Viduklė*, p. 256–258.

¹⁸ M. Rupeikienė, „Viduklės sinagoga“, *Raseinių krašto žydai*, p. 225.

¹⁹ *Raseinių kraštas*, p. 217.

²⁰ J. Pukino 1944 m. lapkričio 4 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 8749/3, l. 127.

²¹ P. Mickus, „Liaudies seimo rinkimų duomenų klastojimas“, *Lietuvių archyvas*, t. 3, Kaunas, 1942, p. 27–28.

²² A. Pocius, „Viduklės kraštas karų ir okupacijų audrose“, *Viduklė*, p. 203.

²³ A. Pocius, „Viduklės žydų bendruomenė ir jos likimas“, *Raseinių krašto žydai*, p. 211.

²⁴ *Ibid.*, p. 206–207.

²⁵ A. Pocius, „Viduklės kraštas karų ir okupacijų audrose“, *Viduklė*, p. 217–218.

²⁶ *Ibid.*, p. 222, 268.

²⁷ *Ibid.*, p. 225.

²⁸ S. Kutkausko atsiminimai, užrašyti A. Pociaus 2001 m., *ibid.*, p. 219–220.

²⁹ A. Pocius, „Viduklės žydų bendruomenė ir jos likimas“, *ibid.*, p. 219.

³⁰ *Ibid.*, p. 218.

³¹ A. Pocius, „Viduklės kraštas karų ir okupacijų audrose“, *ibid.*, p. 241.

³² S. Kutkausko atsiminimai, *ibid.*, p. 219.

³³ A. Pocius, „Viduklės žydų bendruomenė ir jos likimas“, *ibid.*, p. 220.

³⁴ *Ibid.*, p. 220–221.

³⁵ *Ibid.*, p. 211; A. Merkelis, „Lietuviai kariai bolševikų teisme“, *Lietuvių archyvas*, t. 4, Kaunas, 1942, p. 69.

³⁶ A. Pocius, „Viduklės kraštas karų ir okupacijų audrose“, *Viduklė*, p. 220.

³⁷ *Ibid.*, p. 261; S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias*, Vilnius, 1998, p. 237–238.

³⁸ A. Pocius, „Viduklės kraštas karų ir okupacijų audrose“, *Viduklė*, p. 234.

³⁹ *Ibid.*, p. 220.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 237.

- ⁴¹ Ibid., p. 239.
- ⁴² Ibid., p. 236.
- ⁴³ Ibid., p. 236; *Raseinių krašto žydai*, p. 231.
- ⁴⁴ A. Pocius, „Viduklės kraštas karų ir okupacijų audrose“, *Viduklė*, p. 241.
- ⁴⁵ Ibid., p. 237.
- ⁴⁶ *Raseinių krašto žydai*, p. 232.
- ⁴⁷ 1946 m. vasario 4 d. nutarimas dėl kaltinimo pateikimo A. Pilypui, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-11460, l. 11.
- ⁴⁸ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, Vilnius, 1998, p. 197; S. Buchaveckas, „Dėl Lietuvos žydų eksterminacijos nacių okupacijos pradžioje (1941)“, *Atgimimas*, 1995, balandžio 5.
- ⁴⁹ Žr. min. S. Buchavecko str. *Genocidas ir rezistencija*, 2009, Nr. 2(26), p. 39–40.
- ⁵⁰ *Raseinių krašto žydai*, p. 211.
- ⁵¹ S. Musvicko 1946 m. lapkričio 9 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 8749/3, l. 125; A. Rupšio ir Z. Kazlausko akistatos protokolas, *ibid.*, l. 152.
- ⁵² A. Pocius, „Viduklės kraštas karų ir okupacijų audrose“, *Viduklė*, p. 243.
- ⁵³ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16026, 8749/3, 7371/3, 1753/3.
- ⁵⁴ A. Rupšio ir Z. Kazlausko 1944 m. lapkričio 26 d. akistatos protokolas, *ibid.*, b. 8749, l. 152.
- ⁵⁵ A. Pocius, „Viduklės kraštas karų ir okupacijų audrose“, *Viduklė*, p. 261.
- ⁵⁶ J. Beržinsko 1946 m. rugsėjo 18 ir spalio 3 d. tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7371/3, l. 17–20.
- ⁵⁷ I. Bakšio apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47783/3, t. 1, l. 91–93; 1942 m. gegužės 27 d. Lietuvos generalinės srities gyventojų surašymas. Viduklės mstl., Raseinių aps., LCVA, f. R-743, ap. 2, b. 5009 (lapai nenumuoti).
- ⁵⁸ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, Vilnius, 2006, p. 56.
- ⁵⁹ 1941 m. liepos 5 d. skelbimas, LCVA, f. 1510, ap. 3, b. 158, l. 4.
- ⁶⁰ Ibid., l. 4–5.
- ⁶¹ Skaudvilės karo komendanto nurodymai, *ibid.*, l. 1.
- ⁶² S. Jegelevičius, „Lietuvių savivalda ir vokiečių okupacinė valdžia: tarp kolaboravimo ir rezistencijos“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 1(7), p. 116.
- ⁶³ 1944 m. gruodžio 24 d. nutarimas dėl kaltinimo pateikimo, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 8749/3, l. 174.
- ⁶⁴ Ibid., b. 7371/3, 8749/3.
- ⁶⁵ *Raseinių krašto žydai*, p. 232.
- ⁶⁶ A. Korsako 1969 m. rugsėjo 10 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47583/3, t. 1, l. 34.
- ⁶⁷ A. Bubnys, „Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinos izoliavimo stovyklos 1941–1943 metais“, *Lietuvos istorijos metraštis. 1999 metai*, Vilnius, 2000, p. 155–179.
- ⁶⁸ *Raseinių krašto žydai*, p. 231.
- ⁶⁹ S. Tamašausko 1945 m. balandžio 20 d. liudijimas, LCVA, f. MK-1, b. 40, l. 36.
- ⁷⁰ R. Rakevičienės 1969 m. spalio 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47583/3, t. 1, l. 109; A. Korsako 1969 m. rugsėjo 10 d. kaltinamoji išvada, *ibid.*, t. 2, l. 146.
- ⁷¹ Ibid.
- ⁷² *Raseinių krašto žydai*, p. 232.
- ⁷³ Ibid.
- ⁷⁴ P. Jurgulienės atsiminimai, *ibid.*
- ⁷⁵ Ibid.
- ⁷⁶ Suvestinės žinios apie operatyvinio būrio Nr. 3 iki 1941 m. gruodžio 1 d. įvykdytas egzekucijas, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 131–133.
- ⁷⁷ A. Korsako 1969 m. rugsėjo 10 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47583/3, t. 1, l. 34.
- ⁷⁸ J. Bertašiaus 1944 m. lapkričio 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 8749, l. 142.
- ⁷⁹ S. Tamašausko 1945 m. balandžio 20 d. liudijimas, LCVA, f. MK-1, b. 40, l. 36.
- ⁸⁰ A. Pocius, „Viduklės žydų bendruomenė ir jos likimas“, *Viduklė*, p. 262.
- ⁸¹ *Raseinių krašto žydai*, p. 232.
- ⁸² Šiaulių gebitskomisaro 1941 m. rugpjūčio 14 d. įsakymas, LCVA, f. 1753, ap. 3, b. 4, l. 27.
- ⁸³ *Raseinių krašto žydai*, p. 213.
- ⁸⁴ Ibid., p. 232.
- ⁸⁵ R. Rakevičienės 1969 m. spalio 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47583/3, t. 1, l. 109.
- ⁸⁶ I. Bakšio 1969 m. rugpjūčio 22 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47783/3, t. 1, l. 92.
- ⁸⁷ P. Kučinsko 1947 m. spalio 14 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 8021/3, l. 18.
- ⁸⁸ Ibid., l. 16.
- ⁸⁹ Ibid., l. 21; I. Bakšio 1959 m. rugpjūčio 22 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47783/3, t. 1, l. 91–93; J. Jakubausko 1944 m. lapkričio 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 8749, l. 131.
- ⁹⁰ J. Pukino 1944 m. lapkričio 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 8749/3, l. 127.

⁹¹ P. Jankausko 1944 m. lapkričio 13 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 8749, l. 136.

⁹² P. Selvenio 1945 m. balandžio 5 d. liudijimas, LCVA, f. MK-1, b. 40, l. 33.

⁹³ P. Jankausko 1945 m. balandžio 4 d. liudijimas, *ibid.*, l. 32.

⁹⁴ P. Jankausko 1944 m. lapkričio 13 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 8749/3, l. 136.

⁹⁵ P. Kučinsko 1947 m. spalio 14 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 8021/3, l. 17.

⁹⁶ S. Tamašausko 1945 m. balandžio 20 d. liudijimas, LCVA, f. MK-1, b. 40, l. 36.

⁹⁷ P. Kučinsko 1947 m. spalio 14 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 8021/3, l. 19.

⁹⁸ *Ibid.*, l. 17–19, 26; A. Korsako 1969 m. gruodžio 17 d. teismo posėdžio protokolas, *ibid.*, b. 47583/3, t. 2, l. 187.

⁹⁹ *Ibid.*, l. 20.

¹⁰⁰ P. Selvenio 1945 m. balandžio 5 d. liudijimas, LCVA, f. MK-1, b. 40, l. 33.

¹⁰¹ Lietuvos generalinės srities gyventojų surašymas. Viduklės mstl., Raseinių aps., *ibid.*, f. R-743, ap. 2, b. 5009 (lapai nenumeruoti).

¹⁰² P. Jankausko 1944 m. lapkričio 13 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 8749, l. 136.

¹⁰³ S. Tamašausko 1945 m. balandžio 20 d. liudijimas, LCVA, f. MK-1, b. 40, l. 36.

¹⁰⁴ I. Bakšio apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47783/3, t. 1, l. 91–93; A. Linkaus 1969 m. rugpjūčio 26 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 80.

¹⁰⁵ A. Apučio 1944 m. spalio 31 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 8749, l. 123.

¹⁰⁶ A. Pocius, „Viduklės kraštas karų ir okupacijų audrose“, *Viduklė*, p. 263.

¹⁰⁷ Suvestinės žinios apie operatyvinio būrio Nr. 3 iki 1941 m. gruodžio 1 d. įvykdytas egzekucijas, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 133.

¹⁰⁸ *Ibid.*

¹⁰⁹ 1969 m. spalio 3 d. pažyma, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47783/3, t. 1, l. 160.

¹¹⁰ Lietuvos generalinės srities gyventojų surašymas. Viduklės mstl., Raseinių aps., LCVA, f. R-743, ap. 2, b. 5008 (lapai nenumeruoti).

¹¹¹ *Ibid.*, b. 5010.

¹¹² A. Pocius, „Viduklės kraštas karų ir okupacijų audrose“, *Viduklė*, p. 262.

¹¹³ *Raseinių krašto žydai*, p. 212.

¹¹⁴ *Ibid.*

¹¹⁵ A. Pocius, „Viduklės kraštas karų ir okupacijų audrose“, *Viduklė*, p. 262.

¹¹⁶ *Raseinių krašto žydai*, p. 212.

¹¹⁷ S. Buchaveckas, „Dėl Lietuvos žydų eksterminacijos nacių okupacijos pradžioje (1941)“, *Atgimimas*, 1995, balandžio 5.

¹¹⁸ *Raseinių krašto žydai*, p. 211–219; A. Pocius, „Viduklės žydų bendruomenė ir jos likimas“, *Viduklė*, p. 263–273.

¹¹⁹ *Ibid.*, p. 263; *Raseinių krašto žydai*, p. 232; R. Laukaitytė, „Katalikų Bažnyčia Lietuvoje 1941–1944 m.: požiūris į žydų genocidą ir krikštą“, *Lituanistica*, t. 70, 2007, p. 10.

¹²⁰ *Raseinių krašto žydai*, p. 213–214.

¹²¹ *Ibid.*, p. 241, 246.

¹²² *Ibid.*

¹²³ A. Bubnys, „Lietuvių saugumo policija ir holokaustas“, *Genocidas ir rezistencija*, 2003, Nr. 1(13), p. 37.

¹²⁴ Lietuvos generalinės srities gyventojų surašymas. Viduklės mstl., Raseinių aps., LCVA, f. R-743, ap. 2, b. 5009 (lapai nenumeruoti).

¹²⁵ Č. Rakevičiaus atsiminimai, *Viduklė*, p. 269–270.

¹²⁶ *Raseinių krašto žydai*, p. 213.

¹²⁷ *Ibid.*, p. 246–247.

¹²⁸ S. Buchaveckas, „Lietuvos inteligentijos vaidmuo gelbstint žydus nacių okupacijos metais“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 14, 1999, p. 237.

¹²⁹ „Ir ilgai tylėjęs prabyla“, *Naujas rytas*, 1970, sausio 10.

¹³⁰ Suvestinės žinios apie operatyvinio būrio Nr. 3 iki 1941 m. gruodžio 1 d. įvykdytas egzekucijas, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 133.

¹³¹ *Ibid.*, p. 131–132.

¹³² Vokiškųjų fašistų nusikaltimai Raseinių apskrityje (1945 m. Ypatingosios komisijos duomenys), LCVA, f. MK-1, b. 40, l. 3, 5, 30.

¹³³ Masinių žudynių vietų sąrašas Lietuvos SSR, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 402.

Gauta 2010 04 06
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Stanislovas Buchaveckas

HOLOCAUST IN THE RASEINIAI COUNTY: ANNIHILATION OF THE JEWISH COMMUNITY
IN THE VIDUKLĖ RURAL DISTRICT (JUNE–AUGUST 1941)

Summary

The article continues the holocaust research in the Raseiniai County, which was started with the paper about the massacre of Jews in the Kražiai rural district (see *Genocide and Resistance*, 2009, No. 2(26)). The Viduklė rural district was known for the friendly Jewish and Lithuanian relations. Lithuanian F. Stanevičius around 1870 built a brick synagogue (ruined in 1960) in Viduklė. Here in 1940–1941, the occupant Bolsheviks did not succeed in opposing the population on the national grounds; the anti-Soviet underground operated actively. During the anti-Soviet June 1941 Uprising, the squad of the rebels did not manifest itself more prominently, since already on June 23 the German army invaded the rural district territory. On that day, the Red Army and German soldiers massacred a big number of the civilian population, and the shooting of two Jews on the racist grounds may be considered as the beginning of the holocaust in the Raseiniai County. The Nazis did not succeed in involving a squad of rebels into the annihilation of the Jews (as it happened in Kražiai), since it decayed. In Viduklė, there were no Jewish pogroms. The Nazis found few local allies. Just several men entered the auxiliary police. The rural district public police avoided participating in the actions against the Jews.

Two Jewish ghettos, separately for men and women (with children), were organized. The men's ghetto in the

Viduklė railway station settlement (here also the Jewish men from the Nemakščiai rural district were imprisoned) was guarded by the German soldiers, and the commandant tortured the prisoners sadistically. The Jewish women with children from the Viduklė rural district were confined in the synagogue.

The German “professional” killers at first shot the prisoners in the men's ghetto (camp) (it is considered that there were 243 people, including, probably, about 80 Jews from Viduklė). The execution was not included into the 1 December 1941 bloody report by 3/A operational squad leader K. Jaeger. After several weeks, on August 22, 1941, Jewish women with children (no less than 81 persons) were shot at the township Jewish cemetery. The execution was carried out by a group of Lithuanian killers who came by lorry from the town of Raseiniai, with the aid of several local helpers. The holocaust in the rural district demanded 160–170 victims. Quite a number of rural district inhabitants participated in rescuing and hiding Jews, mostly brought from other places. The Jews from the Viduklė rural district who experienced resignation did not take advantage of the close relations with Lithuanians, who offered help and possibilities for several tenths of Jews from the rural community to save themselves.

Lietuvių policijos Šiaulių (14-asis) ir Panevėžio (10-asis) batalionai (1941–1944)

Remiantis archyvų dokumentais ir istorine literatūra, straipsnyje siekiama atkurti dviejų lietuvių policijos batalionų – Šiaulių ir Panevėžio – istoriją, svarbiausius jų veiklos etapus ir įvykius, atskleisti šių batalionų veiklos panašumus ir skirtumus, personalinę sudėtį ir patirtus nuostolius.

ĮVADAS

Straipsnio autorius rėmėsi Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) ir Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) dokumentais. Palyginti su kitų lietuvių policijos batalionų, suformuotų 1941 m., fondais, originaliųjų archyvinių dokumentų išliko mažai. Dėl to daugiausia teko remtis LYA saugomais dokumentais. Šiame archyve pavyko surasti keliolika buvusių Šiaulių ir Panevėžio batalionų karių baudžiamųjų bylų, tarp jų – Šiaulių bataliono vadų gen. št. plk. ltn. Petro Vertelio ir kpt. Stanislovo Lipčiaus bei Panevėžio bataliono vado kpt. Broniaus Kairiūno bylas. Tai dokumentai, suteikiantys informacijos apie batalionų vadovybę, svarbesnius veiklos faktus, karių skaičių, ginkluotę ir kt. Aukštesniųjų karininkų bylose esančią informaciją įvairiais aspektais, faktais ir detalėmis papildė puskarininkių ir eilinių baudžiamosiose bylose esanti informacija.

Specialių mokslinių darbų apie Šiaulių ir Panevėžio batalionų veiklą nebuvo skelb-

ta nei sovietinėje, nei lietuvių išėivijos, nei šiuolaikinėje Lietuvos istoriografijoje. Vis dėlto nagrinėjamų batalionų istorijai svarbių faktų galima rasti istorikų Rimanto Zizo, Petro Stankero ir Stasio Knezio darbuose¹.

ŠIAULIŲ BATALIONAS

Bataliono suformavimas, sudėtis, vadovybė. 14-asis policijos batalionas (iš pradžių vadinosi kuopa) Šiauliuose buvo formuojamas 1941 m. rugpjūčio mėnesį. Į batalioną buvo stojama savanoriškai. Priimti į tarnybą savanoriai buvo aprūpinami maistu, uniforma, ginklais ir gaudavo piniginių atlyginimą. Į batalioną daugiausia stojo jauni, 1920–1923 m. gimę vyrai². 1941 m. rudenį jame tarnavo 332 policininkai, ginkluoti rusiškais ir vokiškais šautuvais. Šiaulių kuopos (vėliau – bataliono) štabas buvo įsikūręs Vilniaus gatvėje. 1942–1944 m. 14-ąjį batalioną sudarė trys kuopos: pirmoji buvo dislokuota Šiauliuose (Aušros alėjoje), antroji – Telšiuose ir trečioji – Plungėje³. Batalionas saugojo geležinkelius, pramonės įmones, karinius sandėlius, sovietų karo belaisvių stovyklą ir kitus objektus. 1941 m. spalio 24 d. lietuvių savisaugos daliniai (toliau – LSD) dislokacijos ir valdymo atžvilgiu buvo suskirstyti į keturias apygardas – Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Panevėžio. Šios apygardos gyvavo iki 1942 m. rugsėjo 15 d., kol SS ir vokiečių tvarkos po-

licijos vado Lietuvoje įsakymu apygardų štabai buvo išformuoti. Šiaulių apygardos vadu iš pradžių buvo gen. št. plk. ltn. P. Vertelis⁴. 14-asis batalionas buvo pavaldus LSD Šiaulių apygardos štabui ir vokiečių žandarmerijos štabui Šiauliuose. Batalionui iš pradžių vadovavo kpt. Stanislovas Lipčius (už girtuokliavimą iš pareigų atleistas 1942 m. rugsėjo 1 d., į jo vietą 1942 m. rugsėjo 7 d. buvo paskirtas gen. št. plk. ltn. P. Vertelis), kpt. Petras Puodžiūnas, kpt. Jonas Matulis, kuopų vadai buvo kpt. Jonas Gentneris, kpt. Jonas Tinteris (1-osios kuopos) ir ltn. Jonas Grubonis (3-iosios kuopos)⁵. 1942 m. rugpjūčio 26 d. žiniomis, 14-ajame batalione tarnavo 13 karininkų, 85 puskarininkiai ir 234 eiliniai⁶. Vokiečių tvarkos policijos vado Ostlande 1942 m. gruodžio 31 d. įsakymu buvo išformuotas lietuvių policijos 10-asis (Panevėžio batalionas), o jo policininkai įtraukti į 14-ojo bataliono sudėtį. Tuo pačiu įsakymu 14-ojo bataliono vadu buvo paskirtas kpt. Jonas Matulis, bataliono ryšių karininku – vokiečių policijos kpt. Franzas Salhoferis. Batalioną turėjo sudaryti štabas su 5 karininkais ir keturios kuopos⁷. 1943 m. kovo 19 d. žiniomis, 14-ajame batalione tarnavo 20 karininkų, iš jų 5 kapitonai (J. Matulis, Jonas Jakubonis, Petras Nazaras, J. Tinteris ir Stasys Vasiūnas), kiti turėjo vyresniojo leitenanto ir leitenanto laipsnį⁸. Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje 1943 m. kovo 24 d. įsakymu nauju 14-ojo bataliono vadu buvo paskirtas kpt. P. Nazaras⁹.

Šiaulių kuopa. Apie Šiaulių kuopos veiklą 1941 m. žinių išliko labai mažai. Tėra žinoma, jog bataliono 1-oji kuopa (55 asmenys) 1941 m. spalio 2 d. dalyvavo naikinant Žagarės getą. Akcijos metu kuopos kareiviai saugojo getą ir konvojavo žydus į šaudymo vietą Naryškino dvaro parke. Po žudynių savisaugininkai dar apie savaitę saugojo gete likusį nužudytųjų turtą¹⁰. Naikinant Žagarės getą buvo nužudyta 2236 žydai:

633 vyrai, 1107 moterys ir 496 vaikai¹¹. Žydus šaudė vokiečių gestapininkai, Linkuvos pagalbinės policijos būrio nariai ir 14-ojo bataliono 1-osios kuopos kareiviai. 1942 m. 1-oji kuopa saugojo bataliono štabą ir Dubysos tiltą. Kuopa buvo ne visos sudėties, joje tuomet tarnavo tik apie 50 žmonių¹².

Telšių kuopa. Telšių kuopa pradėta formuoti 1941 m. liepos mėn. pradžioje. Ją organizavo ltn. Vladas Nakutis. Tarnybai tinkamo amžiaus vyrams buvo išdalyti rašytiniai šaukimai. Atvykę tarnauti asmenys buvo nuvesti į gimnazijos patalpas, suskirstyti į būrius ir skyrius ir apginkluoti. Telšių kuopoje iš pradžių tarnavo apie 100 žmonių¹³. 1941 m. rugsėjo 1 d. Telšių pagalbinės policijos kuopos vadas prašė Telšių burmistro išduoti kolektyvinį nevardinį pažymėjimą 125 asmenims, pagal kurį kuopa būtų aprūpinama maisto produktais¹⁴.

Yra žinių, kad 1941 m. vasarą kuopa dalyvavo Telšių miesto ir apskrities žydų žudynėse. 1941 m. birželio pabaigoje Telšių žydai buvo suvaryti į Rainių dvarą, esantį už kelių kilometrų nuo miesto. Čia buvo įsteigta laikinoji žydų stovykla. Žydai buvo apgyvendinti mažuose dvaro nameliuose. Rainių stovykloje buvo įkalinti ne tik Telšių miesto, bet ir Varnių, Luokės, Alsėdžių, Rietavo ir kitų Telšių aps. miestelių žydai. Šios stovyklos viršininku buvo paskirtas Benediktas Platakis¹⁵. Masinės Rainių stovyklos žydų vyrų žudynės buvo vykdomos 1941 m. liepos 20–21 d. Joms vadovavo vokiečių gestapininkai. Pasmerktuosius mirčiai šaudė stovyklos sargybiniai, vietiniai policininkai ir 50–60 Telšių kuopos savisaugininkų. Dėl prasidėjusios liūties visų žydų sušaudyti nespėta, todėl žudynės buvo tęsiamos ir kitą dieną. Tikslus aukų skaičius nežinomas. Įvairūs šaltiniai pateikia skirtingus skaičius. Tikėtina, jog šiose žudynėse galėjo būti sušaudyta 800–1500 žydų vyrų. Lavonai buvo užkasti miške netoli dvaro. Po sa-

vaitės dėl baisaus yrančių lavonų dvoko ir bijantis epidemijų žydų moterys su vaikais iš Rainių stovyklos buvo perkeltos į Geruliuose įrengtą žydų stovyklą (apie 7 km į rytus nuo Telšių). Jos komendantas buvo tas pats B. Platakis¹⁶. Geruliuose žydų moterys su vaikais buvo apgyvendintos daržinėse, kur iš lentų buvo sukalti dviaukščiai gultai. 1941 m. rugpjūčio pabaigoje (28–30 d.) į Gerulius atvažiavo du automobiliai ginkluotų lietuvių savisaugininkų ir policininkų. Visos moterys buvo suvarytos į aikštę. Jaunos moterys ir merginos iki 30 m. (iš viso 400–500) buvo atskirtos nuo vyresniųjų ir vaikų ir išsiųstos į Telšių getą. Vyresnės moterys su vaikais buvo nuvarytos į netoli esančią giraitę ir ten sušaudytos iškastame griovyje. Iš viso nužudyta 1500–2000 žydų moterų ir vaikų. Aukų drabužiai buvo nuvežti į Telšius ir išparduoti vietos gyventojams¹⁷.

Gen. št. plk. ltn. Izidoriaus Kraunaičio 1941 m. rugsėjo 29 d. rašte Telšių kuopa jau vadinama batalionu – tuomet jame tarnavo 275 žmonės¹⁸. Dalis kuopos kareivių saugojo Telšių–Sedos kelią, vėliau apie 30 kuopos vyrų buvo išsiųsti tarnauti į Rietavą. Ten jie saugojo karinius sandėlius. Vienas Telšių kuopos būrys buvo dislokuotas Varniuose. Jam vadovavo Juozas Gudas. Varniuose būrys saugojo šaudmenų ir maisto produktų sandėlius¹⁹. 1942 m. vasario 6 d. į Telšių ir Plungės kuopas buvo papildomai verbuojami savanoriai. Į tarnybą galėjo stoti 18–35 m. amžiaus vyrai. Tie, kurie ligi tol buvo kariuomenėje netarnavę, turėjo baigti 3 mėn. karinio rengimo kursus specialiuose daliniuose. Stojantieji privalėjo pateikti komisijai asmens dokumentus, raštišką prašymą, gyvenimo aprašymą, vietos policijos išduotą ištikimybės liudijimą, o jaunesni negu 21 m. – dar ir tėvų arba auklėtojų sutikimą, patvirtintą valsčiaus viršaičio arba miesto burmistro įstaigos. Komisijos pripažinti tinkamais tarnybai savisaugos da-

liniuose gaudavo raštišką pažymėjimą²⁰. 14-ojo bataliono štabas iki 1942 m. rugsėjo 1 d. buvo apsistojęs Telšiuose ir tik po to buvo perkeltas į Šiaulius²¹.

Plungės kuopa. 14-ojo bataliono 3-ioji kuopa pradėta formuoti 1941 m. rugpjūčio mėn. Ją formavo kpt. S. Lipčius. Kuopos štabas ir kareivinės buvo įsikūrusios Laisvės alėjoje. Kuopos daugumą sudarė buvę 1941 m. Birželio sukilimo dalyviai ir Plungės sukilėlių (partizanų) būrio nariai. Stojantys į tarnybą vyrai rašydavo prašymą kpt. S. Lipčiui. Kuopą sudarė du būriai, o būri – du skyriai. 1-ojo būrio vadas 1941 m. buvo viršila Pranas Šapalas (1942 m. pradžioje jį pakeitė ltn. Balys Orvydas, kuris kartu ėjo ir kuopos vado pavaduotojo pareigas), o 2-ojo – viršila Stasys Mončys. Kuopoje tarnavo 50–70 žmonių. Maistą, aprangą ir ginklus kuopa gaudavo iš Šiaulių²². Kariai dėvėjo Lietuvos kariuomenės uniformas su lietuviškais skiriamaisiais ženklais, buvo ginkluoti šautuvais ir pistoletais. Uniforma ir maistu kareiviai buvo aprūpinami nemokamai, be to, kas mėnesį gaudavo apie 250 reichsmarkių atlyginimą²³. Plungės kuopa naktimis patruliavo mieste, saugojo geležinkelio stotis ir tiltus, karinius sandėlius, elektrinę Stanaičių k., kitus karinius ir ūkinius objektus. Laisvi nuo sargybos kareiviai buvo mokomi rikiuotės ir kitų karinių dalykų²⁴. 1943 m. pradžioje (sausio–vasario mėn.) dalis kuopos kareivių buvo išsiųsta į Vilnių papildyti 2-ojo lietuvių policijos bataliono. Čia plungiškiai buvo kariškai mokomi ir ruošiami siųsti į frontą. Pasklidus gandams apie vokiečių kariuomenės pralaimėjimus Rytų fronte, nemažai karių dezertyravo dar iki išvykdami iš Vilniaus²⁵.

Yra žinių, jog viena bataliono kuopa – 3-ioji ar 4-oji – nuo 1943 m. lapkričio mėn. iki 1944 m. pavasario buvo dislokuota Ukmergėje ir saugojo kelius. 1944 m. balandžio mėn. ji buvo perkelta į Troškūnus

(Panevėžio aps.) saugoti pieninės nuo sovietų partizanų. Čia kuopa išbuvo apie dvi savaites. Priartėjus frontui, šis dalinys iš Šiaulių pasitraukė į Tauragę²⁶. 1944 m. vasarą 14-asis batalionas buvo perkeltas į Tauragę ir ten išformuotas. Kareiviai buvo aprenkti vokiškais uniformomis ir išsiųsti į Dancigą. Iš ten po mėnesio jie buvo perkelti į Dresdeną ir įtraukti į vokiečių pulką. Šis pulkas 1944 m. gruodžio mėn. buvo išsiųstas į Jugoslaviją kovoti su Josipo Broz-Tito vadovaujamais partizanais. 1945 m. vasario viduryje pulkas buvo grąžintas į Vokietiją – Kotbuso miestą, o vėliau mestas į frontą kovoti su puolancia sovietų kariuomene²⁷.

Dezertyrai. Apie bataliono kautynėse patirtus nuostolius žinių esama labai mažai. Kadangi bataliono dislokacijos vietose sovietinių partizanų veikla buvo silpna, susidūrimų su jais buvo labai mažai, dėl to ir nuostolių beveik nepatirta. Yra žinoma, jog 1943 m. pabaigoje neaiškiais aplinkybėmis žuvo 14-ojo bataliono 4-osios kuopos eilinis Vytautas Liepa²⁸. Didžiąją bataliono nuostolių dalį sudarė iš tarnybos savavališkai pasitraukę kariai (dezertyrai). Dezertyravimo iš tarnybos atvejų padažnėjo 1943 m.

Tada vis labiau ėmė ryškėti, kad Vokietija karą pralaimės, ir tai skatino bataliono karius trauktis iš tarnybos. Tokias karių nuotaikas dar labiau stiprino lietuvių tautinis pogrindis, kuris nuolatos ragino lietuvius netarnauti svetimiesiems, kovoti tik už Lietuvos nepriklausomybę ir tik lietuviškoje ginkluotosiose pajėgose. 1943 m. vasario 22 d. iš bataliono dezertyravo eilinis Feliksas Bytautas. 1943 m. balandžio 17 d. į jo gimtąjį Gečių kaimą Naujamiesčio vls. atvyko 6 lietuvių policininkai ir norėjo pabėgėlį suimti. Kilus susišaudymui, F. Bytautas buvo sužeistas į kairę ranką ir koją. Jis buvo gydomas Šiaulių kalėjimo ligoninėje. Po šešių mėnesių F. Bytautui iš kalėjimo pavyko pabėgti²⁹. 1943 m. balandžio 22 d. iš bataliono

pasišalino eilinis Mykolas Anuškevičius³⁰. 1944 m. balandžio 6 d. dezertyravo puskarininkis Bronius Plestys³¹, 1944 m. balandžio 7 d. – eilinis Stasys Butkus³². 1944 m. gegužės 25 d. iš bataliono pasišalino vachmistras Kazys Spetyla³³. Iš tarnybos pasišalinusius karius persekiojo okupacinė valdžia ir jai tarnaujantys vietiniai kolaborantai. Dėl to dezertyrai buvo priversti slapstytis arba gyventi su padirbtais dokumentais. Kai kurie jų buvo suimti ir nubausti įvairiomis bausmėmis. 1943 m. lapkričio mėn. iš bataliono pasišalino 1-osios kuopos kareivis Antanas Zajarskas. Po trijų dienų vokiečių žandarai jį sulaukė ir uždarė į kalėjimą, o vėliau išsiuntė dirbti prievartinių darbų į Vokietiją. Ten A. Zajarskas buvo uždarytas į rusų darbininkų stovyklą Berlyne ir dirbo karinėje gamykloje, gaminančioje minas³⁴. Sovietų kariuomenei priartėjus prie Lietuvos, beveik visa Šiauliuose dislokuota bataliono kuopa išsibėgiojo. Didelė dalis pasišalinusių kareivių pasitraukė į Šiaulių aps. miestelius ir kaimus³⁵.

PANEVĖŽIO BATALIONAS

10-asis lietuvių policijos batalionas buvo formuojamas Panevėžyje 1941 m. rugpjūčio mėn. Į batalioną stojo daugiausia buvę 1941 m. Birželio sukilimo dalyviai, šauliai, Lietuvos kariuomenės kariškiai. Stojantieji pasirašydavo pasižadėjimą tarnauti 6 mėnesius. 1941 m. batalioną sudarė trys kuopos po 80–90 žmonių, iš viso jame tuomet tarnavo 280–300 kariškių. 1941 m. rugsėjo 29 d. žiniomis, Panevėžio batalione tarnavo 305 savisaugininkai³⁶. Bataliono kareiviai iš pradžių dėvėjo Lietuvos kariuomenės uniformą. 1941 m. spalio 1 d. buvo įsteigtas Lietuvių savisaugos dalių štabas ir keturios apygardos. Panevėžio apygarda buvo suformuota 1941 m. lapkričio pradžioje. Apy-

gardos štabas įsikūrė Panevėžyje, Vasario 16-osios g. Nr. 16. Apygardos vadu buvo paskirtas plk. Petras Genys, jo pavaduotoju – gen. št. mjr. Ernestas Bliudnikas. Apygardos štabas turėjo rūpintis savisaugos dalinių (batalionų, atskirų kuopų) formavimu Panevėžio apygardoje. Tuo metu Panevėžyje veikęs lietuvių pagalbinės policijos batalionas buvo pavadintas savisaugos batalionu. Bataliono štabas įsikūrė Skaistakalnyje (Panevėžio priemiestis) buvusiose artileristų kareivinėse. Bataliono vadas buvo kpt. B. Kairiūnas³⁷. Kuopų vadai 1941 m. lapkričio mėn. buvo kpt. Jonas Jakubonis, ltn. Jurgis Juodėnas (2-osios kuopos) ir kpt. Jonas (?) Matulis. 1-ajai kuopai kurį laiką vadovavo ltn. Vladas Aižinas. Šios kuopos būrių vadai buvo jaunesnieji leitenantai Antanas Gelažėla, Napoleonas (?) Černius ir Pranas Grinius. B. Kairiūnas batalionui vadovavo iki 1942 m. birželio mėn., po to iš tarnybos pasitraukė savo noru³⁸. Yra žinoma, jog iki 1942 m. rugsėjo 8 d. 10-ojo bataliono vadas buvo mjr. E. Bliudnikas (po to jis buvo paskirtas 13-ojo lietuvių policijos bataliono vadu), vėliau – plk. P. Genys. Pastarasis batalionui vadovavo iki 1942 m. lapkričio 30 d., po to buvo išleistas į atsargą³⁹. Batalionas turėjo ir pučiamųjų orkestrą, kuriam vadovavo viršila Bartusevičius⁴⁰.

Bataliono kareiviai saugojo karinius sandėlius, aerodromą, geležinkelius, sovietų karo belaisvių stovyklą Klaipėdos gatvėje, vokiečių karo komendantūrą ir Panevėžio apygardos komisaro buveinę, mėsos kombinatą, cukraus fabriką, duonos kepyklą Pušaloto gatvėje, buvo mokomi karinių dalykų. 1941 m. liepos 10 d. vokiečių karo komendantas Panevėžyje paskelbė įsakymą žydams ant kairės rankovės ryšėti 8 cm pločio geltoną raištį, o nuo liepos 11 d. – persikelti į vadinamąjį žydų kvartalą (getą). Miesto žydai persikėlė į getą, kuris buvo įsteigtas Klaipėdos, Krekenavos, J. Tilvyčio

ir Skerdyklos gatvių rajone. Lietuviai turėjo iš geto teritorijos išsikelti į kitus miesto rajonus. Geto ribos buvo kelis kartus tikslinamos, nes iš pradžių numatytame kvartale visi miesto žydai negalėjo sutilpti. Geto kaliniai gyveno susigrūdę ir antisanitarinėmis sąlygomis. 1941 m. liepos 28 d. žiniomis, Panevėžio gete buvo 4423 žydai, iš jų 3207 turėjo pastogę, o 1216 gyveno kiemuose⁴¹. Iš žydų buvo konfiskuoti radijo imtuvai ir fotoaparatai, rašomosios mašinėlės ir dauginimo priemonės. 10-ojo bataliono kareiviai kartu su viešosios policijos pareigūnais buvo skiriami saugoti geto. Atsakingu už išorinę geto apsaugą buvo paskirtas Panevėžio aps. policijos vadas Jonas Daniūnas⁴². Geto kaliniai buvo siunčiami dirbti įvairių darbų mieste ir už jo ribų: taisyti kelių ir medinių tiltų, atlikti krovos darbų, valyti aikščių, gatvių, kareivinių ir kitų patalpų, dirbti miestui priklausančiame Staniūnų ūkyje (1941 m. liepos mėn. čia kasdien dirbdavo 100 žydų darbininkų), kasti durpių. Bataliono kareiviai dažnai konvojuodavo žydus į darbus ir saugodavo juos darbo metu⁴³. 1941 m. rugpjūčio mėn. savisaugininkai kelis kartus konvojavo žydus ir sovietinius aktyvistus į žudynių vietą Žaliosios miške. Kai kurie bataliono kareiviai šaudė žydus⁴⁴.

Pirmos komunistų, sovietinių aktyvistų ir žydų žudynės Panevėžyje buvo įvykdytos 1941 m. liepos 21 d. Tuomet policijos batalionas dar nebuvo suformuotas, bet veikė karo pradžioje susikūręs lietuvių sukilėlių būrys, kuris buvo reorganizuotas į pagalbinės policijos būrį. Būtent iš šio būrio narių ir buvo formuojamas Panevėžio policijos batalionas. Liepos pabaigoje būrio nariai suimtuosius iš Panevėžio kalėjimo sunkvežimiais nugabeno į Pajuostės (Kaizerlingo) mišką. Iš viso tada čia buvo sušaudyta 103 žmonės: 70 žydų, 23 lietuviai, 9 rusai ir 1 lenkas. Pasmerktuosius sušaudė vokiečių kareiviai, saugumiečiai ir pagalbinės po-

licijos būrio nariai. Suimtajam Afanasijui Amosejevui ir dar keliems kaliniams iš žudynių vietos pavyko pabėgti. Greičiausiai šios akcijos metu buvo sušaudyti komunistine ir prosovietine veikla kaltinami asmenys⁴⁵. Masinės Panevėžio žydų žudynės 1941 m. rugpjūčio mėn. buvo vykdomos tris kartus – rugpjūčio 4, 11 ir 23 d. Buvusio Panevėžio kalėjimo prižiūrėtojo M. Bikėno liudijimu, 1941 m. rugpjūčio pradžioje į Panevėžio kalėjimą atvyko keli vokiečių karininkai ir grupė savisaugos dalinio kareivių. Jų įsakymu į sunkvežimius buvo susodinta ne mažiau kaip 200–300 kalinių (daugiausia jaunų žydų vyrų) ir išvežta į Žaliosios mišką (apie 13 km į šiaurės rytus nuo Panevėžio, prie Panevėžio–Vabalninko kelio). Žudynių vietą saugojo policijos bataliono kareiviai. Tiesiogiai žydus šaudė vokiečių karininkai ir kareiviai. 1941 m. rugpjūčio 4 d. buvo sušaudyta 362 žydų vyrai, 41 žydė, 5 rusai komunistai ir 14 lietuvių komunistų⁴⁶. 1941 m. rugpjūčio 11 d. prie Panevėžio buvo sušaudyta 450 žydų vyrų, 48 žydų moterys, 1 lietuvis komunistas ir 1 rusas komunistas. Pasak vieno žudynių dalyvio, į bataliono kareivines atvyko 8 vokiečių esesininkai ir atrinko apie 20 bataliono kareivių žydams šaudyti. Po to jie buvo nuvežti į mišką prie duobių. Žydai buvo šaudomi pagal vokiečių komandą. Iš viso tuomet buvo nužudyta apie 500 žmonių⁴⁷. Didžiausios Panevėžio žydų žudynės įvykdytos 1941 m. rugpjūčio 23 d. Pajuostės miške (apie 8 km į rytus nuo Panevėžio, netoli Pajuostės k.). Miške buvo iškasti du grioviai (apie 40 m ilgio). Prieš žudynes vokiečių SS oberšturmfiureris (tokį laipsnį turėjo liūdnei pagarsėjęs vokiečių saugumo policijos ir SD „skrajojančiojo būrio“ vadas Joachimas Hamannas) pasakė kalbą, kurioje pabrėžė, jog fiurerio įsakymu visi žydai turi būti sunaikinti. Pasmerktieji mirčiai grupėmis buvo vedami iš Pajuostės prie griovių ir šaudomi. Žydus į šaudymo

vietą konvojavo 10-ojo bataliono kareiviai. Dalis lietuvių savisaugininkų vokiečių buvo atrinkti šaudyti ir vykdė egzekuciją. Pasak vieno žudynių dalyvio, šaudė apie 70 bataliono kareivių ir apie 30 vokiečių. Žudynių vietoje esą buvo plk. P. Genys ir bataliono 1-osios kuopos vadas lttn. V. Aižinas. Prieš pradėdant šaudyti kiekvienas egzekutorius gavo išgerti po 200 g degtinės. Lietuviai šaudė šautuvais, o vokiečiai – automatais. Sušaudžius vieną grupę žydų, aukas apskadavo sovietų karo belaisviai, tada į griovius buvo suvaroma kita grupė žydų ir tokiu pat būdu sušaudoma. Žudynės truko visą dieną. Iš viso buvo sušaudyta 7523 žydai (1312 vyrų, 4602 moterys ir 1609 vaikai). Kartu su Panevėžio geto kaliniais buvo sušaudyti ir įvairių Panevėžio aps. valsčių žydai⁴⁸. Vėlesnėse žydų žudynių akcijose 10-asis batalionas nedalyvavo. Kai kurie bataliono kareiviai, nenorėdami dalyvauti nacių organizuojamuose nusikaltimuose, stengėsi iš tarnybos pasitraukti. Antai po žydų žudynių 1941 m. vasaros pabaigoje tolesnės tarnybos batalione atsisakė Kazys Radzevičius⁴⁹. Nužudytų žydų drabužiai ir kiti daiktai buvo suvežti į 10-ojo bataliono štabą. Vėliau dalį vertingesnių daiktų pasiėmė vokiečiai, o kiti buvo parduoti vietos gyventojams⁵⁰.

1941 m. lapkričio mėn. Panevėžio apygardos štabas paskelbė savanorių verbavimą į savisaugos dalinius. Apygardos štabas išsiuntinėjo atitinkamus raštus apskričių policijos vadams. Į savisaugos dalinius buvo priimami visų laipsnių buvę kariai, išskyrus karininkus, iki 35 m. amžiaus. Savanoriai privalėjo būti sveiki ir politiškai patikimi. Už tarnybą savisaugos daliniuose nevedusiam eiliniui buvo žadama mokėti 660 rublių, vedusiam – 1260 rublių. 1941 m. gruodžio 6 d. buvo numatyta prisistatyti komisijai Ukmergėje, policijos nuovadoje. Norintys stoti į savisaugos dalinius karininkai priva-

lėjo įteikti prašymą apygardos štabui Panevėžyje⁵¹. Kartais nemažas skaičius Panevėžio bataliono kariškių būdavo perkeliamas tarnauti į kitus savisaugos dalinius. Antai 1941 m. lapkričio 7 d. Panevėžio bataliono vadas paskelbė įsakymą, kuriuo iš bataliono į Kauno apygardos savisaugos dalinius turėjo būti perkelta tarnauti 2 karininkai būrių vadai (jaun. ltn. Kostas Eidukonis ir jaun. ltn. Jonas Poška), 2 puskarininkiai ir 100 kareivių⁵². Šie kariai į Kauną išvyko traukiniu 1941 m. lapkričio 11 d.⁵³ 1942 m. kovo mėn. iš Panevėžio apygardos Kauno apygardos vado žinion buvo perkelta 120 karių, tarp jų – kuopų vadai kpt. Eduardas Počebutas ir ltn. Vladas Baltrušaitis, būrių vadai jaun. ltn. Pranas Grinius, jaun. ltn. Povilas Kulakauskas ir Petras Šidagis⁵⁴.

1942 m. rugpjūčio 26 d. 10-ajame batalione tarnavo 21 karininkas, 135 puskarininkiai ir 204 eiliniai⁵⁵. Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje 1943 m. sausio 21 d. įsakymu 10-asis batalionas buvo išformuotas. Panevėžio bataliono karininkai buvo paskirti tarnauti į lietuvių policijos 14-ąjį (Šiaulių) batalioną⁵⁶.

IŠVADOS

Šiaulių ir Panevėžio policijos batalionų istorija turi daugiau panašumų negu skirtumų. Abu jie buvo suformuoti 1941 m. rugpjūčio mėn. Šiauliai ir Panevėžys buvo

vieninteliai Lietuvos miestai, išskyrus Kauną ir Vilnių, kuriuose suformuoti bataliono dydžio daliniai. Abu batalionai buvo sudaromi savanoriškumo principu. Į juos stojo tarnauti daugiausia buvę 1941 m. Birželio sukilimo dalyviai ir pagalbinės policijos būrių nariai, šauliai, buvę Lietuvos kariuomenės karininkai ir puskarininkiai. Batalionų kariai saugojo karinės reikšmės objektus, geležinkelius ir dideles pramonės įmones. 1941 m. vasarą ir rudenį abu batalionai kartu su kitais vokiečių ir lietuvių policijos padaliniais dalyvavo Šiaulių, Panevėžio ir Telšių aps. žydų žudynėse. Jų metu buvo nužudyta 12–13 tūkst. Šiaulių, Panevėžio ir Telšių miestų bei apskričių žydų. Tiesiogiai žudynėse galėjo dalyvauti apie 180 abiejų batalionų karių. Su sovietiniais partizanais Šiaulių ir Panevėžio batalionai susidurdavo labai retai, dėl to koviniai nuostoliai buvo labai maži. Didesnę nuostolių dalį sudarė savavališkai iš tarnybos pasišalinę kariai. Dezertyrų padaugėjo 1943 m. pabaigoje ir 1944 m. pirmojoje pusėje. Šiaulių ir Panevėžio batalionai (išskyrus mažesnius jų padalinius, perkeltus į kitus lietuvių policijos batalionus) visą savo gyvavimo laiką veikė Lietuvoje ir nebuvo išsiųsti tarnauti už Lietuvos ribų. Vienintelis didesnis abiejų batalionų istorijos skirtumas – jų gyvavimo trukmė. Šiaulių batalionas veikė iki pat nacių okupacijos pabaigos ir buvo išformuotas 1944 m. vasaros pabaigoje, o Panevėžio batalionas buvo išformuotas 1943 m. sausio mėn.

Nuorodos

¹ R. Zizas, „Lietuvių savisaugos (apsaugos) batalionų karių nuostoliai Vokietijos–SSRS karo metu (1941–1945)“, *Karo archyvas*, t. 19, Vilnius, 2004, p. 179–343; P. Stankeras, *Lietuvių policija Antrajame pasauliniame kare*, Vilnius, 2008, p. 812; S. Knezys, „Karinkinkai lietuvių savisaugos daliniuose“, *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 1, Vilnius, 2001, p. 294–305.

gos daliniuose“, *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 1, Vilnius, 2001, p. 294–305.

² J. Smilgevičiaus 1947 m. balandžio 7 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 5950/3, l. 29.

³ LSSR MGB 1953 m. gegužės 6 d. pažyma apie 14-ąjį batalioną, *ibid.*, ap. 47, b. 1268, l. 161.

⁴ 1942 m. rugsėjo 11 d. įsakymas Nr. 51 Lie-

tuvos savisaugos dalims, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 20, l. 48–49.

⁵ LYA, f. K-1, ap. 47, b. 1268, l. 162; 1942 m. rugsėjo 22 d. įsakymas LSD Nr. 55, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 20, l. 35.

⁶ Lietuvos policijos batalionų dislokacijos schema, *ibid.*, f. R-1018, ap. 1, b. 102, l. 28.

⁷ Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje 1943 m. sausio 23 d. ypatingasis įsakymas, *ibid.*, b. 96, l. 8.

⁸ Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje 1943 m. kovo 19 d. raštas dėl laipsnių suteikimo lietuvių policijos batalionų karininkams, *ibid.*, b. 102, l. 10 a. p.

⁹ Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje 1943 m. kovo 24 d. įsakymas, *ibid.*, b. 96, l. 54 a. p.

¹⁰ J. Smilgevičiaus 1947 m. balandžio 7 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 5950/3, l. 28–32, 129.

¹¹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, Vilnius, 1965, p. 135.

¹² J. Urbono 1949 m. lapkričio 16 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 22896/3, l. 40.

¹³ J. Gudo 1951 m. balandžio 4 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. P-18708, l. 21.

¹⁴ Telšių pagalbinės policijos kuopos vado 1941 m. rugsėjo 1 d. raštas Telšių burmistrui, LCVA, f. 1075, ap. 2, b. 3, l. 2.

¹⁵ *Telsiai, Lithuania: Crime and Punishment*, Tel-Aviv, 1999, January, Nr. 6, p. 91; S. Šugamo 1945 m. sausio 28 d. apklausos protokolo išrašas, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 194, l. 20; J. Jurevičiaus 1945 m. sausio 26 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, l. 124.

¹⁶ K. Idzelevičiaus 1944 m. lapkričio 22 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, b. 165, l. 236–245; B. Mikutos 1968 m. rugpjūčio 23 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 1253, l. 6.

¹⁷ K. Idzelevičiaus 1950 m. vasario 19 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, ap. 8, b. 194, l. 24; *ibid.*, ap. 46, b. 1253, l. 80.

¹⁸ Savisaugos referento gen. št. plk. ltn. I. Kraunaičio 1941 m. rugsėjo 29 d. raštas, LCVA, f. R-729, ap. 1, b. 72, l. 63.

¹⁹ J. Gudo 1951 m. balandžio 4 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18708, l. 22–22 a. p.

²⁰ Telšių aps. viršininko A. Ramanausko skelbimas (be datos), LCVA, f. 1075, ap. 2, b. 6, l. 147.

²¹ Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. rugsėjo 1 d. raštas, *ibid.*, f. R-1018, ap. 1, b. 93, l. 38.

²² V. Kontauto 1951 m. liepos 6 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. P-16600, l. 20–28.

²³ I. Saukalo 1951 m. birželio 20 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 20876/3, l. 18–22.

²⁴ V. Kontauto 1951 m. liepos 10 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 31–32.

²⁵ I. Saukalo 1951 m. birželio 20 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 20876/3, l. 24, 39–40.

²⁶ P. Pilkausko 1949 m. gegužės 12 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 47688/3, t. 1, l. 153–154 a. p.

²⁷ J. Bagdono 1946 m. vasario 28 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 39432/3, l. 10 a. p.

²⁸ R. Zizas, *op. cit.*, p. 300.

²⁹ F. Bytauto 1945 m. balandžio 30 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-4058, l. 10 a. p.–11.

³⁰ 1943 m. liepos 10 d. įsakymas dėl M. Anuškevičiaus suėmimo, LCVA, f. R-691, ap. 1, b. 68, t. 1, l. 69.

³¹ 1944 m. balandžio 19 d. įsakymas dėl B. Plesčio suėmimo, *ibid.*, b. 81, l. 12.

³² 1944 m. balandžio 15 d. įsakymas dėl S. Butkaus suėmimo, *ibid.*, b. 80, l. 65.

³³ 1944 m. birželio 21 d. įsakymas dėl K. Spetylos suėmimo, *ibid.*, f. R-659, ap. 1, b. 65, l. 16.

³⁴ A. Zajarsko 1946 m. gruodžio 17 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47023/3, l. 9.

³⁵ J. Urbono 1949 m. lapkričio 29 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 22896/3, l. 46.

³⁶ P. Krivicko 1948 m. rugpjūčio 28 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 11502/3, l. 45, 46; K. Kazlausko 1946 m. kovo 19 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 38731/3, l. 14; Savisaugos referento Kaune 1941 m. rugsėjo 29 d. raštas visiems apskričių viršininkams ir policijos vadams, LCVA, f. R-729, ap. 1, b. 18, l. 13 a. p.

³⁷ Panevėžio apygardos savisaugos dalių štabo 1941 m. lapkričio 8 d. raštas Ukmergės aps. policijos vadui, *ibid.*, f. R-1175, ap. 1, b. 2, l. 93.

³⁸ B. Kairiūno 1947 m. kovo 27 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-20239, l. 21–22; J. Urbono 1949 m. lapkričio 16 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 22896/3, l. 37.

³⁹ 1942 m. rugsėjo 16 d. ir 1942 m. lapkričio 27 d. įsakymai LSD, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 20, l. 38, 6.

⁴⁰ J. Tijušo 1951 m. balandžio 12 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 19424/3, l. 74.

⁴¹ S. Jegelevičius, „Panevėžys nacių okupacijos metais (1941–1944 m.)“, *Panevėžys nuo XVI a. iki*

1990 m., Panevėžys, 2003, p. 469–470; Panevėžio žydų kvartalo komiteto 1941 m. liepos 28 d. raštas Panevėžio miesto savivaldybei, LCVA, f. 1264, ap. 1, b. 800, l. 150.

⁴² S. Jegelevičius, op. cit., p. 470.

⁴³ Ibid., p. 472; P. Milinio 1949 m. rugsėjo 15 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 15932/3, l. 22.

⁴⁴ K. Kazlauskas 1946 m. kovo 19 d. tardymo protokolas, ibid., b. 38731/3, l. 13–14; J. Urbono 1949 m. lapkričio 29 d. tardymo protokolas, ibid., b. 22896/3, l. 45.

⁴⁵ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132; J. Dzvonkauskas 1948 m. gegužės 23 d. tardymo protokolo kopija, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 662, l. 44–44 a. p.; A. Amosejevo 1968 m. liepos 14 d. apklausos protokolas, ibid., ap. 46, b. 1265, l. 27.

⁴⁶ M. Bikėno 1968 m. liepos 11 d. apklausos protokolas, ibid., l. 16–18; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132.

⁴⁷ Ibid.; P. Straukos 1947 m. gegužės 6 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7098/3, l. 19–20.

⁴⁸ J. Dzvonkauskas 1968 m. liepos 9 d. apklausos protokolas, ibid., ap. 46, b. 1265, l. 10–12; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132; B. Leipaus 1949 m. sausio 27 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 37277/3, l. 13–15.

⁴⁹ K. Radzevičiauskas 1988 m. sausio 4 d. apklausos protokolas, ibid., ap. 46, b. 1103, l. 13–14.

⁵⁰ J. Urbono 1949 m. lapkričio 29 d. tardymo protokolas, ibid., ap. 58, b. 22896/3, l. 45 a. p.

⁵¹ LSD Panevėžio apygardos štabo 1941 m. lapkričio 20 d. raštas Ukmergės aps. policijos vadui, LCVA, f. 807, ap. 1, b. 215, l. 64.

⁵² LSD Panevėžio apygardos vado plk. P. Genio 1941 m. lapkričio 7 d. įsakymas Nr. 39 Panevėžio batalionui, LYA, f. K-1, ap. 47, b. 861, l. 3.

⁵³ L. e. Panevėžio bataliono vado p. kpt. B. Kairiūno 1941 m. lapkričio 12 d. įsakymas batalionui Nr. 41, LCVA, f. K-1, ap. 47, b. 861, l. 6–8.

⁵⁴ LSD Panevėžio apygardos karių, siunčiamų Kauno apygardos vado žinion, aprūpinimo žiniaraščiai (1942 m. kovas), ibid., f. R-663, ap. 1, b. 1, l. 127–127 a. p., 132–133.

⁵⁵ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 323.

⁵⁶ Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje 1943 m. sausio 21 d. įsakymas, LCVA, f. R-1018, ap. 1, b. 96, l. 8.

Gauta 2010 04 06

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Arūnas Bubnys

LITHUANIAN POLICE ŠIAULIAI (14TH) AND PANEVĖŽYS (10TH) BATTALIONS (1941–1944)

Summary

On the basis of archival documents and historical literature, the article attempts to recreate the history of the two Lithuanian police battalions, in Šiauliai and Panevėžys, the most important stages in their activities and events, to reveal the similarities and differences, personnel, and suffered losses. The history of those battalions has not been studied specially either by Lithuanian or foreign historians. Basing on the analysis of the facts found, conclusions are being drawn up. The history of both battalions has more similarities rather than differences. Both of them were formed at the same time – in August 1941. Šiauliai and Panevėžys were the only cities in Lithuania, except for Kaunas and Vilnius, where the units of the battalion size were formed. Both battalions were founded on a voluntary basis. The participants of the June 1941 Uprising and the officers of the parapolic troops, riflemen, the former Lithuanian Army officers and non-commissioned officers mostly started their service here. The battalion fighters guarded the objects of military importance, railways and

big industrial enterprises. In the summer and autumn 1941, both battalions together with other German and Lithuanian police units, participated in the Jewish massacre in the Šiauliai, Panevėžys and Telšiai counties. About 180 fighters from both battalions could participate directly in the massacre. The partisans of the Šiauliai and Panevėžys battalions would confront Soviet partisans very seldom; therefore sustained casualties were not heavy. Heavier losses constituted the fighters who were absent without leave. The Šiauliai and Panevėžys battalions operated during the entire period of their existence in Lithuania (except for smaller units of battalions, transferred to other Lithuanian police battalions) and were not sent for service outside the territory of Lithuania. The Šiauliai battalion operated until the end of the Nazi occupation and was dissolved at the end of the summer of 1944. The Panevėžys battalion was disbanded in January 1943, transferring the greater part of the fighters for service in the Šiauliai battalion.

Lietuvos laisvės kovotojų ryšiai su Vakarais 1945–1954 m. ir jų nuslopinimas

Straipsniu siekiama trumpai pristatyti vieną iš lietuvių tautos pasipriešinimo epizodų antrosios sovietinės Lietuvos okupacijos metu – ryšius su Vakarais. Šis epizodas labai svarbus, nes atspindi lietuvių antisovietinio pasipriešinimo struktūrų ryšių su Vakarais kūrimą ir veiklą Suvalkų krašte, Lenkijos teritorijoje, 1945–1954 m., siekiant prasiveržti pro geležinę uždangą ir pranešti demokratiniam pasauliui apie antrosios sovietinės okupacijos padarinius Lietuvoje, ieškoti supratimo ir paramos tautos pasipriešinimo kovai su okupantu. Juk per Lenkiją tuo metu ėjo vienintelis įmanomas kelias sausuma iš Lietuvos į Vakarus.

Pagrindinis dėmesys skiriamas šių siekių užslopinimui Lenkijoje, Suvalkų krašte, 1949–1950 m. Taip pat nagrinėjama, kaip laisvės kovotojų ir lietuvių išeiivių viltimis gauti paramos savo tikslams įgyvendinti Vakarų valstybės pasinaudojo kaip informacijos apie Sovietų Sąjungą rinkimo priemone, be kita ko, dar ir neveiksminga.

ĮVADAS

Straipsnio pagrindu tapo Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) ir Lenkijos tautinės atminties instituto archyvo (*Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej*, toliau – AIPN) dokumentai, susiję su nagrinėjama tema.

Straipsnyje panaudoti LYA saugomi dokumentai šios temos literatūroje jau gana plačiai aptarti¹. Lenkijos AIPN esanti dokumentinė medžiaga sukaupta Balstogės AIPN skyriuje². Deja, dėl nepriklausančių nuo autoriaus aplinkybių nepavyko susipažinti su gausia lietuvių pasipriešinimo sąjūdžio ryšius su Vakarais dokumentuojančia Gdanskio AIPN skyriaus archyvine medžiaga.

Rengiant straipsnį, naudotasi dokumentų rinkiniais³, ginkluotojo pagrindžio dalyvių prisiminimais⁴, asmenų liudijimais⁵, bendrąja literatūra⁶ ir straipsniais⁷. Čia pateikiama daugiau naujos medžiagos apie tai, kaip Suvalkų krašte buvo nuslopintas ginkluotojo pasipriešinimo proveržis į laisvąjį pasaulį.

LAISVĖS KOVOTOJŲ LŪKESČIAI IR DEMOKRATINIŲ VAKARŲ PRAGMATIZMAS

Kiek daug tikėtasi iš Vakarų demokratinio pasaulio tuo metu, kai Lietuvą okupavo sovietai, liudija vienas iš labiausiai nusipelnusių pokario nepriklausomybės kovų partizanų vadų Adolfas Ramanauskas-Vanagas. Po kelerių kovos metų dienoraštyje jis rašė: „Kovodami mes tikėjome, kad ištersim keturis metus ir išsaugosim savo ginkluotas pajėgas. Nepalaužiamą lietuvių tautos valią ir ryžtą suvienijom su laisvo pasaulio jėgo-

mis, kad planetoje visiems laikams būtų sunaikinta civilizacinė XX amžiaus gėda.“⁸

Šiandien žinome, kad šis tikėjimas buvo iliuzija, tačiau turėjo praeiti nemažai laiko, kol tai buvo suprasta. Tačiau tuo metu toji mintis teikė viltį. Politines struktūras okupuotoje Lietuvoje ir Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (toliau – VLIK) lietuvių veikėjus iševijoję Vakarai pirmiausia rėmė žvalgybos sumetimais. Britų, švedų, amerikiečių, net prancūzų žvalgybos siekė užmegzti artimesnius ryšius už simbolinę techninę ir finansinę pagalbą Vakaruose ir Lietuvoje veikiančiam pasipriešinimo judėjimui. Tuo pirmiausia buvo norima stebėti padėtį neturint tikslo kokiu nors kariniu būdu palaikyti rezistenciją⁹. Nepamirškime, kad JAV ir Didžiosios Britanijos požiūris į Sovietų Sąjungą iki 1946 m. pradžios buvo draugiškas. Pastarosios veiksmai privertė Vakarų sąjungininkus keisti savo laikyseną. Antrojo pasaulinio karo sąjungininkai siekė sustiprinti žvalgybos veiksmus, kurie netenkino nei iševijos, nei krašto pasipriešinimo judėjimo lūkesčių.

IŠEVIJOS TELKIMOSI IR POLITINIO VADOVAVIMO PROBLEMAS

Lietuvių iševiviai stengėsi padėti krašte pasilikusiems ir kovojantiems tautiečiams. Deja, iševiviai buvo nevienalytė, politiškai margaspalvė lietuvių tautos dalis, atsinešusi į naujuosius gyvenamus kraštus savas kitomis sąlygomis gimtojoje šalyje suformuotas politines nuostatas. Tai ryškėjo jau 1943 m. pabaigoje, kai po ilgų derybų antinaciam politiniam pagrindžiui pavyko įkurti VLIK'ą¹⁰. VLIK'as gyvavo trumpai – iki 1944 m. balandžio–gegužės masinių suėmimų. Suprantama, kad jo veikla okupacijos sąlygomis telkiant pasipriešinimo jėgas buvo svarbi ir būtina krašto politinei rai-

dai, bet reikia pripažinti, kad pagrindinių tautos laisvinimo gairių, pasipriešinimo sovietinei okupacijai strategijos ir taktikos suformuoti nesugebėta, nors tokių mėginimų būta nemažai.

Dalia Kuodytė mano, kad silpnoji VLIK'o pusė buvo jį sudarančių partijų ir grupių pasaulėžiūros skirtumai. Anot tyrėjos, tai „lėmė ne politinis, o pasaulėžiūrinis kriterijus: organizacijoje išsiskyrė „katalikai“ ir „nekatalikai“, vėliau – liberalai“¹¹. Bet vargu ar galėjo būti kitaip, juk Lietuva jau patyrė, kas yra „raudonasis rojus“, ir artėjantis sovietinis tvanas natūraliai didino pasaulėžiūrinio momento svarbą politikoje. Reikia atsižvelgti ir į sovietinio okupacinio aparato jau pirmosios okupacijos metu paskleistus indoktrinacijos įrankius, kuriems katalikiškojo sparno priešprieša buvo laikmečio iššūkis. Suprantama, kad pasaulėžiūriniai tarpusavio nesutarimai, perkelti į politinę plotmę, neigiamai veikė lietuvių pasipriešinimo okupacijai frontą. Tačiau nereikėtų jų nuvertinti. Idealizmo, pasiaukojimo Lietuvai tada būta ne mažiau negu Kovo 11-osios išvakarėse.

Idėjinių ir politinių nesutarimų buvo gausu ir ginkluotojo pasipriešinimo struktūrų kuriamuoju laikotarpiu. Tai aiškiai matyti iš Kęstučio apygardos 1946 m. rudenį organizuotos konferencijos diskusijų, kur buvo kalbama apie „srovinių“ atstovavimą ir atstovavimo visai lietuvių tautai užsienyje vingius¹².

Turint omenyje ryšius su Tėvyne, pats svarbiausias vis dėlto buvo Vokietijoje atsikūręs VLIK'as – iš pradžių kaip Užsienio delegatūra Berlyne, vėliau – Viurcburge. Paskutinis delegatūros posėdis pirmininkaujant Steponui Kairiui įvyko 1945 m. kovo 14 d. Atkurtąjį VLIK'ą sudarė įvairių partijų atstovai: krikščionys demokratai, socialdemokratai, liaudininkai, tautininkai, nacionalistai, Laisvės kovotojų sąjungos,

Darbo federacijos, katalikiškosios Ūkininkų sąjungos, Lietuvių fronto, Vienybės sąjūdžio, liberaliosios Ūkininkų partijos nariai¹³. Pirmininku buvo išrinktas veiklus krikščionis demokratas prel. Mykolas Krupavičius. VLIK'e susiklosčiusią padėtį beveik po metų taikliai apibūdino pats jo pirmininkas: „Aš ir mano vienminčiai yra nuomonės, kad svetimoj žemėj lietuviškoms partijoms yra dirva tik VLIK'e, kaip politinėj organizacijoj, bet visuomenę čia reiktų palikti ramybėje. Tačiau kiti yra kitokios nuomonės. Partiškumas sustiprėjo iš-tremtyje. Pirmieji pradėjo organizuotis kairieji. Nuo jų neatsilieka Frontas [Lietuvių frontas. – B. M.]. Labai veikli ir agresyvi yra Laisvės kovotojų partija. Tautininkai eina tais pačiais keliais. Krikščionys demokratai organizavimosi dar nepradėjo, bet tų faktų akivaizdoje turės neatsilikti nuo kitų...“¹⁴ Kilo esminiai klausimai, kiek egzilio sąlygomis VLIK'as gali atstovauti visai išeivijai, kaip jis gali atlikti egzilinės vyriausybės vaidmenį, taip pat legitiminio Lietuvos diplomatų ir VLIK'o siekiamų funkcijų suderinamumo problema.

Nors ir sudarytas iš įvairioms pasaulėžiūroms atstovaujančių politinių partijų ir pasipriešinimo organizacijų, savo pirmajame memorandume (1945 m. balandis), įteiktame vyriausiajam sąjungininkų kariinių pajėgų vadui gen. Dwightui D. Eisenhoweriui, VLIK'as prisistatė kaip vienintelė politinė ir rezistencinė Lietuvos atstovybė emigracijoje. Lietuvos okupacijos klausimą VLIK'as kėlė Potsdamo konferencijos proga. 1945 m. liepos 10 d. išsamus memorandumas buvo nusiųstas JAV prezidentui ir Didžiosios Britanijos ministrui pirmininkui prašant: 1) nepripažinti vienašališku Kremliaus aktu paremtos Lietuvos inkorporacijos į Sovietų Sąjungą, 2) pareikalauti, kad Sovietų Sąjunga tuojau pat išvestų iš Lietuvos savo karines pajėgas ir leistų lietuvių tautai lais-

vai ir nekliudomai atkurti suverenines savo valstybės institucijas, 3) kad sąjungininkai globotų Vakaruose lietuvių tremtinius ir pabėgėlius bei 4) priverstų Sovietų Sąjungą grąžinti į savo kraštą visus išstremtus į Sibirą lietuvius ir kad to priežiūra būtų pavesta tarptautiniam Raudonajam Kryžiui¹⁵.

Buvo nutarta kelti Lietuvos bylą peticijų forma kreipiantis į popiežių, JAV, Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos vadovus. Tačiau šios pastangos būti naudingiems okupuotam kraštui nebūtinai vienijo VLIK'o veikėjų jėgas.

JONO DEKSNIO AMBICIJOS, PAŽADAI IR ŽVALGYBŲ INTERESAI

Kai kurie antinacinės rezistencijos dalyviai turėjo ambicijų tapti politiniais pasipriešinimo lyderiais, atstovaujančiais kovojančio krašto interesams Vakaruose. Vienas jų – vokiečių okupacijos laikų veikėjas J. Deksnys-Hektoras, Prapuolenis, emigracijoje pradėjęs kurti su VLIK'u konkuruojančią politinę pasipriešinimo judėjimo struktūrą. Jis pirmas (kaip Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (toliau – LLKS) narys) su Lietuvos nacionalistų partijos nariu Klemensu Bruniumi iš Vokietijos per Lenkiją atvyko į Lietuvą susipažinti su padėtimi ir užmegzti ryšių su ginkluotąja rezistencija¹⁶. J. Deksnio pasiūlytos ir MGB slaptai remiamos idėjos, kad šalia VLIK'o emigracijoje būtina įkurti vadinamąjį Vyriausiąjį Lietuvos atstatymo komitetą (toliau – VLAK), turintį teisę atstovauti Lietuvai Vakaruose, sulaukė kontroversijų ir smarkios VLIK'o reakcijos¹⁷. Šiandien dar negalima atsakyti į klausimą, ar ši koncepcija buvo paties J. Deksnio, ar jo globėjų iš MGB kūrinys. Tačiau atrodo, kad šis ambicingas veikėjas, turėdamas informacijos apie padėtį Lietuvoje bei gavęs ten įgaliojimus, tegul ir ribotus, įgijo nemenką

politinį kapitalą oponuoti VLIK'ui Vakaruose, kur jis nebuvo mielai sutiktas.

J. Deksniu, jam antrąkart lankantis Lietuvoje, domėjosi MGB. Jo veiksmus pradėjo kontroliuoti ir inspiruoti Juozas Markulis-Erelis, kuris tarp partizanų tapo savotišku Trojos arkliu, naudotu siekiant suskaldyti lietuvių emigraciją Vakaruose. „Jėgų kaupimo“ koncepcija buvo paranki MGB. Sovietinis saugumas, agento Erelio padedamas, mėgino daryti įtaką J. Deksnio veiksmams. Nepamirškime, kad tai vyko per patį partizaninių kovų įkarštį, nuolatinius mūšius, kai buvo išlaisvinamos atskiros gyvenvietės ir pan. Abi pusės turėjo daug nuostolių. Sovietams šios kovos buvo neparankios, ypač dėl išorinių politinių priežasčių. Pasitaikiusi proga slopinti karinį partizanų pasipriešinimą, primetant KGB naudingą taktiką, Erelio misijai pavykus, galėjo turėti labai skaudžių padarinių.

1945 m. rudenį J. Deksnys su K. Bruniumi rado Lietuvoje jau įsikūrusią Tauro apygardą, Dzūkijoje – veikiančią A apygardą, vadovaujamą plk. J. Vitkaus-Kazimieraičio, Aukštaitijoje – Vyčio apygardą, Žemaitijoje – įsteigtus Lietuvos laisvės armijos dalinius. Lapkričio pabaigoje J. Deksnys ir K. Brunius susitiko su A apygardos vadu plk. J. Vitkumi-Kazimieraičiu. Susitikimo rezultatai buvo išdėstyti lapkričio 28 d. protokole¹⁸.

Pirmiausia siekdami politinės naudos sau, emisarai iš Vakarų prisistatė kaip Lietuvos diplomatinės tarnybos (toliau – LDT) atstovai, nors tokie ir nebuvo. Aiškios Lietuvos laisvinimo vizijos pasitarimo dalyviai dar neturėjo. J. Deksnio siūloma sistema su atstovavimo, politinio vadovavimo ir karinio pobūdžio pakopomis, atrodo, labiau komplikavo, o ne racionalizavo laisvinimo organizacinės struktūros koncepciją. J. Deksnui ir K. Bruniumi rūpėjo nušalinti VLIK'ą nuo politinio vadovavimo funkcijų, todėl buvo siūloma jam (kartu su LDT)

palikti atstovavimo funkciją. Tai buvo akivaizdus siekis kurti konkuruojančią su VLIK'u struktūrą, kas po pusmečio ir buvo padaryta: įkurtas VLAK'as ir Bendras demokratinis pasipriešinimo sąjūdis (toliau – BDPS). J. Deksnio ir K. Bruniaus šalininkų kortos lošiant prieš VLIK'ą nesustiprėjo, priešingai, atsirado papildomų animozijų ir priešiško. VLIK'as nepatvirtino, kad J. Deksnys jame atstovautų LLKS. Nuo tada krašto laisvinimo byloje jau gyvai reikėsi dvi tarpusavyje konkuruojančios grupuotės, nesugebančios sutelkti jėgų egzilinei vyriausybei sudaryti.

„Ištremtiniai“ – taip tremtyje esančius asmenis vadino prel. M. Krupavičius – iš Sovietų Sąjungos okupuotų kraštų atsidūrė Vokietijoje, kur jų ambicijos priešintis komunizmui traukė Vakarų karo sąjungininkų žvalgybų dėmesį. JAV prezidentas dar buvo lojalus Josifui Stalinui, nors jo kariniai vadai JAV administruojamoje Vokietijos okupacinėje zonoje įvykių eigą vertino kiek kitaip. Antai 3-iosios armijos gen. George'o Pattono štabe Miunchene vis daugiau buvo kalbama apie komunizmo pavojų. Žvalgybos padalinyje dirbantys lietuvių kilmės majorė Shimkus ir jaun. leitenantas Antonis Vaivada nepraleido progos pasidomėti lietuvių pabėgėlių rūpesčiais ir siekais, o ypač – pasikalbėti su VLIK'o nariais. A. Vaivada 1945 m. birželio mėn. net parengė specialų raportą – „Pranešimą apie pagrindinę Lietuvos vyriausybę“¹⁹, kuriame pabrėžė, kad VLIK'as pasirengęs „savo reikalą išdėstyti įgaliotiesiems Amerikos atstovams“²⁰. Šis dokumentas tarnybiniais kanalais pasiekė Vašingtoną, kur tų pačių metų rugsėjo mėn. buvo užregistruotas Valstybės departamente ir padėtas į stalčių. Įsigaliojo keturių valstybių nugalėtojų Potsdamo susitarimas dėl pokario Europos valstybių sienų ir Vokietijos valdymo. Tiesa, JAV, Didžioji Britanija ir Prancūzija

Baltijos valstybių okupacijos nepripažino, bet *de facto* susitaikė su sovietine aneksija ir jos padariniais. Tačiau Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos žvalgybos su nerimu žvelgė į grobuoniškus Sovietų Sąjungos veiksmus okupuotuose kraštuose ir mėgino suvokti tolesnius jos planus. Todėl nėra ko stebėtis, kad Prancūzijos žvalgybos 2-ojo skyriaus gen. Raymond'as Schmittleinas (prieš karą dirbęs Lietuvoje) pareiškė norą bendradarbiauti su VLIK'u ir net pasiūlė jam savo būstinę perkelti į Pfulingeną prie Tiubingeno, t. y. į Prancūzijos administruojamą Vokietijos okupacinę zoną, be to, pažadėjo finansinę paramą ir pamokyti, kaip vadovauti pasipriešinimo kovoms. VLIK'o pirmininkas, turėdamas galvoje egzilinės vyriausybės sudarymą ir karo tarybos sukūrimą partizanų kovai tęsti, manė, kad šis pasiūlymas priimtinas²¹. Stasio Lozoraičio pozicija buvo legitimistinė – jis, kaip LDT Vakaruose vadovas, nebuvo linkęs išsižadėti savo įgaliojimų bei tapti VLIK'o įrankiu ir pasirinko diplomatine patirtimi grįstą veiklos kelią.

Objektyviai žvelgiant, tomis sudėtingomis lietuvių tarpusavio ir tarptautinės padėties aplinkybėmis ši takoskyra neprišidėjo, kad ginkluotoji rezistencija taptų veiksmingesnė, tačiau Lietuvos laisvinimo perspektyvoje sovietinės okupacijos nepripažinimo politika davė gerų rezultatų.

Sovietų pavergtų tautų likimas, jų išeivijos bei kraštų politinės ir rezistencinės nuostatos traukė ir Didžiosios Britanijos slaptosios žvalgybos tarnybos (*Secret Intelligence Service*, toliau – SIS) dėmesį. Jos operacijų Baltijos kraštuose viršininuku 1945 m. tapo Alexanderis McKibbinas-Sandy. Jo akiratyje atsidadė gabus teisininkas, LLKS narys Stasys Žakevičius-Žymantas, prieš karą tobulinęsis Paryžiuje ir Harvarde²². Jis su mjr. Johnu Liudžiumi²³ sudarė SIS operacijų vykdytojų Lietuvoje branduolį. Iki tol A. McKibbinas palaikė ryšius su ambasados Stokholme

darbuotoju ir LLKS nariu Vladu Žilinsku. O šis bendradarbiavo su J. Deksniumi, kuris 1945 m. spalio mėn. nemažai rizikuodamas vyko į Lietuvą išsiaiškinti, ar VLIK'as atstovauja kovojantiems partizanams.

J. Deksniumi grįžus iš Lietuvos, 1945 m. pabaigoje S. Žakevičius-Žymantas suorganizavo jo ir A. McKibbino susitikimą. Be padėties Lietuvoje, pastarąjį domino galimybė vykdyti SIS interesus atitinkančias operacijas bei užsitikrinti pirmenybę prieš švedų ir prancūzų žvalgybas. Lietuvai buvo pažerta miglotų pažadų, kurie neva neužmiršti, bet dėl objektyvių priežasčių laikinai netesimi²⁴. Šio susitikimo rezultatai ir antrosios kelionės į Lietuvą planai buvo aptarti 1946 m. balandžio mėn. Liubeke vykusiame LLKS vadovybės pasitarime²⁵. Eksportuojant politines nuostatas į kraštą, atrodo, stipriausiai veikė ryšiai su SIS. Partizanų vadovybės pozicija šio pasitarimo dalyviams turbūt nebuvo žinoma.

KOVOJANČIOS REZISTENCIJOS PRIMATAS

Antrąkart apsilankius Lietuvoje, šįkart su Vytautu Stanevičiumi, J. Deksniumi atskleidė jau kitoks ginkluotojo pagrindžio vaizdas. Pietų Lietuvoje buvo jau gerokai pažengusi centralizacija. Tauro ir Dainavos partizanų apygardų vadų nutarimu įkurta Pietų Lietuvos partizanų sritis. Žemaitijoje partizanų vadams priimant centralizacijos, karinio vadovavimo ir politinio atstovavimo sprendimus vyravo krašto primato principas. Tai buvo konceptuali Kęstučio apygardos vado J. Kasperavičiaus-Visvydo nuostata, tapusi partizanų vadovybės veiklos gaire²⁶.

1946 m. pavasarį panaikinus Lietuvos tautinę tarybą, MGB suaktyvino agentą No-reiką – J. Markulį-Erelį, kuris, J. Deksniumi

antrąkart atvykus į Lietuvą, per agentūrinę operaciją buvo priėjęs net prie Pietų Lietuvos partizanų srities vadovybės. J. Deksnio įtaiga lėmė, kad 1946 m. gegužės 31 d. buvo patvirtintos Liubeko susirinkimo nuostatos: viena krašto pasipriešinimo sąjūdžio vadovybė, jos pirmenybė, bet subordinacija – politiniam organui. To rezultatas – BDPS (birželio 6 d.) ir VLAKE'o (birželio 11 d.) įkūrimas²⁷. Tačiau birželio 17 d. vykusiame partizanų vadų suvažiavime J. Deksnys dar kalbėjo VLIK'o vardu: neva jam pavesta kovos centrą perkelti į Lietuvą, o tuo tikslu turi būti įsteigtas VLAKE'as ir lyg savaime suprantamai panaikinamas užsienyje gyvuojantis VLIK'as. Ko minėtais sprendimais siekė partizanų vadovybė? Pirmiausia – centralizuoti pasipriešinimo struktūras (Ginkluotųjų pajėgų štabas, ryšių sistema) ir užsitikrinti išsivijios organizacijų paramą, be kita ko, ir ryšių su Vakarų valstybėmis klausimu. J. Deksnys norėjo išsivijoje ir Lietuvoje pagerinti LLKS pozicijas bei sprendė Vakarų žvalgybų dėmesio klausimus. Ėmėsis agentūrinės „Vakarų“ bylos ir vykdydamas „Cerberių“ operaciją sovietinis saugumas suėmė 178 ir nukovė 18 partizanų²⁸. Taip, anot D. Kuodytės, visi suinteresuotieji veiksniai tam tikra prasme „daugiau ar mažiau pasiekė savo tikslus“²⁹. J. Markulio-Erelio provokacija į dienos šviesą iškilo 1947 m. sausio mėn. vykusiame partizanų suvažiavime. VLAKE'as buvo nukensmintas, politinį vadovavimą perėmė BDPS prezidiumas, kuriame prioritetas buvo atiteko partizanų vadovybei. Suvažiavimas pabrėžė ryšių su Vakarais svarbą, nusiteikimą patiems išsiaiškinti ten vykstančius procesus ir pristatyti realią Lietuvos padėtį.

Gavęs atitinkamus kovojančio pagrindžio įgaliojimus, grįžęs į Vakarus, J. Deksnys ėmėsi kurti VLAKE'ą ir BDPS užsienio delegatūrą. Jo kelionę per Lenkiją kontro-

liavo LSSR MGB 1-ojo skyriaus operatyvinis darbuotojas lt. Laurentijus Maksimovas. 1946 m. pabaigoje–1947 m. pradžioje susitikimuose su švedų ir britų žvalgybų atstovais buvo aptariami žvalgybinės informacijos iš Lietuvos ir materialinės pagalbos kraštui bei žvalgybos poreikiams aspektai.

1947 m. sausio 17 d. Kirchheime įvyko VLIK'o ir VLAKE'o vadovų susitikimas, kuriame turėjo būti sprendžiamas VLAKE'o užsienio delegatūros steigimo klausimas. Negavus logiško paaiškinimo, kodėl Lietuvos pagrindžiui rūpimų uždavinių negalima spręsti per VLIK'ą, dauguma pastarąjį sudarančių partijų atstovų pasisakė prieš VLAKE'o steigimą ir VLIK'o panaikinimą. Labai autoritetingi asmenys Petras Bielinis ir S. Kairys vienareikšmiškai pasisakė už būtinybę išlaikyti VLIK'o vaidmenį. Nepavykus planui panaikinti VLIK'ą, prasidėjo jo puolimo ir stūmimo iš politinės lietuvių išsivijos scenos batalijos, į kurias buvo įtrauktas net LDT vadovas S. Lozoraitis.

Krašto ginkluotojo pasipriešinimo BDPS prezidiumo atstovai į Vakarus atvyko 1948 m. pradžioje. Tai buvo Juozas Lukša-Skrajūnas, Daumantas ir Kazimieras Pyplys-Mažytis, Audronis. Jiems atvykti padėjo J. Deksnys, kuris, pastariesiems patvirtinus jo įgaliojimus, tikėjosi sustiprinti savo padėtį. J. Deksnys Lietuvos emisarus suvedė su švedų žvalgybos karininku O. Liljenbergu ir 1948 m. kovo mėn. apgyvendino Stokholme, manydamas taip juos atskirsias nuo nemėgstamo VLIK'o³⁰. J. Lukša su K. Pypliu, supratę esą izoliuoti, pasitelkė į pagalbą pasitraukusį į Švediją savo pažįstamą Juozą Pajaujį, kuris padėjo susisiekti su VLIK'o vadovybe. Lietuvos emisarai norėjo išsiaiškinti padėtį Užsienio delegatūroje ir VLIK'e, susitikti su žvalgybos atstovais. 1948 m. liepos 7–9 d. Baden Badene įvyko VLIK'o ir jo Vykdomosios tarybos vadovų prel. M. Krupavičiaus,

prof. Juozo Kaminsko (S. Kairio), Vlado Sidzikausko ir Juozo Brazaičio bei Juozo Lukšos (BDPS prezidiumo specialiojo įgaliotinio) ir J. Deksnio (Lietuvos pagrindžio atstovo užsieniui – VLAK'o ir BDPS prezidiumo nario) susitikimas³¹. Jame buvo nutarta, kad Lietuvos laisvės bylai užsienyje vadovauja VLIK'as ir jo Vykdomoji taryba (ji turi teisę sudaryti egzilinę vyriausybę ir rezervuoti joje vietą Lietuvos atstovui), o Lietuvoje – ten susikūręs krašto rezistenciją vienijantis organas. Ryšys palaikomas per Lietuvos pagrindžio įgaliotąjį atstovą. Kadangi VLAK'o užsienio delegatūra nuo 1947 m. pabaigos nebeveikė, jos naikinti ir nereikėjo. Na o BDPS užsienio delegatūros, įsteigtos 1947 m. gruodžio 7 d. sprendimu, įgaliojimų J. Deksnys neturėjo. Pagaliau kaip tik jis 1948 m. rugsėjo 26 d. reikalavo nutraukti BDPS užsienio delegatūros veiklą, tačiau buvę bendradarbiai jį patį kuriam laikui eliminavo iš šio organo³². J. Deksnio padėtis darėsi keblė. Jo norai padėti kovojančiam kraštui, ko gera, buvo nuoširdūs. Bet asmeninės ambicijos ir siekis įrodyti savo pranašumą tiek globojančios jį žvalgybos, tiek VLIK'o atžvilgiu vertė J. Deksnį vėl vykti į Lietuvą. Tuo tarpu J. Lukša turėjo progą informuoti apie tikrąją padėtį Lietuvoje bei J. Markulio-Erelio išdavystę ir išnarplioti J. Deksnio veiklą. Iš Baden Badeno J. Lukša išvyko į Paryžių, kur tobulino žvalgybos įgūdžius ir parašė prisiminimus (ataskaitą) apie Lietuvos ginkluotąjį pagrindį.

Didžiosios Britanijos ir kitų šalių žvalgybos stebėjo vidinius lietuvių išėivijos nesutarimus, o kartu sprendė savus uždavinius Lietuvoje ir Pabaltijyje pagal principą „duodi – gauni“. Tiek VLIK'as, tiek Lietuvos ginkluotasis pagrindis neturėjo kitos išėities, kaip tik su tuo susitaikyti ir mėginti kuo daugiau laimėti.

LIETUVIŲ GINKLUOTOJO POGRINDŽIO RYŠYS PER LENKIJĄ SU ŠVEDIJA MGB AKIRATYJE

1949 m. gegužės 1 d. J. Deksnys su anglų žvalgybos grupe jūros keliu buvo išsiųstas į Lietuvą. MGB suimtas ir tardomas, sovietų tarnyboms jis atskleidė daug svarbių žinių apie laisvės kovotojų ryšių su Vakarais kanalus ir reikšmingų Vakarų žvalgybos operacijų Pabaltijo kraštuose detalių. Tuo jis labai prisidėjo prie sovietinių žvalgybos žaidimų dezinformuojant ir net kompromituojant Vakarų žvalgybas. Jungtinės britų ir amerikiečių žvalgybų operacijos Pabaltijyje (šešios iš jų – Lietuvoje) buvo nesėkmingos. Pagrindinis šių operacijų vadovas A. McKibbinas buvo priverstas atsistatydinti. Suprantama, kad šiuose Vakarų (pirmiausia Didžiosios Britanijos) ir Sovietų Sąjungos žvalgybos struktūrų žaidimuose J. Deksnys buvo tik mažas sraigtelis, tačiau jo egoistiniai veiksmai lietuvių laisvės kovos sąjūdžiui padarė daug žalos.

Dabar prisiminkime, kaip J. Deksnys mezgė ryšių tinklą per Lenkiją. Pietų Lietuvos partizanų (toliau – PLP) štabui jis siūlė sukurti Lenkijos teritorija per Suvalkų kraštą einantį partizanų susisiekimo tinklą, patogų dėl nedidelio atstumo ir palankių geografinių sąlygų. Juk kitapus sienos driekėsi lietuvių gyvenama sritis. Ten prieglobsčio ieškojo nuo gaudynių bėgantys arba natūralizacijos siekiantys lietuvių partizanai. 1945–1950 m. nustatyta per šimtas tokių asmenų³³. Pasak Antano Suraučiaus, J. Vitkus-Kazimieraitis iš pradžių planavo kitą ryšių per Lenkiją kelią – Baltarusijos pasieniu Balstogės link, tačiau ten tarp vietos gyventojų nebuvo tinkamos atspirties ryšių bazei sukurti³⁴. Ryšių kelią iš Švedijos į Lietuvą per Lenkiją J. Deksnys tiesė remdamasis buvusiu Štuthofo koncentracijos stovyklos kaliniu, patikimu antinacinės rezisten-

cijos dalyviu Mykolu Pečeliūnu, pokaryje apsigyvenusiu Gdynėje. Čia buvo patogi bazė ryšiams su Švedija palaikyti. Užtikrinti ryšį tarp Lietuvos ir Suvalkų krašto buvo Šarūno rinktinės 4-osios (Vytauto) kuopos 2-ojo būrio vyrų užduotis. Ryšio kelias ėjo per Suvalkų apskrities pasienio valsčius – Krasnavą, Seivus ir Žabariškes³⁵, toliau per Suvalkus, Balstogę, Varšuvą iki Gdynės, o kita trasa – per Olštyną, Bydgoščių, Torūnę iki Gdynės. Buvo netgi mėginama, nors ir nesėkmingai, Rytprūsių pajūriu nusigauti iki Gdynės, iš kur jūros kelias vedė į Švediją. Gdynėje gyvenantis M. Pečeliūnas pasirūpindavo nakvyne, maistu, ryšiu su švedų pastoriumi Ore Andrelu, dirbusiu Švedijos Raudonajame Kryžiuje, ar į Gdynę atvykusiais ryšininkais iš Švedijos. Jam kurį laiką talkino Jonas Čiuberkis ir kiti lietuviai³⁶. Šį ryšių tinklą taip pat kūrė Elżbieta Jaworska ir jos svainis Rafałas Jaworskis iš Bydgoščiaus, Mazikų šeima³⁷, varšuviečiai Rozalija Beinar, Marijona Briliūtė ir inžinierius Krzepakowski³⁸. Vis dėlto jo pagrindas buvo Suvalkų krašto lietuviai bei varšuviečiai M. Briliūtė ir R. Beinar. Jie buvo naujosios santvarkos priešininkai, kai kurių jų artimieji anapus sienos buvo partizanai³⁹.

Apskritai Pietų Sūduva nebuvo tinkama vieta konspiracijai. Ši uždara, lietuvių gyvenama pasienio teritorija traukė tiek lenkų saugumo struktūrų, tiek sovietinių MGB operatyvinių grupių dėmesį. Be to, Suvalkų krašte veikė daug patriotinių WIN (*Wolność i Niezawisłość*) dalinių, kuriuos persekiojo ir Lenkijos viešojo saugumo ministerija (*Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego*, toliau – MBP), ir Sovietų Sąjungos specialiosios tarnybos. Susidomėję J. Deksnio misija, padėtį atidžiai stebėjo ir į svarbiausias partizanų struktūras nuolatos įsiskverbė tiek J. Markulio bendražygiai iš LSSR MGB 1-ojo skyriaus, tiek saugumiečiai iš Maskvos. Buvo parengtas planas,

kaip, pasinaudojant J. Deksniumi, į Vakarų žvalgybos organizacijas infiltruoti savo žmones⁴⁰. Vienas šios operacijos, gavusios „Vakarų“ pavadinimą, tikslų buvo susekti lietuvių pogrindį Lenkijoje ir perimti jo ryšius su Vakarais⁴¹. Pagrindinis operacijos vykdytojas Suvalkų krašte ir Lenkijos gilumoje buvo ltn. L. Maksimovas, slapyvardžiu Antanas, iš LSSR MGB 1-ojo skyriaus. Padedamas J. Markulio, su kuriuo dirbo J. Deksnys, L. Maksimovas, LSSR MGB operatyvinės grupės įgaliotinis, tapo pagrindiniu lietuvių pasipriešinimo judėjimo „ryšininku“ Lenkijoje⁴². 1948–1949 m. išsiplėtus veiksnių erdvei ir padaugėjus užduočių, iš Maskvos ir Vilniaus buvo atsiųstos dvi MGB operatyvinės grupės. Pirmąją jų sudarė plk. Ivanas Katinevas, plk. V. Vasiljevas ir vyr. ltn. L. Maksimovas, antrąją vadovavo mjr. J. Malcevas. Suintensyvinti veiklą paskatino tai, kad buvo demaskuotas J. Markulis, taip pat tam tikri PLP štabo vadovybės pokyčiai ir siekis perimti į savo rankas ryšių su Vakarais gijas⁴³.

Su J. Markulio pagalba pavyko iš J. Deksnio perimti siuntas, kurias jūros keliu iš Švedijos Gdynėje buvo gavęs M. Pečeliūnas. Tiesiai į LSSR MGB ir Maskvos centro rankas pateko pinigai, radijo aparatūra, šifrai ir žvalgybos instrukcijos. Atgal grąžinta falsifikuota medžiaga leido toliau skaldyti politines lietuvių emigracijos struktūras. MGB Lietuvoje tikslingai dirbo, kad išlaikytų bendrą BDPS vadovybę ir jo ginkluotąsias struktūras, kurias numatė planingai eliminuoti, kas ir buvo sistemingai daroma. Šie skausmingi praradimai tapo įtarimų, susijusių su J. Markuliu, priežastimi. Jį demaskuodami, ypač pasižymėjo Bronius Barzdžiukas, J. Lukša ir Algimantas Zaskėvičius. PLP vadovybė organizavo J. Markulio demaskavimo akciją ir inicijavo naujos ginkluotojo pasipriešinimo judėjimo vadovybės sukūrimą.

PLP štabas, padedamas Tauro ir Dainavos partizanų apygardų vadų, 1947 m. sausio 15 d. Marijampolės aps. Pilviškių k. ėmėsi veiksmų blokuoti MGB klastą⁴⁴. Buvo sukurta nauja vadovaujanti institucija – BDPS prezidiumas. Ryšių su Vakaraais kanalą turėjo perimti Tauro apygardos vadas, dalį šios struktūros pažinojo J. Deksnys⁴⁵.

1947 m. gegužės mėn. PLP štabo karininkai J. Lukša ir Jurgis Krikščiūnas-Rimvydas per Suvalkų kraštą nusigavo į Gdynę. Susitikę su ten atvykusiu J. Deksnium, jie išsiaiškino padėtį Lietuvoje, ypač J. Markulio vaidmenį⁴⁶. Abu ketino vykti į Švediją, kad patys informuotų lietuvių emigraciją ir demokratinės Vakarų valstybes apie padėtį okupuotoje Lietuvoje. J. Deksnys nebuvo suinteresuotas šia kelione, nes ji galėjo pakenkti jo planams atkirsti VLIK'ą nuo ryšių su kraštu. Tuoj pat buvo įspėtas M. Pečeliūnas. Jis nuslėpė nuo Antano, t. y. L. Maksimovo, kad Gdynėje lankosi minėti asmenys, be to, pridūrė, jog daugiau nebetekina vykdyti lietuvių pagrindžio įsakymų. Antanui teko grįžti tuščiomis. Lenkijoje MGB suskato surišti nutrūkusius siūlo galus. Tuo tarpu jau rudenį J. Lukša kartu su K. Pypliu, BDPS ir naujosios pasipriešinimo vadovybės įgalioti, išsiruošė į Vakarus. Pereiti sieną ir patekti į Suvalkų kraštą padėjo tam reikalui suformuotas specialus partizanų būrys. J. Deksnys padėjo jiems iš Gdynės nusigauti į Švediją. Vakaruose surengti keli susitikimai, kuriuose buvo derinami pasipriešinimo grupuočių Lietuvoje ir užsienyje ryšiai⁴⁷.

Vakaruose J. Lukša rašė ataskaitą apie partizanų kovas Lietuvoje. Medžiagos apie padėtį Lietuvoje, kuri domino lietuvių emigraciją ir Vakarų žvalgybos struktūras, per Lenkiją ir Švediją jam pristatydavo J. Krikščiūnas⁴⁸.

Po J. Markulio nesėkmės LSSR MGB skyriaus vadovybė pradėjo ruošti sunaikinti lietuvių ginkluotojo pagrindžio ryšius

Lenkijoje ir pasienio rajone, pasitelkdama žvalgybos požiūriu vertingus suimtus ir užverbuotus pagrindžio dalyvius ir toliau juos panaudodama žvalgybiniam žaidimui su Vakaraais. 1948 m. gruodžio 20 d. SSRS MGB pplk. Šaraburinas parengė specialų operatyvinių priemonių planą lietuvių nacionalistiniam pagrindžiui Lenkijoje sunaikinti⁴⁹. Bendradarbiaujant su Lenkijos MBP, nutarta: 1) Gdynės srityje – nuolatos sekti arba suimti M. Pečeliūną ir ryšininkę Zofiją Dombrowską, siekiant nustatyti J. Deksnio, J. Lukšos ir K. Pyplio buvimo vietą (tuo metu jų būta užsienyje); 2) Balstogės vaivadijoje – suimti ryšius su partizanais palaikančius vietos lietuvius Pijų Paznėką, Eleną Bacvinskienę, Norbertą Krakauską ir Juozą Sakalauską (vėliau nuspręsta juos užverbuoti ar perverbuoti).

MGB IR UBP SĄVEIKA KOVOJANT SU LIETUVIŲ POGRINDŽIU SUVALKŲ APSKRITYJE IR LENKIJOJE GILUMOJE

Minėtus asmenis buvo siekiama suimti norint gauti daugiau informacijos apie lietuvių pagrindį Suvalkų krašte. Parengtame plane ypač išsamiai aptartos suėmimo detalės, suimtųjų pristatymas į Varšuvą, jų apklausa, nurodyti operaciją vykdysiantys pareigūnai ir MBP skyriai. Atsakingas už akciją buvo MBP Tardymo skyriaus viršininko pavaduotojas Adamas Humeris. Iš Balstogės į Varšuvą turėjo būti atvežtas Lietuvos partizanas Bronius Gudeliauskas, suimtas Suvalkų krašte ir atsisakęs duoti parodymus. Jis turėjo būti atiduotas „intensyviai tarodomajam paruošimui“. Buvo planuojama užverbuoti kelis asmenis, susijusius su lietuvių pagrindžiu Lenkijoje⁵⁰.

1949 m. sausio 31 d. LSSR valstybės saugumo ministras patvirtino lietuvių pagrindžio

džio Lenkijoje susekimo ir sunaikinimo planą „Miškas“ („Lies“) ⁵¹.

Balstogės viešojo saugumo organų (*Urząd Bezpieczeństwa Publicznego*, toliau – UBP) 3-iojo poskyrio viršininkas pplk. J. Matysiakas 1948 m. pradžioje sudarė „lietuvių tautybės Lenkijos gyventojų, kurie slepia ar remia Suvalkų apskrityje besislapstančius lietuvių nacionalistinio pagrindžio banditus [partizanus. – B. M.], sąrašą“. Jį sudarė 66 šio krašto lietuvių pavardės. Sąrašas buvo perduotas LSSR MGB ⁵².

Balstogės UBP karinis skyrius, remdamasis turimais duomenimis, netgi sudarė sąrašą lietuvių, kurie 1945–1946 m. nelegaliai kirto SSRS sieną ir iš Lietuvos pateko į Lenkiją ⁵³. Jame pažymėta, jog dalis tų asmenų tai padarė su ginklu rankose „kaip lietuvių nacionalistinio ginkluotojo pagrindžio dalyviai. Kirtę sieną, jie kartu su nelegalios WIN'o organizacijos diversiniais būriais Suvalkų apskrityje toliau tęsė kenkėjišką veiklą prieš Lenkijos demokratinę valstybę.“ ⁵⁴ Sąraše taip pat kalbama apie asmenis, kurie pabėgo iš Lietuvos ir „prisidengdami padirbtais dokumentais, kuriuos išdavė Suvalkų apskrities tarnautojai, remdamiesi Punsko parapinės bažnyčios, kurios kunigas ir vargonininkas yra lietuviai, išrašytais metrikais, Lenkijos teritorijoje nedvejodami įstojo į šovininę lietuvių organizaciją. [...] Minėti lietuviai nepasirodė paskelbus amnestiją, jie paprastai dirba samdiniais pas Suvalkų apskrities ūkininkus.“ ⁵⁵

Įdomu, kad tiek lenkų, tiek juos kartojantys sovietiniai šaltiniai, kalbantys apie lietuvių pagrindį Lenkijoje, mini vietos lietuvių „slaptą organizaciją“ ⁵⁶. Iš tiesų vietinių Suvalkų krašto lietuvių pagalba savo tautiečiams iš okupuotos Lietuvos buvo spontaniško, neorganizuoto, griežtai slapto ir individualaus pobūdžio. Be to, kad gyvavo ryšių tinklas, susisiekimo punktai, slėp-

tuvės ir prieglobstis pas patikimus asmenis, nepavyko rasti duomenų, kurie rodytų veiksmą nors politinę Lenkijos lietuvių organizaciją. Atrodo, kad lenkų saugumas čia tiek prieš Antrąjį pasaulinį karą, tiek po jo lietuviams mėgino inkriminuoti „nacionalistinę organizaciją“, siekdamas sustiprinti lietuvių priežiūrą ir asimiliacinius administracinius poslinkius. Savo ruožtu MGB planavo ir sukūrė legendinę „Lenkijoje gyvenančių lietuvių“ organizaciją, prisidedančią prie operatyvinių žaidimų su Vakarais. Kad sąraše minimi lietuvių partizanai bendradarbiavo su WIN'u, patvirtina vietinių šios organizacijos narių lenkų liudijimai. Su Suvalkų WIN'o vadovybe buvo žodžiu susitarę dėl teritorijos, kurioje galėjo veikti ginkluoti lietuvių pagrindžio dalyviai. Pietinė riba buvo Seinų kryptimi (neįskaitant pačių Seinų) einantis Šipliškių–Smalėnų kelias ⁵⁷.

Skaitant dokumentus kyla pagrįstas įtarimas, kad UBP Balstogės poskyris Suvalkų WIN'o vadovybėje turėjo agentą, teikiančią svarbią informaciją apie ginkluotą lietuvių pasipriešinimo judėjimą Suvalkų krašte. Kaip teigia Piotras Kaliszas ⁵⁸, lietuvių pagrindžiui Suvalkų apskrityje daugiausia pakenkė Piotras Burdynas-Gilas, lenkų saugumo agentas, vienas iš WIN'o būrio vadų, įgijęs ir lietuvių partizanų pasitikėjimą.

MGB parengė labai kruopštų planą, kuriame numatė operatyvines priemones, leisiančias demaskuoti lietuvių pagrindį Suvalkų krašte ir padėsiančias surinkti informaciją, būtiną atskiriems operacijos „Lies“ etapams vykdyti ⁵⁹.

Labai svarbų vaidmenį sunaikinant lietuvių pagrindį Lenkijoje turėjo suvaidinti rezistentų tinklo Gdynėje organizatorius M. Pečeliūnas. LSSR MGB operatyvinės grupės vadovas L. Maksimovas surinko pakankamai jį kompromituojančios medžiagos. Ėmusis „atitinkamų tardymo priemonių“, jau 1948 m. birželio mėn. M. Pečeliūnas

buvo užverbuotas. Jis sutiko bendradarbiauti atskleidžiant Lenkijoje pagrindines konspiracines struktūras, vedančias į Vakarų. M. Pečeliūnas bent du sykius mėgino nutraukti savo priverstinį ryšį su priešu, tačiau persekiojimai buvo galingesni už jo ryžtą. Panašiai kaip ir M. Pečeliūną, 1949 m. vasarą Lenkijos pasienyje pavyko užverbuoti ir P. Paznėką, per kurį ryšiai iš Tauro apygardos štabo vedė Varšuvos ir Gdynės link⁶⁰. Kaip minėta, 1949 m. gegužės mėn. buvo suimti jūra iš Švedijos į Lietuvą grįžę J. Deksnys ir jo radiotelegrafistas. Jie buvo įtraukti į žvalgybinį MGB žaidimą prieš britų ir švedų žvalgybas, jas kompromituojant Baltijos kraštų atžvilgiu⁶¹. J. Deksnys buvo panaudotas ir daugelyje kitų prieš lietuvių patriotinį sąjūdį nukreiptų MGB akcijų. Būdamas puikiai susipažinęs su lietuvių pagrindžio ryšio su Vakaraais per Lenkiją tinklu, J. Deksnys jį visiškai atskleidė KGB.

Turėdamas savo rankose J. Deksnį ir M. Pečeliūną, sovietų specialiosios tarnybos suintensyvino ltn. J. Krikščiūno-Rimvydo, J. Lukšos bendradarbio Lenkijoje, paieškas. Jis beveik neįtikėtiniu būdu ir toliau palaikė ryšį tarp Vakarų ir rezistencijos Lietuvoje, retkarčiais perduodamas informaciją apie padėtį krašte, taigi galėjo sumaišyti MGB planus. Globojamas lietuvių ūkininkų, jis gydėsi 1949 m. pavasarį kertant sieną gautas žaizdas ir, veikdamas gerai įslaptintose nakvynės vietose bei keliuose Vaičiuliškių, Žabariškių, Seivų ir Punsko apylinkėse įrengtuose bunkeriuose, palaikė būtinius ryšius. 1949 m. vasarą buvo suimti ir užverbuoti J. Krikščiūno bendražygiai Lenkijoje. Vis dėlto pats jis nebuvo suimtas. J. Krikščiūną saugojo dvi ypač patikimos ryšininkės – Teklė Pauliukonytė ir Veronika Judickaitė⁶². J. Lukša su prancūzų žvalgybos pagalba norėjo permesti J. Krikščiūną į Vakarų, bet šis, matyt, nusivylęs Vakarų demokratinių valstybių abejingumu Lietuvos likimui ir nujausdamas, kad jo la-

bai ieškoma, ryžosi tęsti laisvės kovą iki galo. 1949 m. birželio mėn. įkliuvo J. Krikščiūno neseniai iš Lietuvos atgabenta ir neatsargaus vietos ryšininko iš Šipliškės pašto ryšininkei M. Briliūtei į Varšuvą išsiųsta slapta, prancūzų pasiuntinybės darbuotojui numatyta perduoti siunta. Apie 4 kg svorio siuntinys, pasak M. Briliūtės tardymo protokolo, buvo gerai supakuotas ir apsiūtas audeklu⁶³. Jame buvo daug mašinraščių, spaudos iškarpų, brėžinių ir pan. Suvokusi, kad siunta buvo patikrinta, M. Briliūtė apie tai pranešė ryšininkui inž. Krzepakowskiui, kuris, būdamas patyręs pogrindininkas, ją tuoj pat sudegino ir apibarė už neatsargų slaptos medžiagos siuntimą paštu. Prancūzų žvalgyba kvietė J. Krikščiūną į Varšuvą paaiškinti siuntos dingimo aplinkybių, bet jis, įtardamas klastą, ten nevyko.

TRAGIŠKA BAIGTIS

Apylinkių šukavimas, L. Maksimovo ir J. Malcevo operatyvinių grupių agentūrinės priemonės davė rezultatų. Pavyko nustatyti J. Krikščiūno-Rimvydo ir jo adjutanto Vytauto Prabulio-Žaibo buvimo vietą. Jie laikėsi gerai užmaskuotoje slėptuvėje Šlynakiemio kaimo miškelyje, vos už poros kilometrų nuo Punsko.

Paskutinė dramatiška lietuvių pagrindžio Lenkijoje akimirka atėjo 1949 m. gruodžio 15 d. Tada Šlynakiemio kaime, apsupti bunkeriuose, didvyriškai žuvo J. Krikščiūnas-Rimvydas ir jo adjutantas V. Prabulis-Žaibas. Kaip svarbu buvo Rimvydą suimti, rodo tai, kad toje operacijoje dalyvavo beveik bataliono dydžio pajėgos, prižiūrimos MGB operatyvinės grupės Lenkijoje atstovo L. Maksimovo. Štai šios operacijos dokumento fragmento vertimas:

„[...] operacijai buvo pasirengta [...] kuo puikiausiai, [...] pušynėlyje rasta bunkerio

anga. Kartu buvo pastebėta, kad pro mažą plyšelį rūksta dūmai. Grupė mėgino atsargiai ilgais vėzdais atidengti angą, tada banditai iš bunkerio paleido keletą šūvių [...]. Po kelių minučių šturmo grupė, nepaisydamas šūvių, nuplėšė dureles ir atvėrė bunkerio angą. [...] ėmė smarkiau šaudyti. Šturmo grupės vadas jaunesnysis leitenantas Czepielis iššovė kelias raketas į vidų, norėdamas jį [bunkerį. – B. M.] padegti, ir įsakė kareiviams paleisti kelis šūvius pro šalį. Tuo siekė parodyti [...], kad jėgų persvara ne jų pusėje. Šūviams nutilus, prie angos buvo privestas lietuvis iš gretimo kaimo, per kurį [...] lietuvių kalba buvo įsakyta pasiduoti ir išeiti iš bunkerio, į ką [...] *atsakė, kad lenkų kariuomenei nepasiduosią, nes joje komunistai* [išryškinta mano. – B. M.]. Po valandą trukusio atsišaudymo šūviai nutilo. Tuomet imta atkasti bunkerio viršų. Kai tai buvo padaryta, kas truko apie 15 minučių, bunkeryje rasti du [...]. Vienas gulėjo bunkerio kampe negyvas, kairėje rankoje laikydamas „Parabellum“ pistoletą, dešinėje – 10 šovinių šautuvą. Jis [...] pats sau atėmė gyvybę, du kartus iššaudamas į galvą. Tuo tarpu prie bunkerio angos gulėjo antras [...], dešinėje rankoje laikydamas belgišką 15 šovinių pistoletą, o šalia jo gulėjo „Pepeša“. [...] buvo sužeistas į galvą, bet dar gyvas. [...] Išnešus juos į viršų [...], buvo atpažinta, kad užmuštasis [...] yra ieškomas lietuvių šnipų gaujos [...] Vytautas PRABULIS, sužeistasis – lietuvių šnipų gaujos vadas Jurgis KRIKŠČIŪNAS, slapyvardžiu RIMVYDAS. Sužeistąjį [...] KBW gydytojas ten pat aptvarstė, tada jis buvo sanitarine mašina nuvežtas į Suvalkų ligoninę.⁶⁴

Štai kaip šios operacijos rezultatus pristatė L. Maksimovas savo ranka rašytame raporte:

„Veikdami pagal lietuvių nacionalistinio pogrindžio sunaikinimo Suvalkų krašte planą, Lenkijos saugumo organai 1949 m.

gruodžio 15–30 d. vykdė operaciją, kurios metu:

1) buvo nušauti du lietuvių banditai, tarp jų – Dainavos būrio štabo narys Rimvydas,

2) suimta 10 lietuvių pogrindžio dalyvių, kurie aktyviai padėdavo lietuvių banditams pereiti valstybinę sieną ir užmegzti ryšius su užsienio centrais,

3) siekiant išsiųsti į Sovietų Sąjungą, sulaukyti 39 tarybiniai piliečiai, kurie 1945–1946 m. nelegaliai perėjo iš Lietuvos į Lenkiją,

4) už ryšius su lietuvių banditais iš Suvalkų apskrities į Lenkijos gilumą ištremta 19 šeimų (80 asmenų),

5) užverbuoti aštuoni agentai: Zyta, Joachim, Jan, Dąb, Kałamarz, Gaber, A-31, Władek.⁶⁵

Kitoje ataskaitos vietoje nurodytos sumimtų „tarybinių piliečių“, kurie turi būti išsiųsti į Sovietų Sąjungos gilumą, pavardės.

Lietuvos laisvės kovotojų bazė ir ryšiai Lenkijoje buvo sunaikinti⁶⁶. LSSR MVD mėgino ir toliau panaudoti M. Pečeliūno kanalą žvalgybai Vakaruose. 1950 m. rudens agentas Arūnas su M. Pečeliūno ir anglų žvalgybos pagalba iš Gdynės buvo perverstas į Vakarų Berlyną, o iš ten nuvyko į Londoną, kur susitiko su Lietuvių rezistencinės santarvės veikėjais. Anglų žvalgybos padedamas, gruodžio mėn. jis grįžo į Lietuvą.

Sovietų Sąjungos specialiosios tarnybos gebėjo rafinuotais būdais pasiekti lietuvių emigracijos centrą ir gana sėkmingai destabilizuoti jo veiklą, palaikančią lietuvių išsivaduojamąją kovą. Paskutinis Lietuvos laisvės kovotojas, kuris žuvo nuo persekiotojų rankų Lenkijos teritorijoje, buvo Antanas Kvederavičius-Lapė, Šeškas, Lis, Stryjek. Tai įvyko 1954 m. spalio 2 d. Augustavo apskrities Lipsko valsčiaus Krasne Skiblevo miškų masyve, kur A. Kvederavičius vadovavo ginkluotai lenkų pogrindžio grupei.

IŠVADOS

Lietuvos ginkluotojo pagrindžio ryšiai su Vakarais buvo svarbūs ne tik partizanų vidiniam potencialui stiprinti. Jie domino ir Vakarų žvalgybos struktūras, kurios, nors ir pažeidžiamos sovietinio atoveiksmio, pamažu leido savo politikams suprasti, kad joms rūpi okupuotų šalių pasipriešinimas sovietų okupacijai. Tačiau žvalgybos tarnybos, ypač SIS, puoselėjo savo šalių vadovų politiniais veiksmais nepagrįstą viltį, kad Sovietų Sąjungos ir Vakarų karinis konfliktas yra galimas.

LDT ir VLIK'as, abu kiek skirtingai vertindami pasaulinio konflikto galimybę (VLIK'as tuo tikėjo kiek labiau), pabrėžė, jog krašto rezistencija turi vengti nereikalingų aukų, ir manė, kad demonstratyvios partizanų akcijos reikalingos, bet nuolatinė karinė veikla, siekiant taupyti jėgas, nepageidautina (VLIK'as manė, kad partizanai neprivalo nutraukti savo akcijų, bet turi jas atsargiai derinti prie aplinkybių). Krašto rezistencijai ryšiai su Vakarais buvo svarbūs

Nuorodos

¹ L. Mockūnas, *Pavargęs herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje*, Vilnius, 1997, p. 11–18; Žr. M. Pocius, *Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*, Vilnius, 2009, p. 43–44.

² Armijos Krajovos Balstogės apygarda, 1944 m., AIPN, Bi, b. 033/14; Lietuvių pagrindis Suvalkijoje [t. y. Suvalkų apskrityje. – B. M.]. Lietuvių gaujų [t. y. partizanų. – B. M.] veikla Suvalkų apskrityje, ibid., b. 011/53; Nelegalios lietuvių organizacijos. Lietuvių tautinės mažumos Suvalkų apskrityje apibūdinimas, ibid., b. 033/136; Planai. Pranešimai apie lietuvių pagrindžio išaiškinimą Suvalkų apskrityje 1944–1954 m. Lietuvių kilmės gyventojų pasiskirstymas Suvalkų apskrities valsčiuose, ibid., b. 045/1883; Broniaus Saveikio [lenkų saugumo dokumentuose jis, kaip ir kiti lietuviai

politiškai ir psichologiškai. Tikėtasi buvo daugiau, negu pasiekta. Nusivylimas buvo nemažas, bet nepriklausomybės kova turėjo idealistinių pamatą, ir su tikrove susidūrusių laisvės kovotojų nepalaužė neviltis suvokus, kad ginklu nugalėti galingą priešą yra neįmanoma. Juk jeigu laisvės būtų buvę siekiama tik turint jėgų persvarą, mes jos niekada nebūtume iškovoję.

Lietuvių antisovietinio ginkluotojo pagrindžio Lenkijos teritorijoje epizodas yra nepaprastai svarbus dramatiškų lietuvių tautos kovų su sovietiniu okupantu kontekste. Čia veikęs ryšių tinklas ir veiklos bazė buvo naudojami svarbioms žinioms apie padėtį sovietų okupuotoje Lietuvoje perduoti. Lietuvos partizanai rado prieglobstį Suvalkų krašte ir Lenkijos gilumoje. Dalis jų šiose vietose išduoti žuvo, kiti čia apsigyveno ir šitaip išsigelbėjo. Tačiau visi jie, kaip ir kiti antikomunistinio pagrindžio dalyviai, buvo persekiojami represinių komunistinės Lenkijos struktūrų. Be to, juos, kaip ir aktyvesnius Lenkijos lietuvius, iki pat 1989 m. nuolat sekė sovietinės specialiosios tarnybos.

pagrindžio dalyviai, įrašytas sulenkintu vardu ir pavarde – Bronisław Sawiejkis. – B. M.] 1950 m. rugpjūčio 25 d. tardymo protokolas su vertimu į lenkų kalbą, ibid., b. 103/1; Pijaus Paznėko (Pius Poźniak) ir Pijaus Remindavičiaus (Pius Remindowicz) bylų medžiaga, ibid., b. 212/4496, 07/1286.

³ *Lietuvos kovų ir kančių istorija: Laisvės kovos 1944–1953 metais. Dokumentų rinkinys*, Kaunas, 1996; *Lietuvos kovų ir kančių istorija: Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 metais. Dokumentų rinkinys*, Kaunas, 1996; *Lietuvos partizanų Tauro apygarda (1945–1952 m.)*, Vilnius, 2000; *Lietuvos partizanų Dainavos apygarda (1945–1952 m.)*. Dokumentų rinkinys, Vilnius, 2003; B. Kašėlionis, *Dainavos partizanai: Šarūno rinktinė. Dokumentai ir prisiminimai*, Vilnius, 1999.

⁴ J. Daumantas, *Partizanai*, Vilnius, 1990; A. Ramanauskas-Vanagas, *Daugel krito sūnų...*, Vilnius,

1999; *Justino Lelešiaus-Grafo ir Liongino Baliukevičiaus-Dzūko dienoraščiai*, Kaunas, 1994; *Tada, kai žuvom dėl Tėvynės...*, Kaunas, 1996.

⁵ Juozo Jakimavičiaus, Juozo Uzdilos, Prano Grigučio, P. Radzevičienės, D. Valinčienės, Irenos Kadišytės ir Marijos Briliūtės autoriui suteikta informacija.

⁶ K. K. Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, Vilnius, 1990, N. Gaškaitė *et al.*, *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas, 1996; T. Bower, *Raudonasis voratinklis. MI6 ir KGB žvalgybų veikla Baltijos šalyse*, Vilnius, 2000; H. Rositzke, *The CIA's Secret Operations*, New York, 1977; R. Ullman, *Britain and the Russian Civil War*, Oxford, 1968; J. Gaddis, *Strategies of Containment*, Oxford, 1982.

⁷ D. Kuodytė, „Lietuvos rezistencijos ryšiai su Vakarais“, *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 2; R. Čekutis, D. Žygelis, „Laisvės kryžkelės. Lietuvos ir Lenkijos partizanai Suvalkų trikampyje“, <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/-/4682>; P. Kalisz, „Podziemie litewskie na Suwalszczyźnie do 1950 r.“, *Aparat bezpieczeństwa Polski Ludowej wobec mniejszości etnicznych oraz cudzoziemców. Studia nad zagadnieniem*, Warszawa, 2009, p. 105.

⁸ A. Ramanauskas-Vanagas, op. cit., p. 170.

⁹ S. Mykoliaičio 1950 m. spalio 30 d. *Pro Memoria, Laisvės kovų archyvas*, Nr. 5, Kaunas, 1992, p. 60.

¹⁰ D. Kuodytė, op. cit., p. 38.

¹¹ Ibid.

¹² Jungtinės Kęstučio apygardos štabo posėdžio, kuriame svarstytos galimybės kurti apygardą, protokolas Nr. 1, *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 12, Kaunas, 1994, p. 24–28.

¹³ D. Kuodytė, op. cit., p. 39.

¹⁴ Ibid. Plačiau žr.: *Lietuvių enciklopedija*, t. 34, Boston, 1966, p. 283–288.

¹⁵ *Lietuvių enciklopedija*, t. 34, p. 285.

¹⁶ *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 8, Kaunas, 1993, p. 74–75. Žr. politiškai kontroversišką, bet šiaip gerai dokumentuotą monografiją: L. Mockūnas, *Pavargęs herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje*, Vilnius, 1997.

¹⁷ D. Kuodytė, „KGB ir centrinės vadovybės kūrimosi pradinis etapas“, *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 8, p. 57–59.

¹⁸ *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 1, Kaunas, 1991, p. 6.

¹⁹ T. Bower, op. cit., p. 87.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid., p. 88.

²² *Lietuvių enciklopedija*, t. 35, Boston, 1966, p. 352.

²³ T. Bower, op. cit., p. 89, 205.

²⁴ Ibid., p. 89.

²⁵ L. Mockūnas, op. cit., p. 141.

²⁶ N. Gaškaitė *et al.*, op. cit., p. 243–248.

²⁷ D. Kuodytė, „Lietuvos rezistencijos ryšiai...“, p. 42.

²⁸ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1953 metais*, Vilnius, 1996, p. 303.

²⁹ D. Kuodytė, „Lietuvos rezistencijos ryšiai...“, p. 42.

³⁰ *Lietuvos kovų ir kančių istorija: Laisvės kovos 1944–1953 metais*, p. 466.

³¹ Ibid., p. 489.

³² D. Kuodytė, „Lietuvos rezistencijos ryšiai...“, p. 44.

³³ LYA, f. K-1, ap. 3, b. 284, t. 3, l. 133–134.

³⁴ Iš autoriaus pokalbių su A. Suraučiumi. Plačiau žr.: A. Suraučius, *Mano kaime*, Punkskas, 1999; to paties, *Sargyboje*, Punkskas, 2001.

³⁵ R. Čekutis, D. Žygelis, op. cit., p. 1–5; P. Kalisz, op. cit., p. 105.

³⁶ Mjr. L. Maksimovo 1974 m. rugpjūčio 27 d. raportas, *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 5, p. 57–58.

³⁷ Maziko žmona ir dviejų jo sūnų motina buvo lietuvė, taigi šeima mišri, sūnus Edvardas gerai kalba lietuviškai.

³⁸ Pažyma apie J. Deksnį, *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 8, p. 67.

³⁹ D. Kuodytė, „KGB ir...“, p. 59; LYA, f. K-1, ap. 3, b. 284, t. 2, l. 223 ir tolesni.

⁴⁰ Žr. Pažyma apie J. Deksnį, *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 8, p. 67 ir tolesni.

⁴¹ T. Bower, op. cit., p. 88.

⁴² Mjr. L. Maksimovo raportas, *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 5, p. 50.

⁴³ Ibid., p. 56.

⁴⁴ N. Gaškaitė *et al.*, op. cit., p. 133.

⁴⁵ L. Mockūnas, op. cit., p. 141.

⁴⁶ J. Deksnio pranešimas apie ryšių tinklą Lenkijoje, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 284, t. 3, l. 37–40.

⁴⁷ J. Deksnys nesilaikė 1949 m. liepos 9 d. Baden Badeno susitarimo ir toliau veikė BDPS užsienio delegatūroje.

⁴⁸ J. Krikščiūnas gimė Rusijoje, inžinieriaus šeimoje. 1939 m. baigė Kauno karo mokyklą. Partizanas nuo 1944 m., 1948–1949 m. – atsakingas už ryšių su Vakarais per Suvalkų kraštą palaikymą. Žr. LYA, f. K-1, ap. 3, b. 284, t. 3, l. 136–140; P. Paznėko parodymai lenkų saugumo organams.

⁴⁹ LYA, f. K-1, ap. 3, b. 283–284; *ibid.*, b. 284, t. 3, l. 265 ir tolesni (specialus agentūrinių operatyvinių priemonių planas Lietuvos pagrindžiai Suvalkų aps. išaiškinti ir sunaikinti).

⁵⁰ *Ibid.*, t. 2, l. 21.

⁵¹ *Ibid.*, t. 3, l. 3–6.

⁵² *Ibid.*, b. 283, t. 2, l. 132–141.

⁵³ *Ibid.*, l. 145–150.

⁵⁴ *Ibid.*, l. 145.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ Planai. Pranešimai apie lietuvių pagrindžio išaiškinimą Suvalkų apskrityje 1948–1954 m. Lietuvių kilmės gyventojų pasiskirstymas Suvalkų apskrities valsčiuose, AIPN, Bi, 045/1883, l. 3 ir tolesni.

⁵⁷ Suvalkų ir Augustavo WIN'o rinktinės diversinio patrulio nario Kojako Henryko („Blondyn“, „Jurek“) 1990 m. spalio 8 d. raštiškas liudijimas Suvalkų teisme, *ibid.*, l. 1–3 (rašto nuorašas – autoriaus asmeniniame archyve).

⁵⁸ Plačiau žr.: P. Kalisz, *op. cit.*, p. 112.

⁵⁹ LYA, f. K-1, ap. 3, b. 284, t. 3, l. 261–265.

⁶⁰ *Ibid.*, l. 261; P. Paznėko kontrolės ir sekimo byla, AIPN, Bi, 07/1286, l. 12.

⁶¹ N. Gaškaitė *et al.*, *op. cit.*, p. 138.

⁶² Suvalkų krašto lietuvių antisovietinio pagrindžio rėmėjų žodiniai liudijimai autoriui.

⁶³ Nelegalios lietuvių organizacijos. Marijos Briliūtės (Maria Brylis) 1949 m. rugsėjo 24 d. tardymo protokolas, AIPN, Bi, 033/136, l. 120.

⁶⁴ S. Birgelis, „Jie žuvo vardan Lietuvos“, *Aušra*, Punkskas, 2009, Nr. 23; Originalą žr. AIPN, Bi, 07/1286, l. 4 ir tolesniuose.

⁶⁵ LYA, f. K-1, ap. 3, b. 284, t. 3, l. 284 ir tolesni.

⁶⁶ Suvalkų ir Balstogės viešojo saugumo organų 1949 m. gruodžio 15 d. atpažinimo aktas, Žaibo ir Rimvydo žūties aplinkybių protokolas ir trumpas jų veiklos apibūdinimas (rašto kopija – autoriaus asmeniniame archyve).

Gauta 2010 04 12

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Bronius Makauskas

RELATIONS OF THE LITHUANIAN FREEDOM FIGHTERS WITH THE WEST IN 1945–1954 AND THEIR SUPPRESSION

Summary

The article discusses a very important episode of freedom fights – maintenance of Lithuanian anti-Soviet resistance relations with the West, establishment and operation of the communication basis in the territory of South Lithuania and Poland in 1945–1954, seeking to break through the Iron Curtain and to communicate to the democratic world about the consequences of the Soviet occupation in Lithuania and to search for understanding and support in the case of the national resistance against the occupant.

The hopes of freedom fighters and Lithuanian émigré to receive support from the Western states for implementation of their purposes were turned into the measure for collection of information about the Soviet Union, moreover, inefficient at that.

The approach of the USA and Great Britain towards the Soviet Union up to the beginning of 1946 was friendly. The actions of the latter, however, made the Western allies change their attitude. Talks were heard about the Iron Curtain in Europe and the Soviet influence gaining momentum beyond it, which may turn into aggression that must be curbed by the West. The WWII allies primarily

started strengthening the intelligence activities, which did not satisfy the expectations either of Lithuanian émigré or national resistance.

In maintaining relations with the fighting Homeland, of utmost importance was the Supreme Committee for the Liberation of Lithuania (VLİK) which was recreated in Germany. It raised the issue of Lithuania's occupation on the occasion of the Potsdam Conference. On July 10, 1945, an exhaustive memo was forwarded to the USA President and the Prime Minister of Great Britain requesting: 1) not to recognize Lithuania's annexation into the Soviet Union, supported by the unilateral Kremlin act; 2) to demand that the Soviet Union would withdraw its forces from Lithuania and would allow the Lithuanian nation to recreate its sovereign state institutions freely and without hindrance; 3) that until it is done, the Lithuanian deportees and refugees would be under protection in the West; 4) to force the Soviet Union to return all the deportees from Siberia to Lithuania.

Some anti-Nazi resistance participants had ambitions to become the political resistance leaders, representing the interests of the fighting country in the West. One of

such was the figure of the German occupation times Jonas Deksnys (pseudonym Hektoras, Prapuolenis), who started establishing a political structure in the emigration, competing with VLIK, – Chief Committee for the Restoration of Lithuania's Statehood (VLAK), having the right to represent Lithuania in the West. This plan was met with controversy and a strong reaction on the part of VLIK and later the fighters for freedom in Lithuania. The conception of the "accumulation of forces", proposed by VLAK, was favourable for MGB, which strove to destroy the armed underground, to divide and paralyze emigrant organizations.

In the partisan congress, held in January 1947, the VLAK was neutralized, and political leadership was taken over by the Presidium of the United Democratic Resistance Movement, where the priority role was attributed to the partisan leadership. The essence of the congress is the underlined importance of the relations with the West and the disposition to clarify by themselves the processes, relating to the case of Lithuania's liberation, occurring there.

The relations of the Lithuanian armed underground with the West were of importance not only for the strengthening of the internal potential of the partisans, but also created the grounds for attention being drawn to them by the Western intelligence bodies, which gradually, though being affected by Soviet counteraction, allowed the politicians of their countries to understand that they were interested in the resistance of the occupied countries against the Soviet occupation. The Western intelligence services, especially the SIS from Great Britain, induced a hope, not justified by the political actions of their country leaders, that the military conflict between the Soviet Union and the West was possible.

The diplomatic service of independent Lithuania and VLIK, even though evaluating the potency of the world conflict in a different way (VLIK had more hopes for it), stressed that national resistance had to avoid unnecessary victims and thought that the ostentatious actions of partisans were necessary, whereas permanent military actions were undesirable, since it was necessary to save forces.

The relations with the West for the national resistance were important in political and psychological terms. Expectations were greater than reality. Disappointment was considerable but the struggle for independence had the idealistic foundation and despair did not break the fighters for freedom who faced the reality after perceiving that it was impossible to conquer the enemy. Actually, if we sought to achieve the freedom only after gaining an advantage of forces, we had never regained it.

An episode of the Lithuanian anti-Soviet armed underground in the territory of Poland is extremely important within the context of the dramatic fights of the Lithuanian nation against the Soviet occupants. Here the operating network of communications and the action basis were used for transferring of important news on the situation in the Soviet-occupied Lithuania. Lithuanian partisans found shelter in the land of Suvalkai and in the depth of Poland. Part of them was killed being betrayed; others settled here and thus saved their lives. However, all of them, like other participants of anti-Communist underground, were persecuted by the Polish repressive bodies, they were of interest to the Soviet special services until the very 1989.

The fights for freedom of the Lithuanian partisans were not wasted. They matured the Lithuanian independence movement, which led to the re-establishment of independent Lithuania.

„Veidu į Lietuvą“ programos vaidmuo KGB veiklos prieš „Santarą-Šviesą“ planuose

KGB veikla visuomenėje vis dar kelia nemažai aistrų. Yra daug neatsakytų klausimų, neištirtų jo veiklos aspektų. Sovietinio saugumo veikla ir metodai buvo nagrinėjami jau išėivijos, disidentų darbuose, tačiau tik 1991 m. pradėti objektyvūs, paremti autentiškais šaltiniais KGB veiklos Vakaruose tyrimai.

ĮVADAS

Neutralizuoti lietuvių politinę išėiviją buvo viena svarbiausių KGB veiklos sričių per visą sovietinės okupacijos laikotarpį. Tam jis sukaupė nemažai informacijos apie išėivių organizacijas, jų veiklą, tarpusavio santykius, aktyviausius ir todėl labiausiai rūpėjusius išėivius. Siekdamas trukdyti Lietuvos laisvinimo veiklai, t. y. mažinti tarptautinę paramą išėiviams, skaldyti išėivijos jėgas, kliudyti išėivių ryšiams su kitaminčiais Lietuvoje, sovietinis saugumas pasitelkė įvairias priemones – pradedant agentais ir baigiant šmeižto akcijomis spaudoje. Daugiausia KGB dėmesio sulaukė JAV išėivių organizacijos: Pasaulio lietuvių bendruomenė, Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas, JAV lietuvių taryba, BALF ir, be abejo, „Santara-Šviesa“.

„Santaros-Šviesos“ federacija – liberaliosios krypties lietuvių išėivių organizacija, susikūrė JAV 1957 m. Iš kitų išėivijos orga-

nizacijų ji išsiskyrė tuo, kad pateikė naują požiūrį į Lietuvos laisvinimo taktiką. Jos veikėjų manymu, glaudesni ir aktyvesni ryšiai su sovietine Lietuva, o ne visiškas jos izoliavimas labiau prisidėtų prie Lietuvos laisvinimo. Be to, tai leistų išėiviams geriau pažinti naująją Lietuvą, atnaujinti nutrūkusius ryšius, ypač su intelektualais, ir puoselėti lietuviybę.

Straipsnyje nagrinėjama, kodėl sovietinė valdžia ir KGB išskyrė „Santarą-Šviesą“ iš kitų išėivijos organizacijų, tiriama, kaip sovietinis saugumas siekė pasinaudoti „Veidu į Lietuvą“ programa įgyvendindamas savo planus, nukreiptus prieš „Santaros-Šviesos“ federaciją ir kitas išėivijos organizacijas. Supažindinama su KGB priemonėmis, kurias jis taikė šiai organizacijai, atskiriems jos veikėjams, pasinaudodamas užsimezgušiais glaudesniais liberaliosios išėivijos ryšiais su Lietuva.

Nagrinėjama tema retai nušviečiama istoriografijoje, nors yra svarbi siekiant įvertinti KGB veiksmų, nukreiptų prieš išėiviją, efektyvumą. Taip pat tyrimas padės įvertinti liberaliosios išėivijos pasirinktą taktiką dėl sovietinės Lietuvos.

Temai atskleisti pasitelkiami įvairūs šaltiniai: publicistikos darbai, moksliniai tyrimai, išėivijos spauda (ypač „Santarai-Šviesai“ artimu leidiniu laikomi „Akiračiai“), atsiminimai ir sovietinio saugumo dokumentai.

Norint paaiškinti išskirtinį KGB dėmesį šiai išeivijos organizacijai, būtina pristatyti jos pasirinktą nevienareikšmiškai vertinamą poziciją dėl sovietinės Lietuvos „Veidu į Lietuvą“. Tai padaryti padės „Santaros-Šviesos“ 25-mečio jubiliejui skirtas leidinys¹. Šios pozicijos tikslai ir esmė taip pat atsiskleidžia organizacijos narių biografijose ir atsiminimuose². Paskelbta nemažai atsiliepimų, pamąstymų apie šios pozicijos privalumus, trūkumus ir pavojus³. Ypač informatyvūs išeivio Liūto Mockūno, vieno iš kelionių į Lietuvą ir knygų „kontrabandos“ organizatorių, straipsniai⁴.

Tik nepriklausomoje Lietuvoje pradėti sistemingi KGB ir išeivijos veiklos tyrimai. Paremti gausiais ir įvairiais istorijos šaltiniais, jie leidžia įvairiapusiškai ir objektyviai įvertinti sovietinės valdžios ir KGB veiklą išeivijoje. Paminėtini Arūno Streikaus⁵ tyrimai ir Silvijos Vėlavičienės⁶ straipsniai, akivaizdžiai atskleidžiantys sovietų tikslus. Daiva Dapkutė konceptualiai pristato „Santaros-Šviesos“ ideologinę liniją, išeivių tarpusavio nesutarimus dėl santykių su Lietuva pobūdžio⁷. Šios autorės straipsniai apie „Akiračių“ laikraštį⁸ iliustruoja, kaip „Santara-Šviesą“ bendradarbiavo su sovietinėmis institucijomis, kokių tikslų siekė išeiviai ir kokių – sovietinė valdžia. Autorė supažindina ir su sovietinio saugumo veikla prieš šį išeivijos leidinį. Tačiau D. Dapkutė vengia išeiviams nemalonių temų, pavyzdžiui, neieško atsakymo į klausimą, kodėl „Akiračiuose“ pasirodė neigiamų „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ vertinimų. Be abejo, negalima tvirtinti, kad tokie straipsniai buvo inicijuoti KGB (pats KGB to ir neteigė), bet jais pasinaudota kaip sovietinės propagandos priemone. Tokių straipsnių buvo tik vienas kitas, ir labai norėtusi sužinoti, koku tikslu jie pasirodė. Taip pat paminėtinos istoriko Dariaus Juodžio pub-likacijos⁹. Šis autorius, remdamasis KGB dokumentais ir asmeniniais išeivijos veikėjų fondais, pri-

stato KGB veiklą ir jo planus dėl „Santaros-Šviesos“. D. Juodis taip pat analizuoja KGB galimybes veikti šią organizaciją, daryti jai įtaką. Tačiau susidaro įspūdis, kad autorius pristato tik KGB planus, bet ne pačią veiklą. O veikla tikrai buvo platesnė. Autorius nepasinaudojo galimybe nušviesti KGB darbo kultūrinių, asmeninių ryšių, turizmo srityse. Jo pasirinkti fragmentiški pavyzdžiai neatskleidžia išsamaus KGB veiklos prieš šią organizaciją vaizdo.

Pasirodžius informacijai apie KGB ir išeivijos ryšius, sulaukiama gana kategoriškos ir, galima sakyti, gynybinės išeivių reakcijos¹⁰. Tai iliustruoja istoriko, KGB veiklos tyrėjo Arvydo Anušausko ir išeivio Zenono Rekašiaus polemika dėl KGB veiklos prieš išeivius ir išeivių verbavimo¹¹. Ji patvirtina, kad atsiminimai, nors labai įdomūs ir naudingi, neatstoja mokslinių tyrimų, siekiančių visapusiškai, objektyviai, remiantis įvairiais šaltiniais žiūrėti į problemą. Z. Rekašius iš dalies antrina ir Kazys Almenas¹². Galima jam pritarti, kad nedera visiškai pasitikėti KGB dokumentais, tačiau ir sumenkinti sovietinio saugumo veiklą nėra teisingas požiūris.

Bendruosiuose veikaluose, nagrinėjančiuose sovietinės Lietuvos istoriją ir išeivijos politinę veiklą, taip pat keliamas sovietinės Lietuvos ir išeivijos bendradarbiavimo klausimas¹³ bei agentų veikla tarp išeivių¹⁴. Pažymėtina, kad trūksta šaltiniais paremtų mokslinių darbų, ypač aptariančių „Veidu į Lietuvą“ programos veiksmingumą, kurie padėtų įvertinti ir KGB veiklą. Dauguma darbų yra publicistinio pobūdžio, juose neišvengta subjektyvumo, emocijų.

Spauda – dar vienas svarbus tyrimo šaltinis. Išeivijos spaudiniai pateikia užsienio lietuvių diskusijas santykių su sovietine Lietuva klausimu, suteikia informacijos, kaip KGB sekėsi panaudoti spaudą propagandai. Išeivijai skirtas sovietinis laikraštis „Gimtas kraštas“ atskleidžia, kaip lietuvių lankymasis

Vakaruose ir išeivių viešnage Lietuvoje buvo naudojama sovietinei propagandai.

Vis dėlto šio tyrimo pagrindas yra Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) esantys KGB žvalgybos ir ideologinės kontržvalgybos skyrių dokumentai. Tai agentūrinių, operatyvinių priemonių, kurių ketinama imtis prieš šią organizaciją, planai, agentūriniai pranešimai, pažymos, vidaus susirašinėjimas ir kt. Be abejo, KGB dokumentus reikia vertinti atsargiai. Būtina kritiškai žiūrėti į juose esančią informaciją, deklaruojamą darbų sėkmę, ypač kai kalbama apie agentų verbavimą, propagandines akcijas, nes KGB buvo linkęs pernelyg gerai vertinti savo priemonių veiksmingumą. KGB dokumentams trūksta objektyvumo, nes juose akivaizdus ideologinis išeivių ir jų veiklos vertinimas. Tačiau ideologinės klišės, klaidingi vertinimai – taip pat svarbus aspektas, atskleidžiantis sovietinio saugumo požiūrį į „Santarą-Šviesą“ ir apskritai į išeivijos veiklą. Sovietinio saugumo dokumentams būdingas abstraktumas, šabloniškumas trukdo geriau suvokti šios struktūros veiklą. Vis dėlto KGB dokumentai atskleidžia svarbiausias šios institucijos darbo kryptis ir priemones. Be jų nagrinėti sovietinio saugumo veiksmus prieš išeiviją būtų neįmanoma.

„VEIDU Į LIETUVĄ“ TAKTIKOS GALIMYBĖS IR PAVOJAI: IŠEIVIJOS IR SOVIETŲ VALDŽIOS VERTINIMAI

Liberaliosios pakraipos išeivijos organizacija „Santara-Šviesa“ Lietuvos laisvinimo veiklai pasitelkė prof. Stepono Kairio (Juozo Kaminsko) pasitraukusią į Vakarus Lietuvos šviesuomenei iškeltą šūkį „Visu veidu į Lietuvą“. S. Kairys ragino artimiausiu bendrauti su Lietuvoje pasilikusiais lietuviais, nesiriboti vien asmeniniais ryšiais. Jo nuomone, išeiviams tai padėtų puoselėti lietuvių, geriau

pažinti Lietuvą, o Lietuvos lietuvius paskatintų įsitraukti į disidentinę veiklą.

Sovietinės sistemos sukurta geležinė uždanga neleido laisvai bendrauti išeiviams ir lietuviams, gyvenantiems Lietuvoje, tačiau visiškai nutraukti jų ryšių nepavyko. Septintajame dešimtmetyje pagerėjo JAV ir SSRS santykiai. Atitinkamai sovietinė valdžia sušvelnino kelionių į Lietuvą tvarką. Pasikeitusi padėtis paskatino išeivių diskusijas dėl santykių su sovietine Lietuva. Buvo svarstoma ne tik ar reikia palaikyti ryšius su Lietuva, bet ir koks tas bendravimas turėtų būti, kad nepakenktų Lietuvos laisvinimo veiklai, kokie turėtų būti santykiai su okupacine valdžia ir visuomene. Šiems klausimams išeivijos spaudoje skirta išties nemažai dėmesio.

Liberalioji išeivija susidariusias aplinkybes vertino kaip naują galimybę užmegzti su sovietine Lietuva, jos inteligentija ne tik asmeninius, bet ir kultūrinius ryšius. Taip pat ir „Santara-Šviesa“ pasisakė ne vien už asmeninius ryšius, ką toleravo ir konservatyvesnioji išeivijos dalis, bet ir už oficialius santykius su valdžios institucijomis, ypač kultūros lygmenyje¹⁵. Savo poziciją organizacija grindė mintimi, kad okupacinės valdžios negalima tapatinti su lietuvių tauta¹⁶. „Santaros-Šviesos“ narių nuomone, toks bendravimas suteiktų progą geriau pažinti Lietuvą, jos laimėjimus, atvertų politiškai ir kultūriškai atskirtai šaliai modernias intelektualines sroves, leistų keistis literatūra ir spauda¹⁷. Valdas Adamkus atsiminimuose rašo, kad asmeninis bendravimas, demokratijos sklaida, knygų gabenimas į Lietuvą turėjo sustiprinti išeivių ryžtą dirbti Tėvynės labui net ir komunistų kontroliuojamose kultūros institucijose¹⁸. Romas Sakadolskis taip pat pabrėžia, kaip buvo svarbu užmegzti ar atnaujinti asmeninius ryšius¹⁹.

Išeiviai suvokė, kad visus jų ryšius su Lietuva kontroliuoja okupantas, bet buvo

linkę siekti savo tikslų naudodamiesi visomis įmanomomis priemonėmis ir galimybėmis. Jų nuomone, ryšiai yra daug svarbesni ir reikalingesni išeivijai ir lietuviams, gyvenantiems Lietuvoje, nei okupantui²⁰. Karolis Drunga buvo įsitikinęs, kad neasmeninių ryšių nereikėtų atmesti iš principo, nes tai – papildoma galimybė bendrauti su tauta. Reti kontaktai su okupantais neturėtų reikšti okupacijos pripažinimo. Be to, ne kiekvienas kolaborantas yra tautos išdavikas. Vincas Trumpa taip pat pritarė nuomonei, kad palaikyti ryšius su tautiečiais nėra tolygu bendradarbiauti su kolaborantais. „Ar tas bendradarbiavimo baubas kartais nėra išpūstas?“²¹ – klausė V. Trumpa. Vincas Rastenis, iš pradžių pasisakęs prieš oficialius ryšius su Tėvyne, kadangi „laisvi kultūriniai ryšiai sunkiai įmanomi, nes menininkai, kaip ir visa visuomeninė, kultūrinė vieša veikla, yra valdžios kontroliuojami“²², vėliau savo požiūrį pakeitė. Jis manė, kad kultūriniai ryšiai svarbūs pačiai išeivijai, nes padeda puoselėti lietuvių tautą. O palaikyti ryšius su tauta nereikia bendradarbiauti su okupantu, – teigė V. Rastenis²³. R. Sakadolskis įsitikinęs, kad Lietuvos izoliavimas, visiškas atsiribojimas nuo jos buvo labai pavojingas pačiai Lietuvai²⁴.

Konservatyvesnėje išeiviai laikėsi nuostatos, kad su okupuota Lietuva galima palaikyti tik asmeninius ryšius, nes oficialūs santykiai reikštų okupacijos ir aneksijos pripažinimą. Tokių jų požiūrį lėmė įsitikinimas, kad sąlygas diktuoja sovietinė valdžia, kuri siekia panaudoti išeivius savo politiniams tikslams. VLIK'as savo 1961 m. priimtoje rezoliucijoje pažymėjo, kad „organizuotas laisvųjų lietuvių bendravimas kultūriniais ir kitokiais reikalais su okupacinio režimo organais ar jų agentūromis Lietuvoje reikštų Lietuvos aneksijos pripažinimą – tai būtų ne kas kita kaip savanoriška talka Sovietų Sąjungai legalizuoti agresiją prieš Lietuvą ir jos inkorporavimą į Sovietų Sąjungą“²⁵.

Šis dokumentas atspindėjo konservatyviau nusiteikusių išeivių požiūrį į santykius su okupuotu kraštu. Tačiau jie neprieštaravo, kad būtų mezgami asmeniniai ryšiai. Tokių požiūrį rėmė ir išeivis Vytautas Vaitiekūnas. Jo manymu, organizuoti kultūriniai ryšiai gali prisidėti prie Lietuvos aneksijos įteisavimo²⁶. Bronys Raila taip pat nuogaštavo, kad sovietai gali pasinaudoti užsimezgusiais santykiais ir dar labiau sustiprinti propagandą, raginančią grįžti į Lietuvą²⁷. Išeivių žurnalas „Aidai“ rašė, kad „beprasmiška ginčytis dėl kultūrinių ryšių naudos, tačiau negalima pamiršti, kad okupantas sprendžia, kiek ir kokių ryšių leisti. Okupantas šiek tiek praskleidžia uždangą vardan kultūrinių ryšių ir tai galime tik teigiamai sutikti, bet ar normalu, peršant kultūrinius ryšius, neišleisti iš laisvojo pasaulio nei lietuviškos knygos, nei spaudos?“²⁸ Įvairių išeivijos atstovų pasisakymai išeivių žurnale „Lietuvių dienos“ atskleidžia, kad dalis išeivių buvo nusiteikę ne prieš bendravimą apskritai, o prieš bet kokius santykius su sovietinės valdžios institucijomis. Jų manymu, sovietai, pasitelkdami bendradarbiavimą, siekia skaldyti išeivius, panaudoti juos savo politiniams, propagandiniams tikslams, nes kultūra jiems yra politikos dalis²⁹.

Tiek išeiviją, tiek „Santaros-Šviesos“ federaciją LKP ir KGB suvokė kaip sau priešiškas jėgas. Išeivijos veikla buvo laikoma ideologinės Rytų ir Vakarų konfrontacijos išraiška. Ričardas Vaigauskas mokomojoje knygoje čekistams „Santaros-Šviesos“ grėsmę aiškino taip: „Užmaskuota antikomunistinė „Santaros-Šviesos“ veikla pavojinga tuo, kad ji grindžiama marksizmo-leninizmo revizija, pridengta pseudosocialistiniais šūkiiais. Federacijos ideologai – Kavolis, Rastenis, Trumpa – sukūrė pseudofilosofinę „lietuviškojo liberalizmo“ teoriją, kuri visiškai sutampa su Vakaruose egzistuojančiomis revizionistinėmis koncepcijomis. Manipuliuodami „laisvės“, „asmenybės“, „individualizmo“,

„revoliucijos“ kategorijomis, jie propaguoja „moderniojo komunizmo“, „laisvosios demokratijos“ idėjas, siekdami įpiršti tarybiniam žmonėms „dialogą apie Vakarų kultūrą... Tačiau visas federacijos vadeivų antitarybiškumas atsiskleidžia jų teiginuose, kad „jie nekelia tiesioginio uždavinio kovoti su Tarybų valdžia, nes ji pasmerkta neišvengiamai žlugti.“³⁰

Komunistų partijos veikėjai tvirtino, kad JAV siekia perkelti ideologinę diversiją į SSRS vidų, o „Santaros-Šviesos“ norą užmegzti ryšius su Lietuva vertino kaip ketinimą daryti ideologiškai kenksmingą įtaką³¹ ir pačią organizaciją laikė priešiška sovietinei Lietuvai³². Lietuvių inteligentijos susidomėjimą glaudesniais ryšiais su užsieniu³³ KGB suvokė kaip grėsmę dėl „neigatyvaus ideologinio poveikio“³⁴. Neigiamas organizacijos vertinimas nesutrukdė LKP ir KGB išvelgti joje galimybės įgyvendinti savo tikslus. Pasitelkusi kultūrinį bendradarbiavimą, LKP siekė įteisinti savo valdžią tiek tarptautinėje bendrijoje, tiek tarp išeivių, išplėsti savo rėmėjų gretas ir atitraukti išeivius nuo politinės veiklos, t. y. jų veiklą depolitizuoti. 1969 m. LKP CK pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus KGB vadovų pasitarime pabrėžė, kad būtina plėsti SSRS šalininkų ratą³⁵. Be to, sovietinė valdžia atkreipė dėmesį į užsienio lietuvių nesutarimus dėl santykių su Lietuva ir norėjo tuo pasinaudodama toliau skaldyti išeivių jėgas. Įgyvendinti šiuos tikslus LKP pasitelkė KGB ir kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje organizaciją „Tėviškė“. Ši veikla pirmiausia buvo nukreipta prieš menininkus. Valdžios ir KGB manymu, meno žmonės lengviau įtraukti į kultūrinius ryšius, nes politika jiems rūpi mažiau už meną³⁶. Taip juos galima panaudoti propagandos tikslais. Kad partijai šie kultūriniai ryšiai buvo svarbūs, rodo ir jos dėmesys KGB veiklai prieš išeiviją. Tai liudija ir KGB ataskaitos LKP CK.

Antai 1986 m. vasario mėn. KGB pirminko Juozo Petkevičiaus rašte LKP CK dėl „atlikto darbo atskiriant „Santaros-Šviesos“ vadovybę nuo reakcinės išeivijos“ pateiktas priemonių planas, kaip skaldyti išeivius³⁷. Dokumentas rodo, kad KGB veiklą prižiūri, jai vadovauja komunistų partija.

„Santaros-Šviesos“ idėja atsigręžti į Lietuvą, nors ir grįsta gerais ketinimais, išeivijos buvo sutikta su nepasitikėjimu ir sukėlė tarp išeivių trintį. Tačiau tarpusavio priešprieša nebuvo tokia didelė ir lemtinga, kad visiškai suskaldytų išeiviją, – tai pripažino ir KGB³⁸. Čia labai tiktų R. Sakadolskio palyginimas su audra stiklinėje³⁹. Nors lemtingų padarinių išeivių santykiams tai neturėjo, tačiau į susiklosčiusią padėtį sovietinė valdžia ir KGB atkreipė daugiau dėmesio. Komunistinis režimas neigiamai vertino organizaciją ir jos ketinimus užmegzti ryšius su Lietuvos inteligentija. Tai jis suvokė kaip grėsmę, kišimąsi į vidaus reikalus, priešišką anti-sovietinę veiklą, užmaskuotą rūpinimusi tautiečių, lietuvių tautos likimu. Kultūrinį bendradarbiavimą buvo siekiama panaudoti tik sovietiniam režimui naudinga politine, propagandine linkme.

KGB VEIKLA KULTŪRINIO BENDRADARBIAVIMO SRITYJE

Bendrieji KGB veiklos bruožai. Liberaliosios išeivijos ir sovietinės Lietuvos kultūrinis bendradarbiavimas – tai suaktyvėjusios asmeninės ir turistinės kelionės į Lietuvą ir užsienį, meno kolektyvų gastrolės, viešas ir neviešas keitimasis spauda, literatūra. KGB dokumentai rodo, kad sovietinis saugumas naudojo šias priemones kenkti „Santarai-Šviesai“ ir apskritai visai išeivijai. Vienos jų buvo nukreiptos tiesiogiai prieš „Santarą-Šviesą“, o kitos atskleidžia KGB siekį ją pasinaudoti veikiant prieš kitas išeivių

organizacijas. Svarbiausias, bet ir sunkiausiai įgyvendinamas uždavinys – agentų iš išeivių ar jų aplinkos verbavimas. Agentai siekė priartėti prie „Santaros-Šviesos“ vadovybės, aktyviausių jos veikėjų, sekti jų veiklą, užkirsti kelią jų galimiems antisovietiniams veiksams. Jie taip pat turėjo skatinti užsienio lietuvius aktyviau bendrauti su Lietuva. KGB, kitos propagandinės struktūros, tarp jų ir „Tėviškė“, turėjo sleisti sovietinę propagandą pasinaudodamos šiais ryšiais. Kartu propaganda turėjo tapti ir išeivijos diskreditavimo forma. Kadangi „Santaros-Šviesos“ nariai dalyvavo ir kitų išeivijos organizacijų veikloje, KGB veiksmai prieš šią organizaciją tapo dar aktualesni, nes KGB planavo „per santariečius kompromituoti VLIK, ALT, PLB antisovietinį kursą ir taip atskirti liberalią nuo konservatyviosios išeivijos dalies“⁴⁰. Visos šios priemonės turėjo pakenkti ne tik „Santarai-Šviesai“, kitoms išeivijos organizacijoms, bet ir visai Lietuvos laisvinimo veiklai.

KGB tikslai ir taikomų priemonių įvairovė atsispindi 1970, 1972 ir 1986 m. darbo su šia organizacija planuose. KGB sugriežtino savo veiklą po 1972 m. gegužės įvykių Lietuvoje. Vertindama antisovietinę veiklą respublikoje, sovietinė valdžia nieiškojo jos vidinių priežasčių, o matė tik neigiamą Vakarų įtaką. „Santara-Šviesą“, būdama atvira organizacija, ėmė kelti dar didesnę įtarimą. Po tų įvykių „Santara-Šviesą“ buvo pavadinta antisovietine organizacija ir 1972 m. „Gimtajame krašte“ apkaltinta ardomąja veikla prieš sovietinę Lietuvą⁴¹. Tad kaip tik po 1972 m. KGB ėmė aktyviau veikti prieš „Santara-Šviesą“. Sovietinio saugumo dokumentai atskleidžia, kokiomis priemonėmis ir kokiose srityse buvo stengiamasi daryti poveikį šiai organizacijai, panaudoti ją savo tikslams. Jie rodo KGB ketinimus pasitelkus atsivėrusias galimybes įgyvendinti savo operatyvinius-agentūrinius, propagandinius

tikslus. KGB tikslai ir priemonės, domėjimosi objektai metams bėgant kito nedaug, skyrėsi tik tam tikri aspektai ir akcentai. Kadangi „ardomasis“ išeivijos darbas buvo traktuojamas labai plačiai, tad ir KGB veikla apėmė daug sričių.

Agentų darbas, kurio pagrindu buvo organizuojama tolesnė KGB operatyvinė veikla, buvo šios institucijos galios ir veiklos pamatas. Per agentus sovietinis saugumas mėgino priartėti prie „Santaros-Šviesos“ vadovybės, aktyviausių jos narių, pasisakiusių už bendradarbiavimą su Lietuva. Į jų akiratį pateko garsūs „Santaros-Šviesos“ veikėjai Karolis ir Mykolas Drungos, K. Almenas, Raimondas Mieželis, L. Mockūnas, Tomas Remeikis, Z. Rekašius, Marija Gimbutienė, V. Adamkus ir kt.⁴² Kai kuriems jų buvo pradėtos operatyvinės bylos, vykdoma agentūrinė, operatyvinė veikla. Buvo nagrinėjamos šių išeivių politinės pažiūros, sekama jų veikla. KGB akiratyje buvo ir šių asmenų artimieji, Lietuvoje gyvenantys draugai, kuriuos buvo norima užverbuoti ir panaudoti prieš svarbius išeivius. Užsienio lietuvių artimieji turėjo informuoti KGB apie savo pažįstamų išeivijos veikėjų darbus, planus bei daryti jiems ideologinį poveikį, t. y. skatinti artimiau bendradarbiauti su Lietuva, ir taip atitraukti juos nuo antisovietinės veiklos. Sovietinis saugumas, siekdamas įgyvendinti savo agentūrinius ir propagandinius tikslus, panaudojo turizmo sektorių, o spauda buvo ir sovietinės propagandos, ir išeivijos kompromitavimo priemonė.

Turistinės kelionės: nuo galimybių užverbuoti iki propagandinių akcijų. Manytina, kad lietuvių išvykos į užsienį ir išeivių viešnagės Lietuvoje buvo palankiausia galimybė verbuoti. Be to, turistinės kelionės buvo pasitelkiamos kaip propagandos priemonė. Jos turėjo pakeisti neigiamą išeivijos nuomonę apie sovietinę sistemą ir padidinti

režimo šalininkų gretas. Sovietinė valdžia labai palankiai vertino lietuvių menininkų keliones į užsienį ir jomis naudojosi. Tokios išvykos turėjo paneigti išeivių skleidžiamą „mitą“, kad lietuviai negali išvykti į Vakarų ir laisvai bendrauti su užsieniečiais⁴³. Tačiau KGB gerai suprato ir šių viešnageių keliamą grėsmę. Jų metu atsirasdavo puikių progų neoficialiai pasikeisti literatūra. Tad nors išeiviai buvo laukiami Lietuvoje, bet visos viešnagės metu akylai stebimi.

Sovietinė valdžia ir KGB siekė, kad kuo daugiau garsių išeivių apsilankytų Lietuvoje, nes čia juos būtų galima panaudoti politiniais tikslais. Tačiau aršioms sovietinio režimo kritikams buvo trukdoma atvykti į Lietuvą. Antai Z. Rekašius ir R. Sakadolskis kurį laiką buvo nepageidaujami Lietuvoje. Politinėje veikloje nedalyvaujantys išeiviai, menininkai buvo „nepavojingi“, tad turėjo daugiau galimybių lankytis Lietuvoje. XX a. devintajame dešimtmetyje valdžia kontrolę susilpnino, tad kelionių padaugėjo.

Išeivių viešnageių Lietuvoje buvo palanki proga KGB įgyvendinti savo operatyvinius, agentūrinius ir propagandinius planus. Pirmiausia ieškota galimybių juos prisivilioti į Lietuvą. KGB naudojosi Lietuvoje gyvenančiais išeivių giminaičiais, draugais ir pažįstamais. Galimybė išvykti į užsienį neretai buvo nemenkas motyvas tiek Lietuvos lietuviams, tiek išeiviams būti užverbuotiems⁴⁴. Viename iš agentūrinių-operatyvinių priemonių, skirtų „Santarai-Šviesai“, planų rašoma, kad agento Linarto giminaitis Sąvadautojas (Svodnik) yra aktyvus šios išeivijos organizacijos veikėjas, artimas jos vadovams. KGB siekė per šį agentą pasikviesti Sąvadautoją į Lietuvą ir supažindinti jį su tariamai veikiančia grupe, kuri neva remianti „Santaros-Šviesos“ idėjas. Šiam planui pavykus, KGB būtų siekęs priartėti prie „Santaros-Šviesos“ lyderių⁴⁵. KGB norėjo iširti galimybę užverbuoti šį

prijaučiantį „Santaros-Šviesos“ idėjoms išeivį, kuriam suteikė Filosofo slapyvardį. Sovietinis saugumas planavo per agentą Arą pakviesti Filosofą į Lietuvą⁴⁶. Agentui Arbėnui buvo keliamas uždavinys palenksti V. Adamkų, kad šis apsilankytų Lietuvoje⁴⁷. Agentai turėjo išsiaiškinti ir galimybę užverbuoti operatyvinių objektų Pūką jam lankantis Lietuvoje⁴⁸. Agentas Kalvis turėjo pasinaudoti „Santaros-Šviesos“ nario Vytauto Vepšto⁴⁹ 1978 m. kelione į Lietuvą, kad užmegztų ryšius su „Santara-Šviesos“. Pažymėtina, kad šią agentūrinę užduotį rengė įvairūs KGB padaliniai, įskaitant ir SSRS KGB 5-ąją valdybą. Agentas šiai užduočiai buvo atitinkamai ruošiamas⁵⁰. Jis turėjo prisistatyti atstovaujant tariamai gyvuojančiai disidentų grupei ir paprašyti perduoti „Santarai-Šviesai“ „savo“ organizacijos dokumentus. Buvo modeliuojami pokalbiai ir elgsena, mokomasi, ką atsakyti į klausimus. Pavyzdžiui, agentas Kalvis buvo mokomas, kad jeigu išeivijos lietuvis jo „paprašytų šios grupės kitų narių vardų, atsakyti tai padaryti ir pasiteisinti [...] konspiraciniais sumetimais. Jeigu nenorės su juo bendrauti, tegu „Santara“ pasiūlo kitą asmenį tolimesniam bendravimui.“⁵¹ KGB šią operaciją įvertino kaip pasisekusią, nes buvo užmegzti ryšiai, tačiau minėtas asmuo atsisakė paimti dokumentus, nes pabijojo⁵². Kai kurios verbavimo akcijos KGB pavyko. Antai vienas iš „Santaros-Šviesos“ narių, pasisakęs už bendravimą su sovietine Lietuva, tapo agentu Pirkliu (Kupec). KGB užmezgė su juo ryšius, kuriuos įtvirtino 1981 m. jam viešint Vilniuje. Pirklys turėjo rinkti informaciją apie „Santaros-Šviesos“ narius, padėti KGB įgyvendinti propagandines ir kompromitavimo akcijas spaudoje⁵³. Būta ir atvejų, kai pats žmogus galėjo nežinoti, kad yra verbuojamas arba kad KGB jį laiko savo agentu. Taip atsitiko Ilinojaus universiteto mokslininkei Violetai Kelertienei. KGB operatyvinis darbuotojas Pranas Sinkevičius,

kuris dirbo prisidengęs „Tėviškės“ draugija, ją įvardijo kaip asmenį, su kuriuo užmegzti pasitikėjimu grįsti ryšiai. Su mokslininke buvo sutarta, kad ji nurodytu adresu siųs informaciją apie „Santaros-Šviesos“ renginius. Be abejo, KGB šiose akcijose nesiafišavo. Viešinti Lietuvoje V. Kelertienei buvo taikomos operatyvinės techninės priemonės, renkama ją kompromituojanti informacija. Sužinojusi tikruosius su ja bendravusių asmenų tikslus, mokslininkė nutraukė šiuos ryšius⁵⁴.

Turistų iš Vakarų ir ypač garsių išėivių kelionėms buvo ruošiamasi ypatingai – rengiami įvairūs agentūriniai, operatyviniai ir propagandiniai planai. Kiekvieną garsesnį į Lietuvą atvykstantį išėivį KGB siekė užverbuoti, sukompromituoti arba panaudoti savo propagandinėms akcijoms. Agentai, pasitelkę operatyvines, operatyvines technines priemones, turėjo sužinoti žymių išėivių planus Lietuvoje. Sovietinis saugumas siekė atskleisti išėivijos veikėjų pažiūras, požiūrį į sovietinę Lietuvą, kas parodytų, ar įmanoma su jais bendradarbiauti glaudžiau. Ypač domino jų galimi susitikimai su „antisovietiniais elementais“ ir literatūros platinimas.

Išėiviai visą viešnaugės Lietuvoje laiką buvo akylai stebimi ir kontroliuojami. Kaip KGB „pasitinka“ išėivius Lietuvoje, rodo išlikę agentūriniai, operatyviniai planai ir ataskaitos. Toliau pateikiami pavyzdžiai atskleidžia, kaip atidžiai sovietinis saugumas stebėjo aktyvius „Santaros-Šviesos“ veikėjus R. Sakadolskį, M. Drungą, Aleksandrą Štromą ir Z. Rekašių jiems viešinti Lietuvoje.

R. Sakadolskis, kuriam KGB suteikė Paveldėtojo (Naslednik) slapyvardį, buvo ne tik „Santaros-Šviesos“ veikėjas, bet ir „Amerikos balso“ radijo stoties bendradarbis. Jis buvo vienas iš Pasaulio lietuvių jaunimo kongreso 1972 m. organizatorių. Aktyvi R. Sakadolskio veikla atkreipė ir KGB dėmesį. 1973 m. KGB rekomendavo įtraukti jį į operatyvinę įskaitą ir uždrausti jam įvažiuoti į Lietuvą⁵⁵. R. Sa-

kadolskiui vėl lankytis Lietuvoje leista tik 1985 m. KGB siekė neutralizuoti šio asmens antisovietinę veiklą ir jį kompromituoti⁵⁶. Sovietinis saugumas nekėlė sau uždavinio R. Sakadolskį užverbuoti, tačiau ieškojo tam potencialių kandidatų iš jo aplinkos. Agentai turėjo R. Sakadolskį stebėti visą viešnaugės Lietuvoje metą. Jie turėjo rinkti informaciją apie šį asmenį, sužinoti, su kuo jis bendrauja, daryti jam ideologinį poveikį ir užkirsti kelią galimiems jo antisovietiniams veiksmams (mėginimui atvežti nelegalios literatūros, susitikimams su kitaminčiais). Vis dėlto buvo padaryta išvada, kad R. Sakadolskio pokalbiai yra labiau buitinio pobūdžio⁵⁷, nieko antisovietiško, įtartino nepastebėta. Tad ne visos kelionės į Lietuvą buvo skirtos antisovietinei veiklai. Operatyvinis darbuotojas Vilius Kontrimas, prisidengęs darbu Vidaus reikalų ministerijoje, turėjo surengti pokalbį su R. Sakadolskiu ir jo žmona ir išsiaiškinti jų politines pažiūras, požiūrį į JAV politiką. Kitas operatyvinis darbuotojas, prisidengęs darbu „Tėviškės“ draugijoje, turėjo gauti informacijos apie „Amerikos balso“ lietuviškų laidų redakciją, jos bendradarbius. Supažindinant R. Sakadolskį su sovietinės sistemos laimėjimais buvo siekiama sušvelninti antisovietinį jo veiklos pobūdį⁵⁸.

Dar viena „Santaros-Šviesos“ veikėja, kuria domėjosi KGB, buvo Eglė Juodvalkytė, kurią KGB vadino Judita. Ji dirbo „Akiračiuose“, „Metmenyse“ ir „Laisvosios Europos“ radijuje. Lietuvoje E. Juodvalkytė lankėsi 1975 m. ir buvo KGB akylai stebima kaip turinti „Santaros-Šviesos“ vadovų pavedimą susitikti su Lietuvos inteligentais. Saugumas rinko informaciją apie E. Juodvalkytę, stebėjo jos elgesį, domėjosi, su kuo bendrauja, kur lankosi. Ji buvo perspėta grįžus namo vengti antisovietinių pasisakymų, nes priešingu atveju bus uždrausta atvykti į Lietuvą⁵⁹. Kitąkart lankantis Lietuvoje, jai taip pat buvo taikomos agentūrinės ir operatyvinės techni-

nės priemonės. Gauti žinių apie „Laisvosios Europos“ radiją turėjo padėti E. Juodvalkytės giminaitis (buvęs KGB bendradarbis), kuris taip pat turėjo neleisti jai bendrauti su „netinkamais“ žmonėmis. Agentai stebėjo E. Juodvalkytę ir lituanistikos kursuose Vilniaus universitete. Agentai Ažuolas, Literatas ir KGB patikimi asmenys turėjo išsiaiškinti jos tikslus Lietuvoje, formuoti teigiamą jos požiūrį į sovietinę sistemą. Taikant operatyvines technines priemones buvo tikrinama jos korespondencija, siekiama išsiaiškinti, ar ji negauna nelegalios literatūros. Buvo mėginama patraukti ją bendradarbiauti su KGB. KGB bendradarbiai jai įrodinėjo, kad „Laisvės“ radijo komitetas yra respublikos priešas, todėl kiekvieno lietuvių pareiga su juo kovoti⁶⁰. Radus medžiagos, kuri padėtų E. Juodvalkytę užverbuoti, prisidengus darbu Vidaus reikalų ar Švietimo ministerijoje, reikėjo surengti pokalbį su ja. Jeigu paaiškėtų, kad galimybės užverbuoti nėra, ją kompromituoti kaip priešiškos radijo stoties bendradarbę⁶¹ ir pagrasinti, kad bus uždrausta atvykti į Lietuvą⁶², – tokie buvo KGB planai dėl vadinamosios Juditos. Sovietinis saugumas taikė įvairias priemones – nuo agentų įtikinėjimo bendradarbiauti geruoju iki spaudimo, šantažo.

K. ir M. Drungos, tėvas ir sūnus, į KGB akiratį pateko dėl autoriteto tarp išeivių ir savo veiklos. Dėl darbo „Santaroje-Šviesoje“, „Metmenyse“ ir „Akiračiuose“ bei palankių pasisakymų apie ryšius su sovietine Lietuva 1985 m. buvo pradėta M. Drungos išankstinio tyrimo byla. Jam suteiktas Daktaro slapyvardis⁶³. Jo viešnagė Lietuvoje 1987 m. taip pat norėta panaudoti agentūriniais, propagandiniais tikslams. Iš anksto buvo pradėta rinkti informacija apie jį. Iš KGB bendradarbio Marko gauta žinių apie M. Drungos veiklą išeivijoje, ryšius su lietuviais. Visą viešnagės Lietuvoje laiką jis buvo akylai stebimas, ir ne tik Vilniuje. Turistų grupei

vykstant į Kauną, Druskininkus, Klaipėdą, Panevėžį, tų miestų KGB skyriai būdavo įpareigojami sekti⁶⁴. Žurnalistui agentui Tichonovui buvo skirta užduotis daryti M. Drungai ideologinį poveikį, konkrečiais pavyzdžiais parodyti sovietinės sistemos laimėjimus. KGB 1-ojo skyriaus viršininko pavaduotojas V. Kontrimas taip pat rinko informaciją apie M. Drungą. Agentas Kazys kaupė žinias apie šio asmens šeimą, ryšius, požiūrį į sovietinę tikrovę. Tačiau M. Drungą atsisakė duoti interviu „Komjaunimo tiesai“, paaiškindamas, kad nenori kalbėti apie politiką⁶⁵. Agentas Kalytis bendravo su K. ir M. Drungomis jiems vykstant atgal į JAV. Savo agentūriniam pranešime Kalytis pateikė informacijos apie šiuos veikėjus, jų nuomonę apie Lietuvą⁶⁶. Sovietinė valdžia troško gauti garsių išeivių palankių atsiliepimų, straipsnių apie sovietinį gyvenimą. Kadangi M. Drunga dirbo spaudoje, mėginta išprašyti jo interviu. „Jeigu nepavyks išnaudoti jį operatyvinėse akcijose, bent jau propagandinėse, palenkti jį pasisakyti sovietinėje spaudoje. Jeigu ir tai nepavyks, jo buvimas Lietuvoje nepageidautinas“⁶⁷, – tokie buvo KGB planai dėl M. Drungos.

Inžinierius Z. Rekašius, kuriam saugumas davė Profesoriaus slapyvardį, buvo dar vienas „Santaros-Šviesos“ narys, aktyvus išeivis, dirbęs „Akiračiuose“. Turint planų panaudoti jį techninėje žvalgyboje ir dėl jo pozicijos palaikyti ryšius su Lietuva Z. Rekašius 1968 m. buvo įtrauktas į įskaitą. 1973 m. šio asmens byla buvo nutraukta dėl jo antisovietinių pasisakymų. Be to, penkerius metus jam uždrausta atvykti į Lietuvą. 1981 m. Z. Rekašiui lankantis Lietuvoje, sovietiniai pareigūnai rado pas jį antisovietinės literatūros, ir jam vėl buvo uždrausta lankytis Lietuvoje. Tačiau vėliau „Akiračiuose“ pasirodžius palankių straipsnių, jis buvo prisimintas. 1987 m. jam vėl leista atvykti į Lietuvą. Tada buvo analizuojama galimybė

jį užverbuoti ar panaudoti propagandinėms akcijoms. Viešnagės Lietuvoje metu Z. Rekašių stebėjo KGB bendradarbiai ir mėgino daryti jam ideologinį poveikį. Viešbutyje įsikūrę agentai taikė operatyvines technines priemones, kad išsiaiškintų jo ketinimus Lietuvoje ir sužinotų, ar jis nėra atvežęs nelegalios literatūros. Agentas Magda, istorijos mokslų daktaras, turėjo Z. Rekašiumi aprodyti sostinę, supažindinti jį su socializmo laimėjimais. Agentas Žemaitis pristatė operatyvinį darbuotoją P. Sinkevičių, aišku, prisidengusį tam tikra legenda. Iš išeivio norėta gauti daugiau informacijos apie „Santarą-Šviesą“. KGB priėjo prie išvados, kad galimybė šį asmenį užverbuoti menka, bet ketino jį panaudoti propagandinėms akcijoms⁶⁸. Buvo tikimasi, kad po viešnagės Lietuvoje bei atitinkamai pasidarbavus agentams Z. Rekašius turėtų teigiamai atsiliiepti spaudoje apie sovietinę Lietuvą. Jo interviu „Gimtajame krašte“ pasirodė 1987 m. spalio 28 d.⁶⁹

V. Adamkus savo prisiminimuose kalba apie neįkyrią (nors ir ne visada) valdžios globą jam lankantis Lietuvoje. Antai 1972 m. jis buvo pasitiktas oro uoste ir valdžios, o ne giminaičių automobiliu nuvežtas į viešbutį; sulaikytas parvykstantis iš Trakų, kur važiuoti buvo negalima, jam paskirtas „globėjas“ iš Užsienio reikalų ministerijos, t. y. KGB darbuotojas, kuris lydėjo jį visą lankymosi Lietuvoje laiką 1974 m.⁷⁰

Buvo stebimi ne tik pavieniai išeiviai, bet ir ištisos turistų grupės. Buvo stengiamasi daryti turistams ideologinį poveikį ir panaudoti juos savo tikslams. Turistines keliones organizavo „Tėviškė“, kuria prisidengęs veikė KGB. Tad sovietinis saugumas per agentus kontroliavo visą kelionių organizavimą. Saugumo bendradarbiai stebėjo lietuvių išeivius nuo pat jų viešnagės Lietuvoje pradžios iki pabaigos. Antai 1987 m. į Lietuvą atvyko 21 „Santaros-Šviesos“ narys, tarp kurių buvo ir minėtas M. Drunga. KGB

ėmėsi atitinkamų priemonių. Saugumiečiai stengėsi kontroliuoti atvykėlių judėjimą ir bendravimą su vietiniais. Agentai rinko informaciją apie išeivius ir išeivijos organizacijas, mėgino užkirsti kelią galimai antisovietinei propagandai ir nelegalios literatūros platinimui. Muitinėje ir „Lietuvos“ viešbutyje buvo apžiūrimi atvykėlių daiktai. Visuose renginiuose – susitikimuose Vilniaus universiteto Istorijos institute, Valstybiniame radijo ir televizijos komiteje – užsienio lietuvius lydėjo ir stebėjo agentai. Be to, agentai svečių nepaleido iš akių ir laisvu laiku – kad jie nepamatytų to, ko nereikia. Siekiant parodyti sovietinės Lietuvos laimėjimus pakeisti išeivių nuomonę, turistams buvo sudaromos sąlygos apsilankyti pavyzdiniuose istorijos ir kultūros objektuose, rengiami įvairūs susitikimai. KGB norėjo šią viešnagę panaudoti propagandai. „Literatūroje ir mene“, „Kultūros baruose“, televizijos ir radijo laidose ketinta pateikti palankių išeivijos lietuvių atsiliiepimų apie sovietinę Lietuvą⁷¹. Be abejo, tokiais straipsniais buvo siekiama paskatinti išeivius artimiau bendrauti su Lietuva.

Agentai stebėjo ir kitas turistų grupes, atvykstančias į Lietuvą. Antai KGB šaltinis Aktyvistė (Aktivistka) gavo užduotį suteikti informacijos apie atvykstančius užsienio lietuvius. KGB domino jų veikla išeivijos organizacijose. Šaltinis atskleidė, kad dauguma turistų dalyvauja „Santaros-Šviesos“ veikloje, suteikė bendro pobūdžio žinių apie juos⁷². Aktyvistė taip pat perteikė turistų įspūdžius Lietuvoje. Būta ir neigiamų atsiliiepimų: išeiviams nepatiko, kad negalima aplankyti gimtųjų vietų⁷³. 1986 m. į Lietuvą atvažiavo grupė jaunuolių, dauguma – „Santaros-Šviesos“ nariai. KGB bendradarbis Markas turėjo pateikti grupės narių charakteristikas, jų planus Lietuvoje⁷⁴. Agentų informacija buvo tolesnių KGB veiksmų prieš šiuos išeivius pagrindas.

Galima daryti išvadą, kad išeivių turistinės kelionės į Lietuvą ir viešnagės joje buvo labai svarbios įgyvendinant operatyvinius KGB planus. Jos buvo panaudojamos siekiant gauti informacijos apie išeivijos lietuvių organizacijas. Jei pasirodydavo, kad pavyks asmenį užverbuoti, jam būdavo suteikiama galimybė dažniau lankytis Lietuvoje. Tačiau ne kiekvieną išeivį buvo siekiama užverbuoti. KGB ne mažiau vertino ir propagandinį šių viešnageių poveikį. Jos turėjo parodyti sovietinės sistemos laimėjimus, paskatinti išeivius artimiau bendradarbiauti su Lietuva.

KGB ir „Santaros-Šviesos“ spauda: pakenkti ir pasinaudoti. Spauda buvo ne tik svarbus informacijos šaltinis, bet ir galingas kovos įrankis, kurį naudojo tiek išeivija, tiek KGB ir komunistų partija. KGB naudojosi žurnalistais kaip agentais, prisidengdavo jų vardu įgyvendindamas savo tikslus. KGB siekė, kad tiek sovietinė, tiek išeivijos spauda būtų sovietinės propagandos ruporas ir išeivijos kompromitavimo priemonė. Tam panaudota ne tik vadinamoji pažangioji išeivių spauda, kurią rėmė SSRS, bet ir liberaliosios srovės išeivijos leidiniai, kurie buvo laikomi antisovietinės propagandos ruporu. Į KGB akiratį pateko „Santaros-Šviesos“ pozicijai prijaučiantys „Metmenys“, „Akiračiai“⁷⁵. Buvo stebimi su šiais leidiniais susiję asmenys (Z. Rekašius, L. Mockūnas ir kt.), net pradėtos jų operatyvinės bylos.

Sovietinė valdžia siekė pasinaudoti išeivijos spauda ir jos noru gauti daugiau informacijos apie Lietuvą. Todėl nenuostabu, kad KGB norėjo, jog „Akiračiuose“ atsirastų sovietams palankios informacijos: „į juos turėjo būti patalpinta objektyvi, mums naudinga informacija, kuri turėjo užkirsti kelią santariečių ideologinei diversijai šalies viduje“⁷⁶. Sovietinė valdžia taip pat buvo suinteresuota, kad išeivijos leidiniuose pasirodytų

palankių atsiliepimų apie išeivių viešnages Lietuvoje⁷⁷. Tokie straipsniai turėjo prisidėti prie sovietinės politikos propagandos. Sovietų diktatas ir tikslai atsiskleidžia iš pateikiamų pavyzdžių. Antai 1981 m. „Tėviškė“ gavo „Akiračių“ prašymą parengti straipsnių seriją apie LSSR mokslų akademiją. „Tėviškės“ pirmininkas Pranas Petronis sutiko šį prašymą išpildyti, nes laikė jį galimybe parodyti, kaip socialistinė santvarka sudaro sąlygas klestėti nacionalinėms kultūroms, mokslui ir plėtotis ekonomikai⁷⁸. Tačiau tada neleista gauti interviu iš lietuvių rašytojų Justino Marcinkevičiaus ir Jono Avyžiaus⁷⁹, nes tai jau būtų buvusi neoficiali, neapčiuota informacija. „Akiračiai“ mėgino laviruoti ir spausdinti kuo mažiau ideologiškai apdorotą medžiagą, pateikdavo alternatyvios informacijos⁸⁰. Tad leidinyje buvo ir nemažai sovietinės sistemos kritikos.

Vis dėlto „Akiračiuose“ pasirodė ir gana kontroversiškų straipsnių. Antai „Laisvoji Lietuva“ kritikavo „Akiračių“ interviu su Religinių reikalų tarybos įgaliotiniu Petru Anilioniu apie Katalikų bažnyčios padėtį Lietuvoje⁸¹. Iš jo galima susidaryti įspūdį, kad Lietuvoje dvasininkai ir tikintieji nepersekiojami. Vėliau „Akiračiuose“ buvo pateikta informacijos apie tikinčiųjų persekiojimą Lietuvoje. Vargu ar sovietai ką laimėjo šiuo interviu, bet, kaip teigia D. Dapkutė⁸², nelabai aiškus ir „Akiračių“ tikslas spausdinti tokius straipsnius.

KGB siekė panaudoti minėtus išeivijos leidinius pačiai „Santaros-Šviesos“ organizacijai, apskritai išeivijos veiklai diskredituoti. Pasitelkęs agentus Pirklių ir Matildą KGB planavo išspausdinti juose straipsnių prieš 1985 m. rengiamą Baltijos laisvės ir taikos kruizą. Jais norėta netiesiogiai pagrasinti, kad kruize dalyvaujantys išeiviai nebus įleisti į Lietuvą, o per agentą Reginą mėginta paskleisti gandą, esą laivas gali nuskęsti⁸³.

Nors KGB siekė pasinaudoti tiek „Akiračiais“, tiek „Metmenimis“, tačiau laikė šiuos leidinius antisovietine spauda ir mėgino užkirsti jiems kelią patekti į Lietuvą. Antai KGB mėgino infiltruoti agentą Tretjį į lietuvių klubą Lenkijoje. Ten jis turėjo perimti spaudos platinimo ir perdavimo kanalus⁸⁴. Į Lietuvą atvykstantys išeiviai būdavo tikrinami muitinėse ir viešbučiuose. Kaip minėta, taip buvo įkliuvęs ir Z. Rekašius. Sovietinis saugumas siekė sumenkinti ir paneigti „Santaros-Šviesos“ leidiniuose spausdinamą „netinkamą“ informaciją apie Lietuvą. KGB pastebėjo, kad „Akiračiuose“ ir „Metmenyse“ nuolat pasirodo Lietuvos menininkų veiklai skirtų straipsnių, kuriuose, jo nuomone, iškraipomi faktai. Tad reikėjo rengti kontrpropagandinius straipsnius ir mėginti perduoti juos per agentus⁸⁵.

Apibendrinant galima pasakyti, kad sovietinis saugumas išeivijos spaudą laikė antisovietine. Tačiau išeivių polinkis į kultūrinį bendradarbiavimą su Lietuva ir noras gauti informacijos iš Tėvynės sudarė KGB prielaidas vykdyti savo propagandines akcijas pasinaudojant išeivijos spauda. Vis dėlto ne visa informacija apie Lietuvą buvo gaunama vien oficialiais kanalais, tad „Santaros-Šviesos“ spauda nebuvo sovietinės propagandos ruporas. Galima daryti prielaidą, kad kartais išeivijos spaudos leidiniai prieš pačių išeivių valią ar dėl jų neatsakingumo tapdavo tiesioginės ar užslėptos sovietinės propagandos skleidėjais.

„Santaros-Šviesos“ kompromitavimas. Turizmas, sovietinių laimėjimų propaganda padėjo diskredituoti ir silpninti išeivijos politinę veiklą. SSRS ir JAV kultūrinius mainus KGB naudojo, kad neutralizuotų išeivijos bendruomenių veiklą, – tai pripažino ir už ryšius su okupuota Lietuva pasisakantys „Akiračiai“⁸⁶. KGB kompromitavimo tikslai apėmė ir „Santarą-Šviesą“.

„Kompromituoti „Santarą“ kaip antisovietinę organizaciją“⁸⁷ siekiama visuose KGB planuose, mininčiuose šią organizaciją. Vienas svarbiausių šio kompromitavimo tikslų buvo skiepyti „Santaros-Šviesos“ ir kitų išeivijos organizacijų tarpusavio nepasitikėjimą⁸⁸. Mokslų akademijos Antikomunizmo kritikos sektorius turėjo rengti straipsnius, neva atskleidžiančius „Santaros-Šviesos“ esmę⁸⁹. Siekiant kiršinti išeivijos organizacijas, griauti jas iš vidaus, buvo ketinama pasinaudoti trečiaisiais asmenimis. Tuo KGB norėjo parodyti, kad ne visi patenkinti „Santaros-Šviesos“ politika ir veikla. Buvo numatyta parengti anoniminį, neva federacijos nario parašytą straipsnį, atspindintį jo nusivylimą šios organizacijos darbu⁹⁰.

Kompromitavimo akcijų taikinyms buvo ne tik pati „Santaros-Šviesos“ federacija, bet ir žymūs jos veikėjai. Agentūrinuose-operatyviniuose planuose kompromitavimui tenka labai svarbi vieta – tai rodo ir sudarytas A. Štromo kompromitavimo ir politinio izoliavimo planas, kurį įgyvendinti buvo vienas svarbiausių KGB uždavinių⁹¹. KGB ketino surinkti A. Štromo pasisakymus ir paskelbti jį kompromituojantį straipsnį Vokietijoje leidžiamame žurnale „Nemuno kraštas“, nes manė, kad vietinėje spaudoje jį spausdinti netikslinga⁹². Tai akivaizdžiai rodo, kad šį veikėją norėta diskredituoti išeivių akyse. Sovietinis saugumas mėgino apšmeižti ir K. Drungą, paskleisdamas gandą, neva jis yra KGB agentas Popovas. 1957 m. KGB ketino išsiųsti laišką J. Karveliui, Europos pavergtųjų tautų organizacijos sekretoriui, ir Vakarų Vokietijos institucijoms su pateikiamais įtarimais, neva K. Drunga yra sovietinės žvalgybos agentas⁹³. Norint apjuodinti R. Sakadolskio vardą ir veiklą, buvo ieškoma ne tik jį, bet ir jo giminaičius kompromituojančios informacijos jų praeityje: renkamos žinios apie jų veiklą nepriklausomoje Lietuvoje,

vokiečių okupacijos metais ir kodėl jie pabėgo į Vakarus⁹⁴.

Mėginimas diskredituoti išėivijos politinę veiklą prisidėjo prie atskirų organizacijų, tarp jų ir „Santaros-Šviesos“, kompromitavimo, jėgų skaldymo. Buvusių KGB agentų knygos (Juozo Mikuckio (agento Tuvimo) „Šioje ir anoje pusėje“, Juozo Jakaičio „Išdavystės kelio“, Vytauto Alseikos (agento Oresto) „Trys dešimtmečiai emigracijoje“), dokumentų rinkinys „Faktai kaltina“ turėjo atskleisti neigiamus išėivių veiklos aspektus, jų santykius su JAV slaptosiomis tarnybomis, vidinius organizacijų prieštaravimus ir nesutarimus su kitomis organizacijomis⁹⁵.

Tačiau „Santara-Šviesa“ buvo naudojama siekiant diskredituoti kitas išėivijos organizacijas ar antisovietines jėgas Lietuvoje. Kartais patys išėiviai suteikdavo KGB tokią progą. Pro jo akis nepraslydo kritiški „Akiračių“ straipsniai apie „Lietuvos katalikų bažnyčios kroniką“⁹⁶. Pasinaudota šių straipsnių teiginiais, esą „Kronikos“ leidėjai agresyviai elgiasi su valdžiai lojaliais kunigais ir tikinčiaisiais, falsifikuoja istorijos faktus ir taip suduoda smūgį Katalikų bažnyčiai Lietuvoje, kenkia šio leidinio autoritetui tarp išėivių ir jų politinių sluoksnių. Šiais straipsniais buvo siekiama kompromituoti „Lietuvos katalikų bažnyčios kroniką“ šalies viduje⁹⁷. KGB piktdžiugiškai rengėsi „Akiračių“ redaktoriui Z. Rekašiumi nusiųsti padėkos raštą bei paskatinti panašiai rašyti ir toliau⁹⁸.

Sovietinis saugumas ieškojo menkausio preteksto, kad apjuodintų išėivijos veiklą. „Santara-Šviesa“ čia nebuvo jokia išimtis. Be to, ja buvo naudojama siekiant kompromituoti kitas išėivių organizacijas. Sovietinės realybės vaizdus liberaliosios išėivijos spaudoje KGB vertino kaip išėivijos politinės veiklos diskreditavimą. To nesuvokė nei „Akiračiai“, nei už kultūrinį bendradarbiavimą su Lietuva pasisakanti „Santara-Šviesa“.

KGB VEIKLOS VERTINIMAS IR POVEIKIS IŠEIVIJAI

KGB dokumentai puikiai atskleidžia sovietinio režimo siekį pasinaudoti suaktyvėjusiais ryšiais su Lietuva mėginant ne tik pagerinti savo įvaizdį, bet ir pakenkti išėivijai bei Lietuvos laisvinimo veiklai. KGB kreipė daugiau dėmesio į „Santarą-Šviesą“ ir jos „Veidu į Lietuvą“ programą, nes tai suvokė kaip galimybę lengviau ir laisviau veikti prieš visą išėiviją. KGB, ko gero, dėl to ir atsigręžė į jaunąją išėivių kartą, kuri, kitaip nei senoji, nebuvo tokia įtari ir priešiška sovietinei Lietuvai. Be to, jaunieji neįtūrė tokios paniškos sovietinio saugumo baimės, kokią jautė senoji išėivių karta, pokario metais bėgusi nuo sovietinių represijų⁹⁹. Ar sovietinės valdžios ir KGB propagandinės, kompromitavimo ir agentūrinės akcijos pasinaudojant „Veidu į Lietuvą“ šūkiu buvo veiksmingos, įvertinti nelengva, per mažai yra alternatyvios informacijos. Tačiau KGB dokumentai, išėivijos spauda ir atsiminimai leidžia daryti kai kurias išvadas.

Sovietai visiškai kontroliavo oficialius kultūrinius ryšius. Jais KGB prisidengė organizuodamas savo agentūrinę, propagandinę veiklą. Todėl jų negalima vertinti taip teigiamai, kaip tai darė liberalioji išėivijos dalis. Be abejo, šie ryšiai išėiviams atvėrė naujas veiklos erdves. Jais prisidengdami, užsienio lietuviai mėgino nelegaliai įvežti į Lietuvą literatūros, spaudos, tačiau tai jiems ne visada pavykdavo. R. Sakadolskio pasvarstymai rodo, kad išėiviai suvokė tokios veiklos pavojų, galimas sankcijas ir persekiojimus, bet vis tiek mėgino nubrėžtas ribas peržengti. Išėiviai iš tikrųjų sprendė dilemą. Jie žinojo, kad turės atiduoti sovietinei valdžiai tam tikrą duoklę, kad Lietuvoje bus prižiūrimi saugumo agentų. R. Sakadolskis pripažįsta, kad šiuose ryšiuose būta grėsmės ir pavojaus, bet visus nepatogumus atsivėrė bendravimas

su tautiečiais. Jis teigia, kad svarbiausia buvo pasverti, įvertinti galimus pavojus ir tokių santykių naudą¹⁰⁰.

Sovietiniam saugumui tik iš dalies pavyko pasinaudoti glaudesniais išeivijos ir Lietuvos ryšiais. Išeivijos spaudos atsiliepimai apie lietuvių menininkų viešnages Amerikoje „Santaros-Šviesos“ kvietimu buvo sutikti su įtarumu, sukėlė tarp išeivių trintį ir diskreditavo šią organizaciją. V. Adamkus prisimena, kad „Santara-Šviesą“ buvo vadinama bolševikų tarnaitė, kaltinama, kad „sunkiai serga, komunizmo bacilų apkrėsta“¹⁰¹. „Federacijos kolaboravimas su okupantų statytiniais nedaro jiems garbės nei parodo jų išmintį“, – griežtai įvertino organizacijos veiklą „Dirva“¹⁰². KGB palaikė tokią neigiamą nuomonę. Tačiau užsienio lietuvių tarpusavio priešprieša nebuvo tokia didelė ir lemtinga, kad galutinai suskaldytų išeiviją, – tai pripažįsta ir KGB¹⁰³.

Išeivių atsiliepimai apie išvyką į Lietuvą rodo, kad propagandinis poveikis nebuvo labai didelis¹⁰⁴. Išeiviai buvo nepatenkinti šiomis kelionėmis dėl jų metu brukamos propagandos, įkyraus dėmesio ir prastos paslaugų kokybės¹⁰⁵. R. Sakadolskis taip pat abejoja sovietinės propagandos veiksmingumu. Žmonės atvykdavo į Lietuvą su išankstiniu požiūriu į sovietinę sistemą ir dalyvavimą įvairiuose renginiuose suvokė kaip savotišką duoklę. Juk atvirai atsakęs tam paklusti, kitą kartą galėjai būti neįleistas į Lietuvą¹⁰⁶. Negalima atmesti ir minties, kad nebuvo tokio asmens, kuriam sovietinė propaganda nebūtų padariusi įspūdžio. Įvairiai galima vertinti ir palankius išeivių pasisakymus sovietinėje ir išeivijos spaudoje apie lankymąsi Lietuvoje. Straipsniai sovietinėje spaudoje galėjo būti tik mandagumo gestas norint, kad nebūtų užkirstas kelias kitąkart atvykti į Lietuvą. Tačiau išeivijos spaudoje pasirodančios idiliškos publikacijos iš Lietuvos galėjo klaidinti išeivius. Aišku, ne visa

„garbė“ dėl to tenka sovietiniam saugumui. Kai kurie išeivių straipsniai rodo, kad buvo autorių, kurie elgėsi gana neatsakingai, lengvabūdiškai ir trumparegiškai. KGB nebuvo visagalis, bet tokia neatsargi veikla suteikė jam progą pakenkti Lietuvos laisvinimui.

Sunkiausia atsakyti, kiek saugumui pavyko pasinaudoti šiais ryšiais agentams verbuoti ir infiltruoti. Išsiplėtęs kultūrinis bendradarbiavimas buvo palanki terpė agentų veiklai ir verbavimui išeivijoje. Galimybė išvykti į užsienį neretai būdavo nemenkas motyvas sutikti būti užverbuotam; tuo galėjo susigundyti tiek Lietuvoje gyvenantys lietuviai, tiek ir išeiviai. KGB dokumentai atskleidžia, kad svarbiausia verbuojant buvo turizmo terpė. Tačiau organizuoti ir dirbti agentūrinį darbą tarp išeivių, kurie pasisakė prieš oficialius ryšius su Lietuva, buvo kur kas sunkiau.

Apibendrinant galima pasakyti, kad išeiviai tik iš dalies gebėjo įvertinti KGB galimybes ir metodus. Jie nežinojo, kaip plačiai KGB siekia pasinaudoti kultūrinio bendradarbiavimo ryšiais, kad pakenktų išeivijai. Manytina, kad asmeniniai, o ne oficialūs santykiai buvo saugesni ir ne mažiau naudingi Lietuvos laisvinimo veiklai. Turbūt labiausiai KGB pasisekė panaudoti šiuos ryšius siekiant kompromituoti išeiviją ir jos organizacijas bei propaguojant sovietinį gyvenimą.

IŠVADOS

Nors išeivius vienijo bendras tikslas atkurti Lietuvos nepriklausomybę, tačiau neišvengta nesutarimų, kaip tai įgyvendinti. „Santara-Šviesą“ šio tikslo norėjo siekti pasinaudodama glaudesniu kultūriniu bendradarbiavimu su sovietine Lietuva. Tačiau tam neišvengiamai reikėjo užmegzti ryšius su okupacinės valdžios struktūromis. LKP ir KGB siekė

pasinaudoti išeivių tarpusavio nesutarimais ir liberaliosios išeivijos noru glaudžiau bendrauti su sovietine Lietuva, kad pakenktų pačiai „Santarai-Šviesai“ ir visai Lietuvos laisvinimo veiklai. Tad sovietinis režimas, nepaisydamas gaunamos naudos, neigiamai vertino „Santaros-Šviesos“ organizaciją, jos veiklą ir „Veidu į Lietuvą“ programą.

KGB panaudojo turizmą, kultūrinius mainus, spaudos galimybes, asmeninius ryšius agentūriniais, operatyviniams ir propagandiniams tikslams. Pasitelkę šias priemones, jis siekė priartėti prie „Santaros-Šviesos“ vadovybės, aktyviausių jos narių, spaudos leidinių, kad atitrauktų nuo politinės veiklos, plėstų sovietinės sistemos šalininkų gretas, diskredituotų politinę išeivijos veiklą ir skaldytų išeivių jėgas.

Liberaliosios krypties išeivija deklaravo suvokianti KGB keliamus pavojus, esanti atspari sovietinio saugumo užmačioms ir ypač

propagandai. Tačiau KGB dokumentai ir išeivijos spauda rodo, kad užsienio lietuviams ne visada pasisėkė išvengti KGB pinklių. Kelios KGB verbavimo akcijos buvo sėkmingos. Tačiau KGB nepavyko visiškai užkirsti kelio nelegaliam literatūros judėjimui tarp Vakarų ir Lietuvos. Išeivijos leidiniuose neišvengta sovietinei valdžiai palankių straipsnių, kurie tikrai neprisidėjo prie Lietuvos laisvinimo. Tačiau daugeliu atvejų galima kalbėti tik apie nesąmoningą „Santaros-Šviesos“ veikėjų bendradarbiavimą su sovietiniu režimu ar talkininkavimą jam. Išeiviai ne visai suvokė KGB ir LKP planų, ketinimų mastą. KGB ir sovietiniai propagandistai kur kas plačiau traktavo propagandą. Ji neretai buvo panaudojama išeivijai kompromituoti. Nors glaudesni Lietuvos ir liberaliosios krypties išeivių ryšiai palengvino KGB darbą tarp išeivių, vis dėlto jam nepasisėkė įgyvendinti visų užsibrėžtų tikslų.

Nuorodos

¹ *Santara-Šviesa: 25 metų sukaktuvinis leidinys*, ats. red. V. Adamkus, Chicago, 1979.

² L. Donskis, *Tapatybė ir laisvė: trys intelektualiniai portretai*, Vilnius, 2005. E. Aleksandravičius, D. Dapkutė (sud.), *Vytautas Kavolis: Nepriklausomųjų kelias*, Vilnius, 2006; V. Adamkus, *Likimo vardas – Lietuva*, Kaunas, 1998.

³ P. Zundė, „Ar mūsų kelias veda į laisvę?“, *Metmenys*, 1965, Nr. 10; H. Žemelis, „Mes esame dešimtmečiais atsilikę nuo gyvenimo“, *ibid.*, Nr. 9; V. Rastenis, „Ryšiai su Lietuva. Tarp optimistų vilčių ir pesimistų gąsdinimų“, *Akiračiai*, 1971, Nr. 2; to paties, *Tarp kairės ir dešinės, tarp Lietuvos ir Amerikos*, Vilnius, 2004; Z. Rekašius, „Apie bendruomenę ir ryšius su Lietuva“, *Akiračiai*, 1979, Nr. 1; A. Hermanas, „Apie ryšius su Lietuva“, *ibid.*, 1974, Nr. 5; A. Pykalis, „Santykių su tauta problematikos priežastys ir krepšininkų išvyka Lietuvon“, *Metmenys*, 1968, Nr. 15; A. Kairys, „Bendravimas ir bendradarbiavimas su komunistų pavergta Lietuva“, *Į laisvę*, 1974, Nr. 60; K. Skrupskelis, „Kas veidu į Lietuvą buvo atsiskūkęs?“, *ibid.*, 2006, Nr. 153; „Lietuvių

lankymasis į pavergtą kraštą ir jo nauda tautai“, *ibid.*, 1968, Nr. 43; „Lietuvos baimė“, *Akiračiai*, 1975, Nr. 2; B. Raila, „Apie „Tėviškės“ nesvetingumą“, *Tamsiausia prieš aušrą*, Chicago, 1960; V. Alksninis, „Maskva mūsų susiskaldymo siekia, o mes patys jį vykdomė“, *Akiračiai*, 1969, Nr. 10; „Apie bendruomenę ir ryšius su Lietuva“, *ibid.*, 1979, Nr. 1; A. B., „Išeivių santykiai su tauta“, *Aidai*, 1968, Nr. 1; V. Trumpa, „Kova prieš savuosius“, *Akiračiai*, 1972, Nr. 5.

⁴ L. Mockūnas, „Lietuvių išeivijos ir krašto santykių dinamika“, *Baltų forumas*, 1985, t. 2, Nr. 1; to paties, „Tėviškės“ slenkstis“, *Priklausomybės metų (1940–1990) lietuvių visuomenė: pasipriešinimas ir/ar prisitaikymas*, Vilnius, 1996; to paties, „Knygų kelias į Lietuvą“, *Metai*, 1992, Nr. 12; to paties, „Kultūrinės infiltracijos pradžia – 1967 m. išeivijos krepšininkų išvyka į Lietuvą“, *Akiračiai*, 1998, Nr. 7–9; to paties, „Nuo laisvės kovotojų sąjungos iki „Santaros-Šviesos“, *Kultūros barai*, 1993, Nr. 8/9.

⁵ A. Streikus, „Sovietų valdžios darbas su išeivija: manipuliavimas kultūriniais ryšiais“, *Naujasis židinys-Aidai*, 2006, Nr. 4–5; to paties, „Sovietų Lietuva ir išeivija: kultūrinių ryšių projektas“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2007, Nr. 20.

⁶ S. Vėlavičienė, „Išeivijos spauda Lietuvoje per penketą sovietinio draudimo dešimtmečių“, *Knygotyra*, 2005, Nr. 44; tos pačios, „KGB Censorship and Surveillance of Publications by Lithuanians Émigrés in North America during Five Decades of the Cold War“, *Lituanus*, 2009, Vol. 55, Nr. 3.

⁷ D. Dapkutė, *Lietuvių išėivijos liberaliosios srovės genezė*, Vilnius, 2002.

⁸ D. Dapkutė, „Akiračių“ ryšiai su okupuota Lietuva“, *Oikos*, 2009, Nr. 1, tos pačios, „Kas mes esame? Arba kam tarnauja „Akiračiai“?“, *Akiračiai*, 2008, Nr. 6/7.

⁹ D. Juodis, „Destrukcinis KGB veikimas prieš „Santara-Šviesą“ XX a. septintąjį–devintąjį dešimtmetį“, *Oikos*, 2009, Nr. 1; to paties, „KGB ir „Santara-Šviesą“: insinuacijos ir archyviniai faktai“, *Akiračiai*, 2008, Nr. 8.

¹⁰ Z. Rekašius, „Apie agentus ir agentėlius“, *ibid.*, 2008, Nr. 4; to paties, „KGB agentai „Santaroje-Šviesoje“, <http://www.akiraciai.lt> [žiūrėta 2010 m. sausio 5 d.].

¹¹ Z. Rekašius, „Aš, pasirodo, buvau KGB agentas“, *Akiračiai*, 2000, Nr. 5; A. Anušauskas, „Dar kartą apie iliustraciją“, *ibid.*, Nr. 7; Z. Rekašius, „Kiek „agentų“ telpa po viena KGB kepure“, *ibid.*

¹² K. Almenas, „Dar šiek tiek apie agentus ir jų verbuotojus“, *ibid.*, 2008, Nr. 6/7.

¹³ *Lietuva 1940–1990 m.: Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2007; J. Banionis, *Lietuvos laisvinimo veikla 1975–1990 m.*, Vilnius, 2002.

¹⁴ A. Anušauskas, *KGB Lietuvoje: slaptosios veiklos bruožai*, Vilnius, 2008; to paties, „Agentai, kurių nepalies iliustracija, arba Ko nepasakė Mitrochinas“, *Ekstra*, 2000, Nr. 8.

¹⁵ „Apie bendruomenę ir ryšius su Lietuva“, *Akiračiai*, 1979, Nr. 1, p. 9.

¹⁶ V. Adamkus, *op. cit.*, p. 73.

¹⁷ L. Donskis, *op. cit.*, p. 67.

¹⁸ V. Adamkus, *op. cit.*, p. 73.

¹⁹ Straipsnio autorės 2009 m. gruodžio 2 d. interviu su R. Sakadolskiu.

²⁰ D. Dapkutė, *Lietuvių išėivijos liberaliosios srovės genezė*, p. 272.

²¹ V. Trumpa, *op. cit.*, p. 1.

²² V. Rastenis, *Tarp kairės ir dešinės, tarp Lietuvos ir Amerikos*, p. 379.

²³ D. Dapkutė, *Lietuvių išėivijos liberaliosios srovės genezė*, p. 145.

²⁴ Straipsnio autorės 2009 m. gruodžio 2 d. interviu su R. Sakadolskiu.

²⁵ D. Kamičaitis, „Lietuvių katalikų ir liberalų

ideologiniai skirtumai egzilyje“, <http://www.iseivijosinstitutas.lt/get.php?>

²⁶ K. Skrupskelis, *op. cit.*, p. 21.

²⁷ S. Vėlavičienė, „Išeivijos spauda Lietuvoje per penketą sovietinio draudimo dešimtmečių“, p. 200.

²⁸ A. B., „Išeivių santykiai su tauta“, *Aidai*, 1968, Nr. 1, p. 38–39.

²⁹ „Bendravimas ir mainai su okupuota Lietuva“, *Lietuvių dienos*, 1970, Nr. 5, 6, 8.

³⁰ *Lietuvių nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja*, red. R. Vaigauskas, Vilnius, 1992, p. 11.

³¹ LSSR KGB 1969 m. darbo ataskaita, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 372, l. 34.

³² LSSR KGB darbo su JAV išėivijos organizacija „Santara-Šviesą“ svarbiausių agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, 1972–1974 m., *ibid.*, ap. 3, b. 689, l. 264–265.

³³ B. Genzelis, „Imperijos slaptosios tarnybos Lietuvoje jos griūties metais“, www.akiraciai.lt

³⁴ *Lietuva 1940–1990 m.: Okupuotos Lietuvos istorija*, p. 481.

³⁵ A. Streikus, „Sovietų Lietuva ir išėivija: kultūrinių ryšių projektas“, p. 46.

³⁶ A. Streikus, „Sovietų darbas su išėivija“, p. 166.

³⁷ Apie darbą atskiriant „Santaros-Šviesos“ vadovybę nuo reakcinės išėivijos, LYA, f. K-35, ap. 2, b. 362, l. 1–2.

³⁸ LSSR KGB darbo su JAV išėivijos organizacija „Santara-Šviesą“ svarbiausių agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, 1970 m., *ibid.*, f. K-1, ap. 3, b. 674, l. 66.

³⁹ Straipsnio autorės 2009 m. gruodžio 2 d. interviu su R. Sakadolskiu.

⁴⁰ „Santara-Šviesą“ ir kiti“ (KGB parengtas straipsnis), LYA, f. K-35, ap. 2, b. 323, l. 62.

⁴¹ A. Streikus, „Sovietų Lietuva ir išėivija: kultūrinių ryšių projektas“, p. 49.

⁴² LSSR KGB darbo su JAV išėivijos organizacija „Santara-Šviesą“ svarbiausių agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, 1970 m., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 674, l. 76.

⁴³ „Santara-Šviesą“ ir kiti“ (KGB parengtas straipsnis), *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 323, l. 60.

⁴⁴ B. Genzelis, *op. cit.*

⁴⁵ LSSR KGB darbo su JAV išėivijos organizacija „Santara-Šviesą“ svarbiausių agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, 1972–1974 m., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 689, l. 270–271.

⁴⁶ LSSR KGB darbo stiprinant kovą su išėivijos organizacijomis ir mažinant užsienio specialiųjų tarnybų galimybes jas panaudoti priešiškos ak-

cijose svarbiausių priemonių planas, *ibid.*, b. 660, l. 219.

⁴⁷ LSSR KGB kovos su JAV specialiosiomis tarnybomis kontržvalgybinių priemonių planas „Kedras“, 1979–1981 m., *ibid.*, b. 765, l. 100.

⁴⁸ LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių planas Nr. 2 „Apsimetėliai“, 1986–1988 m., *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 323, l. 43.

⁴⁹ LSSR KGB informacija apie planuojamą akciją prieš „Santara-Šviesą“ panaudojant agentą Kalvį, *ibid.*, b. 203, l. 48.

⁵⁰ SRSR KGB 5-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo plk. K. Piastolovo 1978 m. vasario 9 d. raštas LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininkui E. Baltinui dėl užduoties agentui Kalviui, *ibid.*, l. 41.

⁵¹ Užduotis agentui Kalviui, *ibid.*, l. 44–45.

⁵² LSSR KGB informacija apie darbą, atliktą su agento Kalvio pagalba, *ibid.*, l. 53.

⁵³ KGB parengto straipsnio „Santara-Šviesą“ ir kiti“ projektas, *ibid.*, b. 323, l. 62–63.

⁵⁴ A. Anušauskas, *KGB Lietuvoje*, p. 149–150.

⁵⁵ LSSR KGB 5-ojo skyriaus agentūrinių-operatyvinių priemonių planas „Paveldėtojas“, LYA, f. K-35, ap. 2, b. 169, l. 41–43.

⁵⁶ Pažyma apie KGB 5-osios tarnybos prižiūrimą darbo su Paveldėtoju planą Nr. 283, *ibid.*, l. 35.

⁵⁷ LSSR KGB pažyma pagal medžiagą, gautą panaudojus „T“ ir „S“ literines priemones, *ibid.*, l. 119–120.

⁵⁸ LSSR KGB darbo su Paveldėtoju agentūrinių-operatyvinių priemonių planas Nr. 1935, *ibid.*, l. 103–105.

⁵⁹ Pažyma apie E. Juodvalkytės lankymąsi Lietuvoje, *ibid.*, b. 102, l. 70–72.

⁶⁰ LSSR KGB 1976 m. gegužės 31 d. agentūrinių-operatyvinių priemonių planas Nr. 298 „Judita“, *ibid.*, l. 115.

⁶¹ LSSR KGB 1989 m. balandžio 7 d. agentūrinių-operatyvinių priemonių planas Nr. 298 „Judita“, *ibid.*, l. 323.

⁶² LSSR KGB 1976 m. kovo 9 d. agentūrinių-operatyvinių priemonių planas Nr. 298 „Judita“, *ibid.*, l. 104.

⁶³ LSSR KGB nutarimas dėl M. Drungos išankstinio tyrimo bylos, *ibid.*, b. 72, l. 1–2.

⁶⁴ LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių, taikomų dirbant su turistais iš JAV, planas, *ibid.*, b. 323, l. 124.

⁶⁵ Agento Kazio 1987 m. birželio 9 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, b. 72, l. 33–35.

⁶⁶ LSSR KGB pažyma apie JAV lietuvių išeivijos atstovus K. ir M. Drungas, *ibid.*, l. 41–43.

⁶⁷ LSSR KGB darbo su Doktoru agentūrinių-operatyvinių priemonių planas Nr. 2055, *ibid.*, l. 27–30.

⁶⁸ LSSR KGB darbo su Profesoriumi agentūrinių-operatyvinių priemonių planas Nr. 1212, *ibid.*, b. 165, l. 78.

⁶⁹ LSSR KGB pažyma apie darbą su Profesoriumi, jam 1987 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. lankantis Lietuvoje, *ibid.*, l. 101–102.

⁷⁰ V. Adamkus, *op. cit.*, p. 120–129.

⁷¹ LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių, taikomų dirbant su turistais iš JAV, planas, LYA, f. K-35, ap. 2, b. 323, l. 120–124.

⁷² Agentės Aktyvistės agentūrinis pranešimas, *ibid.*, b. 62, l. 32–38.

⁷³ LSSR KGB pažyma apie pokalbį su Aktyviste, *ibid.*, l. 8.

⁷⁴ LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių, taikomų dirbant su turistais iš JAV, planas, *ibid.*, b. 323, l. 120.

⁷⁵ „Santara-Šviesą“ ir kiti“ (KGB parengtas straipsnis), *ibid.*, l. 69.

⁷⁶ *Ibid.*, l. 62.

⁷⁷ LSSR KGB darbo su Profesoriumi agentūrinių-operatyvinių priemonių planas Nr. 1212, *ibid.*, b. 165, l. 78.

⁷⁸ A. Streikus, „Sovietų valdžios darbas su išeivija“, p. 167.

⁷⁹ *Ibid.*, p. 54.

⁸⁰ D. Dapkutė, „Akiračių“ ryšiai su okupuota Lietuva“, p. 105.

⁸¹ M. Blynas, „Pasitarnavimas sovietų politikai“, *Laisvoji Lietuva*, 1980, rugpjūčio 21; *Akiračiai*, 1980, Nr. 9, p. 3.

⁸² D. Dapkutė, „Akiračių“ ryšiai su okupuota Lietuva“, p. 103.

⁸³ „Santara-Šviesą“ ir kiti“ (KGB parengtas straipsnis), LYA, f. K-35, ap. 2, b. 323, l. 63–64.

⁸⁴ A. Streikus, „Sovietų Lietuva ir išeivija...“, p. 48.

⁸⁵ LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių planas Nr. 2 „Apsimetėliai“, 1986–1988 m., LYA, f. K-35, ap. 2, b. 323, l. 46

⁸⁶ D. Dapkutė, *Lietuvių išeivijos liberaliosios srovės genezė*, p. 255.

⁸⁷ LSSR KGB darbo su JAV išeivijos organizacija „Santara-Šviesą“ svarbiausių agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, 1972–1974 m., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 689, l. 265.

⁸⁸ LSSR KGB darbo su JAV išeivijos organizacija „Santara-Šviesa“ svarbiausių agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, 1970 m., *ibid.*, b. 674, l. 67–69.

⁸⁹ LSSR KGB darbo su JAV išeivijos organizacija „Santara-Šviesa“ svarbiausių agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, 1972–1974 m., *ibid.*, b. 689, l. 267.

⁹⁰ *Ibid.*, l. 273–276.

⁹¹ SSRS KGB 5-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. N. Goluško atsakymas į LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko pplk. E. Baltino 1978 m. lapkričio 28 d. raštą Nr. 5/9975, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 188, l. 35.

⁹² LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių planas Nr. 467 „Pitonas“, *ibid.*

⁹³ LSSR KGB pažyma dėl Popovo archyvinės bylos formuliario Nr. 141, *ibid.*, b. 72, l. 16–18.

⁹⁴ LSSR KGB 5-ojo skyriaus agentūrinių-operatyvinių priemonių planas „Paveldėtojas“, *ibid.*, b. 169, l. 41–43.

⁹⁵ LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių planas Nr. 2 „Apsimetėliai“, 1986–1988 m., *ibid.*, b. 323, l. 45–47.

⁹⁶ Z. Rekašius, „Keisti reiškiniai LKB kronikoje“, *Akiračiai*, 1985, Nr. 3, p. 1, 13; to paties, „Katakombininkai ir hierarchininkai“, *ibid.*, Nr. 4, p. 1, 7, 8.

⁹⁷ „Santara-Šviesa“ ir kiti“ (KGB parengtas straipsnis), LYA, f. K-35, ap. 2, b. 323, l. 69.

⁹⁸ A. Streikus, „Sovietų valdžios darbas su išeivija“, p. 167.

⁹⁹ K. Almenas, *op. cit.*

¹⁰⁰ Straipsnio autorės 2009 m. gruodžio 2 d. interviu su R. Sakadolskiu.

¹⁰¹ V. Adamkus, *op. cit.*, p. 73–74.

¹⁰² „Santariečiai ir svečiai iš okupuotos Lietuvos“, *Dirva*, 1985, rugsėjo 26; LYA, f. K-35, ap. 3, b. 169, l. 46-1.

¹⁰³ LSSR KGB darbo su JAV išeivijos organizacija „Santara-Šviesa“ svarbiausių agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, 1970 m., *ibid.*, f. K-1, ap. 3, b. 674, l. 66.

¹⁰⁴ „Gimtasis kraštas ir bumeranginė propaganda“, *Akiračiai*, 1986, Nr. 1, p. 3.

¹⁰⁵ „Nepatenkinti jaunais svečiais“, *ibid.*, 1976, Nr. 6, p. 1.

¹⁰⁶ Straipsnio autorės 2009 m. gruodžio 2 d. interviu su R. Sakadolskiu.

Gauta 2010 04 06

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Didžioji g. 17/1, Vilnius

Kristina Burinskaitė

THE ROLE OF PROGRAMME “FACING LITHUANIA” IN THE KGB ACTION PLANS AGAINST “SANTARA-ŠVIESA”

Summary

Struggle with Lithuanians émigré political activity was one of the main targets and aims of the Soviet occupational regime. KGB used a wide range of methods from agent activity to slander actions in the press against the main émigré organizations, their press and the most active personalities. Liberal émigré organization in the USA “Santara-Šviesa”, established in 1957, wished to apply the milder rules for traveling to and back from the Soviet Union as the opportunity for cultural and personal contacts, first of all making closer contacts with the Lithuanian intelligentsia, to know better a situation in Lithuania and to use those connections for transporting illegal literature. Soviet government and KGB wanted to use those connections for neutralisation of political émigré activity, to legalise their power and enlarge the number of their supporters. That is why those contacts were controlled and dictated by the Soviet side, and emigrants, understanding this, tried to escape those traps.

KGB saw “Santara-Šviesa” as a threat to the Soviet system, as another organization, however, wanted to use their contacts with the Lithuanians against “Santara-Šviesa”, to split the emigrant organizations and cause damage to the émigré activity. To implement that task, it used such measures like: recruitment of agents, infiltration of agents into the organization, to discredit “Santara-Šviesa” using mass media, propaganda of Soviet achievements as a discredit of émigré activity. Tourism, cultural exchange, personal contacts and other means were used to achieve those targets. Although emigrants stated that they understood and saw the danger and declared that they could resist Soviet propaganda, this research states that it is true just in part, however, KGB could not manage to implement all their tasks.

Antanas Ragavičius

Jiezo jaunieji partizanai

POGRINDINĖS ORGANIZACIJOS ATSIRADIMO IŠTAKOS

Baigiantis Antrajam pasauliniam karui, 1945 m. Jaltoje trijų didžiųjų valstybių – JAV, Didžiosios Britanijos ir Sovietų Sąjungos – vadovai svarstė Europos valstybių padėtį pasibaigus karui. Lietuva, Latvija ir Estija atiteko Sovietų Sąjungai, buvo inkorporuotos į jos sudėtį ir prarado valstybingumą. Lietuvoje pasiliko Sovietų Sąjungos kariniai daliniai, pradėta siųsti ištikimus partijos tarnautojus, kitus įvairių sričių specialistus, daugiausia rusakalbius, kurti socializmą Lietuvoje ir kartu rusinti lietuvių tautą. Prasidėjo viso Lietuvos ūkio pertvarkymas socialistiniais pagrindais. Gamyklos, žemė iš teisėtų savininkų buvo atimta (nacionalizuota) ir paskelbta valstybine nuosavybe. Pradėjus kolektyvizaciją, turėti žemės ūkio padargai ir dalis gyvulių buvo atimti. Dalis Lietuvos inteligentijos ir turtingesni ūkininkai (vadinami buožėmis), kad nesipriešintų socializmo statybai, gyvulinuose traukinių vagonuose negailestingai buvo ištremti į Sibirą. Daugelis jų, neištvėrę bado ir šalčio, ten mirė. Tas kėlė didžiulį Lietuvos žmonių nepasitenkinimą. Daugelis Lietuvos vyrų išėjo į miškus partizanauti ir su ginklu rankose pradėjo kovoti dėl Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės. Lietuvos miškai priglaudė partizanus, žmonių vadintus miško broliais. Vėliau kova įgavo organizuotą pobūdį. Partizanų būriai pagal teritorijas buvo

suskirstyti į devynias apygardas. Lietuvos jaunųjų partizanų Erelio būrys (pagal teritoriją) priklausė Dainavos apygardai (Dzūkijos kraštui). Kiekviena apygarda turėjo savo vadą. Visoms apygardoms vadovavo Lietuvos laisvės kovų sąjūdis.

Suprantama, partizanų jėgos kovoje su nepalyginamai gausesne ir iki dantų ginkluota Sovietų Sąjungos NKVD kariuomene buvo nelygios, todėl po 10 kovos metų partizaninis judėjimas buvo palaužtas. Nelygiose kovose miškuose žuvo apie 25 tūkst. Lietuvos jaunuolių. Apie nužudytus ir išniekintus Jiezo rajono partizanus rašo B. Vinskienė knygoje „Amžinieji ąžuolai“ (2008).

Apie Jiezo progimnazijos mokytojo Juozo Jurgaičio likimą mums papasakojo Lietuvos laisvės kovų dalyvė, buvusi Jiezo progimnazijos mokinė Birutė Gruzdzevičiūtė-Piličiauskienė: „Gerai prisimenu, buvo 1945 m. kovo 23 d. Pasibaigus pamokoms Juozas Jurgaitis išėjo iš mokytojų kambario ir ruošėsi važiuoti į Nemajūnus, kur gyveno jo šeima. Ir reikia taip atsitikti: tarpduryje susitiko beslampinėjantį KGB tardytoją Valšteiną; šis sustabdė Juozą Jurgaitį ir paklausė, ar jis jo nepažįstas. Mokytojas atsakė: „Ne, neprisimenu.“ Nesuprantama, kodėl Valšteinas liepė kartu su juo eiti ne tik Juozui Jurgaičiui, bet ir man. Mokytojas, matyt, suprato, kad jis yra ieškomas. Kurį laiką paėjęs, atsiplėšė nuo čekisto ir ėmė bėgti. Keli ginkluoti raiti sribai jį pasivijo, pririšo prie arklio ir partempė į

stribų būstinę. Man nebuvo kada laukti – reikėjo skubiai pranešti Juozo Jurgaičio žmonai. Įspėjusi savo šeiminkus, vėlyvą pavakarę, kaip sakoma, be kvapo leidausi į Nemajūnus. O tai 7 kilometrai kelio. Man bėgant iš miestelio, dviračiu pravažiuojantis komjaunuolis pasišaipė: „Tai bėgi pranešti.“ Aš atsakiau, kad tai ne jo reikalas.

Skaudi žinia pribloškė visą šeimą, ypač žmoną. Aš kartu su mokytojo žmona greitai susisiekėme su jos broliu, Nemajūnų bažnyčios kunigu Stundžia. Jis liepė man greitai bėgti pas mano tėvą (Nemajūnų bažnyčios zakristijoną) ir pasakyti, kad skubiai kinkytų arklį – važiuosime į Jiezną. Išvažiavome. Arklį vadeliojo kunigo šeiminkė. Buvo vėlyvas laikas ir budintys stribai nenorėjo mūsų įsileisti į miestelį. Tačiau Jurgaitienė pasakė, kad ji labai serga ir vežama pas gydytoją. Stribai patikėjo, praleido.

Nuėjusi į stribų būstinę Jurgaitienė paklausė, kur jos vyras Juozas Jurgaitis. Tardytojas žudikas pasišaipydamas atsakė: „Pas mus nėra, gal kur girtas voliojasi.“ Vėliau sužinojome, kad jis ten be teismo buvo tardomas, kankinamas, budelių nužudytas ir užkastas, kur buvo užkasami nužudyti partizanai.

Aš, sugrįžusi pas senelius, radau juos besimeldžiančius. Jie sielojosi dėl manęs ir dėl šiurpios tragedijos. Praėjo daugiau kaip 60 metų nuo mokytojo Juozo Jurgaičio žūties, o tikros nužudymo aplinkybės nežinomos ir dabar. Žinoma tik, kad Juozas Jurgaitis prieškario laikotarpiu tarnavo Lietuvos policijoje.“

Nors aktyvus ir organizuotas partizaninis pasipriešinimas okupantams po 10 kovos metų geso, tačiau kova dėl Lietuvos nepriklausomybės ir toliau vyko, įgaudama naujas formas. 1952 m. pradžioje Aukštaitijos Vyčio apygardos vadovybė pritarė Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio tarybos prezidiumo nuostatai keisti kovos taktiką. „Reikia pasi-

priešinimą nukreipti į visuomeninę kryptį. Spausdintas žodis buvo, yra ir bus tikriausias ginklas“, – rašė apygardos vadovas Bronius Karbočius. Lietuvoje kūrėsi vis naujos studentų, moksleivių pagrindinės organizacijos, kurios palaikė Lietuvos nepriklausomybės dvasią.

Antisovietinės nuotaikos reiškėsi ir Jiezno rajone. Mokytojo J. Jurgaičio mirtis, partizanų kova, žūtys, palaidojusios ne tik svajones, bet ir meilę, nužudytųjų palaikų niekinimai, žmonių trėmimai į Sibirą, Jiezno pagrindininkių Marijos Acuvienės, Anelės Šaulinskienės įkalinimas – visos tos represinės priemonės kėlė tuometinio rajono gyventojų, taip pat Jiezno vidurinės mokyklos mokinių antisovietines nuotaikas. Šios nuotaikos ypač sustiprėjo sužinojus, jog 1950 m. Alytuje susekta Algimanto Lavinsko vadovaujama 9 narių organizacija¹¹, vėliau – 1951 m. – 17 narių antisovietinė pagrindinė organizacija „Jaunoji Lietuva“ Prienuose. Pastaroji moksleivių ir jaunimo organizacija palaikė ryšius su partizanais, kėlė trispalves, platino Tauro apygardos partizanų pagrindinius leidinius „Partizanas“, „Laisvės žvalgas“, taip pat rusų kalba leidžiamą leidinį „Laisvas žodis“. Už antisovietinę veiklą šios organizacijos nariai buvo nuteisti po 10 metų, o vadovai Bronius Vilkas ir Albinas Lakickas – po 15 metų laisvės atėmimo pataisos darbų lageryje. Jiezno rajono komunistinė valdžia visa tai žinojo ir kaltino ideologinio fronto darbuotojus, nesugebančius diegti komunistinės dvasios. Apie komunistinės ideologijos svarbą, nepakankamą Markso ir Engelso, Lenino ir Stalino idėjų propagavimą buvo kalbama ir 1950 m. gruodžio 26–27 d. vykusioje Jiezno rajono komjaunimo organizacijos konferencijoje. Istorikas Vytautas Kuzmickas, analizuodamas konferencijos medžiagą straipsnyje „Jiezno jaunieji partizanai“, cituoja „liūdnuos“ konferencijoje pateiktus faktus: „Per 1950 metus Jiezno vidurinėje mokykloje

į komjaunimo eiles buvo priimta tik 14 mokinių ir 2 mokytojai. [...] Iš 2918 pionieriško amžiaus moksleivių, pionierių – tik 730“, iš 400 komjaunuoliško amžiaus mokinių, komjaunuolių – tik 37. „Jiezno rajono vykdomojo komiteto komjaunuolė drg. Stepankevičiūtė Ona Kalėdų metu lankė bažnyčią, komjaunuolė drg. Vinskienė nešė krikštųti savo vaiką, tuo tarpu pirminė komjaunimo organizacija tokių komjaunuolių už įstatų laužymą nesvarstė. [...] Jiezno vidurinėje mokykloje vyrauja buržuazinės nuotaikos, mokytojai į komjaunimo organizaciją žiūri iš aukšto. Mokytoja Jasinskaitė, pasiūlius stoti į komjaunimo eiles, pareiškė, kad ji dar nori pagyventi laisvai. [...] Jiezno vidurinės mokyklos mokytojų pirminė organizacija iki šio laiko egzistavo tik popieriuje. Sekretorė Jacinaitė visuomet skundžiasi, kad per daug apkrauta darbu ir su pirmine komjaunimo organizacija dirbti jai nebelieka laiko, o be to, nežinanti, nuo ko pradėti dirbti. Tačiau atvažiavus iš komjaunimo Kauno srities komiteto instruktoriui Valatkai ir paaiškinus drg. Jacinaitei apie darbą, jam išėjus, jinai pareiškė, kad atvažiavę keturių skyrių manęs nemokys.“²

Tvyrant tokiai antisovietinių nuotaikų kupinai atmosferai Lietuvoje kūrėsi slaptos pasipriešinimo organizacijos. Jų nariai gerai matomose vietose – ant stulpų, medžių, tvorų, žmonių lankomose vietose, net ant stribų būstinių sienų – klijavo antisovietinius atsišaukimus, kėlė Lietuvos trispalves vėliavas, niekino sovietinę simboliką, Stalino ir kitų partijos vadovų portretus, kurių buvo pilna kiekvienoje įstaigoje, mokyklų klasėse, aukštųjų mokyklų auditorijose, gatvėse, aikštėse. Dainavo patys ir mokė Lietuvos jaunimą partizanų dainų. Daugelis organizacijų palaikė glaudžius ryšius su partizanais.

Tokia veikla užsiiminėjo ir pagrindinė organizacija – Lietuvos jaunųjų partizanų Erelio būrys, veikęs 1952–1954 m. Jiezno

rajone ir jo apylinkėse. Pažymėtina, kad ši organizacija įsikūrė tada, kai ginkluota kova dėl Lietuvos nepriklausomybės praktiškai jau buvo pralaimėta. Vien per 1952 m. čekistai nukovė 440 partizanų, 169 suėmė gyvus. Iš viso per tą laikotarpį suėmė apie 1000 žmonių³. Partizanų apygardų ryšiai buvo sutraukti ir veikė tik atskiri partizanų būriai. Tą gerai žinojo ir suprato Erelio būrio nariai, tačiau nepabūgo galingo ir gerai ginkluoto Lietuvos nepriklausomybės priešo. Organizacijos narių negąsdino nei įvairūs grasinimai, nei nužudytų ir išniekintų Lietuvos didvyrių partizanų palaikai. Atvirksčiai – kilo noras veikti, kovoti.

ORGANIZACIJOS ĮSIKŪRIMAS

Įstojimas į organizaciją. Narių priesaika. Mintis sukurti pagrindinę antisovietinę organizaciją Jiezno vidurinėje mokykloje kilo 1952 m. šios mokyklos dešimtos klasės moksleiviui Jonui Gruzdzevičiui. Birželio mėn. jis apie tai pratarė klasės draugui Julijonui Albinui Kotvickui. Šis pritarė ir tapo jo pavaduotoju. Į kurią organizaciją įstojo bendraklasiai Juozas Cibulskas, Antanas Ragavičius, Kajetonas Tulevičius ir kiti. Rugsėjo mėn. įvykusiame susirinkime J. Gruzdzevičius pranešė, kad ši pagrindinė organizacija vadinsis Lietuvos jaunųjų partizanų Erelio būriu. Jis pasirinko Erelio slapyvardį.

Susirinkime dalyvavę nariai prisiekė, visi pasirinko slapyvardžius.

Pirmas prisiekė J. Gruzdzevičius-Erelis. Ištaręs priesaikos žodžius, jis pabučiavo durtuvą. Po jo priesaiką davė J. A. Kotvickas-Sakalas, J. Cibulskas-Tarzanas, A. Ragavičius-Jovaras, K. Tulevičius-Pantera ir kiti. 1952 m. rugsėjis – organizacijos įsikūrimo data. Beje, tardymo byloje nurodyta, kad organizacija įkurta 1952 m. birželio mėn., kai į būsimą organizaciją pradėjo burtis pirmieji jos nariai.

*Vienas iš Jiezno vidurinės mokyklos korpusų, kuriame buvo įkurta pagrindinė antiso-
vietinė organizacija – Erelio būrys*

„1952 metais birželio mėnesį įstojau į pagrindinę antitarybinę organizaciją“, – tardymo byloje esančioje autobiografijoje rašė J. A. Kotvickas-Sakalas. Ši data minima ir kituose bylos dokumentuose. Faktiškai 1952 m. birželio–rugpjūčio mėn. į būsimą organizaciją būrėsi tik pirmieji nariai, davę sutikimą, bet nepriėmę priesaikos. Tačiau šis laikotarpis negali būti laikomas organizacijos įkūrimo data.

Po kelių mėnesių, 1952 m. gruodžio pradžioje, buvo parengtas ir susirinkime patvirtintas ranka rašytas priesaikos tekstas. Savais žodžiais anksčiau prisiekę organizacijos nariai davė priesaiką antrą kartą.

Įsigijus rašomąją mašinėlę, priesaikos tekstas buvo išspausdintas. Jį prisiekiantieji garsiai skaitė iš aplankalo lapo, baigę pabučiuodavo durtuvą ar šaunamąjį ginklą. Nuo 1953 m. pavasario priėmimo į organizaciją sąlygos buvo sugriežtintos – stojantieji turėjo pereiti bandomąjį laikotarpį, gauti organizacijos nario rekomendaciją. Tam tikslui buvo įkurta J. A. Kotvicko-Sakalo

vadovaujama grupė, kuri būsimus organizacijos narius rengė įstojimui. Stojantieji buvo supažindinami su organizacijos vidaus struktūra, įstatais, priesaikos tekstu, priesaikos davimo tvarka. Kiekvienas stojantysis turėjo būti tikintis. J. Gruzdzevičius-Erelis slapta kelis kartus organizacijos nariams organizavo išpažintį. Patriotinio auklėjimo tikslais stojantieji turėjo susipažinti su jo parašytu straipsniu apie Lietuvos kovas dėl nepriklausomybės senovėje.

Prisiekiant naujiems nariams susirinkimo dalyviai išklaUSDavo rekomendavusio nario atsiliepiimą apie stojantįjį. Apie save papasakodavo pats stojantysis. Tik tada būdavo sprendžiama, ar leisti jam prisiekti, kartu ir įstoti į organizaciją.

Priesaikos tekstas, verstas iš rusų kalbos (originalo lietuvių kalba byloje nėra):

„Aš Dievo ir draugų akivaizdoje prisiekiu negailėdamas jėgų ir gyvybės kovoti dėl Lietuvos išlaisvinimo ir savo tėvynainių gerovės. Organizacijos paslapčių niekada neišduosiu.

Visus Vadovybės įsakymus vykdysiu šventai ir sąžiningai.

Tepadeda man Dievas sunkioje, garbingoje kovoje.“

Po priesaikos įstojusį narį pasveikindavo organizacijos vadovas J. Gruzdzevičius-Erelis, jo pavaduotojas J. A. Kotvickas-Sakalas ir kiti susirinkime dalyvaujantys organizacijos nariai. Duodant priesaiką susirinkime būtinai turėjo dalyvauti vadas ir jo pavaduotojas arba bent vienas iš jų.

Didėjant narių skaičiui organizacijos vidaus tvarka buvo nuolat tobulinama, griežtinama. Buvo numatyta, kad kiekvienas organizacijos narys bendražygių akivaizdoje raštiškai įsipareigotų nemeluoti, saikingai vartoti alkoholinius gėrimus, atlikti vadovybės pavestas užduotis. „Šią pareigą atliksiu šventai ir sąžiningai. Už nevykdymą šių įsipareigojimų bauskite mane pačia aukščiausia bausme“, – buvo parašyta įsipareigojime. Raštišką įsipareigojimų tekstą privalėjo pasirašyti kiekvienas organizacijos narys (sovietiniam saugumui atskleidus organizaciją, šis reikalavimas nebuvo pradėtas įgyvendinti).

Organizacijos įstatai. Pogrindinės organizacijos įstatai buvo parengti vėliau nei įkurta organizacija. Pirminio įstatų projekto metmenis parengė J. Gruzdzevičius-Erelis, Sigitas Zakarevičius-Laisvaitis ir Aldona Adamonytė-Rūta. Su projekto tekstu buvo supažindinti J. A. Kotvickas-Sakalas ir J. Cibulskas-Tarzanas. 1953 m. gegužės 16 d. susirinkime prie Jiezno ežero S. Zakarevičius-Laisvaitis (pirmininkas), A. Adamonytė-Rūta, J. Cibulskas-Tarzanas, J. Gruzdzevičius-Erelis, A. Jaruševičius-Gintaras, J. A. Kotvickas-Sakalas, Juozas Ragina-Deimantas, Antanas Stankevičius-Bewardis (Žilvitis) ir Aldona Urbonavičiūtė-Ramunė svarstė kiekvieną projekto punktą atskirai ir tik po to priėmė galutinę įstatų formuluotę. Taigi šiame susi-

rinkime komisija įstatus galutinai aprobavo ir nutarė juos siūlyti sąskrydžio dalyviams tvirtinti. Po kelių dienų įstatai buvo išspausdinti ir kiekvienas komisijos narys juos patvirtino savo parašu.

Įstatų tekstas toks:

„Pažadinti tėvynės meilės ir laisvės troškimo Lietuvos jaunųjų partizanų Erelio būrio nariai privalo kovoti prieš komunistinę ideologiją. Kova vyksta sunkiomis okupacijos ir teroro sąlygomis, sutinkant savo kelyje vietinių organų pasipriešinimą. Todėl pagrindinė organizacijos kovos forma – diversija ir antisovietinė propaganda.

Kiekvienas būrio narys atsižvelgdamas į štabo nurodymus privalo:

1. Aktyviai dalyvauti kovoje su vietiniais valdžios organais, šalinant kenksmingą įsitaigų ir atskirų asmenų, besivadovaujančių komunistinėmis pažiūromis, poveikį ir visas kitas kliūtis, esančias kelyje į garbingą išsivaduojamą kovą dėl laisvės.

2. Palaikyti nepriklausomybės atkūrimo viltį Lietuvos liaudies masėse, kartu propaguojant neigiamą marksizmo-leninizmo poveikį, susijusį su ekonomine ir kultūrine krize, iškeliant kolektyvizaciją, dėl kurios poveikio sunaikintas individualumas, laisvų kūrybinių jėgų pasireiškimas, užstotas kelias siekiant teisių ir laisvės idealų.

3. Demaskuoti sovietinius išnaudojimo ir apgaulės metodus.

4. Palaikyti ryšius su kitomis pogrindinėmis organizacijomis ir partizanais, teikti joms pagalbą.

5. Kovoti už būrio autoriteto kėlimą.

Kiekvienas būrio narys privalo:

1) jokiū būdu nesulaužyti duotos Priesaikos;

2) sąžiningai vykdyti vado nurodymus;

3) būti pareigingas, drausmingas, drąsus;

4) būti draugiškas su kitais organizacijos nariais;

Vakarinėje Jiezno ežero pakrantėje pagrindinės organizacijos nariai aptardavo strateginius planus ateičiai. Čia buvo svarstomi ir aprobuoti organizacijos narių įstatai

- 5) visur būti intelektualus;
- 6) būti ugningas patriotas;
- 7) dalyvauti būrio susirinkimuose:
  - a) aptariant susirinkime įvairius klausimus turėti teisę oponuoti;
  - b) susirinkimuose privalo laikytis nustatytos tvarkos;
- 8) žygių metu arba atliekant užduotis, susijusias su operacijos atlikimu, nesiginčyti;
- 9) rodyti iniciatyvą visuomeniniame ir pagrindiniame darbe;
- 10) svyruojantį asmenį padrąsinti teisingais ir karštais žodžiais, nukreipiant jo pasaulėžiūrą ir veiklą pageidaujama kryptimi;
- 11) įsisavinti kovos principus ir vidinės drausmės įstatus;
- 12) supažindinti naujus asmenis su organizacija tik gavus vadovybės leidimą;
- 13) nedemoralizuoti organizacijos narių, neplatinti žalingų kovos idėjų;
- 14) iš anksto nesuderinti su vadovybe, savarankiškai nevykdyti veiksmų, kurie turi

reikšmės būrio egzistavimui ar gali pabloginti tolesnę veiklą.

Pastaba

1. Už gerą ir atsidavusį darbą:
  - a) pareikšti būryje padėką;
  - b) apdovanoti suteikiant vardą, atsižvelgiant į nuopelnus.
2. Už taisyklių pažeidimą būrio vadovybė baudžia:
  - a) mažiausia bauda – viešas papeikimas arba didesnės užduoties įvykdymas;
  - b) aukščiausia bausmė – pašalinimas iš LJP Erelio būrio organizacijos, kas tolygu mirčiai.“

Organizacijos nariai ir dalyviai. Atrodo, kad būtų lengva sudaryti visą organizacijos narių sąrašą. Išnagrinėjus trylikos tomų tardymo bylą⁴, paaiškėjo, kad taip nėra. Tardomieji, norėdami išsisukti nuo apkaltos arba nenorėdami išduoti bendražygių, apie organizacijos narius kalbėjo neaiškiai, prieš-

taringai arba jų dalyvavimą organizacijoje neigė. Pavyzdžiui, J. Gruzdzevičius-Erelis neigė, kad Vytautas Žukauskas-Vėjelis priklausė šiai organizacijai. Iš tikrųjų jis buvo šios organizacijos narys. J. A. Kotvickas-Sakalas ir kiti neigė, kad B. Gruzdzevičiūtė buvo šios organizacijos narė. Mat jie žinojo, kad jos brolis Jonas ir tėvas Kazys Gruzdzevičiai suminti ir bus teisiami. Norėdami Birutę išsukti nuo atsakomybės, tardytojams sąmoningai davė neteisingus parodymus.

Organizacijoje buvo ir tokių asmenų, kurie vykdė vadovybės nurodymus, atliko tam tikras užduotis, bet nebuvo priėmę

priesaikos, ėjo bandomąjį laikotarpį. Juozas Karvelis vieno tardymo metu teigė, kad buvo organizacijos narys, kitą kartą jau neigė, sakydamas, jog vykdė tam tikras užduotis, bet priešaikos nedavė. Nepriėmę priešaikos buvo Albinas Karvelis, Vytautas Barkauskas ir Vytautas Uždavinsys. Pasak Juozo Mikonio-Lakštingalos, minėti asmenys vengė duoti priešaiką. Sudarant ir tikslinant narių sąrašą daug talkino organizacijos vado pavaduotojas J. A. Kotvickas, tačiau netikslumų pasitaikyti gali.

1952–1953 m. organizacijos narių ir dalyvių sąrašas pateiktas lentelėje.

Vardas, pavardė	Slapyvardis	Gimimo metai	Gyvenamoji vieta
Aldona Adamonytė	Rūta	1935	Užuguostis
Antanas Adomaitis	Siaubas	1937	Strazdiškių k.
Ona Bagdonaitė	Eglė	1936	Dvareliškių k.
Gema Balsiukevičiūtė	Lelija	1935	Venciūnų k.
Vytautas Barkauskas	Erelis-2	1936	Nikronių k.
Janina Bieliauskaitė	Kregždė	1937	Jieznas
Kazys Bisikirskas	Varpelis	1936	Gripiškių k.
Juozas Cibulskas	Tarzanas	1935	Jieznas
Vytas Cibulskas		1933	„
Jonas Černiauskas	Ąžuolas	1935	„
Bronė Dičkaitė	Žibutė	1938	„
Juozas Gecevičius	Narsuolis	1930	Liciškėnų k.
Juozas Genevičius	Bijūnas-2	1937	Kašonių k.
Bronė Genevičiūtė	Usnė	1936	Trečionių k.
Jonas Gruzdzevičius	Erelis	1935	Nemajūnų k.
Kazys Gruzdzevičius		1897	„
Vytautas Gruzdzevičius		1931	Užuguostis
Birutė Gruzdzevičiūtė		1930	Nemajūnų k.
Albinas Jalinskas	Karklas	1937	Dvareliškių k.
Albinas Jaruševičius	Gintaras	1933	Vėžionių k.
Albinas Karvelis		1935	Užuguostis
Juozas Karvelis		1930	„
Ona Klizaitė	Liepa	1938	Pikelionių k.
Julijonas Albinas Kotvickas	Sakalas	1936	Jieznas
Elena Lėckaitė	Tulpė	1934	Voseliūnų k.
Kostas Lėckas	Diemedis	1935	„
Albina Lekavičiūtė			Žiezmarų r., Anglininkų k.

Vardas, pavardė	Slapyvardis	Gimimo metai	Gyvenamoji vieta
Albinas Ligeika	Saulius	1935	Lingėniškių k.
Viktoras Lubauskas	Viesulas	1934	Nemajūnų k.
Vladas Lubauskas	Vanagas	1936	„
Danutė Maculevičiūtė			Žiežmarių r.
Jonas Majauskas	Berželis	1934	Vincentavos k.
Ona Maloškaitė	Pakalnutė	1933	Sobuvos k.
Juozas Mickus	Alksnelis	1937	Pikelionių k.
Juozas Mikonis	Lakštingala	1936	Unkonių k.
Birutė Milerytė	Ieva	1938	Jieznas
Petras Pempė	Dobilas	1936	Strazdiškių k.
Petras Piličiauskas	Gardinas	1928	Punios k.
Antanas Ragavičius	Jovaras	1936	Būdos k.
Juozas Ragina	Deimantas	1933	Pieštuvėnų k.
Vytautas Juozupas			
Raudonikis	Putinas	1935	Žideikonių k.
Antanas Stankevičius	Bevardis	1933	Jieznas
Petras Šeškus	Žaibas	1936	Alšininkų k.
Algis Škvernevičius	Balandis	1931	Nemajūnų k.
Milda Šriupšaitė	Nendrė	1938	Jieznas
Jonas Švabauskas	Žaibas	1936	Trakų r., Kaliūkščių k.
Marytė Švedaitė	Gulbė	1935	Trečionių k.
Danutė Šviežauskaitė	Dilgėlė	1936	Liciškėnų k.
Kajetonas Tulevičius	Pantera	1935	Stakliškių k.
Aldona Urbonavičiūtė	Ramunė	1936	Jieznas
Elena Urmanavičiūtė	Uogaitė	1934	Pakrovų k.
Vytas Uždavinyš	Klajūnas		Vievio r.
Marijonas Vaitkevičius	Skrajūnas	1937	Vispos k.
Stasys Valatka	Gegužis	1928	Punios k.
Algimantas Varkala		1937	Žiežmarių r., Vaičionių k.
Sigitas Zakarevičius	Laisvaitis	1936	Jieznas
Albinas Žiūkas	Taurus	1935	Anglininkų k.
Vytas Žukauskas	Vėjelis	1937	Nemajūnų k.

Byloje aptinkame mums iki šiol nežinomų slapyvardžių: Perkūnas, Saulutė, Rožė, Nasturtė, Uosis.

Pogrindžio organizacijoje buvo Jiezo vidurinės mokyklos aukštesniųjų klasių mokiniai. Iš dvidešimt vieno 1952–1953 mokslo metais besimokiusio dešimtoko jai priklausė 14 moksleivių. Organizacijoje buvo ir apie 18 mergaičių, daugiausia – taip pat Jiezo vidurinės mokyklos moksleivės.

Kaip jau minėta, organizacijai vadovavo J. Gruzdzevičius. Jis buvo ne tik geras organizatorius, bet ir labai gabus literatas: lietuvių kalbos rašinius rašė geriausiai ne tik klasėje, bet ir visoje mokykloje. Mokytoja Ieva Tubutyte-Kantakevičienė jo rašinius garsiai skaitydavo visai klasei kaip pavyzdinius. Būdamas lageryje Jonas į Lietuvą savo bendražygei Janinai Bieliauskaitei rašė labai įdomius laiškus. Janina manė, kad tai ne jo

Jiezno vidurinės mokyklos 10 klasė 1952–1953 m. m. Šios klasės moksleiviai sudarė antisovietinės organizacijos – Lietuvos jaunųjų partizanų Erelio būrio – pagrindą. Pirmoje eilėje iš kairės: antras – Jonas Gruzdzevičius, trečias – Julijonas Albinas Kotvickas, ketvirtas – Juozas Mickus. Sėdi: antras – Kajetonas Tulevičius, trečias – Juozas Cibulskas, penktas – Antanas Ragavičius, septintas – Sigitas Zakarevičius. Stovi: antras – Albinas Jaruševičius, trečias – Albinas Ligeika, ketvirtas – Kostas Lėckas, penktas – Vytautas Juozupas Raudonikis, šeštas – Juozas Ragina, septintas – Albinas Žiūkas, devintas – Vytautas Sodaitis (ryšininkas), dešimtas – Jonas Majauskas

mintys, o ištraukos iš įvairių meilės romanų. J. Gruzdzevičius buvo ne tik gabus mokinys, bet ir geras tautinių šokių šokėjas, sportininkas. Tik jam aktyviai ištraukus į pagrindinę antisovietinę veiklą mokslo pažangumas šiek tiek krito.

Jaunųjų partizanų Erelio būriui priklausė gabūs dainininkai ir muzikantai. Albinas Ligeika dainavo mokyklos chore, pasižymėjo kaip geras solistas. Jo balso tembru žavėjosi ne tik Jiezno jaunimas, bet ir viso rajono gyventojai. S. Zakarevičius gerai grojo akordeonu. Jis sukūrė pagrindinės organizacijos himną. Tardytojams jis prisistatė kaip operos solistas (galbūt norėjo gauti švelnesnę bausmę), jiems padainavo ariją iš operos „Faustas“.

Tarp organizacijos narių buvo J. Gruzdzevičiaus klasės draugai, mokslo pirmūnai:

Juozas Mickus, Antanas Stankevičius, Marytė Švedaitė ir kiti. Jiems gerai sekėsi tikslieji ir humanitariniai dalykai. Jie, kaip ir daugelis kitų organizacijos narių, rašė antisovietinius straipsnius į pagrindinės organizacijos leidžiamą laikraštėlį „Jaunasis partizanas“.

Organizacijai priklausė ir žemesniųjų klasių mokiniai, tarp jų klasės pirmūnas Petras Pempė, dabar Lietuvos nusipelnęs treneris doc. dr. Juozas Genevičius.

Joje buvo ir geriausi mokyklos sportininkai, priklausantys mokyklos, rajono krepšinio, tinklinio, lengvosios atletikos rinktinėms. Krepšinio startiniame penketuke buvo keturi šios organizacijos nariai.

Erelio būrio vado nurodymu nemažai organizacijos narių buvo įstoję į komjaunimą, kad labiau užsimaskuotų ir įgytų ne tik mokyklos, bet ir sovietinių organų pasi-

tikėjimą. Be to, vadas organizacijos narius ragino sportuoti, kad jie būtų fiziškai stiprūs. Pogrindinei organizacijai taip pat priklausė mokytojai B. Gruzdzevičiūtė ir Petras Piličiauskas. Jie padėdavo kritiškais organizacijai momentais. Pajutus, kad sovietinis saugumas organizacijos narius akylai seka ir gali suimti, J. Gruzdzevičius-Erelis pasiūlė keliems nariams pasiimti ginklus, išeiti į mišką ir stoti į ginkluotą partizaninę kovą. Iš dvidešimties susirinkime dalyvavusių narių savanoriškai sutiko išeiti partizanauti aštuoni: J. Cibulskas-Tarzanas, J. Gruzdzevičius-Erelis, A. Jaruševičius-Gintaras, A. Ligeika-Saulius, J. Ragina-Deimantas, Kajetonas Tulevičius-Pantera, Marijonas Vaitkevičius-Skrajūnas ir jauniausias organizacijos narys, klasės pirmūnas J. Mickus-Alksnelis. Tačiau tokiam sprendimui prieštaravo B. Gruzdzevičiūtė ir P. Piličiauskas. Jie pasiūlė išvykti iš Lietuvos. „Jūs nušaus arba sugaus ir išstems į Sibirą“, – įrodinėjo B. Gruzdzevičiūtė. Po šio pamokymo J. Gruzdzevičius-Erelis, A. Jaruševičius-Gintaras, A. Ligeika-Saulius išvyko į Kaliningrado sritį ir ten įsidarbino statybose. Geroji mokytoja B. Gruzdzevičiūtė davė jiems 400 rublių. P. Piličiauskas irgi suteikė finansinę paramą, palydėjo iki Kauno geležinkelio stoties. Likusiems Lietuvoje organizacijos nariams toliau vadovavo J. A. Kotvickas-Sakalas. Prabėgus daugeliui metų, 2005-aisiais Jiezne, minint Gedulo ir Vilties dieną, šį sprendimą teigiamai įvertino ginkluotojo pasipriešinimo dalyvis Augustinas Švenčionis, pareikšdamas: „Gerai, kad nepakliuvote į tą pragarą. Geriausiu atveju būtų kalėjimas, blogiausiu – mirtis.“

Pogrindinei organizacijai priklausė ir nesimokančio jaunimo ne tik iš Jiezno, bet ir Aukštadvario, Nemajūnų, Punios, Užuguosčio, tuometinio Žiežmarių rajono, Kruonio apylinkių. Ypač aktyvus buvo Stasys Valatka; jis, ką tik grįžęs iš kalėjimo, greitai išitraukė į

šios organizacijos veiklą. Turėdamas didesnę patirtį, organizacijos štabui duodavo naudingų patarimų, sudrausmindavo.

Organizacijos struktūra. Įstojus didesniam narių skaičiui, organizacija turėjo ne tik vadą, pavaduotoją, sekretorę, bet ir štabą (įsteigtas 1953 m. pavasarį). Jos struktūra buvo tokia:

Organizacijos vadas ir štabo viršininkas – J. Gruzdzevičius-Erelis.

Vado ir viršininko pavaduotojas – J. A. Kotvickas-Sakalas.

Sekretorė ir mergaičių grandies vadovė – A. Adamonytė-Rūta.

Štabą sudarė:

Spaudos ir propagandos skyrius (vedėjai S. Zakarevičius-Laisvaitis, J. Gruzdzevičius-Erelis).

Organizacinis skyrius (vedėjas J. A. Kotvickas-Sakalas, pavaduotoja A. Adamonytė-Rūta).

Vidaus kontrolės ir revizijos skyrius (vedėjas A. Jaruševičius-Gintaras, pavaduotojas Juozas Mikonis-Lakštingala).

Finansų ir ekonomikos skyrius (vedėjas J. Ragina-Deimantas, pavaduotoja Aldona Urbonavičiūtė-Ramunė).

Dar prieš įsteigiant štabą buvo įkurta ryšininkų ir žvalgų grupė, į kurią įėjo Bronė Genevičiūtė-Usnė, Vytautas Juozupas Raudonikis-Putinas ir A. Ragavičius-Jovaras.

1953 m. rudenį, J. Gruzdzevičiui-Ereliui grįžus iš Kaliningrado srities, susirinkime prie Verbliūdo ežero buvo pranešta, kad štabas, kaip neefektyviai veikianti struktūra, išformuojamas ir laikinai įvedamas tiesioginis vado vadovavimas organizacijai. Kitame susirinkime J. Gruzdzevičius-Erelis vietoj štabo pasiūlė įsteigti biurą, o organizacijos vadovybę palikti tą pačią. Pakeista organizacijos struktūra buvo tokia:

Organizacijos vadovas, biuro viršininkas – Jonas Gruzdzevičius-Erelis

Propagandos grupė

Vedėjai: Julijonas Albinas Kotvickas-Sakalas

Sigitas Zakarevičius-Laisvaitis

Nariai:

Aldona Adamonytė-Rūta

Antanas Adomaitis-Siaubas

Janina Bieliauskaitė-Kregždė

Kazys Bisikirskas-Varpelis

Juozas Genevičius-Bijūnas-2

Ona Klizaitė-Liepa

Juozas Ragina-Deimantas

Danutė Šviežauskaitė-Dilgėlė

Diversinė grupė

Vedėjai: Juozas Cibulskas-Tarzanas

Marijonas Vaitkevičius-Skrajųnas

Nariai:

Jonas Gruzdzevičius-Erelis

Kostas Lėckas-Diemedis

Antanas Stankevičius-Bevardis (Žilvitis)

Kajetonas Tulevičius-Pantera

Stasys Valatka-Gegužis

Taigi biurą sudarė dvi pagrindinės grupės: propagandos ir diversinė.

Propagandos grupės paskirtis buvo vykdyti ideologinę kovą platinant atsisaukimus, gyvai kalbantis su Lietuvos gyventojais ir ypač jaunimu apie Lietuvos okupaciją ir jos padarinius. Be to, ši grupė privalėjo rinkti lietuvių partizanų dainas, eilėraščius, užrašyti ir platinti anekdotus, pajuokiančius sovietų valdžią ir komunizmą. Patys organizacijos nariai taip pat kūrė antisovietinius eilėraščius ir juos spausdino S. Zakarevičiaus redaguojamame laikraštėlyje „Jaunasis partizanas“.

Diversinės grupės paskirtis buvo ginklų ir šaudmenų įsigijimas savigynai, atliekant tam tikras užduotis. Be to, ginklais buvo numatyta aprūpinti ginkluotojo pasipriešinimo dalyvius partizanus. Iš diversinės grupės turėjo išaugti ginkluotas būrys, kuris, amerikiečiams išvijus okupantus iš Lietuvos (taip buvo manoma), padėtų įtvirtinti demokratinę santvarką. Organizacijos nariai, kaip ir daugelis Lietuvos žmonių, tikėjo radijo „Amerikos balsas“ skleidžiama informacija apie Lietuvos išvadavimą.

Didesniam kovingumui Erelio būrys buvo suskirstytas į grandis:

Eil. Nr.	Slapyvardis	Gimimo metai	Adresas	Pareigos	Parašas	Pastabos
1.	Erelis	1935	Jieznas	organizacijos vadas		
2.	Sakalas	1936	„	pavaduotojas		
I grandis						
3.	Tarzanas	1935	„	vadas		
4.	Deimantas	1933	„	šaulys		
5.	Jovaras	1936	„	„		
6.	Laisvaitis	1936	„	„		
7.	Putinas	1935	„	„		
8.	Siaubas	1937	„	„		
9.	Žaibas	1936	Kruonis	„		

Eil. Nr.	Slapyvardis	Gimimo metai	Adresas	Pareigos	Parašas	Pastabos
II grandis						
10.	Gintaras	1933	Jieznas	vadas		
11.	Ažuolas	1935	„	šaulys		
12.	Bevardis	1933	„	„		
13.	Gardinas	1928	Nemajūnai	„		
14.	Lakštingala	1936	Aukštadvaris	„		
15.	Pantera	1935	Jieznas	„		
16.	Skrajūnas	1937	Aukštadvaris	„		
III grandis						
17.	Viesulas	1934	Nemajūnai	vadas		
18.	Balandis	1930	„	šaulys		
19.	Vanagas	1936	„	„		
20.	Vėjelis	1937	„	„		
Mergaičių grandis						
21.	Ramunė	1935	Jieznas	vadė		
22.	Eglė	1936	„	sanitarė		
23.	Neužmirštuolė	1934	Nemajūnai	„		
24.	Pakalnutė	1934	Jieznas	„		
25.	Rūta	1935	„	„		
26.	Uogaitė	1934	„	„		

Narių apdovanojimas. Organizacijos vadovybė savo narius nuolat ragino būti aktyvius, veržlius, drąsius. Šios savybės buvo skatinamos žodiniu pagyrimu, padėka, susirinkimuose įteikiant pagyrimo raštus. Vėliau už sumanumą, pasiaukojančią drąsą organizacijos nariams buvo numatyta suteikti šiuos vardus: Lietuvos jaunojo didvyrio, Jaunojo garbės kovotojo, Jaunojo kovotojo patrioto, Jaunojo Lietuvos veikėjo.

Kalbėta, kad šie vardai bus suteikiami Vasario 16-osios – Lietuvos Nepriklausomybės dienos – ar kita iškilminga proga. Tačiau organizaciją atskleidus sumanymas nebuvo įgyvendintas. Nesuspėta parengti minėtiems vardams suteikti reglamentuojančių įstatų, nė vienam organizacijos nariui šie vardai nebuvo suteikti.

ORGANIZACIJOS VEIKLA

Nors pagrindinė organizacija ir buvo įsigijusi ginklų, tačiau jų nepanaudojo terorui. Per visą egzistavimo laikotarpį nebuvo nušautas ar sužeistas nė vienas saugumietis ar stribas, įgulos kareivis, sovietinis aktyvistas, sovietinis darbuotojas. „Ginklai buvo numatyti gynybai, platinant atsišaukimus“, – tardymo metu aiškino J. Gruzdzevičius-Erelis. Išties ginklai ir šaudmenys turėjo daug platesnę paskirtį. Pagrindinė organizacijos veiklos kryptis – ideologinė kova su sovietų režimu, jų skleidžiamu melu. Pokario metais Lietuvos žmonės buvo pasimetę. Sovietinė propaganda skelbė viena, o gyvenime iš tikrųjų jie matė visai ką kita. To ikikarinėje nepriklausomoje Lietuvoje nebuvo. Vėliau

žmonės prie tokio melo priprato ir į visą okupantų varomą propagandą numojo ranka. Žinoma, čia svarbų vaidmenį atliko Lietuvos partizanai ir kiti antisovietinio pasipriešinimo dalyviai, kurie atsišaukimais, gyvu žodžiu skelbė tiesą, neleido klaidinti žmonių. Buvo demaskuojamas sovietų melas apie savanorišką Lietuvos įsijungimą į Sovietų Sąjungos sudėtį, apie tai, kad Lietuvos ūkininkai entuziastingai ir su dideliu noru stoja į kolūkius. Buvo teigiama, kad ūkininkai organizuoja raudonąsias gurguoles, savo noru, iškėlę Sovietų Sąjungos vėliavą, veža pirmąjį derlių valstybei; kad Lietuvos darbo žmonės, perėmę iš fabrikantų gamyklas, sėkmingai vykdo gamybinius planus ir juos viršija, o rinkimai yra patys demokratiškiausi pasaulyje. Demagogiškas melas buvo skleidžiamas per radiją, laikraščius, ypač „Tiesą“, „Komjaunimo tiesą“, rajoninius laikraščius, kuriuos privalejo užsiprenumeruoti darbuotojai, studentai ir moksleiviai.

Demaskuoti skleidžiamą melą padėjo ir Lietuvos jaunųjų partizanų Erelio būrio

nariai. Jie gerai matomose vietose klijavo atsišaukimus, ragino Lietuvos žmones netikėti skleidžiamu melu. Iš pradžių atsišaukimai buvo rašomi ranka, didžiosiomis raidėmis ant mokyklinių sąsiuvinų lapų, ant popieriaus lapo buvo klijuojamos raidės, iškirptos iš „Tiesos“ laikraščio. Pasirodžius atsišaukimams, Jiezno vidurinės mokyklos mokytojams buvo nurodyta, kad aukštesniųjų klasių moksleiviai rašytų diktantus, kuriuose būtų žodžiai: Tėvynė, Lietuva, okupantas ir kt. Tokiu būdu saugumiečiai, represinės struktūros iš rašto mėgino išsiaiškinti, kurie moksleiviai rašo atsišaukimus. Aišku, toks primityvus darbas organizacijos narių netenkino. Buvo ieškoma kitų būdų, kaip veiksmingiau skleisti antisovietinę propagandą. Visa tai buvo aptariama grupelių pasitarimuose, susirinkimuose.

Rašomosios mašinėlės įsigijimas. Apie rašomosios mašinėlės įsigijimo svarbą J. Gruzdzevičius-Erelis kalbėjo nuo pat organizacijos įsikūrimo. Šį klausimą jis ir

Buvusios Jiezno vidurinės mokyklos pagrindinis korpusas ir Jiezno rajono liaudies švietimo skyriaus patalpos. Iš šio pastato buvo išnešta rašomoji mašinėlė

J. A. Kotvickas-Sakalas keldavo kiekviename organizacijos narių susirinkime ir laukdavo konkrečių pasiūlymų. Pagaliau po įvairių svarstymų ir ieškojimų siaurame organizacijos narių būrelyje buvo nutarta rašomąją mašinėlę išnešti iš Jiezno rajono liaudies švietimo skyriaus patalpų.

Šiam svarbiam reikalui atlikti J. Gruzdzevičius-Erelis pasirinko patikimiausius savo bendražygius J. Cibulską-Tarzaną, J. A. Kotvicką-Sakalą, A. Jaruševičių-Gintarą ir Vladą Lubauską-Vanagą. Su jais buvo aptartas rašomosios mašinėlės pagrobimo planas ir 1953 m. birželio 13-osios naktį įgyvendintas.

„Operacijos“ metu J. A. Kotvickas-Sakalas ir J. Cibulskas-Tarzanas budėjo lauke, o J. Gruzdzevičius-Erelis ir A. Jaruševičius-Gintaras, įlindę per langą, darbavosi kabinete, kur užrakinta spintoje buvo laikoma rašomoji mašinėlė. Išlaužiant spintos duris J. Gruzdzevičius-Erelis susižeidė pirštus ir ant grindų liko kraujo dėmių. Grobis laukais buvo gabenamas į Nemajūnus. Kad apmokyti šunys neužuostų „nusikaltėlių“ pėdsakų, J. Gruzdzevičius-Erelis ir A. Jaruševičius-Gintaras perbrido Verknės upę ir, toliau nešdami pamainomis, laukais patraukė Nemajūnų link.

Paryčiais rašomoji mašinėlė jau buvo Nemajūnuose. Ten jos sutartoje vietoje laukė Vladas Lubauskas-Vanagas. Jis su Jonu mašinėlę laikinai paslėpė miške. Birželio 15 d. J. Gruzdzevičius-Erelis su savo bendražygiais Viktoru Lubausku-Viesulu ir Vytu Žukausku-Vėjeliu mašinėlę nunešė į Nemajūnų bažnyčios boštą. Raktus nuo bažnyčios durų J. Gruzdzevičius-Erelis atsinešė iš namų. Mat jo tėvas K. Gruzdzevičius toje bažnyčioje dirbo zakristijonu ir turėjo bažnyčios raktus. Taip bažnyčios bokšte buvo įrengta spaustuvelė – spausdinti ir tiražuoti atsišaukimus, o vėliau ir laikraštelį „Jaunasis partizanas“.

1953 m. rugsėjo mėn. J. Gruzdzevičiui-Ereliui išvykus į Kaliningrado sritį, rašomoji

mašinėlė buvo perkelta pas Stasį Valatką-Gegužį; nuo to laiko jis spausdindavo ir perduodavo platinti atsišaukimus, taip pat spausdindavo kitą publikavimui parengtą medžiagą. Ranka rašytus tekstus jam atnešdavo Antanas Stankevičius-Bevardis (Žilvitis). Kartu su rašomąja mašinėle buvo pernešta dalis archyvinės medžiagos, rusiškas šautuvas, karabinas. S. Valatkos tėvų Kotrynos ir Mykolo sodyba žymi dar ir tuo, kad joje, kaip papasakojo buvęs Punios mokyklos direktorius Petras Džervus, 1953 m. rudenį su šeima slapstėsi Lietuvos partizanų vadas generolas Adolfas Ramanauskas-Vanagas.

Po rašomosios mašinėlės dingimo Jiezne kilo didžiulis triukšmas, sąmyšis. Kad įsilaužta į Jiezno rajono liaudies švietimo skyriaus patalpas, apie 6 valandą ryto pirmas pastebėjo mokyklos sargas Grabliauskas. Apie įvykį jis pranešė šio skyriaus vedėjui Kazlauskui. Pastarasis greitai žodžiu informavo Jiezno rajono milicijos skyriaus viršininką, jaunesnįjį leitenantą Venskutonį, o šis – Lietuvos SSR vidaus reikalų ministeriją. Jau birželio 16 d. minėtos ministerijos 4-osios valdybos viršininkas majoras Petras Raslanas nusiuntė Jiezno rajono milicijos skyriui raštą, kuriame nurodoma: „Kuo skubiau imkitės priemonių, kad būtų surasti nusikaltėliai. Į agentūrinį darbą įtraukite mokytojus, moksleivius bei įtariamus antisovietine veikla asmenis. Ypač stebėkite liaudies švietimo skyriaus darbuotojus, jų gimines ir artimuosius, parinkite iš jų kandidatus verbavimui. Iš jų tarpo reikia ieškoti rašomosios mašinėlės pagrobėjo arba iniciatoriaus.“

Agentūriniam darbui buvo pasitelkti agentai „Albinas“, „Ažuolas“, „Drąsuolis“, „Kazys“, „Partas“, „Plaušinis“, „Pranė“, „Raktas“. Pirmiausia buvo įtariamai Kazys Ardaravičius, Albinas Juodis, Pranas Proškus ir Jonas Žilinskas, vienokiu ar kitokiu būdu reiškę savo nusistatymą prieš sovietinę santvarką. Buvo įtariama ir Lietuvos partizanų

Kotrynos ir Mykolo Valatkų sodyba Punioje. Čia užaugo Stasys Valatka – pokario pagrindinio veikėjas. Šioje sodyboje 1953 metų rudenį gyveno Lietuvos partizanų vadas gen. Adolfas Ramanauskas-Vanagas su šeima (Petro Džervaus nuotrauka)

vado A. Ramanausko „gauja“. Įtarimas taip pat krito ant mokytojo Severo Pruselaičio, nes jis Lietuvos nepriklausomybės laikotarpiu priklausė Tautininkų partijai. Atkreiptas dėmesys ir į moksleivius, ypač į 10 klasės mokinį Kajetoną Tulevičių. Mat Jiezno rajono milicijos skyrius turėjo apie jį kompromituojančios medžiagos, esą jis du kartus buvo susitikęs su ginkluotos „nacionalistinės“ Eglės „gaujos“ nariais. Taip pat buvo pradėti stebėti mokiniai J. Gruzdzevičius, A. Jaruševičius, A. Ligeika, J. Ragina ir Pranas Valatkevičius, nes jie aktyviai pasisakė prieš stojimą į komjaunimą. Buvo nurodyta paimti jų pirštų atspaudus, stebėti, kas vaikšto apsirišęs ranką ar pirštus. Jiezno rajono liaudies švietimo skyriaus vedėjas Kazlauskas sudarė komisiją, kuri kruopščiai tyrė rašomosios mašinėlos pagrobimo aplinkybes.

Tačiau rašomosios mašinėlos pagrobimo pėdsakų nepavyko aptikti iki 1953 m. spalio mėn., kol į pagrindinę Lietuvos jaunųjų partizanų Erelio būrio organizaciją nebuvo infiltruotas saugumo agentas „Beržas“.

Atsišaukimų spausdinimas ir platinimas. Turint rašomąją mašinėlą prasidėjo naujas pagrindinės organizacijos ideologinės kovos etapas. „Spausdinau, spausdinau, net galva apsisuko“, – savo dienoraštyje rašė J. Gruzdzevičius-Erelis. Spausdinti atsišaukimus ir laikraštėlį jam daug padėjo Viktoras Lubauskas-Viesulas, vėliau – S. Valatka-Gegužis ir B. Gruzdzevičiūtė.

Štai vienas atsišaukimo tekstas iš kelių, aptiktų tardymo byloje (versta iš rusų kalbos, nes originalai sunaikinti):

Broliai lietuviai

Jau 13 metų mūsų Tėvynė Lietuva neša sunkų komunistinį jungą. Tačiau greitai artėja diena, kai viso pasaulio liaudis draugiškai smogs viso pasaulio gėdai – komunizmui. Smogs tokį smūgį, po kurio jie nepakils. Pasaulis galės progresyviai vystytis tik tada, kai žemės paviršiuje neliks komunizmo pėdsakų.

Lietuviai, nepraraskite vilties, jūsų kankintojai jau patys užsinėrė sau kilpas. Po Stalino mirties Kremliaus klika visiškai pasimetė.

Kremliaus ponai kaip šunys draskosi dėl kruvino lovio. Šitas [neįskaitomas žodis. – Aut.] geruoju nesibaigs. Dabar visas pasaulis juokiasi iš mūsų gėdingos partijos. Argi ne juokinga? Visi laikraščiai, žurnalai priversti sekti mūsų vieningosios partijos [pavyzdžiu], o patys didžiausi šios partijos veikėjai vienas kitam tarsi žvėrys. Tokios „vieningos“ partijos pasaulio istorija dar nematė.

Lietuvi, netikėk, kad jau nėra partizanų, kad jau nėra kam užstoti skriaudžiamųjų. Partizanai buvo, yra ir bus, kol bent vieno okupanto koja mindžios šventą Lietuvos žemę. Lietuvis kovojo ir kovos prieš komunizmą. Drebkite, Lietuvos išsigimėliai, artėja atlygio valanda. Teisingumo ranka pareikalaus iš jūsų ataskaitos. O jūs niekur nepabėgsite. Atminkite tai ir pagalvokite. Dar ne vėlu išpirkti savo juodą praeitį.

Bus atleista visiems tiems, kurie nuo šio laiko baigs savo gėdingą darbą.

LJP

LJP – tai Lietuvos jaunieji partizanai

Rašomąja mašinėle spausdintus atsišaukimus J. Gruzdzevičius-Erelis, J. A. Kotvickas-Sakalas, J. Cibulskas-Tarzanas išdalydavo organizacijos nariams, kurie platino Aukštadvario, Butrimonių, Jiezno, Punios, Stakliškių apylinkėse. Dalis atsišaukimų patekdavo į Alytaus, Kruonio, Prienų apylinkes. Ši veikla ypač suaktyvėdavo prieš komunistines šventes, rinkimus ir katalikiškų švenčių išvakarėse: prieš Vėlines, Velykas, Kalėdas, Naujuosius metus. Atsišaukimai į tolimesnes vietas buvo vežami dviračiais vairo rankenų vamzdžiuose, o žiemą nešami pėsčiomis arba slidėmis. Organizacijos nariai žinojo, kad tomis dienomis saugumas, sovietų įgulos, sribai ypač suaktyvindavo savo veiklą. Nepaisant to, pagrindinės organizacijos nariai iškljuodavo atsišaukimus, nuplėsdavo sovietinius šūkius, o rinkimų

Nemajūnų bažnyčios bokšte prie rašomosios mašinėlos buvęs pagrindinės organizacijos narys, Lietuvos laisvės kovų dalyvis Viktoras Lubauskas

dienomis nukirpdavo telefonų laidus. Atsišaukimai buvo platinami ir neproginėmis dienomis.

Dalis išplatintų atsišaukimų patekdavo į Jiezno rajono saugumiečių rankas, rajono vidaus reikalų milicijos skyrių. Ten kiekvienam rastam atsišaukimui tirti buvo sudaroma komisija, surašomas aktas, kuriame nurodomos atsišaukimo radimo aplinkybės. Tardymo byloje yra keturiolika tokių aktų.

Laikraštėlio „Jaunasis partizanas“ leidimas. Žinojome, kad pagrindyje Lietuvos partizanai ne tik platina atsišaukimus, bet ir leidžia antisovietinius laikraščius. Jų pavyzdžiu pasekėme ir mes. Ta galimybė atsirado tik įsigijus rašomąją mašinėlą. Sprendimas leisti nelegalų laikraštėlį „Jaunasis partizanas“ buvo priimtas susirinkime 1953 m. birželio mėn., o liepos 19 d. patvirtintas organizacijos narių sąskrydyje. Straipsnius,

savo kūrybos eilėraščius rašė organizacijos nariai. Pirmą laikraščelio numerį parengė ir išspausdino J. Gruzdzevičius-Erelis. Vėliau vyriausiuoju redaktoriumi buvo paskirtas S. Zakarevičius-Laisvaitis. Laikraštėlis buvo leidžiamas 12–20 egzempliorių tiražu ir platinamas tarp jaunimo. Iki organizacijos narių suėmimo išėjo penki ar septyni numeriai. Laikraščelio originalo neišliko nė vieno numerio, tačiau tardymo byloje likę kai kurių straipsnių ir eilėraščių vertimai į rusų kalbą su autorių slapyvardžiais. Toliau pateikiami kelių straipsnių pavadinimai (su autorių slapyvardžiais), išversti į lietuvių kalbą:

„Jaunasis partizanas“, 1953 m. spalio 5 d.:

„*Mūsų liaudies gyvybiniai interesai*“ (Deimantas);

„*Parazitinė komunistinė ideologija*“ (Sakalas);

„*Tikslas aiškus*“ (Laisvaitis);

„*Lietuvių padėtis sovietinės politikos sąlygomis*“ (Tarzanas).

1953 m. spalio 18 d.:

„*Liaudies dainos – mūsų liaudies nuotaičių atspindys*“ (Rūta);

„*Aš – kovotojų už laisvę gretose*“ (Gulbė);

„*Kovok už Lietuvą*“ (eilėraštis) (Ramonė).

1953 m. gruodžio 12 d.:

„*Mūsų kelias*“ (Deimantas);

„*Kovokite su komunistine ideologija*“ (Gulbė);

„*Dėl SSKP CK plenumo nutarimų*“ (Eglė);

„*Gimtoji žemė*“ (Rūta);

„*Kolūkiečiai – aukščiausia liaudies išnaudojimo forma*“ (Alksnelis);

„*Kova ir tikėjimas savo idėjomis – vienin-*

telės sąlygos pasiekti nepriklausomybę“ (be slapyvardžio);

„*Netektis*“ (eilėraštis) (be slapyvardžio);

„*Į kovą dėl laisvės*“ (Laisvaitis).

Stengtasi pateikti informacijos laikraščelio skyrelyje „Užsienio žinios“.

Vėliavų iškėlimai. Kiekvienos valstybės tautiškumo simbolis yra vėliava, todėl ir pagrindinės organizacijos nariams iškelti trispalvę arba dalyvauti jos iškėlimo procese buvo garbės reikalas. Tam tikslui vadas sudarydavo grupes ir kiekvienam skirdavo užduotį. Konspiracijos sumetimais grupių sudėtį ir kokioje vietoje bus keliami trispalvė žinojo tik tos grupės nariai. Trispalvėms medžiagos ir dažų pirkome už surinktus iš organizacijos narių pinigus (juos išduodavo organizacijos išdininkas Juozas Ragina-Deimantas). Vėliavas siūdavo Aldona Adamonytė-Rūta, Elena Lėckaitė-Tulpė, Ona Maloškaitė-Pakalnutė, Marytė Švedaitė-Gulbė. Vėliavų iškėlimui buvo kruopščiai rengiamasi. Iš anksto buvo apžiūrimos vietovės, vėliavų iškėlimo naktį aplinkinius kelius ir takelius kontroliuodavo organizacijos nariai. Prie iškeltų trispalvių dažnai buvo paliekamas užrašas „užminuota“, kartais pamėtoma vielos, geležies strypų. Atvykę į įvykio vietą saugumiečiai ir sribai iš karto nedrįsdavo nukabinti Lietuvos simbolio. Buvo kviečiami net išminuotojai, o „nusikaltėlių“ sekti – karieiviai su apmokytai šunimis.

Paskutinė prieš organizacijos narių suėmimą vėliava buvo iškelta Naujųjų 1954 m. išvakarėse. Tąsyk Jiezno vidurinėje mokykloje vyko šokiai. Atėjo A. Adomaitis-Siaubas, aplink juosmenį apsijuosęs trispalvę, J. Cibulskas-Tarzanas atsinešė pistoletą. Šokiams akordeonu grojo mokinys S. Zakarevičius-Laisvaitis, budintis mokytojas Vytautas Kantakevičius ir muzikos mokytojas Stanionis. Valso ritmus keitė tango, o tango – polka

Šioje vietoje Jiezno rajone Liciškėnų kaime stovėjo bokštas, kuriame Naujųjų 1954-ųjų išvakarėse buvo iškelta Lietuvos trispalvė

su ragučiais. Pertraukų metu moksleiviai dainavo. Netikėtai mokyklos salėje pasirodė keli Jiezne budėję milicininkai. Įsitikinę, kad viskas ramu, po kurio laiko išėjo. Gerokai prieš baigiantis šokiams A. Adomaitis-Siaubas, J. Cibulskas-Tarzanas, A. Stankevičius-Bevardis, S. Zakarevičius-Laisvaitis ir dar keli moksleiviai (tarp jų ir kelios mergaitės) iš šokių dingo. Jie patraukė į Liciškėnų kaimą, kur stovėjo bokštas (jį žvalgybos tikslais Antrojo pasaulinio karo metu pastatė sovietų armijos kariai). Įsitikinus, kad pavojaus nėra, saugu, buvo duota komanda kelti vėliavą. A. Adomaitis-Siaubas apledėjusiu bokšto statramsčiu užkopė į viršų ir ten pritvirtino trispalvę.

Išaušus Naujųjų 1954 m. rytui Liciškėnų kaimo gyventojai, praeiviai pamatė bokšte plevėsuojančią trispalvę. Beje, keldamas vėliavą A. Adomaitis-Siaubas taip nušalo rankų pirštus, kad prirėkė kreiptis į gydytoją.

Tą naktį vėliavos buvo iškeltos Punioje, kelių Stakliškės–Aukštadvaris–Butrimonys

ir Jieznas–Alytus–Punia kryžkelėse. Rastas vėliavas saugumiečiai sudegino.

Ginklų įsigijimas. Šaunamųjų ir sprogtamųjų ginklų norėjome įsigyti vieninteliu tikslui – kovai su sovietiniais okupantais, jų talkininkais, dėl Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Ginklų, kaip ir rašomosios mašinėlės, įsigijimo klausimas buvo vienas svarbiausių mūsų organizacijoje. Supratome, kad rašomoji mašinėlė susijusi su viena iš ideologinės kovos formų, o ginklai, ginkluota kova daug sudėtingesnė, žiauresnė, kartais neprognozuojama.

Pirmaisiais pokario metais įsigyti ginklų ir šaudmenų nebuvo sudėtinga. Bėgant metams ši problema darėsi vis sudėtingesnė. Jų pradėjo stokoti ir ginkluotojo pasipriešinimo dalyviai partizanai. Mūsų organizacija ginklų ieškoti buvo numačiusi dviem kryptimis. Pirma, užsilikusiu nuo karo tiek sovietinės gamybos, tiek vokiškų ginklų ir šaudmenų įsigyti iš civilių gyventojų. Antra kryptis,

sudėtingesnė, susijusi su didžiule rizika ir drąsa, – nuginkluoti sovietinius tarnautojus, stribus, milicininkus, kolūkių pirmininkus. Ypač stebėdavome tuos pareigūnus ir darbuotojus, kurie vaikščiodavo girti. Iš nuginkluotų sovietinių kolaborantų atimti ginklai turėjo praturtinti mūsų ginklų arsenalą, kartu ir stiprinti organizacijos kovinę galią. Mes tikėjome, kad Lietuva greitai išsivaduos iš Sovietų Sąjungos; prie to norėjo prisidėti ir mūsų ginkluotas būrys.

Per pusantrų metų mūsų pagrindinė organizacija įsigijo kelis pistoletus ir šautuvus. Vienas pistoletas buvo pirktas už 60 rublių Aukštadvario apylinkėse, kitą mūsų vadui davė geras pažįstamas. Įsigyjant šautuvus daug pasidarbavo A. Jalinskas-Karklas. Vieną šautuvą jis organizacijai padovanojo; kitą ginklą įsigyti jau buvo sunkiau. Per A. Jalinską-Karklą A. Stankevičius-Bevardis sužinojo, kad šautuvas ar automatas yra slepiamas vienoje Dvareliškių kaimo sodyboje. J. Gruzdzevičius sudarė penkių asmenų grupę ir naktį nuėjo į tą sodybą. Priėję prie svirno A. Stankevičius-Bevardis (Žilvitis) ir A. Jalinskas-Karklas rado po svirno pamatais skylę. Per ją įlindęs A. Jalinskas-Karklas apčiuopė karabiną ir ištraukė. Visi apsidžiaugė. Saugumo sumetimais tą naktį įsigytą ginklą paslėpė krūmuose, vėliau J. Gruzdzevičius-Erelis jį pernešė į Nemajūnus.

Ne visos ginklų įsigijimo operacijos buvo sėkmingos. Nepavyko rasti ginklų Pikelionių kaime, nesėkmingas reidas buvo surengtas į tris Aukštadvario apylinkės sodybas. Tačiau tie nesėkmingi reidai turėjo ir kitą prasmę. Kaimo žmonėms buvo parodyta, kad 1953 m. partizanai dar neišnaikinti, kad jų dar yra gana daug.

Susirinkimai ir pasitarimai. Organizacijos narių susirinkimai vykdavo dažnai, nedideli kelių žmonių grupelių susirinkimai-pasitarimai – dar dažniau. Pasitarimuose

buvo aptariami konkretūs veiksmai atliekant tam tikras užduotis, pavyzdžiui, kaip atskiriems grupelės nariams veikti iškeliant tautinę vėliavą, mėginant įsigyti ginklų ir kt. Dėl susisiekimo priemonių stokos susirinkimai nebuvo visuotiniai. Susirinkdavo atskirai jiezniškiai, nemajūniškiai arba Užuguosčio–Aukštadvario grandies nariai. Bendruose susirinkimuose būtinai dalyvaudavo J. Gruzdzevičius-Erelis, o parengiamosios grupės susirinkimuose – J. A. Kotvickas-Sakalas. Su tuometinio Žiežmarių rajono Kruonio apylinkių būsimaisiais nariais susirašinėjo J. Cibulskas-Tarzanas ir J. A. Kotvickas-Sakalas. Duoti priesaikos būsimeji organizacijos nariai privalėjo atvažiuoti į Jiezną.

Susirinkimai vykdavo įvairiose vietose: Jiezno paežerėje, privačiuose namuose, mokykloje, Jiezno ir Nemajūnų kapinių koplyčiose. Juose buvo priimami nauji nariai, prisimenami tuo laikotarpiu žuvę partizanai, aptariami drausmės, slaptumo stiprinimo ir kiti klausimai. Apie tarptautinę padėtį referuodavo J. Cibulskas-Tarzanas. Jis turėjo radijo imtuvą ir galėjo klausytis žinių iš užsienio, ypač JAV radijo laidų „Amerikos balsas“.

Iš daugelio susirinkimų paminėtini keletas reikšmingesnių, labiau įstrigusių atmintyje. Pirmas – steigiamasis – susirinkimas, kaip jau minėta, įvyko 1952 m. rugsėjo mėn. antrą ar trečią savaitę. Jame buvo ne tik įkurta pagrindinė organizacija, bet ir padėti pirmieji pamatai organizacijos veiklos ateičiai. Iš J. Gruzdzevičiaus-Erelio kalbos nariai suprato organizacijos tikslą ir pobūdį, kad jos veikla yra rimta, nes grindžiama ne tik ideologinės kovos dvasia, bet ir būtinumu įsigyti ginklų.

Įsimintinas 1953 m. vasario 16 d. susirinkimas, skirtas Lietuvos Nepriklausomybės 35-osioms metinėms paminėti. Jis vyko organizacijos nario Jono Majausko-Berželio tėvų dirtyje. Į susirinkimą organizacijos nariai

ėjo nedidelėmis grupelėmis. Aplink pirtelę įvairiu atstumu buvo išstatyti sargybiniai. Žvakės šviesoje J. Gruzdzevičius-Erelis perskaitė pranešimą apie 1918 m. Vasario 16-osios reikšmę kovoje dėl Lietuvos laisvės. Po audringų pasisakymų buvo tyliai sugiedotas Lietuvos himnas.

Visiems atmintyje įstrigo susirinkimas, vykęs miške prie Verbliūdo ežero 1953 m. rugsėjo mėn. Tuomet buvo svarstoma, ar reikia organizacijos nariams išeiti partizanauti ir stoti į atvirą ginkluotą kovą. Sovietinis saugumas mūsų organizaciją tuo metu itin aktyviai sekė. Šiandien galima pasidžiaugti, kad toks sprendimas nebuvo priimtas. Tuo išvengta skausmingų padarinių – organizacijos narių žūties ar kančių kalėjimuose ar Sibire.

Atskirai paminėtini parengiamosios grupės susirinkimai. Už juos buvo atsakingas J. A. Kotvickas-Sakalas. Dažniausiai šiuose susirinkimuose dalyvaudavo tik bandomojo laikotarpio nariai. J. A. Kotvickas-Sakalas perskaitydavo J. Gruzdzevičiaus-Erelio parengtą pranešimą tema „Lietuvos jaunimo patriotizmas“. Pokalbio tikslas – kelti stojančiųjų į organizaciją narių patriotinę, tautinę ir kovinę dvasią, savimonę. Būsimieji organizacijos nariai susirinkime duodavo pasižadėjimą, kuris būdavo atliekamas panašiai kaip ir duodant priesaiką. Pasižadėjimas – tai paskutiniai stojančiojo į organizaciją žodžiai prieš duodant priesaiką.

Parengiamosios grupės susirinkimuose buvo svarstomi ir kiti klausimai. Pavyzdžiui, antrame susirinkime buvo aptariamas bibliotekos įsteigimas ir bibliotekos vedėjo išrinkimas. Bibliotekoje buvo numatyta kaupti partizanų dainas, eilėraščius, sovietų valdžios uždraustas knygas, išlikusius nepriklausomos Lietuvos žurnalus ir kt. Surinkta medžiaga turėjo būti prieinama ne tik organizacijos nariams, bet ir visam jaunimui. Pradžiai buvo surinkta daugiau kaip 40 partizanų dainų ir eilėraščių,

sukomplektuoti platinami atsišaukimai, laikraštėlis „Jaunasis partizanas“. Bibliotekoje buvo priesaikos tekstas, įstatai. Siekiant didesnio slaptumo sukauptą medžiagą buvo numatyta laikyti ne vienoje vietoje, o pas atskirus organizacijos narius. Deja, ne visa medžiaga išliko. Prasidėjus suėmimams, bibliotekos vedėja J. Bieliauskaitė-Kregždė surinktą medžiagą sudegino, kad nepatektų saugumiečiams. Kita medžiaga, kratų metu rasta pas A. Adamonytę-Rūtą, J. Cibulską-Tarzaną, J. Raginą-Deimantą ir S. Valatką-Gegužį, pateko į saugumiečių rankas. Ji buvo išversta į rusų kalbą ir pridėta prie tardymo bylos, o originalai sunaikinti.

Viename iš minėtų susirinkimų buvo numatyta įkurti literatų būrelį. Būrelio vadovu išrinktas S. Zakarevičius-Laisvaitis. Tačiau žymesnių darbų, be eilėraščių rašymo, šis būrelis nespėjo padaryti.

Kartais į parengiamosios grupės susirinkimus atvykdavo J. Gruzdzevičius-Erelis ir J. Ragina-Deimantas. Jie nuolat žadino stojančiųjų į organizaciją patriotinius jausmus Tėvynei, ypač pabrėžė, kaip svarbu laikytis drausmės ir slaptumo.

Sąskrydis. Lietuvos jaunųjų partizanų Erelio būrio įkūrimo metinių proga 1953 m. liepos 19 d. Nemajūnų šilelyje įvyko narių sąskrydis. Jo sumanytojas ir pagrindinis organizatorius bei programos sudarytojas ir vykdytojas buvo J. Gruzdzevičius-Erelis.

Sąskrydžiui buvo rengiamasi iš anksto. Prieš dvi dienas parinktoje aikštelėje buvo pradėti parengiamieji darbai: išvalyta aikštelė, sėdėjimui iškasta pasagos pavidalo tranšėja, iš smėlio supiltas neaukštas kauburėlis, kurio viršuje išbraižyti Gedimino stulpai, įrengtas stalas. Šiuos darbus atliko nemajūniškiai Vladas Lubauskas-Vanagas, jo brolis Viktoras Lubauskas-Viesulas, Algis Škvernevičius-Balandis ir, žinoma, pats sąskrydžio organizatorius J. Gruzdzevičius-Erelis.

Šioje vietoje Nemajūnų šilelyje vyko pagrindinės organizacijos – Lietuvos jaunųjų partizanų Erelio būrio – narių sąskrydis

Sąskrydžio atidarymo dieną prieigose buvo iškabintos Lietuvos trispalvės vėliavėlės. Į sąskrydį atvyko organizacijos nariai ne tik iš Nemajūnų, bet ir iš Jiezno, Punios, Užuguoščio, Stakliškių apylinkių. Atvykusieji buvo supažindinti su sąskrydžio taisyklėmis, kurių privalėjo laikytis kiekvienas.

Sąskrydis turėjo vykti pagal iš anksto sudarytą darbotvarkę.

Sąskrydį pradėjo J. Gruzdzevičius-Erelis. Jis apžvelgė per pirmuosius pagrindinės organizacijos veiklos metus atliktą darbą, džiaugėsi išaugusiu organizacijos narių skaičiumi. Ragino narius būti drausmingus, dar aktyviau vykdyti antisovietinę propagandą tarp gyventojų, nurodė darbo gaires ateičiai. Po jo kalbėjo A. Adamonytė-Rūta, J. Cibulskas-Tarzanas, A. Jaruševičius-Gintaras, J. A. Kotvickas-Sakalas, J. Ragina-Deimantas, A. Urbonavičiūtė-Ramunė, S. Zakarevičius-Laisvaitis. Jie kėlė drausmės, ideologinės kovos, ginklų įsigijimo, organizacijos narių skaičiaus didinimo klausimus. Organizacijos

narių kalbose skambėjo pagrindinė mintis – visomis įmanomomis priemonėmis tęsti kovą dėl Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės.

Per sąskrydį buvo priimti nauji, perėję bandomąjį laikotarpį ir davę pasižadėjimą parengiamosios grupės nariai. Šiame iškilmingame susirinkime priesaiką davė Elena Lėckaitė-Tulpė, Kostas Lėckas-Diemedis, Jonas Majauskas-Berželis, Danutė Šviežauskaitė-Dilgėlė ir kt. Sąskrydyje balsavimu buvo patvirtintas štabas. Prieš tai kiekvienas būsimojo štabo narys papasakojo savo biografiją (iki sąskrydžio ne visi nariai pažinojo vienas kitą). Per sąskrydį balsavimu buvo patvirtintas dar vienas labai svarbus dokumentas – įstatai, su kurių turiniu organizacijos narius supažindino S. Zakarevičius-Laisvaitis. Apie organizacijos finansinius reikalus kalbėjo J. Ragina-Deimantas. Oficialiosios sąskrydžio dalies pabaigoje J. Gruzdzevičius-Erelis už gerą darbą pareiškė padėką J. Cibulskui-Tarza-

nui, A. Jaruševičiui-Gintarui, J. A. Kotvickui-Sakalui, A. Urbonavičiūtei-Ramunei.

Literatūrinėje renginio dalyje (atsakingi S. Zakarevičius-Laisvaitis, J. A. Kotvickas-Sakalas, D. Šviežauskaitė-Dilgėlė) buvo skaitomi organizacijos narių ir kitų autorių sukurti eilėraščiai. J. Cibulskas-Tarzanas perskaitė vieną eilėraščių, skirtą sąskrydžiui, kitą – Lietuvos kovai dėl nepriklausomybės, trečią – humoristinį. A. Urbonavičiūtė-Ramunė skaitė savo kūrybos eilėraščių „Kovok už Lietuvą“. J. Raginos-Deimanto deklamuojami eilėraščiai taip pat buvo panašaus turinio. Vieno eilėraščio (neaišku, ar jo kūrybos) keturi posmeliai išliko byloje. Ekspertams buvo pavesta nustatyti, ar čia tikrai J. Raginos braižas, o jei ne, tai kieno.

Dėl labai blogų oro sąlygų sąskrydžio programa nebuvo visa įvykdyta: nesugiedotas Lietuvos himnas, neįvyko šokiai, žaidimai, kitos priemonės.

Sąskrydžiui pasibaigus organizacijos nariai nuvyko į Bičiūnų kaimą pas Jadvygą Budrevičiūtę. Prisistatė kaip turistai. Ten buvo du nepažįstami žmonės. Vienas iš jų turėjo armoniką. Vaišinguose namuose organizacijos nariai pietavo, linksminosi, šoko, dainavo. J. Gruzdzevičius-Erelis gerai dirbusiems organizacijos nariams įteikė pagyrimo raštus (juos ranka parašė A. Jaruševičius-Gintaras, turėjęs gražų braižą). Vėlai naktį visi nuėjo miegoti į daržinę ant šieno, o rytą pavalgę išsiskirstė.

Apie sąskrydį sužinojo saugumas. Po kelių dienų į tą vietą buvo atvykę kariškiai su apmokytais šunimis, tačiau sąskrydininkų pėdsakų nesusekė.

Ryšiai su partizanais. 1952–1953 m. Jiezno rajone ir jo apylinkėse partizanų gretos mažėjo, kovinės jėgos seko. Vadovavimas iš centro buvo sunaikintas. Pavieniai partizanai, o gal nedidelės jų grupelės veikė savarankiškai. Apie partizanų gretų retėjimą

ir kai kuriuos to laikotarpio įvykius savo dienoraštyje J. Gruzdzevičius-Erelis rašė: „Vasario 3 dieną Kajetonas [greičiausiai K. Tulevičius-Pantera – mūsų organizacijos narys. – *Aut.*] man pasakė, kad jų kaime nušovė tris partizanus. Vienas iš apsupto namo išsiveržęs pamatė, kad išsigelbėti nėra vilties, metė šautuvą, krito ant kelių, persižegnojo ir, išsitraukęs pistoletą, nusišovė.“ Kitą dieną viena mergaitė Erelui pasakė, kad tądien nušovė keturis partizanus. „Dieve, prisiekiu tau, atkeršysiu krauju už kraują, nors už tai teks degti pragaro ugnyje“, – rašė J. Gruzdzevičius-Erelis.

Tokiomis aplinkybėmis palaikyti ryšius su partizanais darėsi vis sunkiau. Tad neaišku, ar mūsų organizacijos vadas J. Gruzdzevičius-Erelis tuo metu dar turėjo ryšių su partizanais. Kad partizanai jo šeimoje lankydavosi, 2008 m. patvirtino J. Gruzdzevičiaus-Erelio sesuo B. Gruzdzevičiūtė-Piličiauskienė. Tačiau tų miško brolių 1952–1953 m. jau nebuvo tarp gyvųjų.

J. Gruzdzevičius-Erelis palaikė ryšius su partizanų ryšininkais; tą patvirtina jo dienoraštyje likę įrašai. 1953 m. vasario 8 d. jis rašė: „Labai gaila, kad visi tie partizanai, kurie čia užeidavo, nužudyti. Vargšai vaikinai. Jie užėję antradienį klausė, kaip laikosi tie gimnazistai [mūsų organizacijos nariai. – *Aut.*]. Sakė, kad jie dabar negali atnešti spaudos, bet pavasarį užmegsime glaudžius ryšius. Tačiau jiems nepasisekė sulaukti pavasario, kuris galėjo duoti daug naudos lietuvių tautai. Trečiadienį jie gulėjo su sušaudytomis jaunomis širdimis degančioje daržinėje. Aš prisiekiu, kas bebūtų, už juos atkeršysiu savo ranka. Kraujas už kraują, mirtis už mirtį.“ Dar įtikimiau J. Gruzdzevičiaus-Erelio bendradarbiavimą su partizanų ryšininkais patvirtina 1953 m. vasario 10 d. dienoraštyje parašyti žodžiai: „...žinoma, aš visada stengiausi su jais užmegzti ryšį, vienok ryšininkas nepasitikėjęs mano jaunumu, gal

todėl jie mane nesuvedė su jais. Aš visą laiką jiems sakiau, kad yra tokia Lietuvos jaunųjų partizanų organizacija, o mūsų būrys – vienas iš to daugelio, kurie priklauso šiai organizacijai. Iš tikrųjų aš esu jos įkūrėjas.“

J. Gruzdzevičiaus-Erelio ryšį su partizanų ryšininkais dar labiau patvirtina Kalėdų proga parašytas sveikinimo laiškas partizanams. Jo turinys atspindi ne tik mūsų organizacijos patriotinius jausmus, bet ir daugelio Lietuvos gyventojų to laikotarpio nuotaiką. Šį laišką partizanų ryšininkai turėjo perduoti partizanams (vertimas iš rusų kalbos):

PARTIZANAI

Artėjančių šv. Kalėdų proga Erelio būrys siunčia Jums nuoširdžius sveikinimus ir linki sėkmės Jūsų sunkioje kovoje. Mes matome, kaip Jūs didvyriškai sunkiai kovojate su raudonuoju drakonu, ir iš visos širdies užjaučiame Jus dėl Jūsų sunkios padėties. Jūs esate tikri, ištikimi Lietuvos didvyriai, nes Jūs su ginklu rankose išdrįsote pasipriešinti žmonijos smaugikui.

Visa tai matydami, mes negalėjome likti abejingi, todėl nusprendėme visas savo jėgas aukoti Tėvynei. Girdėdami okupacijos grandinėmis surakintos Tėvynės šauksmą, mes nusprendėme pradėti nelygią kovą su mūsų tautos okupantais ir judais ir tęsti ją iki galutinio Tėvynės išvadavimo. Kad galėtume padaryti priešui gilią žaizdą, mes jungiame į savo gretas atsidavusį ir Tėvynę mylintį jaunimą. Tuo tikslu mes organizavome antikomunistinę jaunimo būrį, kurio didžiąją dalį sudaro moksleiviai. Mūsų būrio tikslas – pagal galimybes kuo daugiau pavaduoti partizanus. Mūsų būrys suburtas iš energingo jaunimo, kuris gali atlikti gana dideles užduotis. Tačiau mes susidūrėme su rimtomis kliūtimis – mes neturime šaunamųjų ginklų. Neturėdami ginklų mes negalime atlikti net tokių užduočių, kaip buvo atlikta 1952 metų lapkričio 15 dienos naktį Nemajūnų bažnytkaimyje.

Todėl mes kreipiamės į Jus, jeigu Jūsų nesu-trukdysime, paskolinti nors vieną revolverį ar kitokį šaunamąjį ginklą, su kurio pagalba mes galėtume įsigyti jų daugiau. Atsakomybę dėl grąžinimo prisiima būrio vadas Erelis.

Mes taip pat prašome, kad mūsų būrys reguliariai gautų Lietuvos partizanų laikraštį „Partizanas“, kuris padėtų pakelti mūsų idėjinę dvasiją. Be to, mes galime platinti antisovietinę literatūrą, atsisaukimus ir kt. Šią literatūrą mes galime platinti naktį įvairiose vietose: Prienuose, Jiezne, Kruonyje, Stakliškėse, Nemajūnuose ir Užuguostyje. Mes norime su Jumis palaikyti glaudžius ryšius, nes tai būtina. Prieš atlikdami bet kokią užduotį mes galime jums pranešti, kad vėliau okupantai nerastų Jūsų buvimo vietos. Be to, Jums arba Jūsų vadovybei mes galime teikti žinias, kurių mes stengsimės gauti. Jūs patys puikiai suprantate, kad mums būtina suartėti.

Vado žodis:

Aš, būrio vadas Erelis, prašau vietinių partizanų tikėti šiuo laišku ir nelaikyti jo jokia apgaule arba klasta. Tai tikrai prašymas tikrų lietuvių. Dėl atsargumo, kuris, kaip jums aišku, būtinas, būrio narių pavardžių ir kitko konkretaus mes čia neminime. Visa tai mes galėsime padaryti vėliau, kai gausiu Jūsų sutikimą su Jumis susitikti.

Dauguma mūsų grandies narių, kaip jau minėjome anksčiau, moksleiviai, jie daug gali padėti ir plunksna. Suartėjimo su Jumis garantas – laikraščio „Partizanas“ gavimas; šis laikraštis padės mums priešintis komunistinei propagandai, kuri tarp moksleivių vykdoma 10–100 kartų per dieną. Platinant atsisaukimus, mes pavaduosime Jus ir Jūsų ryšininkus. Aš privalau pabrėžti, kad šioje srityje mes kai ką esame padarę. Kai gavome keletą atsisaukimų ir laikraščių, aš įsakiau juos platinti įvairiose rajono vietovėse. Laikraštį mes priklijavome Jiezno miestelyje prie pat rajono, vadinamajame „parke“. Jei reikės, mes galėsime jį priklijuoti ir sribyno panosėje.

Dėl viso pikto primenu, kad pačiam vyriausiam būrio nariui yra 22 metai, o jautniausiam – 16 metų.

Mes sukūrėme mergaičių grandį, jos atliks sanitarių vaidmenį.

„Erelio“ vadas pasirengęs įvykdyti Jūsų įsakymus.

Nesutarimai organizacijoje. Kaip ir kasdieniame gyvenime, taip ir mūsų organizacijoje kildavo šiokių tokių ginčų, būdavo kitokių nuomonių. Tą leido ir organizacijos įstatai. Dažniausiai J. Gruzdzevičius-Erelis prieštaraujančius organizacijos narius sugėbėdavo įtikinti ir jie pakludavo jo įtakai. Tačiau buvo ir gana rimtų nesutarimų. Pirmas jų įvyko 1953 m. sausio mėn., persekiojant milicininką. Dėl atsisakymo vykdyti vado nurodymus Jonas grupei bendražygių pareiškė atsistatydinąs. Kitą dieną jis iš J. A. Kotvicko-Sakalo gavo tokio turinio laišką:

*„Gerbiamas vade,
Jūs neturite atsakyti šito garbingo ir sunkaus darbo tik dėl to, kas įvyko vakar. Žinoma, jei Jums ne pagal jėgas, tai nieko nepadarysi. Tačiau aš, kaip pavaduotojas, visos grandies vardu prisiekiu, kad būsiu visada ištikimas Jūsų valiai ir Priesaikos žodžiams „...visus vado įsakymus vykdysiu laiku ir sąžiningai“. Į Jūsų vietą aš nieko kito nematau ir nenoriu matyti. Mano nuomonę palaiko visi grandies nariai. Aš iš visos širdies prašau neatsisakyti šių pareigų, kadangi mažiausi nesutarimai silpnina mūsų grandies darbą.*

Sakalas“

Nesutarimų padažnėjo, kai J. Gruzdzevičius-Erelis pradėjo slaptstyti. Jis ir tuo metu reikalavo aktyviai vykdyti antisovietinę veiklą, nors buvo žinoma, kad organizaciją saugumiečiai jau labai seka. Organizacijos vadovybėje kilo vis daugiau nesutarimų ir 1953 m. pabaigoje jie pasiekė epogėjų. 1954 m. sausio mėn. iš

besislapstančio J. Gruzdzevičiaus-Erelio buvo gautas laiškas, kuriame jis siūlė organizaciją suskaldyti. Jis norėjo pasiimti tik jam ištikimus organizacijos narius, o kiti liktų su J. A. Kotvicku-Sakalu ir A. Stankevičiumi-Bevardžiu (Žilvičiu). Laiškas buvo skubiai apsvarstytas organizacijos narių biuro posėdyje.

Biuras šiuo klausimu jokio sprendimo nepriėmė ir nutarė tai svarstyti tik dalyvaujant pačiam J. Gruzdzevičiui-Ereliui. Tačiau toks biuro posėdis neįvyko, nes 1954 m. sausio 20 d. J. Gruzdzevičius-Erelis buvo suimtas, o nuo sausio 21 d. prasidėjo ir kitų organizacijos narių suėmimai, tardymai.

ORGANIZACIJOS SEKIMAS

Sovietų Sąjungoje žmonių sekimo sistema buvo labai gerai organizuota ir šiam reikalui skiriamos didžiulės lėšos. Be milicijos, sovietiniam saugumui aktyviai talkino slaptieji agentai, kurių tinklas buvo apraizgęs ne tik įstaigas, gamyklas, bet ir partines, komjaunimo organizacijas, įmonių ir įstaigų administracijas. Ši veikla ypač išplėta pokario laikotarpiu, kovojant su ginkluotu partizaniniu judėjimu ir pogrindinėmis antisovietinėmis organizacijomis. Kiekvieną mėnesį Jiezno rajono milicijos skyrius rašė tarnybinius pranešimus Lietuvos SSR vidaus reikalų ministru papulkininkui Jonui Vildžiūnui apie atliktą darbą sekant ir likviduojant antisovietinį pogrindį Jiezno rajone. Buvo nurodoma, kokios „banditų gaujos“ sunaikintos, kiek „banditų“ nušauta, kiek jų paimta gyvų ir pan. Jiezno rajono, kaip ir visos Lietuvos, gyventojai visa tai žinojo ir antisovietinėmis temomis kalbėdavosi tik su labai patikimais žmonėmis.

Lietuvos jaunųjų partizanų Erelio būrį pradėta sekti vos tik pasirodžius pirmiesiems, tada dar ranka rašytiems atsišaukimams. Buvo įtariama, kad atsišaukimus rašo

ir platina Jiezno vidurinės mokyklos moksleiviai, todėl, kaip minėta, mokyklos vadovybei buvo duotas nurodymas aukštesniųjų klasių moksleiviams rašyti diktantus. Manoma, jog surinkti diktantai buvo perduoti saugumo ekspertams, kad būtų nustatytos atsišaukimus rašančių mokinių pavardės. Tačiau šis saugumiečių eksperimentas nepavyko, nors įtarimai vis labiau didėjo. Po kurio laiko buvo pradėta agentūrinė byla Nr. 51 pavadinimu „Vyrodki“ („Išsigimėliai“).

1953 m. spalio 2 d. Jiezno rajono milicijos skyriaus viršininko pavaduotojas Michailas Kiriupinas gavo pranešimą, kuriame nurodoma, kad gyventojas „B“ per Marijoną Vaitkevičių ir Juozą Mikonį buvo supažindintas su jau besislapstančiu J. Gruzdzevičiumi ir S. Zakarevičiumi. Jie prasitarė, kad J. Gruzdzevičius, Jiezno rajono liaudies švietimo skyriaus patalpose išlaužęs spintą, rado rašomąją mašinėlę ir ją su A. Jaruševičiumi pavogė. Išlaužiant spintos duris J. Gruzdzevičius susižeidė dešinės rankos pirštą ir ant grindų liko kraujo dėmių.

Spalio 4 d. „B“ nurodė, kad organizacija turi du šautuvus, du pistoletus ir dvi granatas. Jis taip pat informavo, kad pagrindinė organizacija vienija apie 50 žmonių. Joje yra štabas, į kurio posėdžius kviečiamas ir jis, agentas. „B“ išvardijo kelis organizacijos narius, nurodė jų slapyvardžius.

Tų pačių metų spalio 7 d. „B“ įvardytas kaip agentas „Beržas“ ir gavo įvairių agentūrinių įpareigojimų: dalyvauti susirinkimuose, domėtis organizacijos nariais, kai kuriems jų pareikšti nepasitikėjimą, domėtis nepažįstamais nariais. Jis taip pat turėjo būti organizacijos štabo nariu, patikslinti, kur yra rašomoji mašinėlė ir kas ja spausdina. Jam liepta sužinoti mokytojų pavardes ir slapyvardžius. Jei duos atsišaukimų, juos paimti ir greitai perduoti M. Kiriupinui.

Surinktus duomenis papildomai patikrinti turėjo agentai „Aratas“ ir „Spinta“.

Spalio 10–11 d. „Beržas“ sužinojo, kad ginklai laikomi Nemajūnuose ar Punioje, o rašomoji mašinėlė tikrai yra Nemajūnuose, bet greitai bus perkelta į Jiezną. M. Vaitkevičius pasakė „Beržui“, kad jis netrukus gaus atsišaukimų, kuriuos „Beržas“ turės platinti Aukštadvaryje ir Stakliškėse.

Vėliau gautų atsišaukimų jis neišplatino, bet perdavė M. Kiriupinui.

Spalio 30 d. „Beržas“ susitiko J. A. Kotvicką; šis jam pasakė, kad atsišaukimus perdavė platinti į Alytų, Žiežmarius ir Butrimonis. J. A. Kotvickas liepė „Beržui“ gauti lietuviškų vėliavų, ženkliukų ir sagų keturioms lietuviškoms karinėms uniformoms.

Taip 1953 m. spalio mėn. Jiezno rajono saugumui ir milicijai buvo atrištos rankos ir saugumiečiai galėjo geriau sekti organizacijos narius ir rengti planus, kaip atskleisti Lietuvos jaunųjų partizanų Erelio būrį ir suimti jo narius. Iki suėmimo pradžios gauti iš agento duomenys buvo dar kartą tikrinami, nustatomos organizacijos narių gyvenamosios vietos, atliekamas kitas didžiulis organizacinis darbas ir, kaip reikia manyti, Lenino mirties dienai (taip jau buvo įprasta) 1954 m. sausio 20-osios naktį prasiždėjo narių suėmimai, kartu ir antisovietinės organizacijos – Lietuvos jaunųjų partizanų Erelio būrio – naikinimas. Sunaikintas dar vienas antisovietinis kovos už Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę židiny.

ORGANIZACIJOS ATSKLEIDIMAS

Suėmimas. Organizacijos vadą J. Gruzdzevičių-Erelį suėmė 1954 m. sausio 20 d. naktį, kai jis, grįžęs iš Rusijos, Kaliningrado srities, slapstėsi Lietuvoje Elenos ir Jono Piličiauskų sodyboje. Daugelis kitų organizacijos narių buvo suimti po paros arba dar vėliau. Į organizacijos vado pavaduotojo J. A. Kotvicko-Sakalo namus įsiveržė trys ginkluoti

kariškiai ir vienas saugumietis, kuris atpažino suimamąjį. Jį prikėlė iš lovos, liepė apsirengti, namuose padarė kratą, paskui išsivedė. Lauke jis pamatė dar kelis kariškius ir šunį. Panašiai buvo suimtas ir Juozas Genevičius-Bijūnas-2. Į jo tėvų namus taip pat įsiveržė ginkluoti kariškiai, paklausė, kur yra jų sūnus Juozas. Tėvai parodė jį miegantį lovoje. Kariškiai griebė jam už rankų, liepė nejudėti. Apžiūrėję lovą, Juozui liepė rengtis. Namuose buvo padaryta krata. Knygose rado atsišaukimų. Juozo tėvų ir jo paties klausinėjo, ar neturi paslėpę ginklų. Spaudžiant 20 laipsnių šalčiui Juozą trys automatais ginkluoti kariškiai su šunimi 5 km per sniegą varė į Jiezno saugumo būstinę.

Tokiu pat būdu buvo suimti ir kiti organizacijos nariai. Suimant J. Cibulską-Tarzaną ir P. Piličiauską-Gardiną buvo padarytos kratos ir rasta ginklų. Daugiausia medžiagos apie LJP Erelio būrio organizaciją rasta pas S. Valatką-Gegužį. Be rašomosios mašinelės, kuri buvo atgabenta iš Nemajūnų bažnyčios bokšto 1953 m. rugsėjo mėn., saugumiečiai dar rado sąsiuvinį su įvairia antisovietine dokumentacija, du albumus su antisovietinėmis dainomis ir eilėraščiais, kvitų knygą, 1953 m. liepos 19 d. sąskrydžio protokolą, antisovietinį laikraštėlį, šešis pagyrimo raštus, dvylika antisovietinių atsišaukimų, du įstatų egzempliorius, priesaikos tekstą, brezentinį diržą su lietuvišku herbu ant sagties. Visa dokumentacija buvo suvyniota į vilnonį audeklą ir paslėpta daržinėje ant aukšto. Kratų metu J. Ragina prarijo organizacijos narių sąrašą, kad nepatektų saugumiečiams. Albumą su 40 partizanų dainų saugumiečiai konfiskavo. J. Bieliauskaitė-Kregždė ir Ona Maloškaitė-Pakalnutė – jos buvo suimtos ir tardomos keliomis dienomis vėliau – turėtų medžiagą apie organizacijos veiklą bei partizanų dainų sąsiuvinį sudegino.

J. A. Kotvickas-Sakalas, pamatęs, kaip į Jiezno saugumo patalpas atvedami vis nauji

bendražygiai ir koridoriuje sodinami veidu į sieną, suprato, kad organizacija susekta. Suimtieji specialiomis mašinomis buvo išvežti į Kauno saugumo rūmus, kur juos tardė. Suėmimo metu rasta antisovietinė medžiaga buvo perduota ekspertams, kad būtų nustatyta, kas parašė dainas, eilėraščius, įstatus ir kita.

Tardymai. Per tardymus suimtųjų buvo klausama, ar tikrai priklauso pagrindinei organizacijai – Lietuvos jaunųjų partizanų Erelio būriui, jei taip – nuo kada, kas užverbavo, koks slapyvardis, ar užverbavo naujų narių. Liepė išvardyti žinomus organizacijos narius ir papasakoti apie jų veiklą. Į klausimą, koks organizacijos tikslas, dauguma suimtųjų atsakė: skleisti antisovietinę propagandą tarp gyventojų, raginti moksleivius nestoti į komjaunimo organizaciją, demaskuoti sovietų skleidžiamą melą.

Prieš kai kuriuos organizacijos narius tardytojai panaudojo smurtą. K. Lėckui tik įėjus pas tardytoją, kelis kartus kumščiu buvo suduota į galvą, o K. Tulevičius buvo sumuštas. Tačiau dauguma tardomųjų smurto išvengė.

Po savaitę trukusio tardymo dalis organizacijos narių buvo paleisti (vėliau juos apklausdavo laisvėje). A. Adamonytė-Rūta, J. Gruzdzevičius-Erelis, K. Gruzdzevičius (Jono tėvas), A. Jaruševičius-Gintaras, J. A. Kotvickas-Sakalas, P. Piličiauskas-Gardinas, J. Ragina-Deimantas, A. Stankevičius-Bevardis (Žilvitis), A. Škvernevičius-Balandis, S. Valatka-Gegužis, S. Zakarevičius-Laisvaitis buvo išvežti į Vilniaus saugumo rūmų požemius ir ten toliau tardomi.

Organizacijos vadovas J. Gruzdzevičius-Erelis buvo apklaustas dvidešimt aštuonis kartus, kiti apklausti mažiau. Tardymas be pertraukos trukdavo 6–9 valandas, kartais ir ilgiau. Jei tardomųjų parodymai nesutapdavo, buvo daroma akistata. Per akistatą susitiko J. A. Kotvickas-Sakalas ir A. Stankevičius-

Bevardis (Žilvitis), J. Cibulskas-Tarzanas ir A. Jaruševičius-Gintaras, J. A. Kotvickas-Sakalas ir J. Gruzdzevičius-Erelis.

Po trijų mėnesių kalinimo ir tardymo A. Adamonytė ir J. Ragina buvo paleisti, kitiems organizacijos nariams buvo pareikšti kaltinimai, iškeltos baudžiamosios bylos ir perduotos teismui.

Kaltinimai. Per tardymus surinkta medžiaga buvo apibendrinta ir teisiamesiems pareikšti oficialūs kaltinimai. (Kaltinimų kalba netaisyta.)

Teisiamasis GRUZDZEVIČIUS Jonas, Kazio s., būdamas priešiška nusiteikęs prieš tarybinę santvarką, 1952 metų birželio mėnesį įkūrė antitarybinę organizaciją „Lietuvos jaunieji partizanai“ ir jai vadovavo iki arešto. Verbavo narius į minėtą organizaciją ir organizuodavo su jais nelegalius susirinkimus, kuriuose svarstė klausimus, susijusius su organizacijos antitarybinės veiklos suaktyvinimu.

1952 metų lapkričio mėnesį organizavo mokytojos komjaunuolės Zvicevičiūtės Genovaitės ir jos sesers Zvicevičiūtės Juzefos ginkluotą užpuolimą, pastarąsias sumušė reikalaudamas nutraukti visuomeninę veiklą.

1953 metais vasario mėnesį Jonas Gruzdzevičius kartu su teisiamaisiais Julijonu Albinu Kotvicku, Stankevičiumi, Jaruševičiumi ir Zakarevičiumi atvyko pas Pikelionių kaimo gyventojus M. J. Ardaravičių ir J. J. Ardaravičių manydami, kad jie gali turėti ginklų, reikalavo iš jų ginklų.

Taip pat ginklų įsigijimo tikslu buvo užpuolę Jiezno rajono gyventojus Stasiulionį, Bagušinską ir Valkauską.

1952 metų birželio mėnesį Gruzdzevičius Jonas su teisiamaisiais Jaruševičiumi, Kotvicku ir Cibulsku pavogė rašomąją mašinėlę iš Jiezno rajono liaudies švietimo skyriaus, kurią po to naudojo antitarybinės literatūros spausdinimui.

1953 metais teisiamasis Gruzdzevičius Jonas ne kartą su kitais teisiamaisiais sekė milicijos darbuotojus ir kolūkio pirmininkus tikslu atimti iš jų ginklus. Tuo pat tikslu ruošėsi užpulti Punios liaudies gynėjus.

Teisiamasis Gruzdzevičius Jonas 1952–1953 metais ne kartą organizavo nelegalius susirinkimus su teisiamaisiais Kotvicku, Jaruševičiumi, Stankevičiumi, Cibulsku ir Zakarevičiumi. Sistematiškai organizuojamuose susirinkimuose įtraukiant naujus asmenis, svarstė klausimus, kaip vykdyti antitarybinę agitaciją.

1953 metais teisiamasis Gruzdzevičius Jonas su kitu teisiamačiu Jaruševičiumi įsigijo revolverį „Nagan“, kartu su teisiamaisiais Kotvicku, Stankevičiumi ir Cibulsku – šautuvą ir karabiną, per Juozą Mikonį – užsieninės sistemos pistoletą.

1954 metų sausio mėnesio 1 dieną iškėlė tautines vėliavas Punioje ir Liciškėliuose. Be to, įvairiose rajono vietose išklajavo eilę antitarybinio turinio lapelių.

Minėta organizacija turėjo savo įstatus, kurie nusakė jos antitarybinę veiklą.

Teisiamasis Gruzdzevičius Jonas nuo 1953 metų birželio iki rugsėjo mėnesio Nemajūnų bažnyčioje laikė pavogtą mašinėlę, du šautuvus ir antitarybinę literatūrą. Spausdino ir platino antitarybinio turinio laikraštėlį „Jau-nasis partizanas“ bei antitarybinius lapelius ir platino juos gyventojų tarpe.

Turėjo Erelio slapyvardį.

Panašūs kaltinimai pareikšti J. Cibulskui-Tarzanui, A. Jaruševičiui-Gintarui, J. A. Kotvickui-Sakalui, P. Piličiauskui-Gardinui, A. Stankevičiui-Bevardžiui, A. Škvernevičiui-Balandžiui, S. Valatkai-Gegužiui ir S. Zakarevičiui-Laisvaičiui, taip pat K. Gruzdzevičiui:

Teisiamasis GRUZDZEVIČIUS Kazys, Adomo s., nuo 1953 m. rugsėjo mėnesio savo

sūnaus GRUZDZEVIČIAUS Jono pavedimu, būdamas Nemajūnų bažnyčios zakristijonu, slėpė bažnyčioje rašomąją mašinėlę, du šautuvus ir antitarybinę literatūrą. Vėliau viską perdavė teisiamajam Valatkai Stasiui.

Sužinojęs 1953 m. rugsėjo mėnesyje apie buvimą antitarybinės organizacijos iš savo sūnaus GRUZDZEVIČIAUS Jono, savo dukters Gruzdzevičiūtės Birutės ir teismojo PILIČIAUSKO, nepranešė valdžios organams. Jo kaltė įrodyta paties prisipažinimu, teisiųjų VALATKOS, PILIČIAUSKO ir GRUZDZEVIČIAUS Jono parodymais bei liudytojos ŠVIEŽAUSKAITĖS parodymais.

Teismas laiko tikslinga visiems teisiams paskirti realias bausmes sankcijos ribose, išskyrus teisiamuosius ŠKVERNEVIČIŲ ir ZAKAREVIČIŲ, kuriems laiko tikslinga taikyti lygtinį nuteisimą. ŠKVERNEVIČIUS mažai dalyvavo praktinėje organizacijos veikloje ir faktiškai nuo 1953 m. rugsėjo mėnesio buvo nutraukęs ryšius su minėta organizacija. Jo brolis žuvo laike vokiškosios okupacijos išvežtas į darbus Vokietijoje. Tėvas buvo persekiojamas vokiškųjų okupantų.

Teisiamasis ZAKAREVIČIUS prisipažino kaltu, gailisi padaręs nusikaltimą, kilęs iš niekuo nepastebėtos šeimos, todėl nėra būtina izoliuoti nuo visuomenės.

Kitų aukščiau minėtų teisiųjų kaltę pagal BK 58–10 str. 1 d. ir 58–11 str. įrodyta jų pačių prisipažinimu, liudytojų parodymais, apklaustų parengtinio tardymo metu, rastais ir prie bylos prisegtais kaltės įrodymo daiktais, antitarybiniais lapeliais ir ginklais – dviem šautuvais ir dviem pistoletais⁵.

Teismas. Nuosprendis. Lageriai. Išvažiuojamasis teismo posėdis vyko Jiezne. Teisiamuosius į Jiezno teismo salę atvežė iš Vilniaus saugumo rūmų. Aplink Jiezno rajono teismo patalpas buvo išstatyti ginkluoti kariškiai su apmokytais šunimis. Teisiamuosius iš specialių mašinų į teismo salę vedė

automatais ginkluoti kareiviai. Prie teismo pastato susirinko daugelis Jiezno gyventojų, moksleivių bei teisiųjų artimieji. Išvažiuojamajam Lietuvos SSR Aukščiausiojo Teismo baudžiamųjų bylų teisminės komisijos posėdžiui pirmininkavo Deksnys. Uždaras teismo posėdis truko dvi dienas (1954 m. balandžio 28–29 d.).

Liaudies tarėjai buvo Timofejevas ir Olbomaitė, advokatai – Biriučikas, Kaminskas, Rivkindas ir Zaleckas, prokuroras Galinaitis ir 11 liudytojų. J. Gruzdzevičius-Erelis ir S. Valatka-Gegužis advokato atsisakė. „Aš ginsiuos pats“, – teismo posėdžio metu pareiškė S. Valatka-Gegužis. Kitus teisiamuosius gynė advokatai.

J. Gruzdzevičius-Erelis į jam teisme mestus kaltinimus atsakė: „Visas teismo išvadas suprantu, faktus pripažįstu, bet kaltu neprisipažįstu.“ Panašiai atsakė ir S. Valatka-Gegužis. Kiti kalbėjo įvairiai: J. A. Kotvickas-Sakalas: „Suprantu, kuo kaltinamas, tačiau kaltu neprisipažįstu, o pripažįstu nurodytus faktus.“ J. Cibulskas-Tarzanas, K. Gruzdzevičius, A. Stankevičius-Bevardis (Žilvitis), A. Škvernevičius-Balandis ir S. Zakarevičius-Laisvaitis prisipažino esą kalti, o A. Jaruševičius-Gintaras ir P. Piličiauskas-Gardinas pareiškė: „Suprantu, kuo kaltinamas, bet kaltu prisipažįstu iš dalies.“

Gavęs paskutinį žodį J. Gruzdzevičius-Erelis pasakė: „Aš neturiu kuo teisintis ir to nesiruošiu daryti, tik prašau man sušvelninti bausmę.“ S. Valatka-Gegužis pareiškė: „Nuo savo tikslo nenukrypsiu, aš ir nematau, ko teisintis prieš teismą, ir neprašau bausmės sušvelninti.“

Teismo nuosprendis buvo paskelbtas 2 val. nakties. J. Gruzdzevičius-Erelis ir S. Valatka-Gegužis nuteisti po dešimt metų kalėti ir penkerius metus suvaržyti pilietines teises, K. Gruzdzevičius – dešimčiai metų be pilietinių teisių suvaržymo, J. Cibulskas-Tarzanas, A. Jaruševičius-Gintaras, J. A. Kot-

vickas-Sakalas ir A. Stankevičius-Bevardis (Žilvitis) – po ketverius metus be pilietinių teisių suvaržymo, S. Zakarevičius-Laisvaitis, A. Škvernevičius-Balandis – ketveriems metams, bet paleisti į laisvę paskyrus penkerių metų bandomąjį laikotarpį. A. Adamonytė-Rūta ir J. Ragina-Deimantas buvo paleisti prieš teismą.

Pagal kaltinamųjų parodymus dar buvo apkaltinti Janina Adamonytė, Vytautas Ardaravičius, Juozas Balsevičius, Stasys Budrevičius, Jadvyga Budrevičiūtė, Natalija Budrevičiūtė, A. Deltuva, B. Gruzdzevičiūtė, Jonas Piličiauskas, Jonas Vėsa. Byloje teigiama, kad su šiais žmonėmis buvo atliktas aiškinamasis darbas, po kurio jie davė pasižadėjimą nutraukti antisovietinę veiklą, todėl patraukti juos baudžiamojon atsakomybėn netikslinga.

Nuosprendis buvo galutinis, kasacine tvarka neskundžiamas.

Skaitant nuosprendį noromis nenoromis mintyse iškyla Aleksandro Solženicyno apsakos „Viena Ivano Denisovičiaus diena“ kalinių, įkalintų Sibiro lageriuose, gyvenimo vaizdai, tos pragaro kančios, kurias teko patirti ir mūsų bendražygiams už padarytus „nusikaltimus“ okupantų valdžiai.

J. Gruzdzevičius-Erelis tiek tardymo, tiek teismo metu visą kaltę prisiėmė sau ir tuo labai užrūstino ne tik teisėjus, bet ir advokatus.

Nuteistieji pusę metų buvo kalinami Vilniaus saugumo rūsiuose, vėliau išvežti į Sibiro lagerius. Atlikdami bausmę nuteistieji dirbo Sibiro miškuose. J. Cibulskas miške buvo sužeistas.

1954 m. rugpjūčio 17 d. J. Cibulsko, A. Jaruševičiaus, J. A. Kotvicko, P. Piličiausko ir A. Stankevičiaus tėvai parašė malonės prašymus SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkui K. Vorošilovui. Tačiau į jų prašymus nebuvo atsižvelgta.

J. Gruzdzevičiaus motina ir S. Valatkos tėvai malonės prašymų neparašė.

Lietuvos jaunųjų partizanų Erelio būrio atskleidimas nebuvo pirmas antisovietinio pasipriešinimo judėjimo istorijoje. Neginkluotas arba mažai ginkluotas partizaninis judėjimas buvo apėmęs visą Lietuvą. Vienas organizacijas saugumiečiai atskleisdavo ir sunaikindavo, tačiau vietoj jų išikurdavo kitos. Be Lietuvos jaunųjų partizanų Erelio būrio, MGB atskleidė ir suėmė Vieningosios darbo sąjungos – studentų pagrindinės organizacijos – narius, Lietuvos jaunimo sąjungos „Vytis“ dalyvius, Ignalinos rajone sunaikino lietuvių tautinio išlaisvinimo sąjungos moksleivių organizaciją, Kaune – „Vaikų partizanų keršto“ būrelį, moksleivių pagrindines organizacijas Joniškio, Juodupės, Mažeikių, Panevėžio, Ramygalos, Raseinių, Skaudvilės, Skuodo, Šeduvos, Šiaulių, Šilutės, Tauragės, Veisiejų, Žagarės mokyklose⁶.

IR LAISVĖJE NELAISVI

Bausmių išvengę antisovietinės organizacijos – Lietuvos jaunųjų partizanų Erelio būrio – nariai bei jų artimieji nebuvo palikti ramybėje ir laisvėje nebuvo laisvi. Juos aky-lai sekė saugumiečiai ir partinis aktyvas. Organizacijos vado J. Gruzdzevičiaus pusbrolis Vytautas Gruzdzevičius buvo pašalintas iš vidurinės mokyklos be teisės ją baigti. Sesuo Birutė buvo atleista iš mokytojos pareigų be teisės dirbti pedagoginį arba kitokį ideologinį darbą, o motina, nors ir nebuvo organizacijos narė, buvo išvaryta iš valdiško buto, iš jos atimtas vienintelis pragyvenimo šaltinis – keletas arų žemės. Taip dėl lietuviško patriotizmo visi keturi šeimos nariai patyrė vienokį ar kitokį terorą. Jonas ir jo tėvas K. Gruzdzevičius atsidūrė Mordovijos lageryje, o motina ir sesuo liko bedarbės ir benamės. Šią šeimą visą laiką persekiojo tuometinis kolūkių pirmininkas.

Susekus ir sunaikinus pagrindinę organizaciją, Jiezno vidurinės mokyklos vadovybė kartu su rajono partijos komitetu sušaukė pedagogų posėdį, kuriame svarstė antisovietinės organizacijos atsiradimo priežastis. Moksleivius pagrindininkus svarstė klasės, o komjaunuolius – klasės, mokyklos ir rajono komjaunimo komiteto posėdžiuose. Pogrindininkai buvo individualiai iškviesti ir svarstyti Jiezno rajono partijos komiteto surengtame posėdyje. Jame dalyvavo ne tik rajono atsakingieji darbuotojai, bet ir aukšti respublikos pareigūnai, atvykę iš Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto, Lietuvos komjaunimo Centro komiteto, LSSR saugumo komiteto, LSSR švietimo ministerijos.

Rajono partijos komiteto sušauktame ir surežisuotame Jiezno gyventojų susirinkime visuomenės atstovai ir tėvai pasmerkė (jie kitaip pasielgti ir negalėjo) savo vaikus už dalyvavimą antisovietinėje organizacijoje, sakydami, kad „tai yra gėda jiems ir jų šeimų kitiems vaikams“, kad jie „mažai dėmesio skyrė savo vaikų komunistiniam auklėjimui“. Tėvai, prisiimdami sau kaltę ir atsakomybę, labai palengvino mokyklos ir mokytojų padėtį. Be to, visiems antisovietinės organizacijos nariams, baigiantiems vidurinę mokyklą, buvo įrašyta į charakteristikas, kad jie dalyvavo antisovietinėje organizacijoje. Su tokiomis charakteristikomis įstoti į aukštąją ar kitą mokyklą buvo neįmanoma. Reikėjo bent metus padirbėti kolūkyje, nes į kitą darbą nepriėmė. Tik po to, gavus gerą charakteristiką, be įrašo apie dalyvavimą pagrindinėje organizacijoje, buvo galima mėginti stoti į aukštąją ir mokytis toliau. Baigė mokyklą, kai kurie vaikinai pagrindininkai buvo paimti į sovietinę armiją ir išsiųsti į atokiausius Sovietų Sąjungos užkampius.

Nukentėjo ne tik pagrindinės organizacijos nariai, bet ir kai kurie rajono darbuotojai. Jiezno vidurinės mokyklos direktorius P. Šleinyš, pasibaigus mokslo

metams, buvo atleistas iš darbo. Jis iš Jiezno išvyko. J. Genevičiaus tėvas neteko Kašonių apylinkės pirmininko (seniūno) pareigų. Nemažai buvusių moksleivių pagrindininkų iš Jiezno išvyko, nes ten gyventi buvo nesaugu. A. Adamonytė, po trijų mėnesių įkalinimo ir tardymo grįžusi į laisvę, persikėlė į Seirijus ir kitais metais ten baigė vidurinę mokyklą.

Po 1956 m. amnestijos kalinių, tarp jų ir Lietuvos jaunųjų partizanų Erelio būrio nuteistųjų, bylos buvo peržiūretos. S. Valatkai kalinimo bausmė buvo sumažinta nuo dešimties iki penkerių metų. J. Gruzdzevičius 1956 m. rugpjūčio 16 d. nutarimu buvo paleistas į laisvę sesers priežiūrai. Po pusės metų, 1957 m. vasario 25 d. SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojo Petuškovo rašte buvo nurodyta, kad J. Gruzdzevičius yra paleistas neteisėtai, ir tų pačių metų kovo 1 d. dėl padarytų „sunkių nusikaltimų“ jis vėl buvo suimtas ir išvežtas į Mordovijos lagerį baigti atlikti bausmę. Praėjus metams po antro suėmimo ir kalinimo 1958 m. kovo 5 d. J. Gruzdzevičius parašė skundą SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui. Jame buvo rašoma:

„1954 01 20 už antisovietinę veiklą buvau suimtas ir mane teisė Lietuvos SSR Aukščiausiasis teismas.

1956 08 17 SSRS Aukščiausiosios Tarybos komisija dėl mano, nepilnamečio, veiklos (veiklos pradžioje man buvo 16 metų) ir dėl menkų mano nusikaltimų, gero elgesio pataisos darbų lageryje išleido į laisvę ir grįžau pas tėvus. Pradėjau rengtis mokslams. Dėl sunkių materialinių sąlygų mokiausi namuose ir padėjau tėvams dirbti. Rengiausi eksternu laikyti egzaminus 1957 m., kad galčiau brandos atestatą. Taip pat dalyvavau kolūkio kultūriniam, sportiniam gyvenime, saviveikloje.

1957 03 18 repetuojant kolūkio klube mane sulaikė KGB. Kitą dieną mane supažin-

dino su nutarimu, iš kurio supratau, kad aš vėl suimtas, bet už ką – nežinau ir šiandien. Aš ne tik nepadariau jokio nusikaltimo, bet ir mintyse to neturėjau. Suimant man nepateikė jokių kaltinimų, todėl savo suėmimą laikau neteisėtu. Man reikia mokytis, padėti tėvams, kuriems niekas kitas negali padėti.

Todėl prašau SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo išsiaiškinti ir išlaisvinti mane, sudarant man sąlygas mokytis ir dirbti mūsų Tėvynės labui, mano asmeninei laimei ir tėvų, kurie laukia sugrįžtant kiekvieną dieną, laimei, arba nors sutrumpinti bausmės laiką, kaip tai buvo pasielgta su kitais kalininiais. To nepadarius mano bausmės laikas prasižestų.“

Skundą gerokai anksčiau – 1956 m. rugsėjo 7 d. – buvo parašęs ir S. Valatka. Jame nurodė, kad sudaryta komisija neteisingai įvertino jo antisovietinę veiklą, nes kitiems organizacijos dalyviams už tuos pačius nusikaltimus bausmės laikas buvo sumažintas arba teistumas visai panaikintas.

Į skunde išdėstytus J. Gruzdzevičiaus motyvus taip pat nebuvo atsižvelgta ir paskirta bausmė nebuvo nei sumažinta, nei panaikinta. Jis vienintelis iš visų Lietuvos jaunųjų partizanų Erelio būrio nuteistųjų pagal tuo metu galiojusius Rusijos Federacijos įstatymus atliko maksimalią ir visą nepilnamečiui skirtą dešimties metų nelaisvės atėmimo bausmę. Negana to, jam išėjus į laisvę, jo teisės ir laisvės dar penkerius metus buvo varžomos. Jis negalėjo gyventi didžiuosiuose Lietuvos miestuose. Be to, ir vėliau, sužinoję apie teistumą, valdininkai jo į darbą nepriimdavo.

Kiti organizacijos nariai – J. Cibulskas, A. Jaruševičius, K. Gruzdzevičius, J. A. Kotvickas, A. Stankevičius – buvo paleisti į laisvę be teisių apribojimo. Tačiau jų pase buvo žyma apie teistumą, todėl įsidarbinant arba norint studijuoti kildavo problemų. J. A. Kotvicko nepriėmė mokytis net viduri-

nėje mokykloje ir baigti vienuolikos klasių. Kad šis praeities šleifas būtų panaikintas, A. Jaruševičius pasą „pametė“, o naujame tos žymos nebuvo.

Suėmus J. Gruzdzevičių buvo manoma, kad tokio likimo gali sulaukti ir kiti buvę organizacijos nuteistieji. Vienas Jiezno tarnautojas J. A. Kotvickui patarė iš Jiezno išvažiuoti. Taip jis atsidūrė Rusijoje, anglių kasykloje, ir šachtose dirbo 20 metų. A. Stankevičius išvažiavo į Klaipėdą. Tolešnis jo, kaip ir S. Zakarevičiaus, likimas nežinomas.

Grįžęs iš lagerio A. Jaruševičius dirbdamas baigė vakarinę vidurinę mokyklą, paskui įstojo į dabartinio Vilniaus Gedimino technikos universiteto neakivaizdines studijas ir jas sėkmingai baigė. P. Piličiauskas, po įkalinimo praėjus keleriems metams, ėmė neakivaizdiniu būdu studijuoti žurnalistiką Vilniaus universitete. Sužinojus apie teistumą, jam dvejiems metams studijos buvo sustabdytos. Vėliau vis dėlto studijas leido baigti. Gavęs aukštojo mokslo diplomą, Petras turėjo galimybę įsidarbinti Vilniaus televizijoje, tačiau vadovybė, sužinojusi apie teistumą, jo į darbą nepriėmė. Dauguma kitų organizacijos narių taip pat baigė aukštąsias arba specialiąsias vidurines mokyklas, o keturi iš jų apgynė disertacijas mokslų daktaro laipsniui gauti.

* * *

Prabėgo daugiau kaip pusė amžiaus nuo tos dienos, kai buvo įkurta pagrindinė organizacija – Lietuvos jaunųjų partizanų Erelio būrys. Dabar, žvelgiant iš perspektyvos, mums, buvusiems septyniolikmečiams–aštuoniolikmečiams, kyla daug klausimų, susimąstome, kas galėjo J. Gruzdzevičių paskatinti kurti slaptą organizaciją, ar galėjome padaryti daugiau, atlikti užduotis saugiai ir

kvalifikuočiau. Galvojame, ar mes nors maža dalele prisidėjome prie išsvajoto tikslo pinant Lietuvos nepriklausomybės vainiką kelyje į 1990 m. kovo 11-ąją.

Verta priminti, kad mūsų pagrindinė jaunimo organizacija buvo pati gausiausia Lietuvoje – per 50 žmonių. „Savo patrio-

tizmu, drąsa jie artino Kovo 11-ąją“, – taip mūsų veiklą įvertino istorikas V. Kuzmickas (2008 m.). Giliau ir plačiau šį klausimą paliekame gvildenti istorikams, politologams, kitiems šios srities specialistams. Pagyvenę žmonės šią Jiezno moksleivių ir jaunimo organizaciją mena dar ir dabar.

Nuorodos

¹ J. K. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius, 1999, p. 341.

² V. Kuzmickas, „Jiezno jaunieji partizanai“, *Vitrina*, 2008, Nr. 26.

³ LSSR valstybės saugumo ministro P. Kondakovo 1952 m. gruodžio mėn. pranešimas SSRS

valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 3, b. 414 (56/43), t. 1, l. 93–113. (N. Gaškaitė-Žemaitienė, *Žuvusiųjų prezidentas*, Vilnius, 2005, p. 314.)

⁴ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28608/3.

⁵ Ibid. t. 13, l. 133–181.

⁶ N. Gaškaitė-Žemaitienė, op. cit., p. 312.

Bendrijos „Lemtis“ ekspedicija į lietuvių kalinimo vietas Komijos Respublikoje

GULAG'Ų PĖDSAKAIS

Tremties ir kalinimo istorija, kurią lydėjo žmonių skausmas, vargai, mirtys, badas, po truputį grimzta į užmarštį. Tačiau ateitis yra kuriama ant praeities pamatų. Todėl siekdamas puoselėti ir išsaugoti Lietuvos istorijos paveldą bei pagerbti sovietų okupacijos laikotarpiu nukentėjusius lietuvius, bendrija „Lemtis“ tęsia jau prieš daugelį metų pradėtą darbą. Darbo su švietimo įstaigomis patirties turinti bendrija 2009 m. paminėjo dvidešimties metų veiklos sukaktį. Per šį laikotarpį buvo surengta apie 20 ekspedicijų į lietuvių tremties ir kalinimo vietas visoje Rusijos Federacijos teritorijoje. Dar aštuoniose dalyvavo bendrijos nariai.

Sibire ir kitose Rusijos vietose lėktuvais, traukiniais, automobiliais, visureigiais, laivais ir pėsčiomis nukeliauta daugiau nei 350 tūkst. km, aplankyta per 500 tremties vietovių, 350 kapų ir kapaviečių. Grįžus į Lietuvą, buvo kuriami dokumentiniai filmai, rengiamos televizijos laidos ir reportažai, rašomi straipsniai, organizuojamos fotoparodos visoje Lietuvoje.

Asmenine bendrijos narių iniciatyva ir bendradarbiaudama su įvairiomis institucijomis bei privačiais rėmėjais, „Lemtis“ 2009 m. rugpjūčio 31–rugsėjo 13 d. vėl surengė ekspediciją į Lietuvai itin reikšmingas kalinimo vietas. Per tas dvi savaites penkių žmonių grupė aplankė Komijos Respubliką.

Ekspedicijai vadovavo patyręs keliautojas, ekspedicijų po kalinimo ir tremties vietas Sibire organizatorius, fotografas ir operatorius Gintautas Alekna (jo nuotraukos spausdinamos šiame straipsnyje). G. Aleknai tai buvo 29-oji ekspedicija. Kartu vyko ir Gražina Žukauskienė, jau dešimtą kartą dalyvavusi ekspedicijoje, Artūras Kvasilius – jam tai buvo pirmoji ekspedicija, Tadas Kvasilius – Vytauto Didžiojo universiteto magistrantūros pakopos istorijos programos studentas, tremties ir kalinimo vietomis keliaavęs trečią kartą, bei Tomas Kazulėnas – Vilniaus universiteto magistrantūros pakopos paveldosaugos programos studentas, taip pat trečią kartą vykęs į kalinimo ir tremties vietas.

Ekspedicijos metu aplankyta ir sutvarkyta dalis lietuvių atminimą įamžinančių paminklų, pastatytų Komijos Respublikoje vos atkūrus Lietuvos nepriklausomybę. Kai kurie paminklai ir išlikusios lagerių kapinės rasti prastos būklės, todėl kiek įmanoma buvo aptvarkyti, kad ir toliau bylotų mūsų kančių ir laisvės siekį toli nuo Lietuvos. Visa tai buvo užfiksuota fotografijose, vaizdo medžiagoje, užrašuose. Ekspedicijos dalyviai tvarkė paminklus ir išlikusias kapines Vorkutos, Abezės, Intos, Pečioros, Kortkeroso, Syktyvkaro apylinkėse, susipažino su buvusiomis kalinių gyvenimo ir darbo sąlygomis, bendravo su Komijos Respublikoje tebegyvenančiais lietuviais bei „Memorialo“ organizacijos nariais.

Kapinės tundroje

KELIONĖ

Anksčiau tremtiniai ir politiniai kaliniai savo galutinę stotelę Sibire ir kitose Rusijos Federacijos vietovėse pasiekdavo maždaug per mėnesį. Jie buvo vežami itin blogomis sąlygomis, gaudami minimalų maisto ir vandens davinį. Nemažai pasmerktųjų jau pakeliui mirdavo iš bado ir nepakeliamų sanitarinių sąlygų. Mūsų kelionė iš Maskvos į tolimiausią tašką Vorkutą truko bemaž dvi paras. Rusijoje geležinkelių sistema yra gerai išstbulinta ir veikia beveik be priekaištų, todėl daug žmonių keliauja traukiniais.

Vis dėlto ir dviejų dienų kelionė į priekį įrodė – Vorkuta tikrai labai toli. Tolimas atstumas ir yra Vorkutos išskirtinumas. Ten atvykęlius pasitinka atšiauri gamta, tundra, amžinasis išalas ir nesvetinga aplinka. Aplinkui nei miestų, nei gyvenviečių nėra. Tai buvo neabejotinai palankios sąlygos GULAG'ui įkurti. Kaliniai pabėgti niekur negalėjo.

Didžiulį atstumą pajutome iš besikeičiančių gamtos sąlygų bei akivaizdžiai kin-

tančios temperatūros. Iš Vilniaus išvykome paskutinę vasaros dieną: buvo gražu, saulėta, daugiau nei 20 laipsnių šilumos. Tolstant nuo Lietuvos ir kartu artėjant prie šiaurės speigračio, temperatūra kito, ruduo jau akivaizdžiai žėrėjo išpūdingomis auksinėmis spalvomis, gamta gyveno tikro rudens nuotaikomis. Krintanti šlapdriba dar labiau sustiprino šį išpūdį. Išties, juk vykstame į šiaurę, ten, kur baigiasi žemė ir prasideda neaprėpiamas Arkties vandenynas.

ATŠIAURIOS GAMTOS SĄLYGOS

Vorkutos miestas išsikūręs Rusijos europinės dalies šiaurėje, prie šiaurės Uralo kalnų. Aplinkui šimtus kilometrų plyti tundra, pelkės, upės. Ties Vorkuta ir baigiasi žemė šiaurėje, už jos – tik neaprėpiamas Arkties vandenynas. Vorkuta labai nutolusi nuo visų įmanomų civilizacijos centrų ir pasiekiami tik geležinkelio bėgiais viena kryptimi.

Kur tik pažvelgsi aplinkui – vien laukai. Tai tundra – šio krašto karalienė. Ji plyti

visur ištisai, kiek tik akys aprėpia. Žmonių gyvenimui palankesnės sąlygos čia esti kelis šiltojo laikotarpio mėnesius, kai saulė šiek tiek išildo šaltą Vorkutos žemę. Vietinių pasakojimais, ilgai trunkančiomis žiemomis temperatūra siekia apie 20–30 laipsnių šalčio, kartais nukrinta iki 40 laipsnių šalčio, pasitaiko net ir 50–55 laipsnių žemiau nulio.

KOMIŲ TAUTOS DVASIA DAR GYVA

Jau nuo senų laikų šiaurėje buvo komių kraštas. Tūkstantį metų gyvuojanti komių tauta buvo smarkiai pažengusi ir siekė įgyti valstybingumą. Tačiau natūralią komių tautos egzistenciją sujaukė rusai. Ilgus šimtmečius komiai buvo skaldomi ir supriešinami, stengiantis sunaikinti jų identitetą, savimonės tapsmą. Jau nuo XII a. į komių etninę teritoriją įžengę rusai ėmėsi vykdyti nutautinimo politiką. Originalią komių rašybą pakeitė kirilica, į jų žemes pradėjo keltis rusai kolonistai.

Anksčiau komių tauta buvo labai darbšti, dora, vyrai – puikūs medžiotojai, kariai. Šiandien komių gerokai sumažėję. Jie praktiškai nesiskiria nuo aplinkinių rusų. Dalis komių jau praradę savo papročius, kultūrą, nemoka kalbos. Suradome vos keletą malonių išimčių – vis dar finougrų grupės kalba bendraujančių komių, kurie kiek įmanydami stengiasi puoselėti savo kalbą, papročius, kultūrą.

VORKUTA – SKAUDI PRAEITIS IR NIŪRI DABARTIS

Vorkuta – didžiausias miestas pasaulyje už Šiaurės poliarinio rato, nuo jo nutolęs apie 160 km. Šį pavadinimą pasaulyje žino daugelis. Jo su niekuo supainioti neįmanoma. Žmonių atmintyje Vorkuta įsirėžė kaip baisiausio pažeminimo, nepakeliamų kančių

ir mirties vieta. Šis miestas asocijuojasi su kalėjimais, lageriais, mirtimi, skausmu, alinančiais darbais anglių šachtose, badu, suluošintais žmonių gyvenimais. Ši geografinė vieta pažymėta blogio ženklu. Vorkutą supo daugybė anglių kasyklų, šachtų, kadaise pastatytų vien kalinių rankomis. Šio miesto vardas yra tapęs GULAG'o metafora.

Nūnai GULAG'o istorija tarsi primiršta. Nemažai jau rašyta, tyrinėta, analizuota, tačiau gerai nesuvokus praeities ir kritiškai jos neįvertinus sunku žengti į priekį. Ypač Rusijai. Tai stipriai juntama nuvykus į Rusiją ir bendraujant su paprastais vietos žmonėmis. Jie iki šiol yra įbauginti, jaučiasi nesaugūs, silpni, kontroliuojami, jiems sunku išsilaisvinti. Juos tebekausto baimė, kontrolės mechanizmas, kuris, atrodo, lyg jau ir turėtų būti dingęs. Tačiau taip nėra. Nuslopintas atsakomybės jausmas, išugdytas nepasitikėjimas, bejėgiškumas ir pasyvumas dar stipriai išsisknijęs visuomenės atmintyje ir veiksmuose. Sovietinės sistemos sukurtas mentalitetas nuslopino ar visai atėmė geriausias žmonių savybes.

Mus domino Vorkutos miesto praeitis, lagerių ir darbo šachtose sistema. Atvykus į Vorkutą, susidarė itin nykaus, pilko, purvino sovietinio miesto išpūdis. Šį išpūdį dar labiau sustiprino pliaupiantis lietus. Miestą tarsi sudaro dvi dalys, kurias skiria Vorkutos upė. Apžiūrėjome buvusią senąją miesto dalį, kuri lyg vaiduoklis gąsdina iš tolo ir priverčia jaustis nejaukiai. Ta dalis anksčiau buvo gausiai apgyvendinta. Dabar stovi dešimtys negyvenamų namų, tinkamų nebent siaubo filmams kurti ar išminuotojų pratyboms. Viskas sunyko, apaugo žolėmis, krūmais. Dalis teritorijos užlyginta buldozeriais, nustumta į užmarštį. Istorija buvo be perstojo naikinama, tačiau ji tebegyva žmonių atmintyje. Dalis senųjų vietos gyventojų taip pat žino kraupią praeitį, tik jau nenori knaisiotis po istorijos dulkes. Jokios

gyvybės, tikrai praėjusio gyvenimo dvasia. Čia praeito amžiaus viduryje buvo lageriai, šachtos, jose anglis kasė kaliniai. Vėliau lageriams sunykus, dalis žmonių išsikraustė ir apsigyveno kitose miesto vietose ar visai paliko miestą. Taigi miestas nuolat mažėja, traukiasi, nyksta...

Tai tarsi miestas vaiduoklis, mėginantis prisikelti naujam gyvenimui, tačiau pasmerktas nykti, gal net visai išnykti. Specialistai apskaičiavo, jog dėl darbo trūkumo Vorkutos miestui pakaktų 66 tūkst. gyventojų, o ne 126 tūkst., kaip yra dabar. Dar visai neseniai, prieš kelias dešimtis metų, čia gyveno net 240 tūkst. Šiuo metu daugybė piliečių neturi darbo. Tai didžiausia miesto problema, nuo to kenčia visa visuomenė.

Ar Vorkutos miestas turi ateitį? Vis dėlto yra manančiųjų, jog Vorkuta atsigaus, gal netgi taps turistų traukos centru. Juk čia unikali gamta: Uralo kalnai ir neapbrėpti tundros plotai, vandenys. Deja, sunku patikėti, kad tai galėtų atsitikti artimiausiu metu. Rusija neišnaudoja visų valstybės turimų turtų, todėl valstybei sunkiai sekasi žmonių gyvenimus pakreipti tinkama linkme. Susidaro įspūdis, kad jie paprasčiausiai tam nepasirengę. Tačiau reikia tikėti GULAG'o kalinio, Nobelio premijos laureato, rašytojo Aleksandro Solženicyno pranašyste, jog laisvi, nepriklausomi žmonės atgaivins, prikels gyvenimui šiuos buvusių lagerių kraštus.

Akmens anglių gavyba Vorkutoje negali tinkamai konkuruoti su pigiomis Sibiro Kuzbaso anglimis, todėl žmonės palieka miestą ir taip žlugdo utopines idėjas prikelti jį naujam gyvenimui. Maršruto Maskva–Vorkuta traukinyje sutikta moteriškė, grįžtanti į namus Vorkutoje, apgailėstavo, kad miestiečiai išsikelia iš Užpoliarės miesto, tačiau pripažino, jog sudėtinga padėtis verčia daugelį taip elgtis.

Traukiniai į Vorkutą veždavo kalinius, o iš ten atgal keliaudavo tik anglys. Geležinke-

lio bėgiai buvo tarsi vartai į mirtį, iš kurios nagų ištrūkdavo ne visi.

Vieno ekspedicijos dalyvio senelis, kaip ir daugelis kitų lietuvių, daugiau kaip prieš pusę amžiaus Vorkutoje kalėjo, vargo, dirbo sunkų, alinantį, gyvybei pavojingą darbą. O dabar mes vaikštome jo ir kitų išmintais keliais, tik laisvai, savo noru atvykę, kaip keliautojai, norintys ir besistengiantys įsivaizduoti kalinių kasdienybę. Vargu ar tai įmanoma... Sunku pajusti buvusių tremtinių tėvynės ilgesį, troškimą socialiai pavalgyti, išsimiegoti, būti švariam ir oriam, kaip apie tai svajojo lietuviai kaliniai.

Nuo GULAG'o įkūrimo Vorkutos šachtose – jų buvo apie 40 – kančių keliu čia ėjo beveik du milijonai žmonių. Manoma, kad visa lagerių ir šachtų sistema nusinešė apie 200 tūkst. žmonių gyvybių, o apie 15 tūkst. iš jų krito nuo prižiūrėtojų kulų.

Valdžioje esant Nikitai Chruščiovui, GULAG'o sistemą imta naikinti. Tačiau ne visiems kaliniams buvo suteikta galimybė greitai palikti kalinimo ir tremties vietas. Nemažai buvo ir tokių, kurie pasiliko savo noru – juos viliojo žadamas didžiulis atlyginimas. Netgi ėmė veržtis žmonės iš įvairių Sovietų Sąjungos vietovių. Taip kūrėsi dabartinis Vorkutos miesto vaizdas.

Daugybė įkalintų ar ištremtų lietuvių daugiau niekada neišvydo Lietuvos. Maždaug ketvirtadalis likusių gyvųjų išsibarstė po įvairias Rusijos vietas. Dažniausiai aplinkybių verčiami jie ten liko gyventi. Deja, dažnai nutautėdavo.

PRAEITIES LIUDININKAI IR ŠIŲ LAIKŲ ATMINIMO ŽENKLAI

Pirmą dieną Vorkutoje apžiūrėjome pirmosios šachtos vietą (dar vadinamą Kapitalnaja). Ten jau nieko nelikę, viskas sulyginta, kur ne kur matosi išspręgti įėjimai, vė-

Paminklas Jur Šore

dinimo angos, barakus juosusios spygliuotos vielos liekanos. Dar riogso apgriuvęs paminklas, skirtas pirmajai šachtai. Prieš penkerius metus čia stovėjo pagrindinis pastatas, menantis senuosius laikus, tačiau jis jau nugriautas. Vargu ar buvę kaliniai atpažintų šias vietas, giliai išpaudusias žaizdas į jų širdis, menančias jų vargus ir prarastus gyvenimo metus.

Jei lyginsime su kitomis nukentėjusiomis tautomis, lietuviai pastatė daugiausia atminimo paminklų kalinimo ir tremties vietose visoje Rusijos Federacijoje. Ypač daug jų pastatyta Atgimimo laikais, kai istorinei praeičiai buvo skiriamas didelis dėmesys stengiantis išsaugoti ir ugdyti tautiškumą ir vienybę. Visai netoliese stovi baltai nudažytas paminklas lenkų kaliniams. Šalia – tebeveikiantis geležinkelis, kuriuo kartkartėmis

pravažiuoja vagonai su anglimis iš veikiančių šachtų. Čia pat Vorkutos upė, TEC – šiluminė elektrinė, kuri gamina miestui elektrą degindama vietines anglis.

Buvo dar tik rugsėjo pradžia, tačiau oras nežadėjo nieko gero. Tris dienas be paliovos merkė lietus. Aplankėme buvusią Jur Šoro gyvenvietę netoli Vorkutos. Čia stovi didžiausias paminklas Vorkutlage kalėjusiems kaliniams (skulptorius Vladas Vildžiūnas, architektai Rimantas Dičius (Lietuva), Vitalijus Trošininas (Rusija), Vasilijus Barminas (Rusija). Šis paminklas tapo visų Vorkutos kalinių, žuvusių jos lageriuose, atminimo ir pagerbimo simboliu. Jis visai šalia buvusios 29-osios šachtos kapinių. Čia palaidoti žuvę garsiojo Vorkutos sukilimo dalyviai. Paminklas ir kapinės visai šalia plento, pro šalį dažnai važiuoja mašinos. Deja, tik retas pakeleivis sustoja pagerbti aukų. Šalia paminklo mėtosi šampano buteliai. Manome, jog čia atvyksta jaunavedžiai ar jaunimas, tačiau turbūt visai nesusimąsto, kokia šios vietos prasmė.

Paminklą sudaro apie 2,5 m granitinių blokų, virš jų – apie 3 m bronzinė Kristaus skulptūra. Ji apsupta kelių metrų aukščio ketaus kolonų, kurios viršuje sujungtos atviromis arkomis. Aplink paminklą ir kapines plytinti tundra ir jos bekraštė tuštuma kuria įsimintiną vaizdą: atrodo, esame tokie vieniši ir maži šioje neapbrėpiamoje teritorijoje.

Už dviejų kilometrų – kadaise įvykusio daugumai žinomo sukilimo vieta. Pirmosiomis 1953 m. rugpjūčio dienomis protestuodami prieš sunkiai pakeliamą kalinimo režimą žmonės sukilo su šūkiu „Nėra duonos – nėra ir anglių!“ Sukilimas buvo nuslopintas tik atidengus ugnį; NKVD duomenimis, iš viso žuvo 65 dalyviai, tarp jų – net 11 mūsų tautiečių. Dar triskart tiek buvo sužeista.

Dabar ši vieta apaugusi krūmais, sunaikinti beveik visi pėdsakai. Šią tragišką vietą

Tebeveikianti „Vorkutinskaja“ šachta Vorkutoje

simbolizuoja spygliuotos vielos liekanos. Kur ne kur dar matosi betono liekanos, buvusių kelių žymės. Viskas pasmerkta sunykti, kaip to ir buvo siekta.

Grįždami aplankėme Severnyj gyvenvietę. Joje išlikusios internacionalinės kapinaitės. Priešais jas stovi labai išpūdingas ir visai neseniai pastatytas paminklas kalėjusiems vengrams. Radome ir keletą lietuvių kapų.

Keista, dabar rugsėjis, tačiau „maškaros“ (mažos musytės) dar visur pilna. Jos pasitiko mus itin nesvetingai, o palikdamos rausvas vietas ir įkandimus ant kūno tarsi bandė įrodyti, kad jos čia šeiminingės ir kad nevalia atvykėliams drumsti ramybės. „Maškara“ lindo kur tik buvo įmanoma. Kando labai tyliai, neskausmingai, tačiau vėliau ateinantis pojūtis visiems buvo įsimintinas.

Vorkutoje praleidome jau tris paras, bet vis dar lyja ir pragiedrulių visai nematyti. Po kurio laiko jų atsiranda, tačiau vėl atplaukia debesys ir prapliumpa lietus. Kad ir kaip buvome pasirengę tokioms oro sąlygoms, bet nesiliaujantis lietus varė į neviltį. Nieko kito nebeliko, tik toliau tęsti savo veiklą.

Gana nuošaliuose tundros plotuose aptikome dar vienas kapines. Į jas mus vedė jau už kelių kilometrų matomas didžiulis metalinis kryžius. Jo viršūnė mums buvo tarsi kelrodė žvaigždė, iškilusi aukštai virš horizonto. Priėję sužinome, jog tai ukrainiečių aukų atminimą pažymintis kryžius. Kapinėse radome ir lietuviškų pavardžių. Labai jaudina tokie momentai, kai toli nuo Lietuvos, viduryje tundros, randi lietuviškų pavardžių. Tai atrodo taip artima, sava. Šią vietovę sunku vadinti kapinėmis, nes dauguma kapelių apaugę žole, krūmais, tik virš jų į saulės šviesą besistiebiantys kryžiai rodo, jog ši vieta dar egzistuoja.

Grįždami į miestą praėjome pro 40-ąją šachtą („Vorkutinskaja“). Ji dar veikianti: per parą joje iškasama apie 800 tonų anglių. Visai šalia, tik kitoje kelio pusėje priešais šachtą, – lenkų pastatytas paminklas. Susidaro įspūdis, jog ištisi plotai prieš pusę amžiaus nukloti aukomis, o dabar jas mena tik pavieniai paminklai, kurių gausu Vorkutoje ir jos apylinkėse. Paminklas tarsi įprasmina šią vietą, ragina pakeleivį prisiminti, pagerbti

čia žuvusiųosius, tačiau vietiniams tai kelia mažai emocijų, jiems tai neįdomu.

Pagaliau pasirodė ir saulė. Miestas, iki tol atrodęs toks pilkas, nykus ir murzinas, tarsi nušvito, įgavo kitas spalvas. Atrodo, čia gražu ir gyventi būtų visai neblogai. Tačiau tai turbūt mūsų vaizduotės dalis, kurią sukūrė tas užburiantis, be perstojo pliaupiantis Komijos lietus.

Vakare užsukome į Vorkutos centrinę paštą, norėdami nusipirkti vieną kitą atviruką. Pasiteiravus, ar yra atvirukų, pardavėja nuščiuvo. Supratome, jog šiame mieste užsieniečiai keliautojai nedažni svečiai, o jiems skirtų suvenyrų taip pat ne per daugiausia. Nuėjusi nuo langelio, grįžo po dešimties minučių nešina atvirukų pakuotėmis po dešimt. Prieš parduodama išraiškingai nupūtė dulkes. Nepatikėsite – nusipirkome 1992 m. leistų atvirukų. Keista ir kartu taip žavinga. Turbūt būtų sudėtinga rasti epitetų norint juos palyginti su šių laikų vakarietiškais suvenyriniais atvirukais. Jie unikalūs, saviti, per tiek laiko jau įgiję ir tam tikrą istorinę vertę, o pirkėją suradę tik po 17 metų.

Pasivaikščiojome centrinėmis miesto gatvėmis. Pagrindinė jų vadinasi Lenino vardu. Kitos gatvės taip pat išsaugojusios sovietinius pavadinimus: Pergalės, 50-mečio ir kt. Lenino gatvė išsiskiria iš kitų: ji plati, didžiulė, nuo senų laikų pritaikyta paradams ir eisenoms. Daug stalininių pastatų, chruščiovinės pompastikos, senų šūkių: „Stiprios šachtininko rankos saugo tave, Vorkuta!“, „Šachtininko diena – pagrindinė Vorkutos šventė!“ ir pan.

Kitą dieną ankstų rytą vietiniu transportu nuvykome į Oktiabrskojės gyvenvietę. Kapinėse tarp žuvusių šachtininkų kapų suradome lietuvišką pavardę. Visų mirties data vienoda – 1964 m. Prie pagrindinio takelio į kapines netikėtai išvydome žmogaus ūgį siekiantį ąžuolinį kryžių. Priėję arčiau nustebome: tekstas ant lentelės užrašytas

lietuviškai – „Lietuviams tremtiniais atminti“, pasirašė Visureigių klubas iš pajūrio. Neįtikėtinas sutapimas: kryžius pastatytas būtent rugsėjo 5 d. – lygiai prieš trejus metus šioje vietoje buvo grupelė lietuvių, kurie įamžino tautiečių atminimą šiose kapinėse. Pagarba jiems. Grįžtant į autobusą pro šalį einantys vietiniai pasiteiravo: „Ar jūs iš Holivudo!?“ Mes juos sudominome nešini filmavimo, fotografavimo technika.

Vakare įvyko susitikimas su „Memorialo“ organizacijos Vorkutoje pirmininku Kalmykovu. Jis labai įdomiai pasakojo apie Vorkutos gyvenimą, miesto žmones. Įdomu tai, jog anglis čia galima kasti dar 200 metų. Miestas stovi ant kilometro storio akmens anglių klodų. Vorkutiečiai visą laiką gyveno tarsi judėdami po visą miestą palei veikiančias šachtas. Ten, kur jos dar išgaudavo anglis ir buvo darbo, žmonės gyveno, o ten, kur šachtas sunaikino, darbai sustojo, liko vien negyvenami, apleisti, tarsi vaiduokliai stovintys namų kvartalai.

ABEZĖ – GYVENVIETĖ PRIE POLIARINIO RATO ŽYMOŠ

Lygiai po savaitės, praleistos niūrioje Vorkutos žemėje, 4.55 val. pajudėjome traukiniu iš šiauriausio mūsų ekspedicijos taško. Kitas objektas – Abezės gyvenvietė, esanti už 160 km į pietus nuo Vorkutos. Ši gyvenvietė, įsikūrusi arti linijos, kuri žemėlapiuose žymi poliarinį speigratį, kadaise turėjo miesto tipo gyvenvietės statusą. Tai buvo svarbus taškas tiesiant geležinkelio liniją į Vorkutą. Aplink Abezę buvo įrengti 7 lageriai, juose iš viso kalėjo apie 20 tūkst. žmonių. Kaliniai savo rankomis pylė geležinkelio sankasą per tundros pelkes, statė didžiulį tiltą per Usos upę.

Plackartiniai vagonai perpildyti vietos žmonių, kurie, užuot saldžiai miegoję,

Abezės paminklas

ankstų sekmadienio rytą vyksta uogauti, grybauti. Įdomu matyti žmones su didžiuoliais krepšiais, pintinėmis ar savadarbėmis dėžėmis, primenančius Vietnamo karo dalyvių stilių.

XX a. viduryje Abezėje gyveno apie 30 tūkst. žmonių. Dabar telikę vos 700 gyventojų. Lageriams sunykus, dalis žmonių išsivažinėjo. Abezėje yra mokykla, joje mokosi 83 mokiniai. Mokykloje sutikome jos sargą Vasilijų, nuo kurio sklido alkoholio kvapas. Pirštu parodęs į ant sienos kabantį Rusijos Federacijos prezidento Dmitrijaus Medvedevo portretą, mėgino įrodyti, jog Baltijos šalys yra Rusijos priešai. Nesiginčijome – beprasmiška ginčytis su apgirtusiu žmogumi. Abezėje mus pasitiko ir šiltai priėmė vietos „Memorialo“ pirmininkas Viktoras Ložkinas – ramus žmogelis, atsidavęs istorijos tyrinėtojas.

Abezėje pakalbinome keletą vietos gyventojų. Pastebėjome labai keistą reiškinį: vietiniai sunkiai bendrauja su nepažįstamais žmonėmis. Padarėme išvadą, kad juos tebekausto visuotinė 50 metų stingdžiusi baimė, kai valdžia viską kontroliavo, nurodinėjo, kaip ir ką daryti.

Prie įėjimo į Abezės kapines stovi 1992 m. pastatytas paminklas negrįžusiems į Lietuvą „Liepsnojantis kryžius“. Paminklo postamento apačioje lakoniškai keturiomis kalbomis parašyta: „Negrįžusiems“. Aplankėme ir sutvarkėme memorialines kapinaites. 1949 m. Abezėje buvo įsteigtas neįgaliųjų lageris, kuriame buvo kalinami pasenę, palięę kaliniai. Net apie 150 lietuvių palaidota Abezės kapinėse. Šioms kapinėms suteiktas memorialinių kapinių statusas, tačiau jos apleistos, pamirštos. Dalies kapinių jau nebėra. Tarp daugelio likimo brolių kapinėse ilsisi profesoriaus, žymaus filosofo, meno istoriko, 1928–1949 m. gyvenusio Lietuvoje, Levo Karsavino palaikai. Jo kapas pažymėtas 11-uju numeriu. Netoli jo palaidotas kitas garsus lietuvis – generolas Jonas Juodišius. Sutvarkėme jų kapus, iškirtome šakas, krūmus, uždegėme žvakutę, tyliai pagerbėme.

Abezėje užėjome į vietinę parduotuvę. Tokios parduotuvės Rusijoje turi savotiško žavesio. Nors pasirinkimas ir skurdus, tačiau jauna maloni pardavėja stengėsi įrodyti, kad čia visko yra. Prekės atvežamos gana retai, nes vienintelis kelias joms pasiekti užpoiliarę – geležinkelis. Kaime iš viso yra trys parduotuvės, jos privačios. Buvusi ir ketvirta – valstybinė, tačiau visai neseniai virtusi nuodėgulių krūva. Nesiryžome spręsti, kodėl taip atsitiko.

Vienintelė vieta, kuri praskaidrina gana niūrų kaimo vaizdą, – Usos upė. Gamta šalia jos žavinga, aplinkui ramu, tylu, viskas natūralu, šalia vaikšto palaidi žirgai.

Abezės memorialinės kapinės. Levo Karsavino kapas

„SVETINGASIS“ INTOS MIESTAS

Važiuodami į Intą, buvome nemiegoję jau beveik parą ir tikrai nenumanėme, jog dar tiek pat laiko nesudėsime bluosto. Naktį pasiekę Intą, nusipirkome bilietus į traukinį Syktyvkaras–Maskva. Tai buvo vienintelė džiugi žinia ilgą laiką. Traukinys Intoje sustojo jau po 12 valandos nakties. Pats miestas dar už 7 km nuo geležinkelio stoties. Maršrutiniai autobusai naktimis nevažinėja. Taigi dėkis kur nori, žmogau. Iki miesto visi vyksta kas kaip išmano: vieni stabdo pakeleivingas mašinas, kiti sėda į agresyviai atrodančio jaunimo mašinas, dar kiti tiesiog pėstute keliauja iki miesto. Įvertinę riziką, susiradome gana padoriai atrodantį taksistą, kuris sutiko mūsų grupelę su sunkiomis kuprinėmis nuvežti į miestą. Susiradę viešbutį, džiaugėmės, jog atėjo išsvajoto miego laikas. Klydome. Jo teko dar ilgai laukti. Administratorė, pamąčiusi mūsų pasus, užsiprašė tris kartus įprastą kainą viršijančią sumą. Tokios čia

taisyklės. Su jomis nepakovosi. Mes tiek mokėti negalėjome. Dar ilgai šnekėjome ir mėginome suminkštinti moteriškės širdį, tačiau net mūsų išvargę veidai ir vos pakeliamos kuprinės jos akmeninio veido nepakeitė. Įvertinome tai kaip vieną iš tautinės diskriminacijos formų. Juk ar tokiaame globaliame ir kosmopolitiniame pasaulyje dar gali taip būti?! Pasirodo, gali. Netrukus prašvito. Nesudėję akių judėjome toliau.

Tankiausias lagerių bei šachtų tinklas po Vorkutos buvo sukurtas būtent čia, Intoje. Kaip ir daugelis kitų miestų, Inta pastatyta kalinių rankomis. Čia kalėjo keli tūkstančiai lietuvių.

Aplankėme Intos memorialines kapines, vadinamas Vostočnyje (Rytinės). Jose stovi šalia lietuviškas ir latviškas paminklai, čia palaidota apie 60 lietuvių. Latviškasis unikalus tuo, jog tai buvo pats pirmas paminklas, pastatytas (1956 m.) Sovietų Sąjungoje, pagerbiant represijų aukų atminimą.

Kapinėse netikėtai išvydome grupelę žmonių. Priėję arčiau pamatėme, jog tai

Paminklas latvių tremtiniams Intos Vostočnyje kapinėse

mokinukų grupė, atėjusi iš šalia esančios mokyklos. Su jais kartu buvo geografijos mokytoja Ilona. Susipažinę labai smagiai pabendravome. Sužinojome, jog netoliese kadaise buvo lageris. Intoje prieš 15 metų gyveno 70 tūkst., o dabar – tik 40 tūkst. gyventojų. Mokytojai pakvietus apžiūrėti mokyklą, mielai sutikome. Pirmiausia ji navedė mus į mokyklos muziejų. Tuo pažintis su mokykla nesibaigė: buvome pakviesti pas pačią mokyklos direktorę. Netrukus sužinojome, kodėl mums buvo suteikta tokia galimybė. Pasirodo, mokyklos direktorės tėvas buvo lietuvis Jonas. Negana to, Intos miesto mero žmona taip pat lietuvė. Tai išgirdus mus apėmė džiugios emocijos ir mes visai pamiršome nuoskaudą dėl nakvynės. Tačiau atsiveikinus ėmė kamuoti keistos mintys. Paradoksalu, turistai čia nelaukiami, kainos

jiems viršija bet kokias padarumo ribas, o štai vietiniai – malonūs, bendrauja pagarbiai ir net rodo išskirtinį dėmesį.

Laukdami autobuso į geležinkelio stotį, sutikome dvi mažas simpatiškas mergaites. Jos atrodė labai savarankiškos, tarsi jau būtų patyrusios daug sunkumų. Pasirodo, tokia nuojauta neapgavo. Mergaičių išvaizda išdavė sunkią jų buitį. Vienos batelis buvo praplyšęs, o kitos kuprinė vos laikėsi ant peties. Gerokai nustebome, kai dešimtmetės sesutės pirmosios pradėjo pokalbį ir paklausė, kas mes ir iš kur. Žinoma, mūsų atsakymas joms mažai terūpėjo, o kitas klausimas mus stipriai sujaudino. Mergaitės, gūžčiodamos pečiais, nedrąsiai pasiteiravo, ar galėtų vykti kartu su mumis. Supratome, kad jos tikrai gyvena nepavydėtinais. Juk daug pasako tokia drąsa ir noras palikti gimtąjį miestą. Deja, padėti joms vargiai galėjome. Bent jau lietuviškais atvirukais praskaidrinome jų nuotaiką, o pro autobuso langus dar ilgai jas matėme mums mojuojant. Užplūdo ne patys linksmiausi jausmai. Kiek skausmo ir neteisybės yra pasaulyje!

Toliau išriedėjome traukiniu į Pečiorą. Iš ten anksti ryte patraukėme į Kožvos gyvenvietę. Vietinėje administracijoje norėjome sužinoti, ar yra čia gyvenančių lietuvių. Deja, konkrečios informacijos negavome. Aplanėme Pečioros buvusios miškų ūkio bazės vietą su dar išlikusiu stebėjimo bokšteliu. Pačiame Pečioros mieste suradome buvusio Pečlago lagerio valdybą.

Iš Pečioros miesto pajudėjome traukiniu maršrutu Pečiora–Irajolis. Irajolis – dar neišnykęs, visai šalia geležinkelio įsikūręs kaimas. Mes norėjome pasiekti Rybnicos ir Lazareto kaimus bei aplankyti ten esančias kapinaites. Pirmiausia ėmėme stabdyti vietinius, teiraudamiesi, kaip nuvažiuoti. Sustoję pagyvenęs vyriškis, sužinojęs, kur mums reikia, jis ironiškai nusijuokė ir su užslėptu sarkazmu pasakė, jog mūsų ten tikrai niekas

neveš. Supratome ir patys, jog šiame Dievo pamirštame krašte keliai ne patys geriausi ir autostrados iki kapinių tikrai nėra. Visgi užsiminę apie pinigus, greitai susitarėme. Apynaujė „Nivos“ markės mašina mums puikiai tiko. Sunkiai išvažiuojami Komijos keliai mums nebebuvo baisūs. Mašina tarsi tankas brovėsi į priekį, kartais išmesdama dūmų kamuolį. Pakeliui pravažiavome naftos perdėbimo bazę, jos gręžinius. Keista: po žeme guli milijonai, o kelių kokybė apgailėtina.

Po ilgų ir varginančių paieškų pagaliau pavyko pasiekti Rybnicos kaimą. Ten pasiteiravę sužinojome, kad Lazareto kapinės yra ir buvo to paties pavadinimo kaime. Vietinis nurodė kryptį. Prieš pusę amžiaus Rybnicos ir Lazareto kaimuose gyveno daug lietuvių. Rybnicoje dabar lietuvių jau nebegyvena, o Lazareto kaimo nebėra – vietoj jo auga jau nuolynas ir likusios nedidelės kapinaitės.

Irajojio traukinių stotyje mus netikėtai užkalbino nepažįstamas vyriškis. Jo ištarti lietuviški žodžiai mus labai nustebino. Buvo karininkas, 1972 m. iš Šiaulių paskirtas į Ko-

miją. Dabar jis gyvena Pečioroje, dirba oro uoste. Išsiskiriant mums įstrigo nuoširdūs linkėjimai ir ištarti žodžiai: „Tegyvuoja mūsų laisva Lietuva.“ Deja, jis savęs lietuviu nelaiiko, jo mentalitetas rusiškas, tačiau gimtoji šalis amžiams paliko pėdsaką jo širdyje.

TAUTIEČIAI, SUTIKTI TOLI NUO LIETUVOS

Visą naktį važiuavome traukiniu iki Komijos sostinės Syktyvkaro. Išlipę iš traukinio pajudėjome kitos mūsų maršruto stotelės – Kortkeroso miesto – link. Jame aplankėme keletą lietuvių. Pirmiausia apsilankėme pas Ireną Šeškūnaitę. Deja, lietuvė jau užmiršusi lietuvių kalbą, sunkiai serga. Ją išvežė iš Šiluvos miestelio kartu su mama, močiute ir broliu. Jų šeimos istorija tragiška. Tėtis buvo sušaudytas vienoje Baltarusijos stotyje. Jos šeima badavo, senelė numirė iš bado. Mama buvo pasodinta į kalėjimą trejiems metams už smulkią vagystę, nes pavogė iš tarybinio

Artūras Kvasilius, Tadas Kvasilius, Anatolijaus Smilingio žmona komė, Gražina Žukauskienė, Anatolijus Smilingis, Tomas Kazulėnas Kortkerose

ūkio sandėlio kibirą bulvių. Irena su broliu tada pateko į vaikų namus. Užaugę vaikų namuose jie grįžo į Lietuvą, bet giminės juos priėmė labai nesvetingai, jiems nepavyko įsikurti, todėl grįžo atgal į Rusiją. Irenos vyras – Aleksas Mingėla, irgi lietuvis, žemaitis iš Sedos rajono Barstyčių kaimo. Jo šeima taip pat buvo atvežta 1941 m.

Kortkerose gyvena vietos gyventojams gerai žinomas lietuvis Anatolijus Smilingis. Jis labai aktyvus, energingas, padeda norintiems statyti atminimo paminklus GULAG'o aukų atminimui. Dirba kultūros namuose, organizuoja ekskursijas į paties įkurtą etnografinį muziejų. Lietuvis žmona komė. Džiaugiamės jos nuveiktais darbais, saugomu tautos palikimu, papročiais, kultūrinio paveldu.

Anatolijus kartu su tėvais ir sesute 1941 m. buvo išvežtas iš Lietuvos. Tėtis buvo atskirtas nuo šeimos ir išsiųstas į lagerį Krasnojarsko srityje. Ten 1942 m. buvo sušaudytas. Kartu su mama ir sesute Anatolijus dirbo miško kirtimo darbus. Visi kentė badą. Kartą mama pavogė porą saujų avižų; už tai ją

nuteisė ir pasodino į kalėjimą. Po pusės metų ji mirė.

Pajudėjome Ust Lokčimo link. Apžiūrėjome paminklą, pastatytą lietuviams atminti. Sutvarkėme aplinką aplink paminklą, išplovėme menkaverčius medžius, krūmus.

Sutikome vietinę moterį, kuri, itin susidomėjusi mūsų veikla, pakvietė pasisvečiuoti. Gerdami arbatą klausėmės jos pasakojimo. Moteris puikiai žino Lietuvą, yra keletą kartų čia buvusi. Gyrė unikalų Vilniaus grožį, Lietuvos pažangą.

Pasisvečiavę pas vietinę moteriškę, išskubėjome aplankyti čia tebegyvenančių lietuvių. Lietuvį Vaclovą Zubį sutikome sunkiai besidarbuojantį darže. Deja, vyriškis jau ne itin geros sveikatos, sunkiai girdi. Jis buvo ištremtas iš Klaipėdos rajono Vėžaičių gyvenvietės kartu su tėvais 1941 m.

Lietuvis dirbo miško darbus, plukdė sielius, vėliau tapo tekintoju, suvirintoju. Gyvenvietėje yra susikūręs medžiotojų būrelis. Vaclovas – jo iniciatorius ir vadovas. Pasakojo, jog gyvenvietę supančiuose miškuose galima sutikti daugybę meškų.

Tvarkomas Ust Lokčimo memorialas

Ust Lokčime gyvenantys lietuviai Vaclovas Zubis (antras iš kairės) ir Genutė Rekošaitė-Golyševa (trečia iš kairės) su ekspedicijos dalyviais

Vaclovas negrižo į Lietuvą, nes sukūrė šeimą ir liko gyventi Ust Lokčime. Jis yra vedęs komių tautybės žmoną, turi tris vaikus.

Su Vaclovo pagalba aplankėme dar vieną lietuvę – Genutę Rekošaitę-Golyševą. Ji mus pasitiko namo prieangyje. Išgirdusi mus lietuviškai sveikinantis, pravirkto. Moteris puikiai kalba lietuviškai, išsaugojusi senovinę, nesudarkytą, tikrą lietuvių kalbą. Genutė išsidavė, jog lietuviškai paskutinį kartą šnekėjo tik 1982 m. Jos gyvenimo istorija tokia pat skaudi kaip ir kitų tūkstančių lietuvių, amžinai pasilikusių Sibire ir kitose Rusijos kalnimo bei tremties vietose. Genutę su šeima ištrėmė iš Raseinių rajono Žaiginių kaimo. Tremties vietoje mirus tėvams, ji pasiliko Rusijoje, sutiko būsimą vyrą komį. Kaip ir daugelis, lietuvė tremtyje dirbo miško kirtimo darbus, vėliau plovė šieną. Ust Lokčime gyveno iš viso 400–500 lietuvių, ten palaidota apie 60 lietuvių. Tačiau kapinės

buvo sunaikintos, praeitis liko tik artimųjų prisiminimuose. Per kapines buvo nutiestas kelias, pastatyti namai, sodinami daržai.

KOMIJOS RESPUBLIKOS TELEVIZIJOS DĖMESYS

Paskutinę dieną prieš dvejų parų kelionę traukiniu atgal į Lietuvą Syktyvkare apsilankėme vietinėje televizijoje. Su jos žurnalistais ekspedicijos vadovas G. Alekna bendradarbiauja jau daugelį metų. Pasikeitėme informacija, o mūsų veikla susidomėjęs vienos laidos redaktorius Vladimiras Krivcunas paėmė interviu, nufilmavo keletą epizodų – laida apie ekspediciją bus parodyta per pagrindinį Komijos sostinės televizijos kanalą.

Paskutinė gyvenvietė, į kurią užsukome prieš grįždami į namus, – Ežva. Čia aplan-

Tadas Kvasilius, Gintautas Alekna, Tomas Kazulėnas Ežvoje

kėme dar vieną – jau paskutinį mūsų kelyje – paminklą lietuvių atminimui įprasminti. Ant paminklo, vaizduojančio sukryžiuotus Gedimino stulpus, keliomis kalbomis užrašyta: „1941 m. tremtiniams.“ Netoliese, skleisdamas tirštus dūmų debesis ir aitrų kvapą, stovi celiuliozės fabrikas. Beje, prie jo statybos nemažai prisidėjo ir kaliniai. Tarp jų triūsė ir mūsų tautiečiai.

Kapinės – tai laikina sakralinė erdvė, kuri ilgainiui visai sunyks. Jas išsaugoti svarbu tiek, kiek jos išliks visuomenės atmintyje. Surinkta dokumentinė, vaizdo medžiaga, nuotraukos išliks ilgam.

DARBAI GRĮŽUS NAMO

Grįžę iš ekspedicijos, jos dalyviai važinės po Lietuvos mokyklas, švietimo įstaigas, organizuos fotografijų parodas, pasakos jaunimui apie skaudų mūsų tautos likimą ir patrauklia forma stengsis išreikšti savo

įspūdžius bei patirtį, įgytą ekspedicijos metu. Visa tai neabejotinai padės skatinti jaunimo ir visuomenės pilietiškumą, patriotines vertybes, taip pat padės daugeliui suvokti, kokių žiaurumų patyrė mūsų tautiečiai Komijos Respublikos lageriuose.

Ekspedicijos dalyvių išvyką į Komijos Respubliką rėmė parduotuvė „Armijai ir civiliams“, Šakių miesto savivaldybė, Rokiškio rajono savivaldybės Laisvės kovų įamžinimo komisija, taip pat privatūs rėmėjai – Ramūnas ir Birutė Garbaravičiai bei Albinas Vaičiūnas.

Tautiečiai, norintys pasiklausyti grįžusių ekspedicijos dalyvių pasakojimų apie lankytas kalinimo ir tremties vietas bei pamatyti nuotraukas ir kitą vaizdo medžiagą, gali kvieštis bendrijos „Lemtis“ narius į susitikimus. Maloniai lauksime kvietimų.

Lietuvių tremties istorija nelietuvio žvilgsniu

V. Башкуев, *Литовские спецпоселенцы в Бурят-Монголии (1948–1960 гг.)*, Улан-Уде, 2009, 298 с.

Nepastebimai praėjo daugiau nei du dešimtmečiai nuo tų laikų, kai griūvant Sovietų Sąjungai garsiai prabilta apie šioje šalyje sukurtą teroro sistemą bei jos padarinius Lietuvos gyventojams. Kelis dešimtmečius slopinta skaudū nukentėjusiųjų nuo sovietų represijų patirtis atsivėrė gausiu memuarinės literatūros antplūdžiu, sovietų slaptųjų tarnybų archyvų dokumentuose. Remdamiesi šiais liudijimais, istorikai entuziastingai ėmėsi tyrinėti sovietų Lietuvoje vykdyto teroro priežastis, apimtis ir padarinius. Dar praėjusio dešimtmečio viduryje buvo paskelbtos pirmosios apibendrinančio pobūdžio studijos šia tema¹. Tačiau po tokio energingo proveržio lietuvių istoriografijoje šiuo klausimu nusistovėjo savotiškas sąstingis, tebetrukantis iki šių dienų. Per pastarąjį dešimtmetį Lietuvoje nepasirodė nė vienos išsamesnės studijos, kurioje būtų nagrinėjami trėmimai ar kitos sovietų politinės represijos. Viena iš priežasčių, kodėl sumažėjo istorikų domėjimasis represijų problematika, be abejonės, buvo ta, kad faktografiniu atžvilgiu ji buvo gana nuodugnai atskleista ir nežadėjo naujų atradimų, juolab po to, kai iš pradžių gana atviros Rusijos archyvų durys Baltijos šalių ir užsienio tyrinėtojų pamažu pradėjo užsidarinti.

Didžioji dalis Rusijos šiuolaikinės istorijos tyrinėtojų, turinčių daugiau galimybių naudotis sovietų teroro sistemai tyrinėti reikalingais šaltiniais, reaguodami į kintančią politinę konjunktūrą taip pat ėmė vengti šios temos arba interpretavo ją pagal naują ideologinį užsakymą. Kita vertus, būtent rusiškoje akademinėje erdvėje per pastaruosius kelerius metus pasirodė reikšmingų darbų,

kuriuose nagrinėjami stalininės represijų mašinos aspektai, tiesiogiai palietę ir Lietuvos gyventojus. Pirmiausia minėtina 2005 m. pasirodžiusi V. Berdinskicho monografija². Joje mokslinė analizė išsiskiriantai derinama su nukentėjusiųjų prisiminimais, taip sukuriamas gana patrauklus pasakojimas ir daromos originalios išvados. Masinius trėmimus iš Baltijos šalių – jiems skirtas vienas monografijos skyrius – autorius vertina kaip vieną svarbiausių tų šalių sovietizavimo įrankių. Panašiai ši tema interpretuojama ir akademinio sąžiningumo dabartinės Rusijos istoriografijos kontekste išsiskiriančioje naujausioje J. Zubkovos studijoje³. Į šią gretą, atrodo, galima įrašyti ir pernai paskelbtą jauno istoriko iš tolimosios Buriatijos V. Baškujevio tyrimą, kuriame nagrinėjamas šiame krašte ne savo valia atsidūrusių lietuvių trėmtinių likimas.

Disertacijos pagrindu parengtoje knygoje atskleidžiama daugiau nei 4000 lietuvių trėmtinių, trimis ešelonais 1948 m. birželio pradžioje atgabentų į tuometinę Buriatijos-Mongolijos ASSR teritoriją, kančių istorija, užtrukusi daugiau nei dešimtmetį. Prieš pradėdamas pasakojimą autorius ne tik gana plačiai (net dviejuose skyriuose) aptarė stalininių represijų Baltijos šalyse interpretacijų raidą posovietinėje rusų istoriografijoje, bet ir atskleidė lietuvių istoriografijoje vyraujančią požiūrį į šią problemą. Tiesa, dėl kalbinio barjero jam buvo prieinami tik anglų kalba publikuoti lietuvių išeivijos autorių veikalai ir vos keletas po Nepriklausomybės atkūrimo Lietuvoje paskelbtų apžvalginio pobūdžio darbų. Galbūt dėl to lietuvių istoriografijoje vyraujanti stalininių represijų kaip tautos

genocido samprata ir jai pagrįsti pateikiami argumentai V. Baškujevui neatrodo pakankamai įtikinami. Anot jo, „svarbiausias argumentas prieš genocido koncepciją yra tai, kad teiginiai apie kažkokį ypatingą Baltijos tautų kankinystės vainiką iškrenta iš bendro stalininės diktatūros istorijos konteksto; daug metų trunkantys jos tyrimai neginčijamai įrodo, kad SSRS nebuvo nė vienos tautos, kuri nebūtų patyrusi didelių nuostolių dėl masinio teroro“ (p. 31). Savo abejonėms dėl genocido termino vartojimo tinkamumo pagrįsti autorius remiasi ir amerikiečių istoriku A. Rieberiu, teigiančiu, kad kalbant apie prievartines migracijas genocido terminą reikia vartoti ypač atsargiai, nes ne visais atvejais masiniai žmonių perkėlimai buvo valstybinės politikos, orientuotos būtent į fizinį naikinimą, dalis.

Kartodamas tokius Vakarų akademinėje erdvėje įsitvirtinusi, tačiau gana paviršutiniška genocido samprata pagrįstus aiškinimus, V. Baškujevas visiškai ignoruoja ne mažiau įtikinamus totalitarizmo teorijos klasikų teiginius apie nacių režimo prigimtį, kuriuos dalis jaunosios kartos Lietuvos istorikų dažnai vartoja ir sovietinio totalitarizmo specifikai paaiškinti. Pavyzdžiui, pirmąjį V. Baškujevo argumentą akivaizdžiai kvestionuoja H. Arendt pastebėjimas, kad totalitarinių režimų atstovai ir savo gimtojoje šalyje elgiasi tarsi svetimšaliai užkariautojai: pagal savo ideologinę doktriną naikina sociopolitinę šalies struktūrą. Vienintelis skirtumas tarp nacių ir sovietų buvo tas, kad pirmieji šį darbą – sunaikinti rasiškai netinkamus vokiečius – planavo padaryti pabaigoje, o sovietai savąjį tautos naikinimo modelį pirmiausia išbandė ant rusų kailio. Tai lėmė skirtingos nacių ir sovietų ideologinės nuostatos bei nevienodos geopolitinės sąlygos. Dėl tų pačių priežasčių sovietams niekada nereikėjo nužudyti visų kurios nors grupės narių. Milžiniška teritorija su

atšiauraus klimato, retai apgyventais regionais suteikė sovietams kur kas palankesnes galimybes išvengti tiesioginio žudymo, dalį režimui pavojingo visuomenės elemento tiesiog izoliuojant ir sukuriant jam tokias sąlygas, kuriomis išgyventi buvo labai sunku. Be to, sovietų ideologija pabrėžė socialinę žmogaus prigimtį, kurią – priešingai nei biologinę – galima keisti⁴.

Abejodamas Lietuvos istorikų vartojamos genocido koncepcijos pagrįstumu, autorius, deja, nenurodo aiškių savo tyrimo teorinių prielaidų. Iš svarstymų įvadinėje knygos dalyje galima susidaryti įspūdį, kad jo pasiūlytas mikroistorinis sovietinių trėmimų tyrimo būdas, pagrįstas tyrinėtojams iki šiol mažai prieinamų regioninių archyvų medžiaga, savaime leistų padaryti adekvatesnes išvadas apie „prievartinių migracijų“ pobūdį. Nors knygoje gana plačiai naudojami anglų kalba išleisti lietuvių tremtinių atsiminimai ir autorius užfiksuoti Buriatijoje likusių gyventi lietuvių žodiniai liudijimai, pagrindinis tyrimo šaltinis yra Buriatijos Autonominės Respublikos VRM Informacijos centre saugomas šios ministerijos struktūroje buvusio specialiųjų gyvenviečių skyriaus archyvinis fondas bei medienos pramonės tresto „Burmongolles“ dokumentacija.

V. Baškujevo naudojami šaltiniai ir jo pasirinkta aiškiai apibrėžta, nedidelė geografinė erdvė iš tikrųjų yra gana perspektyvūs metodologiniai įrankiai. Mat vietinių sovietų valdymo institucijų atstovai, viena vertus, buvo arčiau gyvenimo kasdienybės, kita vertus, nebuvo taip gerai įvaldę ideologinių jos interpretavimo priemonių, todėl jų dokumentuose galima rasti kur kas daugiau realios tikrovės apraiškų. Tokių šaltinių privalumai atsiskleidžia jau pirmajame antrosios dalies skyriuje, kur atkuriamas dvi savaites trukusi lietuvių tremtinių kelionė iš Panevėžio geležinkelio stoties į paskirstymo taškus Buriatijoje-Mongolijoje.

Lygindamas visų trijų ešelonų viršinių raportus apie kelionės eigą, autorius pastebėjo, kad vienas iš jų akivaizdžiai skiriasi nuo kitų dviejų, nes jame detaliam aprašomoms kelionės metu iškilusios problemos: chuliganiškas konvojaus komandos elgesys, daugumos tranzitinių stočių administracijos abejingumas maitinimo organizavimui ir t. t. Todėl jis padarė visiškai pagrįstą išvadą, kad kituose dviejuose raportuose šios problemos paprasčiausiai buvo nutylėtos (p. 75), pasinaudojant ataskaitos apie sklandžiai įvykdytą operaciją matrica.

Akivaizdus disonansas tarp aukštesniųjų valdymo institucijų parengtų instrukcijų ir realios tikrovės iškyla ir kituose šios dalies skyriuose, kur aprašomas tremtinių apgyvendinimo, jų (ne)maitinimo, medicininio (ne)aptarnavimo organizavimas ir „darbinis išnaudojimas“. Skaitant SSRS MVD, Miško ir popieriaus pramonės ministerijos nurodymus atitinkamų institucijų vietos padalinių vadovams, kuriuose buvo reikalaujama tinkamai pasirūpinti atvykstančio „speckontingento“ apgyvendinimu ir užtikrinti būtiniausias paslaugas, gali susidaryti įspūdis, kad valdžia iš tikrųjų stengėsi užtikrinti gyvybinius tremtinių poreikius. Tačiau autoriaus gausiai cituojami realią padėtį tyrusių įvairių komisijų dokumentai patvirtina teiginį, jog tremtinių išgyvenimu rūpintasi minimaliai. Labiau pasisekė tiems, kurie buvo sugrūsti į medinius barakus, tačiau nemaža dalis buvo apgyvendinti laikinose palapinėse arba žeminėse. Vien tai, kad, kaip teigia autorius, tremtinių priėmimu rimtai pradėta rūpintis tik 1948 m. gegužės viduryje, t. y. likus vos trimis savaitėms iki jų atvykimo, liudija geriausiu atveju atmestinę režimo požiūrį į šią problemą.

Nors autorius dėl apgailėtinos tremtinių padėties linkęs daugiausia kaltinti vietos medienos pramonės įmonių direktorius

ar sovietinius „prekybos bonzas“, kai kurie jo pateikiami faktai rodo, jog ir aukštesniosios valdžios institucijos ne tik pro pirštus žiūrėjo į tai, kad jų nurodymai nevykdomi, bet ir pačios blokavo iniciatyvas pagerinti tremtinių gyvenimo sąlygas. Ypač iškalbingas knygoje minimas atvejis, kai 1951 m. pradžioje Buriatijos-Mongolijos ASSR saugumo ministras kreipėsi į respublikos partinę vadovybę, prašydamas padėti pagerinti „speckontingento“ gyvenimo sąlygas. Po šio kreipimosi tremtinių apgyvendinimo problema ne tik nebuvo išspręsta, bet kai kur netgi dar labiau paastrėjo (p. 97). Iki šeštojo dešimtmečio vidurio vietos administracija nesiėmė jokių realių veiksmų, kad padėtų tremtiniams spręsti jų būsto klausimą. Priešingai, buvo daromos kliūtys pačių tremtinių iniciatyvai savarankiškai pasirūpinti būstu, neleidžiama panaudoti perpildytuose sandėliuose pūvančių rąstų individualių namų statybai.

Ko gero, įdomiausia ir geriausiai pavykusi yra trečioji knygos dalis, kurioje atkuriamas lietuvių tremtinių gyvenimo kasdienybė, jų nuotaikos ir santykis su nauja tikrove. Tai daroma remiantis išlikusiais dokumentais, kuriuose užfiksuoti MVD–MGB vykdyto tremtinių gyvenimo agentūrinio-operatyvinio stebėjimo metu gauti duomenys, taip pat remiantis buvusių tremtinių atsiminimais ir MVD–MGB sulaikytos tremtinių korespondencijos fragmentais. Beje, būtent tremtinių susirašinėjimo iliustracijos detalesnės analizės bene labiausiai trūksta šios dalies pirmajame skyriuje, kur detaliam apibūdinta „specialiųjų gyvenviečių“ ir jų gyventojų kontrolės sistema. Šis klausimas yra labai svarbus, nes turint konkrečius duomenis apie tremtinių laiškų kontrolę būtų galima patvirtinti arba paneigti prielaidą, jog sovietų režimas siekė kuo labiau izoliuoti tremtinius nuo išorinio pasaulio. Dabar tegalima daryti prielaidą, kad siekdamas neutralizuo-

ti galimą neigiamą tremtinių įtaką tėvynėje likusiems artimiesiems sovietų režimas daugiau dėmesio skyrė tremtinių siunčiamiems nei jų gaunamiems laiškam.

Šią prielaidą patvirtina ir knygoje daroma išvada, jog lietuviai tremtiniai Buriatijoje-Mongolijoje, panašiai kaip ir kitose tremties vietose, buvo politiniu atžvilgiu pats nelajaliausias „speckontingentas“. Pasak autoriaus, dauguma MGB pažymų apie agentūrinio-operatyvinio darbo padėtį lietuvių gyvenamose teritorijose prasidėdavo tokia standartine fraze: „Iš agentūros gautų duomenų analizė rodo, kad didelė specialiai apgyvendintųjų lietuvių dalis dėl anksčiau išsisknijusių priešišku Sovietų Sąjungai įsitikinimų ir toliau reiškia antisovietinį požiūrį į mūsų šalyje vykdomas priemones, skleidžia propagandą apie būsimą Amerikos karą su SSRS, garbina kapitalistinę santvarką, atlieka religines apeigas“ (p. 188). Tai taip pat patvirtina tezę, jog tremtiniai nebuvo atsitiktinai į sovietinės represijų mašinos girtas patekusių asmenų kategorija, o sąmoningiausia tautos dalis, kurios sunaikinimas ar bent izoliavimas buvo vienas pirmųjų sovietinio genocido programos uždavinių.

Įdomu ir tai, jog kai kuriuose sovietų saugumo agentų pranešimuose fiksuojama tremtinių nuostaba dėl to, kad vietos gyventojai visiškai susitaikę su esama padėtimi, dėl jiems daromo propagandos poveikio ir netgi noras skleisti tarp jų kitokią politinę filosofiją. Pavyzdžiui, tremtinys Mečislovas Orvidas agentui pareiškęs taip (p. 121): „Jei būtų galimybė, aš atiduočiau viską, ką turiu, likčiau su vienu švarku ir eičiau po kaimus, kalbėdamas žmonėms tiesą. Čia liaudis, ypač kolūkiečiai, yra akli, jiems įkaltė į galvą vieną žmogų, jie juo tiki, o patys sėdi alkani ir nuogi.“ Visiškai suprantama, kad tokios tremtinių nuotaikos negalėjo nekelti susirūpinimo režimo atstovams,

todėl ir siekta maksimaliai apriboti tremtinių bendravimą su vietos gyventojais. Dėl knygoje aprašytos griežtos tremtinių judėjimo kontrolės jų ryšiai su vietiniais ir kitų tautybių tremtiniais buvo labai silpni, o tremtinių gyvenvietės priminė nuo išorinio pasaulio izoliuotas bazes, kuriose tik sezoninių darbų metu atsirasdavo daugiau vietinių tautybių darbininkų. Galbūt dėl to autoriui nepavyko įvykdyti vieno iš įvade išsikeltų uždavinių, t. y. apibūdinti lietuvių tremtinių santykius su vietos gyventojais ir kitų „speckontingentų“ atstovais (p. 18). Nors tokių santykių, atrodo, beveik nebuvo, tačiau egzistavo požiūriai vienu į kitus, kuriuos autorius galėjo kiek atidžiau panagrinėti. Lietuvių vertinimai gana gerai atsiskleidžia agentų pranešimuose, o eilinių vietos gyventojų laikysena lietuvių tremtinių atžvilgiu taip ir lieka neaiški. Vis dėlto būtų įdomu sužinoti, kaip visiškai kitokios civilizacinės patirties žmonių atsiradimą vertino buriatų bendruomenė, ar skyrėsi jų požiūris nuo daugiausia rusų tautybės valdininkų atvirai demonstruojamos paniekos „liaudies priešams“.

Sovietų režimo bendrą požiūrį, kad lietuvių nacionalistai yra pavojingiausi sistemos priešai, akivaizdžiai rodo ir po J. Stalino mirties pradėto tremtinių išlaisvinimo dinamika. 1953 m. sausio 1 d. tremtiniai lietuviai sudarė vos 4 proc. bendro tremtinių skaičiaus, o 1957 m. sausio 1 d. tarp tremtyje likusių žmonių jie sudarė jau beveik trečdalį⁵. Panašios tendencijos pastebimos ir Buriatijoje-Mongolijoje. 1958 m. sausio 1 d. čia dar buvo 1236 lietuviai, 930 ukrainiečių ir 476 moldavai, o iki tol didelę „speckontingento“ dalį šioje respublikoje sudarę vokiečiai ir vadinamieji vlasovininkai statistinėse suvestinėse nebeminimi jau nuo 1956 m. (p. 289–295). Lietuvių išlaisvinimo proceso lūžis įvyko tik 1958 m. pabaigoje – tada Buriatijoje-Mongolijoje liko 213 lietuvių. Taip

baigėsi dešimtmetį užtrukusi prievartinė lietuvių odisėja Buriatijoje, kurios balansas buvo tragiškas: beveik pusantro tūkstančio 1948 m. pavasarį Buriatiją-Mongoliją pasiekusių tremtinių iki 1958 m. pavasario neišgyveno, o daugumos grįžusiųjų fizinė ir dvasinė sveikata buvo smarkiai sužalota.

Apibendrinant reikėtų pažymėti, kad V. Baškujevo parengta studija pasižymi akademinio kruopštumu ir atveria naujus

įdomius šaltinius; nors ji ir stokoja tvirtesnio teorinio pagrindo, tačiau yra svarbi nagrinėjant lietuviškąją sovietinio teroro patirtį. Belieka tikėtis, kad ši studija paskatins Lietuvos istorikus grįžti prie tremties temos, kuri dar nėra visapusiškai atskleista ir laukia tyrinėtojų, pasiryžusių ieškoti naujų šaltinių ar kitaip perskaityti jau esamus.

Arūnas Streikus

Nuorodos

¹ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 m.*, Vilnius, 1996; E. Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*, Vilnius, 1996.

² В. Бердинских, *Спецпоселенцы. Политическая ссылка народов Советской России*, Москва, 2005.

³ Е. Зубкова, *Прибалтика и Кремль*, Москва, 2008.

⁴ Plačiau apie sovietinio genocido problemą žr. B. Gailius, *Partizanai tada ir šiandien*, Vilnius, 2006, p. 180–196.

⁵ Skačiuota pagal A. Anušausko pateiktus duomenis. Žr. A. Anušauskas, op. cit., p. 395.

Genocido aukų muziejui perduotos Jono Žemaičio-Vytauto regalijos

2009 m. minėjome Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) įkūrimo ir LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos priėmimo 60-ąsias metines. Todėl neatsitiktinai 2009-ieji buvo paskelbti LLKS metais. Tačiau pernai buvo minimos ir dar dvi laisvės kovų istorijai reikšmingos datos – LLKS Tarybos prezidiumo pirmininko gen. Jono Žemaičio-Vytauto 100-osios gimimo ir 55-osios žūties metinės. Lietuvoje vyko ne vienas šioms metinėms skirtas renginys.

2009 m. kovo 15 d., minint J. Žemaičio-Vytauto 100-ąsias gimimo metines, Palangos m. savivaldybės taryba suteikė šiame

mieste gimusiam partizanų generolui miesto garbės piliečio vardą. Garbės piliečio regalijos – paausuotas garbės piliečio ženklas su miesto herbu – buvo įteiktos J. Žemaičio dukterėčioms Aušrai Marijai Vilkienei ir Rūtai Kotrynai Juškaitei. Jau iškilmingo renginio metu vyriausiojo Lietuvos partizanų vado dukterėčios pažadėjo, kad dėdei skirtos garbės piliečio regalijos bus perduotos Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) Genocido aukų muziejui. Šis jų pažadas buvo ištesėtas lapkričio 26 d. minint J. Žemaičio-Vytauto 55-ąsias žūties metines. Tą dieną Genocido

*Jonui Žemaičiui-Vytautui skirtas paausuotas
Palangos miesto garbės piliečio ženklas*

Palangos miesto garbės piliečio ženklų miniatiūra

Vyčio Kryžiaus 1-ojo laipsnio ordinas, kuriuo Jonas Žemaitis-Vytautas po mirties apdovanotas 1997 m.

Brigados generolo antpečiai, suteikti Jonui Žemaičiui-Vytautui po mirties 1998 m.

aukų muziejus vilniečius ir miesto svečius pakvietė nemokamai apsilankyti ir pagerbti vyriausiąją Lietuvos partizanų vadą jo atminimui skirtoje buvusio KGB kalėjimo kameroje. Vakare muziejaus Konferencijų salėje buvo rodomas dokumentinis filmas „Ketvirtasis prezidentas“, pasakojantis J. Žemaičio-Vytauto gyvenimo istoriją. Prieš filmo peržiūrą renginyje dalyvavusi partizanų generolo dukterėčia A. M. Vilkienė ir perdavė muziejaus direktoriui Eugenijui Peikšteniui J. Žemaičiui skirtas Palangos miesto garbės piliečio regalias.

Lapkričio 27 d. muziejuje lankėsi J. Žemaičio-Vytauto žūties metinių minėjimo, vykusio prie Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerijos, dalyviai. Vilnietė Inga Staišiūnienė perdavė muziejui Vyčio Kryžiaus 1-ojo laipsnio ordina, kuriuo J. Žemaitis buvo apdovanotas 1997 m. Šį apdovanojimą iki savo mirties 2008 m. rugpjūčio mėn. sau-

gojo vienintelis J. Žemaičio sūnus Laimutis Žemaitis. Jam mirus, visos šeimos relikvijos atiteko I. Staišiūnienei – L. Žemaičio velionės žmonos dukrai. I. Staišiūnienė, pasitarusi su J. Žemaičio dukterėčiomis, nutarė šį ordina ir 1998 m. J. Žemaičiui po mirties skirtą brigados generolo laipsnį liudijančius antpečius taip pat dovanoti Genocido aukų muziejui. Tad dabar šiame muziejuje saugomi visi svarbiausi J. Žemaičiui-Vytautui po mirties skirti apdovanojimai. Beje, 2009 m. Lietuvos Respublikos Seimas priėmė deklaraciją, kuria LLKS Tarybos prezidento pirmininkas J. Žemaitis-Vytautas nuo 1949 m. vasario 16 d. LLKS Tarybos Deklaracijos priėmimo iki savo mirties 1954 m. lapkričio 26 d. pripažintas kovojančios prieš okupaciją Lietuvos valstybės vadovu, faktiškai vykdžiusiu Respublikos Prezidento pareigas.

Vilma Juozevičiūtė

Kompaktinė plokštelė „Virtualusis GULAG'o muziejus“ pristatyta Lietuvoje

Kompaktinė plokštelė „Virtualusis GULAG'o muziejus“

2009 m. gruodžio 2 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) Genocido aukų muziejaus Konferencijų salėje pristatyta Sankt Peterburgo mokslinio informacinio centro „Memorialas“ parengta kompaktinė plokštelė „Virtualusis GULAG'o muziejus“. Į renginį, kurį organizavo LGGRTC kartu su Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerija ir Lietuvos Respublikos generaliniu konsulatu Sankt Peterburge, atvyko mokslinio informacinio centro „Memorialas“ direktorė Irina Fligė ir redaktorė Tatjana Pritykina. Vakaro dalyviams buvo pristatytas penktus metus vykdomas projektas, kuriuo siekia-

ma vienoje virtualiojoje erdvėje sujungti įvairiuose Rusijos ir kitų šalių muziejuose saugomą ir eksponuojamą medžiagą sovietinių represijų tema. Pernai išleista kompaktinė plokštelė apibendrina iki šiol nuveiktus darbus ir visą sukaupą informaciją.

Plokštelė susideda iš kelių dalių. Muziejų registre pristatoma apie šimtas Rusijos, Lietuvos, Ukrainos ir kitų šalių muziejų, kurių eksponatai ar fondai atspindi sovietinių represijų laikotarpį. Lietuvai atstovauja septyni muziejai. Vienas iš jų – Genocido aukų muziejus, įsikūręs Vilniuje, buvusiuose KGB rūmuose. Su pačia daugiau nei 3600 eksponatų kolekcija supažindinama kitoje kompaktinės plokštelės dalyje, kuri ir vadinasi „Virtualusis GULAG'o muziejus“. Trečiojoje dalyje „GULAG'o ir teroro erdvė“ pristatomi nemuziejiniai eksponatai – masinių kapaviečių, lagerių infrastruktūros likučių, kitų GULAG'o atspindžių Rusijos kraštovaizdyje fotografijos, pateikiamas šiandien Rusijoje žinomų masinio palaidojimo vietų sąvadas „Teroro nekropolis“.

Kompaktinėje plokštelėje sukaupta informacija be galo naudinga visiems, kurie domisi istorija ir sovietinio totalitarinio režimo nusikaltimais. Pristatydama plokštelę, I. Fligė sakė, kad „Virtualiojo GULAG'o muziejaus“ projektas tęsiamas toliau, informacija renkama ir pildoma kasdien. Tai nėra lengva, nes muziejų, kuriuose saugoma sovietinių represijų laikotarpį atspindinti medžiaga, yra tikrai nemažai, jie įsikūrę įvairiose šalyse, tad mokslinio informacinio

Irina Fligė (kairėje) ir Tatjana Pritykina Genocido aukų muziejaus Konferencijų salėje pristato kompaktinę plokštelę „Virtualusis GULAG'o muziejus“

centro „Memorialas“ darbuotojams tenka nemažai pavargti, kol surenka informaciją apie atskirus eksponatus. I. Fligė pasidžiaugė sėkmingu bendradarbiavimu su Lietuvos muziejais, kurių darbuotojai noriai talkina projekto rengėjams. Auditorijai buvo įdomu išgirsti ir apie Rusijos gilumoje, buvusių sovietinių kalėjimų ir lagerių vietose, įsikūrusius muziejus, apie kuriuos taip pat pateikiama žinių šioje kompaktinėje plokštelėje.

T. Pritykina supažindino susirinkusiuosius su leidybos mokslinio informacinio centro „Memorialas“ projektais ir naujais leidiniais. Pristatymo dalyviai pateikė nemažai klausimų, tad net ir pasibaigus renginiui niekas neskubėjo skirstytis ir toliau gyvai bendravo su viešniomis iš Sankt Peterburgo.

Vilma Juozevičiūtė

Mykolo Dirsės tapybos darbų paroda

Mykolo Dirsės tapybos darbų paroda

2010 m. vasario 12 d. Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso Konferencijų salėje visuomenei pristatyta partizaninio judėjimo dalyvio, politinio kalinio, tautodailininko Mykolo Dirsės tapybos darbų paroda, skirta Lietuvos valstybės atkūrimo dienai.

Parodos atidaryme dalyvavo jauniausia M. Dirsės dukra Audronė Dirsytė-Vinogradovienė, Lietuvos Respublikos Seimo narė, Nacionalinio saugumo ir gynybos komiteto pirmininkas Arvydas Anušauskas, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, vienas iš parodos organizatorių, visuomenininkas Romas Petras Šaulys ir kiti svečiai.

M. Dirsė nuo pirmųjų pokario dienų įsitraukė į partizaninį judėjimą. „Jis buvo Vyčio apygardos Perkūno būrio ryšininkas. Vienos akcijos metu veždamas į Kauną informaciją, Mykolas buvo suimtas. Jį tardė pats Nachmanas Dušanskis. Visi, kurie tai patyrė, iki šiol prisimena jo tardymo metodus. Tačiau jaunas vyras nepalūžo, kankinimus ištvėrė ir partizanų neišdavė. M. Dirsei buvo skirta aukščiausia bausmė – 25 metai tremties Magadano srityje“, – parodos atidaryme pasakojo T. B. Burauskaitė.

Pasak A. Anušausko, į parodą susirinko tie, kuriems svarbi praeitis, istorija: „Kai į mane kreipėsi visuomeninės organizacijos „SOS Vepriuose“ vadovas R. P. Šaulys ir

Parodos atidaryme. Iš dešinės: Romas Petras Šaulys, Nijolė Sadūnaitė, Mykolo Dirsės dukra Audronė Vinogradovienė, Vytautas Miliauskas

pasiūlė eksponuoti M. Dirsės paveikslus, aš šių darbų nebuvau matęs, bet buvau įsitikinęs, kad jie turi būti išsaugoti. Manau, kad šią parodą vertėtų parodyti ir kituose miestuose, nes žmonėms svarbu pamatyti, kas joje perteikta.“

Dvasingą ir taurų žmogų prisiminė ir R. P. Šaulys. Jis pacitavo išlikusius M. Dirsės laiškus, kuriuose išsakyta daug skaudžių minčių: „Trūksta palaikančių žmonių, kuriems pokario tematika yra brangi. O ši tema – viena skaudžiausių mūsų tautai. Rusiška, bolševikų okupacija padarė neišmatuojamą žalą mūsų tautai, o jos pėdsakai tebėra žmonių sąmonėje.“

Mykolas Dirsė-Algis gimė 1929 m. Ukmergės rajono Miškinių kaime. Mokėsi Raguvėlės žemės ūkio mokykloje. 1944 m. sovietams antrą kartą okupavus Lietuvą, įsitraukė į pasipriešinimo veiklą. 1948 m. penkeriais metais „pasijauninęs“, kad negrėstų

šaukimas į okupacinę armiją, įstojo į Kauno dailės mokyklą. Tų pačių metų spalio 13 d. suimtas už ryšius su partizanais, nuteistas 25 metams, kalintas Magadano lageryuose. 1955 m. iš lagerio paleistas į tremtį. Gyveno Magadane, dirbo statybose dailininku, dažytoju.

Į Lietuvą grįžo 1957 m. Nuo 1961 m. gyveno Panevėžyje. 1965–1985 m. – Pieno kombinato dailininkas. Laisvalaikiu tapė, daugiausia religinio turinio paveikslų kopijas bažnyčioms. Parodose dalyvavo nuo 1983 m., nuo 1998 m. piešė pokario tema.

Prasidėjęs atgimimui, M. Dirsė rūpinosi įamžinti žuvusių bendražygių atminimą. Jo rūpesčiu Ukmergės rajono Taujėnų seniūnijos Lėno miestelyje ir jo apylinkėse buvo pastatyta paminklų Vyčio apygardos partizanų palaidojimo ir žūties vietose. Daugelio jų projektus ruošė pats M. Dirsė. 1998 m. jam suteiktas lais-

Vieni iš parodos organizatorių Arvydas Anušauskas ir Romas Petras Šaulys

vės kovų dalyvio statusas. M. Dirsė mirė 2008 m. Panevėžyje.

Didelę dalį gražiausių savo gyvenimo metų paaukojęs ginkluotai kovai, prievartiniam įkalinimui ir gyvenimui toli nuo Lietuvos, tapybos darbuose M. Dirsė įamžino savo prisiminimus, skaudžius ir tragiškus Tėvynės išgyvenimus, netektis, kurias patyrė visa tauta. Paveiksluose vaizduojamos partizanų atokvėpio valandėlės, kovų momentai ir tragiškos žūtys. Keliuose darbuose įamžinta ir politinių kalinių dalia – sunkus darbas, kančios, nenumaldomas Tėvynės ilgesys, kurį patyrė ir pats autorius, daugelį metų kalintas Magadano lageriuose. Vyres-

niosios kartos lankytojams paroda primins, o jaunimui – papasakos apie skaudžius XX a. vidurio Lietuvos istorijos puslapius.

Parodoje buvo eksponuojama 30 tapybos darbų, kuriuos 2009 m. M. Dirsės artimieji padovanojo Genocido aukų muziejui. Paroda jau parodyta Panevėžyje, Ukmergėje, Anykščiuose, Utenoje, kituose Lietuvos miestuose.

M. Dirsės našlei Genovaitei Dirsienei ir R. P. Šauliui buvo įteikti LGGRTC Padėkos raštai.

Tomas Kazulėnas

Genocido aukų muziejuje – nauja paroda

Daug laiko prabėgo nuo tų dienų, kai audringi atgimimo mitingai sutraukdavo tūkstantines minias. 2010 m. kovo 11 d. minėjome Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo dvidešimtmetį. Ta proga muziejai, archyvai, kitos institucijos parengė ir Lietuvos visuomenei pristatė ne vieną naują parodą. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Genocido aukų muziejus prisidėjo prie šventinių renginių programos parengdamas fotografijų parodą „Atgimimo mitingai: žvilgsnis iš kitos barikadų pusės“. Ši paroda šiek tiek išsiskiria iš bendro panašių parodų konteksto, nes tautos atgimimas joje perteiktas sovietinio saugumo akimis. Vietoj įprastų fotografijos meistrų darbų šiuokart muziejaus Konferencijų salėje buvo eksponuojamos KGB darbuotojų darytos ir rinktos fotografijos. Jų fonui dailininkė Ieva Vedeikaitė parinko vos regimus įvairių sovietinio saugumo blankų, dokumentų fragmentus, KGB spaudus, taip dar labiau paryškindama visuotinio sekimo ir kontrolės įspūdį.

XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje, atsikratę daugelį metų kausčiusios baimės ir minties, kad gali būti sekami, Lietuvos žmonės gyveno Laisvės ir Nepriklausomybės viltimi. Visoje šalyje vyko mitingai, kitos valdžios nekontroliuojamos akcijos. Tačiau ne visi į mitingus ėjo vedami pakilių jausmų: nesankcionuotų mitingų ir susibūrimų dalyvius sekė budri KGB akis. Yra žinoma, kad KGB darbuotojai nusirašė visų plakatų, kurie buvo iškelti viename pirmųjų Sąjūdžio mitingų Katedros aikštėje, tekstus. Jie stropiai registravo visus mitingus ir piketus,

rengė planus ir braižė schemas, kaip vaikyti žmones Vingio parke, Katedros aikštėje ir kitur. Tačiau, pasikeitus politinėms aplinkybėms, jėga nebebuvo vartojama. Nors KGB darbuotojai nesiėmė vaikyti mitinguotojų, bet užrašinėjo jų kalbas, plakatų tekstus, registravo dalyvių skaičių ir, kad vėliau galėtų nustatyti žmonių tapatybę, fotografavo. Dalį įvairių susibūrimų fotografijų KGB gaudavo ir iš kitų asmenų ar žinybų, pavyzdžiui, laikraščių redaktoriai ar ELTA perduodavo fotokorespondentų darytas nuotraukas. Ilgainiui KGB sukaupe didelę nuotraukų kolekciją. Jose įamžinti aktyvesni mitingų dalyviai buvo numeruojami, nustatoma, kas jie tokie. Galima tik įsivaizduoti, kas būtų laukę tų žmonių, jei tautos atgimimą būtų pavykę užgniaužti...

Į galingą sąjūdį susivienijusi Lietuva atkūrė nepriklausomą valstybę. KGB darbuotojai 1991 m. rugpjūtį išsikraustė iš rūmų Gedimino prospekte, o jų darytos ir rinktos nuotraukos liko. Liko, kad liudytų istoriją. Jos buvo laikomos dideliuose ruduose vokuose, ant kurių užrašytos pavardės rusų kalba – „Draugui Vozbutui“, „Draugui A. Jevtejevui“ ir pan. – aiškiai rodė, kuriam KGB darbuotojui buvo skirtos. Toje kolekcijoje – nuotraukos iš įvairiausių susibūrimų: 1988 m. birželio 14 d. mitingo Katedros aikštėje, tų pačių metų liepos 26 d. mitingo prie Nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos, 1989 m. vasario 10 d. mitingo prie Vilniaus m. tarybos vykdomojo komiteto ir t. t. Nuotraukos ne vien iš Vilniaus – ant vokų mirga Kauno, Klaipėdos, Kapsuko (dab. Marijampolės) ir kitų miestų vardai. Kai kuriose jų mitingų

Parodos fragmentas

dalyviai sunumeruoti, surašytos jų pavardės ir įvairios pastabos. Antai vienoje iš nuotraukų greta pirmu numeriu pažymėto ekonomisto, būsimo Kovo 11-osios Nepriklausomybės Akto signataro Arūno Degučio pavardės nurodyta, kad jis jau žinomas KGB darbuotojams kaip „nacionalistas“. Mokslų akademijos Puslaidininkių fizikos institute dirbantį Tautvydą Lideikį KGB darbuotojai pirmą kartą įsidėmėjo dar 1988 m. birželio 14 d. mitinge Katedros aikštėje ir tai pažymėjo aprašydami kito mitingo, vykusio po savaitės prie Aukščiausiosios Tarybos rūmų, nuotrauką. O kiek kartų įvairiose nuotraukose pažymėtas Lietuvos laisvės lygos lyderis Antanas Ter-

leckas, turbūt ir suskaičiuoti būtų sunku... Tačiau KGB nuotraukose įamžinti ne vien aktyvūs visuomenės veikėjai, būsimi politikai ar disidentai – jose be galo daug eilinių, paprastų žmonių. Būtent jų drąsa ir vienybė padėjo iškovoti ir apginti Laisvę.

Rengdami šią parodą, Genocido aukų muziejaus darbuotojai nesiekė atkurti chronologinės įvykių sekos, jie tiesiog norėjo parodyti žmones, kurių bijojo ir kuriuos slapta sekė KGB. Galimas dalykas, kad kurioje nors nuotraukoje parodos lankytojai atpažino savo draugus, pažįstamus, save...

Vilma Juozevičiūtė

Dimitrijaus Vyšomirskio fotografijų paroda „GULAG'o pėdsakai“

2010 m. kovo 19-ąją, minint Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo dieną, Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso Konferencijų salėje atidaryta Dimitrijaus Vyšomirskio fotografijų paroda „GULAG'o pėdsakai“.

Parodos atidaryme dalyvavo Lietuvos Respublikos Seimo narys, buvęs Palangos m. savivaldybės meras Pranas Žeimys, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, Palangos viešosios bibliotekos direktorius Kęstutis Rudys ir kiti svečiai.

Lenkų kilmės D. Vyšomirskis gimė 1958 m. lapkričio 3 d. Žitomiro mieste, Ukrainoje, nuo 1961 m. gyvena Karaliaučiuje. Jo tėvas Vitalijus Vyšomirskis prieš mirtį papasakojo sūnui apie senelį Stanislavą Vyšomirskį, represuotą 1939 m. Kaip laisvas fotomenininkas D. Vyšomirskis dirba įvairių laikraščių fotoreporteriu, yra Rusijos fotografų asociacijos narys, daugelio konkursų laureatas. D. Vyšomirskį garsina parodos „Armėnijos sielvartas“ (1989), „GULAG'o pėdsakai“ (1991), „Laukiu atgailos“ (1998), „Karaliaučiau, atleisk“ (2007).

Atlaisvėjus KGB varžtams, 1989 m. D. Vyšomirskis nutarė apžiūrėti sovietinius lagerius ir šachtas. Tuskulėnuose pristatytos fotografijų parodos kelionę jis pradėjo nuo Kolymos, kurios niūrią šlovę išgarsino A. Solženicynas. Tūkstančiams rusų ir kitų tautybių žmonių ji tapo negailastinga žeme. Kartą per metus čia trumpam atšylantis įšalas atidengia palaikus tų, kuriuos beprotiška sovietinė prievartos

sistema vertė kasti auksą, šviną ir varį. Jei kas iš Kolymos sugrįždavo, tai tik fiziškai ir psichiškai suluošintas. Vėliau fotografas skrido į Archangelsko sritį. Ten surado Trešylovo kaimą, kuriame gyveno lenkai, po 1939 m. rugsėjo 17 d. „gavę teisę“ taigoje kurti laimingo pasaulio viziją. Kitoje Kožos ežero pusėje buvo Chaborovo kaimas, kur Josifo Stalino ir komunizmo garbei mišką kirto vokiečiai. Istorija mėgsta paradoksus: šiandien prie Kožos ežero nebegyvena niekas – tik vasarą malūnsparniai čia atskraidina į darbą žvejus. Trečioji kelionė fotografą nuvedė į Murmansko apylinkes, Kolos pusiasalį, – ten, Gakmano tarpeklyje, D. Vyšomirskis rado buvusį lagerį, kuriame tarp geležies rūdą išgavusių belaisvių buvo ir lenkų tautybės žmonių.

Pusanтро mėnesio trukusią kelionę D. Vyšomirskis organizavo savo iniciatyva, tiksliai nežinodamas senelio žūties vietos: nežinojo jos ir tėvas, kuris sakė, kad tai įvyko kažkur Magadane.

GULAG'o archipelagas gali būti ramus ir gražus. Ypač tekant saulei. Istorija dabar čia nutolusi, neryški, beveik nepasiekiamą. Kiekvienais metais GULAG'as turi vis mažiau ką atskleisti. Sutrūnys kryžiai, nukris lentelės su mirusių kalinių numeriais, nusitrins atmintis, net pati nuoširdžiausia... Liks tik šios fotografijos...

D. Vyšomirskio fotografijų parodą „GULAG'o pėdsakai“ organizavo LGGRTC kartu su Palangos viešąja biblioteka.

Tomas Kazulėnas

Lankytojai apžiūri Dimitrijaus Vyšomirskio fotografijų parodą „GULAG'o pėdsakai“

Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso ekspozicija „Projektas „Homo sovieticus“

Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse, įsikūrusiame buvusio dvaro teritorijoje, kurią sovietų okupacinė valdžia 1944–1947 m. buvo pavertusi masine nukankintų ir nužudytų režimo aukų kapaviete, rengiamasi įgyvendinti naują projektą. Šia publikacija kreipiamės į skaitytojus, atmenančius ir išgyvenusius okupacijos laikus.

Kuriamos naujos ekspozicijos „Projektas „Homo sovieticus“ pagrindiniai tikslai – atskleisti komunistinio režimo ketinimus sukurti idealų „naująjį sovietinį žmogų“ ir parodyti, kiek kasdienė pilka tikrovė atitiko utopinį propagandos kuriamą „idealų“ komunistinės visuomenės ir eilinio piliečio vaizdinį. Kitaip tariant, vienas pagrindinių ekspozicijos siekių – demaskuoti totalitarinio režimo kasdienybę, parodyti jos nenormalumą ir perduoti šią patirtį dabartinei kartai bei priminti anuos laikus tiems, kurie jau spėjo juos pamiršti.

Sovietinis režimas savo utopiniams tikslams įgyvendinti pasitelkė pačias drastiškiausias priemones, kurios griovė pamatines lietuvių ir kitų tautų vertybes. Buvo masiškai naikinami istorijos ir kultūros paveldo objektai ir keičiami Lietuvai svetimais, siekiant performuoti tautos istorinę sąmonę; mokslo ir mokymo įstaigose, darbo kolektyvuose buvo diegiamos svetimos, marksizmo-leninizmo dogmomis grįstos dorovės ir etikos normos; visiškai apribota tikėjimo laisvė, o svarbiausios tradicinės krikščioniškosios ir valstybinės šventės keičiamos dirbtinėmis „tarybinės liaudies“ manifestacijomis; įves-

ta griežta cenzūra, o visuomenė kuo labiau atribota nuo išorinių Vakarų įtakų. Už viso šito stovėjo totalitarinis represinis aparatas, kuris iš kiekvieno asmens reikalavo besąlyginio lojalumo.

Kad išliktų, žmonės buvo priversti gyventi dvilypį gyvenimą: vienaip elgtis viešojoje erdvėje ir visai kitaip – savo uždaroje, dažniausiai namų, aplinkoje.

Būtent šis privatus gyvenimas ir yra svarbiausias būsimos ekspozicijos objektas. Tai gyvenimas, kurio neatspindėjo oficialinė propaganda: Kalėdos ir kitos religinės šventės, bažnytinė santuoka ir krikštynos; kasdienės buities pilkuma (savadarbiai buitės rakandai, turintys kompensuoti paprasčiausių prekių skurdumą ir stoką) ir sovietiniai deficitiniai daiktai (technikos ir higienos prekės, vaikų žaislai ir pramogų inventorius).

Norime parodyti, kaip žmonės kartais tiesiog desperatiškai stengėsi gyventi kasdienį gyvenimą, diametraliai besiskiriantį nuo to, kurį oficialiai deklaravo propagandinė spauda, iš nuogirdų kopijuodami vakarietiškas madas (drabužiai, muzika ir pan.) ar ieškodami būdų, kaip pagražinti savo pilką ir niveliuojančią aplinką...

Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso darbuotojai prašo jūsų, mielieji skaitytojai, bent keletą minučių pamąstyti apie savo ir artimųjų sovietinę patirtį ir savo aplinkoje paieškoti išlikusių su šia patirtimi susijusių dalykų: asmeninių nuotraukų ar daiktų, menančių anuometinį kasdienį gyvenimą, o kartu rodančių sovietinės siste-

mos neįgalumą, kartais virsdavusį tragikomiška savo paties parodija. Būtume be galo dėkingi, jei prisidėtumėte prie ekspozicijos kūrimo savo mintimis, o ypač – išlikusiais sovietmečių menančiais daiktais. Šie daiktai turėtų atspindėti:

1) *sovietinės kasdienybės pilkumą ir propagandą*. Tai galėtų būti smulkioji buitinė technika (fotoaparatai, radijo imtuvai ir pan.), sovietiniai papuošalai, kosmetika, vaikų prekės, sovietiniai drabužiai ir apavas („Raudonojo spalio“ fabriko batai, sportinė apranga ir pan.), prabangos prekės (vadinamasis deficitas), kasdieniai ir proginiai buities daiktai su sovietine simbolika, apdovanojimai, pionierių apranga ir atributika, dokumentai (partiniai bilietai, sovietiniai gimimo liudijimai, darbo knygelės, pagyrimo raštai ir pan.), nuotraukos su kasdienybės vaizdais („komunalkės“, kolektyviniai sodai, sovietiniai renginiai, šventės, parduotuvės, valgyklos, kirpyklos, pirtys, poilsio namai ir pan.), mokykliniai vadovėliai, propagandiniai plakatai.

2) *alternatyvų paslėptą gyvenimą*. Iki 1940 m. pasirodžiusios knygos ir kiti leidi-

niai (A. Šapokos „Lietuvos istorija“, grožinė literatūra ir periodika, po okupacijos tapusi nelegali, maldaknygės ir pan.), savadarbiai ar nelegaliai įsigyti daiktai su valstybine ar vakarietiška atributika (namudiniai ženkliukai su trispalve ar Gedimino stulpais, vinilo plokštelės, marškinėliai, puošti užsienio muzikos grupių atributika, ir pan.), išsaugoti medalionai su LDK kunigaikščių atvaizdais, kita atributika, menanti 1918–1940 m. Lietuvą, įvairi produkcija su „Žalgirio“ komandos simbolika iki 1989 m. ir nuotraukos (religinės šventės, bohemiškas gyvenimas, neformalus jaunimo susibūrimai ir pan.).

Nuoširdžiai dėkojame.

Mūsų adresas:

Žirmūnų g. 1F, Vilnius.

Telefonai pasiteirauti:

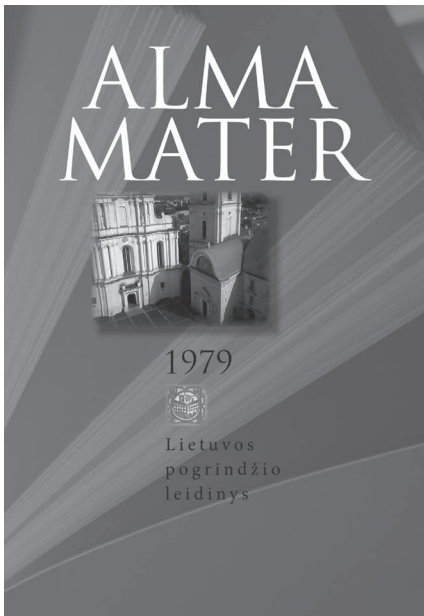
(8~5) 275 07 04, (8~5) 275 12 23.

El. pašto adresas: tuskulenai@genocid.lt

Interneto svetainė

www.genocid.lt/tuskulenai

Alma Mater, 1979: Lietuvos pogrindžio leidinys, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2009, 456 p.

„Alma Mater“ – vienas iš Lietuvos pogrindžio spaudos leidinių, pasirodęs 1979 m. ir suvaidinęs svarbų vaidmenį pogrindinės spaudos ir viso pasipriešinimo judėjimo istorijoje. Jo sumanytojas, redaktorius ir leidėjas – Povilas Pečeliūnas. Leidinys buvo skirtas ne tik jaunimui, bet ir visai inteligentijai, atsakingai už būsimų kartų ugdymą ir sąmoningumą.

Nors Lietuvoje savilaidos būdu plito daugiau periodinių leidinių nei bet kur kitur Sovietų Sąjungoje, vis dėlto periodinė savilaida nebuvo masinis reiškinys. Nepaisant to, savilaida darė didelę įtaką: Vakarų

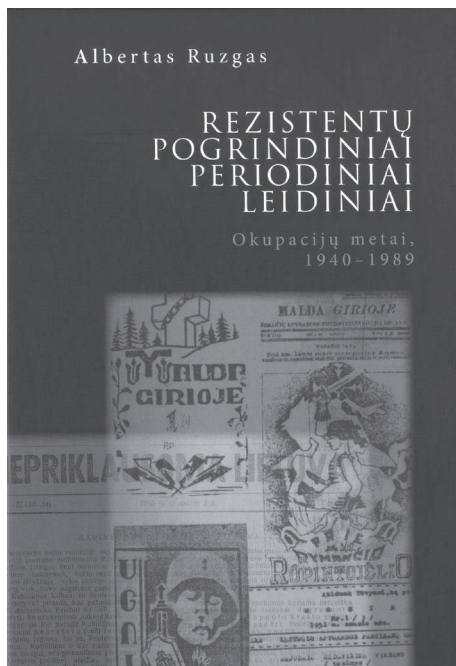
pasaulyje ji kėlė Lietuvos pavergimo klausimą ir skelbė žmogaus teisių suvaržymo faktus, o Lietuvoje padėjo kovoti su sovietinio režimo įdiegtu visuomenės susiskaldymu ir tvyrančiu baimės jausmu.

„Alma Mater“ pasirodymas buvo žingsnis intelektualiosios savilaidos link. Nors visa po 1975 m. pasirodžiusi katalikiškoji periodinė savilaida taip pat buvo aiškiai orientuota į kultūros plėtimą, tačiau „Alma Mater“ išsiskyrė tematikos ir interesų įvairove. „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ leidėjai 1979 m. pasirodžiusią „Alma Mater“ įvertino taip: „Seniai Lietuvai reikėjo panašaus leidinio.“

Net ir aštuntojo–devintojo dešimtmečių sandūroje sustiprėjusios sovietų valdžios represijos nepakirto savilaidos gyvybingumo. 1980–1985 m. pasirodė 8 nauji periodiniai ir tęstiniai leidiniai; beveik kasmet šiuo laikotarpiu buvo išleidžiama po vieną ar net po keletą naujų leidinių.

Savilaida parodė, kad net ir esant visuotinei valdžios kontrolei ar siaučiant represijoms galima gyventi laisvai. Ji tapo erdve, kurioje laisvi žmonės nelaisvoje šalyje galėjo nevaržomai skleisti savo idealus.

Albertas Ruzgas, *Rezistentų pagrindiniai periodiniai leidiniai (okupacijų metai, 1940–1989): leidinių sąvadas*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2010, 248 p.

Šiame okupacijų metais (1940–1989) rezistentų leistų periodinių leidinių sąvade pateikiama autoriaus iš įvairių šaltinių surinkta informacija apie partizanų, politinių kalinių ir tremtinių bei neginkluotosios rezistencijos pagrindinius leidinius.

Spauda – galingas ginklas. Tai gerai suprato ne tik okupantai, bet ir laisvės kovotojai, rezistentai, leidę šimtus periodinių leidinių, daugintų įvairiausiomis priemonėmis (rašomosiomis mašinėlėmis, rotatoriais, šapirografais, ERA aparatais, stiklografijos būdu, rotaprintais), retkarčiais (ypač kalinimo ir tremties sąlygomis) rašytų ranka.

Daugiausia pagrindinių periodinių leidinių nepaprastai sunkiomis sąlygomis iš-

leido Lietuvos partizanai. Jie tai darė jausdami nuolatinę mirties grėsmę. O išduoti, apsupti priešų, verčiau nusišaudavo ar susisprogdindavo granata, taip daugybę kartų savaip pakartodami senovės Pilėnų tragedijos įvykius.

Nuostabūs yra politinių kalinių ir tremtinių laikraščėliai: juos leido mūsų tautiečiai, čekistų ir jų pakalikų nuolat sekami ir terorizuojami, neturėdami nei spausdinimo priemonių, nei net popieriaus. Tokiomis sąlygomis leisti laikraščėlius ir taip burti draugėn tautiečius, kelti jų dvasią, stiprinti solidarumą, organizuoti savitarpio paramą – tai didinga veikla.

Pagrindinius periodinius leidinius leido ir neginkluotojo pasipriešinimo dalyviai, pasislėpę neretai palėpėse, net rūsiuose, saugodamiesi nuo daugybės, ypač sovietmečiu, visur slampinėjančių seklių, stebinčių tuos, kurie neparsidavė okupantams.

Sąvade nurodyti ir antruoju sovietmečiu čekistų leisti antipartizaniniai provokaciniai laikraščėliai, nes jie taip pat atspindi sunkias, sudėtingas kovas, kurios vyko tarp partizanų ir skaičiumi bei ginkluote pranašesnių, didelę slopinimo patirtį turinčių priešų.

Juozas Banionis, *Lietuvos laisvinimas Vakaruose, 1940–1975*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2010, 492 p.

Knygoje siekiama pagrįsti mintį, kad Lietuvos laisvinimo akcija, kilusi Vakaruose iškart po sovietų okupacijos 1940 m., ilgainiui išaugo į Lietuvos laisvinimo sąjūdį, kuris gyvavo visą okupacijos laikotarpį. Jo dalyvės – svarbiausios laisvosios lietuvišios politinės organizacijos: ALT, VLIK'as, LLK ir PLB. Visas Lietuvos laisvinimo procesas tiriamas atsižvelgiant į besikeičiančias tarptautines aplinkybes, fiksuojami svarbūs laisvosios lietuvišios organizacijų politinės veiklos faktai, rodantys nepalaužiamą jų siekį išlaikyti Lietuvos laisvės bylą tarptautinėje plotmėje. Kitaip tariant, leidinyje atskleidžiama Lietuvos laisvės bylos raida Va-

karuose 1940–1975 m. Chronologinės darbo ribos – nuo sovietų okupacijos pradžios iki Helsinkio baigiamojo akto pasirašymo, kai keitėsi tarptautinės aplinkybės ir plėtėsi laisvinimo veiklos galimybės.

Siekiant užsibrėžto tikslo, darbe keliami šie klausimai:

- 1) įvardijus pagrindines Lietuvos laisvinimo sąjūdžio Vakaruose politinę veiklą užsiimančias lietuvių organizacijas (politinius veiksmus) – ALT, VLIK'ą, LLK, PLB, – nužymėti jų raidą 1940–1975 m., keičiantis tarptautinėms aplinkybėms. (Svarbi laisvinimo veiklos dalyvė LDT, atstovaujanti nepriklausomai Lietuvos Respublikai, minima tik sąsajų su aptariamomis Tėvynės laisvinimo organizacijomis kontekste.);
- 2) išryškinti svarbiausias kiekvienos iš nurodytų organizacijų Lietuvos laisvinimo veiklos apraiškas ir nustatyti jų nuopelnus ginant Vakaruose Lietuvos laisvės bylą;
- 3) atskleisti Lietuvos laisvinimo veiksmų siekius vienyti jėgas, liudijant Vakaruose gyvavus Lietuvos laisvinimo sąjūdį;
- 4) aptarti bendrus baltiečių išėivijos žygius laisvinant Baltijos kraštus ir lietuvių bendradarbiavimą egzilyje su kitomis tautomis.

MŪSŲ AUTORIAI

ARŪNAS BUBNYS

Humanitarinių mokslų daktaras,

LGGRTC Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento direktorius

STANISLOVAS BUCHAVECKAS

LGGRTC vyriausiasis specialistas

KRISTINA BURINSKAITĖ

Vilniaus universiteto doktorantė,

LGGRTC vyriausioji specialistė-programų koordinatore

BRONIUS MAKASKAS

Istorijos mokslų daktaras,

Lenkijos mokslų akademijos Istorijos instituto mokslo darbuotojas

ANTANAS RAGAVIČIUS

Biomedicinos mokslų daktaras,

Laisvės kovų dalyvis

ALFREDAS RUKŠĖNAS

Lietuvos istorijos instituto doktorantas,

LGGRTC vyriausiasis specialistas-programų koordinadorius

RIMANTAS ZIZAS

Humanitarinių mokslų daktaras,

Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojas

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ AUTORIŲ DĖMESIUI

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17/1,
LT-01128 Vilnius
Lietuva

Adresas internete: www.genocid.lt

Elektroninio pašto adresas: arunasb@genocid.lt

Faksas: (370-5) 279 1033

Telefonai: (370-5) 266 1521, (370-5) 279 1038

Ketvirtame viršelio puslapyje – paminklas Vytauto apygardos partizanams.

Atidengtas 2009 m. gegužės 16 d. Utenoje.

Skulptorius – Vidmantas Gylikis, architektas – Marius Morkūnas

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGGRTC leidinys

2010, 1(27)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*

Redaktorės: *Rima Dulkinienė, Danutė Ulčinskaitė*

Maketuotoja *Dalia Dubonienė*

SL 2015. 2010 05 27. Tiražas 250 egz. 12 sp. l. Užs. Nr. 2710

Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,

Didžioji g. 17/1, LT-01128 Vilnius

www.genocid.lt

Spausdino Standartų spaustuvė, S. Dariaus ir S. Girėno g. 39,

LT-02189 Vilnius

Kaina sutartinė